ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ
2009

ΑΘΗΝΑΙ 2012

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 2009

Ἀπαγορεύεται ἡ ἀναδημοσίευση τοῦ κειμένου, τῶν φωτογραφιῶν καὶ τῶν σχεδίων
χωρὶς τὴν ἄδεια τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.
Ἡ Ἑταιρεία διατηρεῖ τὸ δικαίωμα τῆς πλήρους καὶ ὁριστικῆς δημοσιεύσεως
τῶν ἀνασκαφῶν καὶ ἐρευνῶν ποὺ περιλαμβάνονται σὲ τοῦτο τὸν τόμο.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ
2009

ΑΘΗΝΑΙ 2012

ΤΟΜΟΣ 164 (2009)
ISSN 1105-0969

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, 10672
Τηλ. (210) 3600589, FAX (210) 3644996
secr@archetai.gr • www.archetai.gr

Γενικὴ ἐπιμέλεια ἔκδοσης
Ἐλευθερία Κονδυλάκη Κόντου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Διοικητικὸν Συμβούλιον κατὰ τὴν τριετίαν 2008-2011 θ΄

Ἔκθεση τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας Βασιλείου Χ. Πετράκου γιὰ τὸ ἔργον της κατὰ τὸ ἔτος 2009 ια΄

Α΄ ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΕΩΝ

1. ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΣΕΠΙ ΜΑΡΑΘΩΝΟΣ
   ὑπὸ Μαρίας Παντελίδου Γκόφα *πίν. 1 - 12* 1 - 12

2. ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΩΝ ΑΙΓΥΠΤΙΩΝ ΘΕΩΝ ΣΤΟΝ ΜΑΡΑΘΩΝΑ
   ὑπὸ Ἰφιγένειας Δεκουλάκου *πίν. 13 - 21* 13 - 21

3. ΛΙΜΑΝΙΑ ΤΟΥ ΡΑΜΝΟΥΝΤΟΣ
   ὑπὸ David Blackman *πίν. 22* 23 - 28

4. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΗ ΣΚΑΛΑ ΩΡΩΠΟΥ
   ὑπὸ Ἀλεξάνδρου Μαζαράκη Αἰνιᾶνος *πίν. 23 - 28* 29 - 40

5. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΥΚΗΝΩΝ
   ὑπὸ Σπύρου Ε. Ἰακωβίδη *πίν. 29 - 32* 41 - 46

6. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΘΟΥΡΙΑ
   ὑπὸ Ξένης Ἀραπογιάννη *πίν. 33 - 43* 47 - 60

7. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΕΣΣΗΝΗΣ
   ὑπὸ Πέτρου Θέμελη *πίν. 44 - 65* 61 - 98

8. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΙΚΛΑΙΝΑΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ
ὑπὸ Μιχ. Β. Κοσμόπουλου *πίν. 66 - 80* 99 - 118

9. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΡΟΦΙΛΑ ΑΝΔΡΟΥ
ὑπὸ Χριστίνας Α. Τελεβάντου *πίν. 81 - 97* 119 - 140

10. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΟ ΚΑΣΤΡΙ ΧΑΛΑΝΔΡΙΑΝΗΣ ΣΥΡΟΥ
ὑπὸ Μαρίζας Μαρθάρη *πίν. 98 - 102* 141 - 144

11. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΖΩΜΙΝΘΟΥ
ὑπὸ Γιάννη Σακελλαράκη καὶ
Ἔφης Σαπουνᾶ Σακελλαράκη *πίν. 103 - 134* 145 - 178

Β΄ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

- ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΣ ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΦΙΛΙΠΠΩΝ ΘΕΣΗ «ΝΤΙΚΙΛΙ ΤΑΣ»
ὑπὸ Χάιδως Κουκούλη Χρυσανθάκη et al. 179 - 182

- ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΚΡΩΤΗΡΙΟΥ ΘΗΡΑΣ
ὑπὸ Χρίστου Γ. Ντούμα *πίν. 135 - 142* 183 - 190

- Ἐργασίες μελέτης καὶ συντήρησης εὑρημάτων ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ ΖΑΚΡΟΥ *πίν. 143 - 146* 191 - 196

Γ΄ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ 197 - 203

Δ΄ ΜΟΡΦΩΤΙΚΗ ΔΡΑΣΗ 205 - 207

Σημείωμα Σύνταξης 209

ΠΙΝΑΚΕΣ

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΡΙΕΤΙΑΝ 2008-2011

ΠΡΟΕΔΡΟΣ

ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑΣ ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΣ

ΜΑΝΤΩ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ

ΓΕΝΙΚΟΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΥΣ

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ

ΝΤΟΡΑ ΒΑΣΙΛΙΚΟΥ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ
ΙΟΡΔΑΝΗΣ ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ
ΙΩΑΝΝΑ ΔΡΑΚΩΤΟΥ-ΤΣΙΡΙΓΩΤΗ
ΣΠΥΡΟΣ ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΣ
ΝΙΚΟΣ ΚΑΛΤΣΑΣ
ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΜΙΝΩΤΟΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

Ε Κ Θ Ε Σ Η*

ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΕΩΣ ΓΙΑ ΤΟ ΕΡΓΟΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 2009

Ἡ ἀπαισιοδοξία εἶναι ἐλάττωμα ὅταν ἐκδηλώνεται σὲ μιὰ χαρμόσυνη συγκέντρωση ὅπως ἡ δική μας σήμερα, δὲν μπορῶ ὅμως νὰ μὴ μνημονεύσω τὸ μέγα δυστύχημα ποὺ ἀφορᾶ τὸ φυσικὸ καὶ ἱστορικὸ τοπίο τῆς Ἀττικῆς κατὰ τὸν χρόνο ποὺ πέρασε, δηλαδὴ τὴν πυρπόλησή της κατὰ τὸν Αὔγουστο. Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς ἀρχαιολογίας ὅμως τὸ 2009 ὑπῆρξε εὐτυχές. Πέντε νέα μεγάλα μουσεῖα ἄνοιξαν καὶ ἔγιναν κοινὸ κτῆμα· μὲ τὰ τέσσερα ἔγιναν εὐρύτερα γνωστὰ καὶ προσιτὰ στοὺς εἰδικοὺς πλῆθος ἀρχαίων, ποὺ τὰ γνωρίζαμε μόνο ἀπὸ τὶς δημοσιεύσεις. Κάθε μουσεῖο εἶναι ἡ ἐπισφράγιση καὶ ἡ διαρκὴς ὑπόμνηση κόπων καὶ ἀγώνων γενεῶν ἀρχαιολόγων καὶ ἡ ἐξασφάλιση ἀπὸ τὴν καταστροφὴ καὶ τὴ λεηλασία μνημείων τοῦ παρελθόντος καὶ τῆς παραδόσεως. Καὶ τὰ Δημόσια Μουσεῖα ὅπως τὰ πέντε ποὺ μνημόνευσα δημιουργοῦνται μὲ τὸ ἔργο τῆς Ὑπηρεσίας καὶ γιὰ τὰ παλιότερα χρόνια μὲ τὸ ἔργο τῆς Ἑταιρείας. Εἶναι μακρότατος ὁ δρόμος ποὺ διήνυσαν ἡ Ὑπηρεσία καὶ ἡ Ἑταιρεία στὸν τομέα τῶν μουσείων. Ἡ ἀφετηρία του βρίσκεται 180 χρόνια πίσω μας, στὶς τελευταῖες ἡμέρες τῆς Ἐπανάστασης, στὰ 1828, καὶ τῆς προσφορᾶς ἀπὸ τὸν Ἰώσηπο Δούκα καὶ τὸν Βιάρο Καποδίστρια, τῶν πρώτων ἀρχαίων γιὰ τὸ μελλοντικὸ Μουσεῖο τοῦ Ἔθνους καὶ τὴν ἵδρυση, τὴν ἑπόμενη χρονιὰ ἀπὸ τὸν Καποδίστρια, τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου τῆς Αἴγινας. Ἕως τὶς 27 Σεπτεμβρίου τοῦ 1831 τὸ

* Βλ. καὶ *Ἔργον* 2009, 7-9 καὶ 95-102.

πρῶτο αὐτὸ Ἐθνικὸ μουσεῖο εἶχε στεγαστεῖ στὸ Ὀρφανοτροφεῖο τῆς Αἴγινας, εἶχε μεγαλώσει καὶ εἶχε πλουτιστεῖ. Ἡ κατόπιν ἱστορία του, ἡ διάλυσή του, ἡ κατεδάφιση στὶς μέρες μας τῶν στοῶν του, τῶν ἀγαλματοστασίων, μοιάζει μὲ μυθιστόρημα. Ἦλθε ὅμως ἡ ὥρα νὰ ξαναγίνει, νὰ ἀνακτήσει τὴ μορφή του, ὡς ἔνδειξη σεβασμοῦ πρὸς τοὺς Ἕλληνες ποὺ τὸ δημιούργησαν.

Κατὰ τὴ χρονιὰ ποὺ πέρασε ἀπὸ τοὺς ἑταίρους μας χάθηκε ἡ *Ἀγγέλα Χαραμῆ* (†2 Ἰουλίου 2009) καὶ ὁ *Χαράλαμπος Γιαμαλάκης* (5 Μαρτίου 1928 - 22 Δεκεμβρίου 2009), γιατρός, ἑταῖρος μας ἀπὸ τὸ 1993, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε συμπαραστάτης τῆς Ἑταιρείας σὲ δύσκολες στιγμὲς καὶ προσέφερε τὴ βοήθεια τῆς ἐπιστήμης του σὲ ὅσους τὴν χρειάζονταν μὲ Ἱπποκράτεια ἀρετή. Στέλεχος τοῦ νοσοκομείου Μεταξᾶ ἐφάρμοσε τὴν κατ' οἶκον νοσηλεία. Ὁ ὁμώνυμος παπποῦς του ἦταν ἐπίσης γιατρός, ὅπως καὶ ὁ πατέρας του Στυλιανός (1899-1962), τοῦ ὁποίου ἡ ἔξοχη συλλογὴ ἀρχαιοτήτων κοσμεῖ σήμερα, ὡς ξεχωριστὴ ἑνότητα, τὸ μουσεῖο Ἡρακλείου. Ἀπὸ τοὺς φίλους ὁ *Δημήτριος Τσάμης* (1915-27 Μαΐου 2009), δωρητὴς τῆς Ἑταιρείας (*Ἔργον* 2007, 11). Ὁ Δημήτριος Τσάμης ὑπῆρξε γενναιόδωρος καὶ πρὸς ἄλλα ἱδρύματα· πρὸς τὸ Τελλόγλειον Ἵδρυμα Θεσσαλονίκης καὶ πρὸς τὴν Πινακοθήκη Ἀβέρωφ τοῦ Μετσόβου· χάρισε καὶ στὰ δύο μεγάλες πολύτιμες συλλογὲς ζωγραφικῆς καὶ χαρακτικῆς, μὲ τὶς ὁποῖες πλουτίστηκε ὁ τόπος μας.

Προεξαγγελτικῶς μνημονεύω ὅτι κατὰ τὸ 2009 ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα προσέφερε στὴν Ἑταιρεία ἕνα μεγάλο χρηματικὸ ποσὸν γιὰ τὴν σύνταξη τοῦ ἠλεκτρονικοῦ καταλόγου τῆς βιβλιοθήκης μας. Περισσότερα στὸν Ἐπίλογο τῆς ἔκθεσής μου. Ἀρκοῦμαι, πρὸς στιγμήν, νὰ ἀπευθύνω πρὸς τὸν τέως Πρόεδρο τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης κ. Τάκη Ἀράπογλου τὶς θερμὲς εὐχαριστίες τοῦ Συμβουλίου καὶ τῶν ἑταίρων.

* * *

Γιὰ χῶρες ὅπως ἡ Ἑλλάδα ὅπου τὸ κάθε ποτάμι καὶ βουνό, κάθε πεδιάδα, εἶναι δεμένα μὲ μύθους, παραδόσεις καὶ ἱστορικὰ γεγονότα, ἡ φυσικὴ μορφὴ τοῦ τόπου ἔχει τὴν ἴδια ἀξία μὲ τὰ ἔργα τῆς τέχνης. Ἂν ἡ καταστροφὴ τοῦ Παρθενῶνος καὶ τῶν γλυπτῶν του ἀπὸ τὸν Μοροζίνι καὶ τὸν Ἔλγιν εἶναι ἀνεπανόρθωτη ἀπώλεια γιὰ τοὺς ἀνθρώπους, τὴν ἴδια μεγάλη σημασία ἔχει καὶ ἡ ἐξαφάνιση τοῦ Ἰλισοῦ καὶ τοῦ τοπίου τῆς Ἀθήνας. Θεωροῦμε, καὶ δίκαια, τὴν

τυμβωρυχία ὡς ἔγκλημα καὶ ὅταν μποροῦμε τιμωροῦμε τοὺς τυμβωρύχους καὶ τοὺς ἀρχαιοκαπήλους. Ποτὲ ὅμως δὲν τιμωρήθηκε κάποιος ποὺ κακοποίησε τὴ μορφὴ τοῦ τόπου μας. Καὶ ἡ πυρκαγιὰ τῆς Ἀττικῆς τὸ 2009, τῆς Πελοποννήσου τὸ 2007, ξεχάστηκαν καὶ ἔσβησαν ἀπὸ τὴ μνήμη μας. Ἀντίθετα τὸν Ἰμπραὴμ ποὺ ἔκανε μικρότερες καταστροφὲς στὴ φυσικὴ μορφὴ τῆς Πελοποννήσου τὸν θυμόμαστε ὅλοι μὲ ἀποστροφή.

Ὡς πρὸς τὰ ἀρχαῖα ἡ πυρκαγιὰ τῆς Ἀττικῆς ἀπείλησε μόνο τὸν Ραμνούντα ἐνῶ τὸ 2007 εἶχε κάψει τὴν Ὀλυμπία.

Ἡ εἴδηση ὅτι ἡ Νομαρχία Ἀθηνῶν διέθεσε 6.000.000 € γιὰ τὴν ἀναστήλωση τοῦ θεάτρου τοῦ Διονύσου ἔγινε δεκτὴ μὲ ἐνθουσιασμὸ ἀπὸ τὸν πολὺ κόσμο, ἴσως γιατὶ ἡ πραγματικὴ ἔννοια τῆς δωρεᾶς κρύβεται πίσω ἀπὸ τὸν ὅρο ἀναστήλωση. Τὸ Διονυσιακὸ θέατρο δὲν ἐπιδέχεται ἀναστήλωση καὶ οὔτε τὴν χρειάζεται. Ἡ μορφὴ στὴν ὁποία μᾶς σώθηκε δὲν μπορεῖ νὰ βελτιωθεῖ γιατὶ ὅσα μεμονωμένα μέλη του ὑπάρχουν σκορπισμένα δὲν εἶναι γνωστὸ σὲ ποιὸ σημεῖο τοῦ θεάτρου ἀνήκουν γιὰ νὰ τοποθετηθοῦν στὴ θέση τους. Τὸ θέατρο εἶναι ἕνα μνημεῖο ἱστορικὸ καὶ μποροῦμε νὰ τὸ βλέπουμε καὶ νὰ τὸ μελετοῦμε ὅσο ἐπιθυμοῦμε. Τὴ μορφή του περίπου τὴν γνωρίζουμε. Ἔχει περιγραφεῖ σὲ πλῆθος μελετῶν διαπρεπῶν εἰδικῶν. Ὅταν ὅμως θελήσουμε νὰ τὸ ἀποκαταστήσουμε στὸν χῶρο, δηλαδὴ νὰ τὸ κάνουμε πάλι ἄρτιο, τὸ κοῖλο τουλάχιστον, ὅπως ἦταν στὴν ἀρχαιότητα, τότε θὰ κατασκευάσουμε ἕνα δικό μας θέατρο, τοῦ 21ου αἰώνα καὶ ὄχι τὸ ἀρχαῖο, τὸ ὁποῖο γνωρίζουμε μόνο στὴν ἔκταση ποὺ μᾶς ἔχει διασωθεῖ. Ἀνακατασκευασμένο τὸ θέατρο τοῦ Διονύσου θὰ εἶναι μιὰ ἀκόμη προσθήκη στὶς σκηνογραφίες τῆς ὁδοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου.

Ἀλλὰ ὅπως διαπιστώνουμε, ὁ πλοῦτος ποὺ διατίθεται γιὰ τὰ μνημεῖα δὲν συμβαδίζει μὲ τὴν ὀρθὴ σκέψη. Τὸ ὑπέρογκο ποσὸ ποὺ δίδεται γιὰ τὴν ἀνακατασκευὴ τοῦ θεάτρου μπορεῖ νὰ θεραπεύσει μία μεγάλη ἔλλειψη τῆς Ὑπηρεσίας· νὰ γίνει μὲ τὰ χρήματα αὐτὰ τὸ Μουσεῖο τῶν Ἀθηνῶν γιὰ νὰ ἔλθουν στὸ φῶς ὅσα ἀρχαῖα ἐπὶ μισὸ αἰώνα ἀποκάλυψε ἡ ἔρευνα τῆς ἀρχαίας πόλης καὶ εἶναι ἀκόμη ἀπρόσιτα στὴ μελέτη καὶ τὴ δημοσίευση. Δὲν μᾶς κατηγορεῖ κανεὶς γιατὶ τὸ θέατρο τοῦ Διονύσου δὲν ἀνακατασκευάζεται· εἶναι κειμήλιο καὶ τὸ διατηροῦμε ὅπως μᾶς παραδόθηκε. Μᾶς κατηγοροῦν ὅμως γιὰ τὰ ἄφαντα ἀρχαῖα ποὺ ἐδῶ καὶ χρόνια βρέθηκαν στὴν Ἀθήνα, γιὰ τὰ γλυπτά, τὶς ἐπιγραφές, τὰ ἀγγεῖα καὶ δὲν τὰ βλέπει κανείς. Μᾶς κατηγοροῦν διότι τὰ κρατοῦμε ἔξω ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη. Ἀλλὰ τὰ ἄπειρα αὐτὰ ἀρχαῖα θέλουν συντήρηση, κατάταξη, καταγραφὴ

καὶ μελέτη. Θέλουν τόπο κατάλληλο γιὰ νὰ φυλαχθοῦν ποὺ δὲν ὑπάρχει. Ἂς σκεφθοῦμε λοιπόν· τί μᾶς χρειάζεται; Ἕνα ἀνακατασκευασμένο θέατρο ἢ τὸ μουσεῖο τῶν Ἀθηνῶν; Ἐκεῖ χρειάζεται ἡ κρίση τῆς Πολιτείας, ἀνεπηρέαστη ἀπὸ σκόπιμες προγονοπληξίες μὲ τὶς ὁποῖες προβάλλεται τὸ δῆθεν ἐνδιαφέρον ὁρισμένων κύκλων, ποὺ ἔμειναν βουβοὶ ὅμως ὅταν καταστρέφονταν μνημεῖα τῆς παράδοσης καὶ στοιχεῖα τῆς ἐπιστήμης.

Οἱ ἀνακατασκευὲς μνημείων, μάλιστα τῶν κλασικῶν χρόνων, ποὺ ξεκινοῦν μὲ τὸν ἀπατηλὸ τίτλο τῆς ἀναστήλωσης, ἔχουν πλέον περισσέψει. Καιρὸς εἶναι νὰ ἀκούσει ἡ Πολιτεία τὴ γνώμη ἐκείνων ποὺ ἔχοντας ἀφιερώσει τὴ ζωή τους στὴν προστασία καὶ τὴ μελέτη τῶν μνημείων καὶ τῆς παράδοσης μποροῦν νὰ συμβουλέψουν ὀρθά, γιατὶ δὲν ἐξαρτῶνται οὔτε ἀπὸ σκοπιμότητες οὔτε προσδοκοῦν προσωπικὸ ὄφελος.

Δὲν εἶναι γνωστὸ ἤ, τουλάχιστον, εἶναι ξεχασμένο, πὼς τὸ πρῶτο ἀρχαῖο θέατρο ποὺ χρησιμοποιήθηκε στὴ Νέα Ἑλλάδα εἶναι τοῦ Ἄργους, τὸν Ἰούλιο τοῦ 1829, ὅταν ἔγινε ἡ Δ΄ Ἐθνικὴ Συνέλευσις τῶν Πληρεξουσίων τοῦ Ἔθνους. Ὁ Καποδίστριας ὅρισε ὡς τόπο συνεδριάσεων «τὸ παλαιὸν θέατρον τῆς πόλεως - - τὸ ὁποῖον κατὰ διαταγὴν τῆς Κυβερνήσεως ἐξεχώσθη καὶ διορθόνεται» (Γεν. Ἐφημ. 47, 3 Ἰουλίου 1829). Στὶς 11 Ἰουλίου ἔγινε ἡ ἔναρξη τῶν ἐργασιῶν τῆς Ἐθνικῆς Συνέλευσης μὲ τὴν παρουσία τοῦ Καποδίστρια, τοῦ Κολοκοτρώνη, τοῦ Νικηταρᾶ, τοῦ Μιαούλη. Οἱ πληρεξούσιοι τοῦ Ἔθνους τῆς Νέας Ἑλλάδος, καὶ οἱ θρυλικοὶ ὁπλαρχηγοί, καπετάνιοι καὶ ναυμάχοι ἀρκέστηκαν σὲ ἕνα ἐρείπιο θεάτρου.

Πέντε, νέα ἢ ἀνανεωμένα, μουσεῖα ἀποκτήσαμε κατὰ τὸ 2009, ὅλα σημαντικά. Τὰ περισσότερα ὅμως ἔμειναν σχεδὸν ἀπαρατήρητα, γιατὶ τὰ ἐκάλυψε ὁ θόρυβος γιὰ τὸ νέο μουσεῖο Ἀκρόπολης ποὺ μετατόπισε τὸ ἐνδιαφέρον τῶν φιλαρχαίων. Τὰ τέσσερα, Νικόπολης, Καλαμάτας, Πατρῶν καὶ Βραυρῶνος ὁ κόσμος τὰ ἐπισκέπτεται γιὰ νὰ ἰδεῖ τὰ ἀρχαῖα ποὺ στεγάζουν. Τὸ νέο μουσεῖο τῆς Ἀκρόπολης τὸ ἐπισκέπτονται γιὰ νὰ ἰδοῦν τὸ κτήριο.

Τὸ μουσεῖο τῆς Νικόπολης νέο, ἐκτεταμένο, στὸν δρόμο Πρέβεζας-Ἰωαννίνων, στεγάζει τὰ εὑρήματα ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς τῆς Νικόπολης ποὺ ἄρχισε τὸ 1913 ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία μὲ τὸν Ἀλέξανδρο Φιλαδελφέα. Οἱ ἔρευνες συνεχίζονται ἕως σήμερα ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσία μὲ τὴν Ἐπιτροπὴ μνημείων Νικοπόλεως.

Τὸ νέο μουσεῖο τῆς Πάτρας νέο καὶ μεγαλόπρεπο στεγάζει εὑρήματα ἀπὸ τὴν Πάτρα καὶ ἀπὸ ὁλόκληρη τὴν Ἀχαΐα. Ἐκεῖνο ποὺ κυριαρχεῖ στὴν ἔκθεση

εἶναι τὰ θαυμάσια ψηφιδωτὰ ἀπὸ τὰ σπίτια τῶν ἀρχαίων Πατρῶν καὶ οἱ τμηματικὲς ἀναπαραστάσεις μερῶν αὐτῶν τῶν σπιτιῶν.

Τὸ νέο μουσεῖο τῆς Καλαμάτας μᾶς προσφέρει διπλὴ ὠφέλεια. Ἡ πρώτη καὶ κύρια εἶναι ὅτι βλέπουμε πλέον τὰ εὑρήματα ἀπὸ τὶς πολλὲς καὶ σημαντικὲς ἀνασκαφὲς ποὺ ἔχουν γίνει στὴ Μεσσηνία. Προϊστορικὰ καὶ κλασικὰ εὑρήματα, ψηφιδωτὰ τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, νομίσματα, ἀρχιτεκτονικὰ καὶ ἄλλα τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς συνθέτουν τὸ νέο μουσεῖο ποὺ μᾶς δίνει τὴν εἰκόνα τοῦ πολιτισμοῦ τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς μεσαιωνικῆς Μεσσηνίας.

Ἡ δεύτερη ὠφέλεια ποὺ προσφέρει τὸ νέο μουσεῖο τῆς Καλαμάτας εἶναι τὸ κτήριό του· εἶναι ἡ παλιὰ δημοτικὴ ἀγορὰ τῆς πόλης ποὺ εἶχε ἐγκαταλειφθεῖ μετὰ τοὺς σεισμοὺς τοῦ 1986. Ἀρχαία καὶ νέα παράδοση ἔχουν συνδυαστεῖ.

Τοῦ μουσείου τῆς Βραυρῶνος, ἔργο τοῦ ἀειμνήστου Ἰωάννου Κ. Παπαδημητρίου, ἔγινε νέα ἔκθεση μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς ριζικῆς ἐπισκευῆς τοῦ κτηρίου. Τὸ μουσεῖο εἶχε σχεδιαστεῖ γιὰ τὴν ἔκθεση τῶν εὑρημάτων μόνο τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀρτέμιδος ἀλλ' ἐξ ἀρχῆς στέγασε καὶ ἀρχαῖα ἀπὸ ἄλλες περιοχὲς τῆς Ἀττικῆς, κυρίως τῆς Μερέντας καὶ τῆς Ἀναβύσσου. Ἡ νέα ἔκθεση τῶν ἀρχαίων τοῦ μουσείου ἀναδεικνύει τὰ παλαιὰ εὑρήματα καὶ μᾶς προσφέρει καὶ νέα, ἄγνωστα, ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς ποὺ ἔγιναν στὰ 40 χρόνια ποὺ μᾶς χωρίζουν ἀπὸ τὴν πρώτη ἔκθεση. Συνδυασμένο τὸ μουσεῖο μὲ τὸ παρακείμενο ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος ἀποτελεῖ κέντρο ἐπιστημονικὸ γιὰ τὴ μελέτη τῆς ἀρχαίας Ἀττικῆς.

Τὸ νέο μουσεῖο τῆς Ἀκρόπολης σᾶς εἶναι γνωστό. Προκάλεσε τὸν θαυμασμὸ μιᾶς μεγάλης μερίδας τῶν ἐπισκεπτῶν καὶ τὴν ἀντίθεση μιᾶς ἄλλης ἐξ ἴσου σημαντικῆς. Ἐὰν εἶχε κτισθεῖ σὲ ἄλλο τόπο οἱ ἀντιρρήσεις θὰ ἦταν λιγότερες καὶ ὄχι οὐσιαστικές. Θὰ περιορίζονταν στὴν ἀρχιτεκτονικὴ μορφή του καὶ στὸν τρόπο τῆς ἔκθεσης τῶν ἀρχαίων. Κτίστηκε ὅμως ἐπάνω σὲ μία ἀρχαία συνοικία τῆς Ἀθήνας, σὲ ἐλάχιστη ἀπόσταση ἀπὸ τὸν Παρθενώνα καὶ ἀλλοίωσε τὴ μορφὴ ἑνὸς ἱστορικοῦ κτηρίου τῆς Ἀθήνας, τοῦ ὀθωνικοῦ στρατιωτικοῦ νοσοκομείου. Γιὰ νὰ κατασκευασθεῖ τὸ νέο μουσεῖο παραβιάστηκαν θεμελιώδεις δεοντολογικοὶ κανόνες τῆς Ὑπηρεσίας, ἐκείνης ποὺ γνώρισα καὶ ἔζησα ἐγώ. Παραβιάστηκαν κανόνες ἐπιστημονικοί, αἰσθητικοὶ καὶ κοινωνικῆς δικαιοσύνης. Τὸ νέο μουσεῖο ὅμως ὑπάρχει καὶ θὰ ὑπάρχει καὶ μετὰ ἀπὸ μᾶς. Ἀπὸ τὴ φύση καὶ τὸν χαρακτήρα του, ὅπως τὸν διαμόρφωσαν, ἀποτελεῖ ἐπιθετικὸ παράγοντα τῆς μοναδικῆς αὐτῆς περιοχῆς ποὺ τὸ ἀντικρίζει, δηλαδὴ τῆς νότιας κλιτύος τῆς Ἀκρόπολης. Ἡ περιοχὴ αὐτὴ εἶναι ὁ ζωτικὸς χῶρος τοῦ νέου μουσείου στὸν

ὁποῖο θέλει νὰ ἐπεκταθεῖ, ἔστω καὶ ὀπτικῶς, καὶ τοῦτο εἶναι ἤδη ἀπὸ καιρὸ φανερό.

Γυρίζοντας στὸ παρελθὸν σᾶς θυμίζω πὼς τὸ πρῶτο μουσεῖο τῆς Ἀκρόπολης, τοῦ 1835, ἦταν ἕνα διώροφο τουρκικὸ σπίτι ἀνάμεσα στὸ Ἐρέχθειο καὶ στὸν Παρθενώνα. Δημιουργὸς τοῦ μουσείου ἦταν ὁ Λουδοβῖκος Ross. Τὸ ἐπισκέφθηκαν πρίγκιπες, βασιλεῖς, ἀγωνιστὲς καὶ κατεδαφίστηκε τὸ 1878.

Φέτος τὸν Σεπτέμβριο ἡ Ἑλλάδα, ἡ Ἀθήνα, ἑορτάζει μιὰ μεγάλη ἐπέτειο τῆς ἱστορίας της, τὴν πάροδο 2500 χρόνων ἀπὸ τὴ μάχη τοῦ Μαραθῶνος τοῦ 490 π.Χ. Κατὰ τὴν προηγούμενη ἐπέτειο, τῶν 2000 χρόνων, τὸ 1510, ὁ τόπος μας βρισκόταν κάτω ἀπὸ τὴ βενετσιάνικη καὶ τὴν ὀθωμανικὴ κυριαρχία. Ὑποθέτω ὅμως ὅτι οἱ τότε κάτοικοι τῆς Ἀθήνας δὲν θὰ ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ θέμα.

Τὰ ἱστορικὰ γεγονότα, οἱ μάχες κυρίως, συνδέονται μὲ τοὺς τόπους ὅπου αὐτὲς ἔγιναν. Γι' αὐτὸ οἱ λαοὶ διατηροῦν ὅσο εἶναι δυνατὸν τὴν ἱστορικὴ μορφὴ τῶν πεδίων τῶν μαχῶν. Λέγοντας ἱστορικὴ ἐννοῶ ἐκείνη ποὺ εἶχαν οἱ τόποι ὅταν ἔγινε κάποια σημαντικὴ μάχη μὲ συνέπειες γιὰ τὴ μελλοντικὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων καὶ ἡ ὁποία ἔμεινε στὴ μνήμη τους παρὰ τὴν πάροδο τῶν γενεῶν.

Τὸ πεδίον τῆς μάχης τοῦ Μαραθῶνος δὲν ὑπάρχει πλέον. Αὐτό, ἡ ἐξαφάνισή του, συντελέστηκε μέσα σὲ τούτη τὴ δεκαετία καὶ οἱ αὐτουργοὶ εἶναι γνωστοί. Παρὰ ταῦτα σχεδιάζεται κάποιος ἑορτασμὸς τῆς ἐπετείου τῶν 2500 χρόνων. Δὲν εἶναι γνωστὸ ἀκόμη ποιοὶ θὰ τὸν κάνουν ἀλλὰ ἤδη ὑπάρχει ὁλοκληρωμένη πρόταση ἀπὸ τὸν Πρόεδρο τῆς Ἕνωσης Ξενοδόχων Ἀθηνῶν-Ἀττικῆς, ὁ ὁποῖος ζητεῖ «τὴ σύνδεση τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκρόπολης μὲ τὸ τουριστικὸ προϊὸν τῆς Ἀττικῆς καὶ τὴν τουριστικὴ προώθηση τῆς Ἀθήνας σὲ παγκόσμιο ἐπίπεδο, μὲ ἀφορμὴ τὴ συμπλήρωση, τὸ 2010, 2500 χρόνων ἀπὸ τὴ μάχη τοῦ Μαραθώνα» (*Ἡ Καθημερινή*, Οἰκονομία, Σάββατο 28 Νοεμβρίου 2009, σ. 6). Νομίζω πὼς ἡ τουριστικὴ αὐτὴ γραμμὴ ἀντιπροσωπεύει πλήρως τὸ νόημα τοῦ ἑορτασμοῦ γιὰ τὴ μάχη τοῦ Μαραθῶνος καὶ ἐκφράζει τὴ σημερινὴ πνευματική της σημασία γιὰ τοὺς Ἕλληνες.

Ἔχει παρατηρηθεῖ, ἤδη ἀπὸ τὸν 19ο αἰώνα, ὅτι ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία δὲν προσελκύει δωρεὲς παρὰ τὸ ὅτι τὸ ἔργο της εἶναι ἐθνικό, μόνιμο καὶ μόνο ὠφέλεια προκαλεῖ, ἔργο ποὺ ἁπλώνεται στὸν ἐπιστημονικὸ κόσμο ὅλης τῆς Γῆς. Ἴσως εἶναι φυσικὸ οἱ δωρητὲς νὰ στρέφονται πρὸς τὰ φιλανθρωπικὰ ἔργα ποὺ προσφέρουν ἄμεση βοήθεια στοὺς γύρω μας. Παρὰ ταῦτα ὁρισμένοι ὀργανισμοὶ

ἢ Ἱδρύματα δὲν παραμελοῦν τὶς ἀνθρωπιστικὲς ἐπιστῆμες καὶ ἐννοῶ, κυριότατα, τὴν Ἐθνικὴ Τράπεζα τῆς ὁποίας ὁ ἱδρυτής, ὁ Γεώργιος Σταύρου, συνεργάτης τοῦ Καποδίστρια, ὑπῆρξε ἀπὸ τὰ πρῶτα μέλη τῆς Ἑταιρείας.

Τὰ τελευταῖα χρόνια εἶχε γίνει φανερὸ πὼς ἡ πολύτιμη καὶ παλαιότατη βιβλιοθήκη μας βρισκόταν σὲ ὀπισθοδρόμηση. Ὀργανωμένη στὴν ἀρχὴ τοῦ 20οῦ αἰ. χρειαζόταν ἀναδιοργάνωση σύμφωνα μὲ τὴν ἠλεκτρονικὴ τεχνολογία καὶ τὴν πληροφορική. Ἡ Ἑταιρεία δὲν μποροῦσε νὰ διαθέσει τὸ ἀναγκαῖο χρηματικὸ ποσό, τὸ Κράτος δὲν θεωροῦσε ὅτι τὸ ἔργο αὐτὸ τὸ ἀφοροῦσε. Ἀποταθήκαμε σὲ μεγάλους οἰκονομικοὺς Ὀργανισμοὺς ἀλλὰ συναντήσαμε τὴν ἄρνηση. Ἀποταθήκαμε στὴν Ἐθνικὴ Τράπεζα, στὸν Πρόεδρό της κ. Τάκη Ἀράπογλου, καὶ ἡ ἀνταπόκριση ὑπῆρξε ἄμεση. Χορηγήθηκε στὴν Ἑταιρεία ἕνα μεγάλο χρηματικὸ ποσὸν τὸ ὁποῖο θὰ ἀρκέσει γιὰ τὴ σύνταξη τοῦ ἠλεκτρονικοῦ καταλόγου τῆς Βιβλιοθήκης σύμφωνα μὲ τὰ διεθνὴ δοκιμασμένα πρότυπα καὶ τὸ ἔργο αὐτὸ ἄρχισε ἀπὸ τὴν περασμένη χρονιὰ μὲ συνεργεῖο εἰδικῶν.

Ἡ νέα ὀργάνωση τῆς βιβλιοθήκης ποὺ γίνεται χάρις στὴν Ἐθνικὴ Τράπεζα εἶναι τὸ πρῶτο βῆμα. Ἐφ' ὅσον ὑπάρξει καὶ ἄλλη βοήθεια ἡ βιβλιοθήκη θὰ ὀργανωθεῖ μὲ τέτοιο τρόπο ὥστε νὰ γίνει προσιτὴ σὲ ὁλόκληρη τὴν Ἑλλάδα καὶ εἰδικὰ στὶς Ἐφορεῖες τῶν Ἀρχαιοτήτων ποὺ θὰ μποροῦν νὰ τὴν συμβουλεύονται ἀπὸ μακριά. Αὐτὸ εἶναι ἔργο τοῦ κοντινοῦ, ἐλπίζουμε, μέλλοντος. Τώρα προέχει ἡ ὁλοκλήρωση τοῦ μέρους ἐκείνου ποὺ παρὰ τὰ ἐμπόδια τοῦ παρελθόντος γίνεται πραγματικότητα χάρις στὴν Ἐθνικὴ Τράπεζα καὶ τὸν τέως Πρόεδρό της κ. Τάκη Ἀράπογλου.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

1. ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΣΕΠΙ ΜΑΡΑΘΩΝΟΣ

(Πίν. 1-12)

Κατὰ τὸ 2009 ἀνασκάφηκε πλήρως ὁ *τάφος 43*, μερικῶς ὁ *τάφος 50* καὶ ἐρευνήθηκαν συμπληρωματικὰ τὸ ἀνατολικὸ χεῖλος καὶ οἱ παρειὲς τοῦ Ἀποθέτη 39.

Ὁ *τάφος 50*, περὶ τὸ βόρειο ἄκρο τοῦ νεκροταφείου, διατηρεῖται ἐξωτερικὰ σχετικὰ ἀκέραιος[1], καὶ γειτνιάζει ἄμεσα μὲ μία ὀρθογώνια βάση ἐκ σκυροδέματος τοῦ παλαιοῦ στεγάστρου (πλευρᾶς 130 μ. περίπου), ἐγκιβωτισμένη μέσα στὴν ἀρχαία ἐπίχωση. Σ' αὐτὴν ἐπικάθησε πρόσφατα ὑπέργεια προσθήκη, ὕψ. 1.20 μ., γιὰ τὴ στήριξη στύλου τοῦ νέου στεγάστρου (πίν. 1α). Ἡ κατασκευὴ τῆς βάσης ἀπέκοψε τὸ νότιο τέρμα τοῦ περιβόλου τοῦ τάφου, ὁ ὁποῖος στὸ ὑπόλοιπο τμῆμα του σώζεται ὁλόκληρος, καὶ μάλιστα σὲ δύο στρώσεις, ἀνεξάρτητες μεταξύ τους. Ἐξ αὐτῶν ἡ κατώτερη πατάει στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἀρχαίου δαπέδου (βάθ. 0.87 μ. ἀπὸ 0.00 ἀνασκαφῆς).

Τὸ πρόθυρο βρέθηκε γεμάτο πέτρες, ριγμένες πυκνὰ σὲ ἐπάλληλα στρώματα, ἀλλὰ μεταξύ τους ἐλεύθερες (πίν. 1β). Στὸ τέταρτο στρῶμα (βάθ. 1.10 ἀπὸ 0.00) ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ χώρου διακόπηκε διότι ὑπῆρχε φόβος μὲ τὴν συνέχιση τῆς ἀφαίρεσης τῶν λίθων νὰ διαταραχθεῖ ἡ ἕδραση τῆς βάσης τοῦ ὑποστηλώματος τοῦ στεγάστρου. Μέχρι τὸ βάθος αὐτὸ διακρίθηκε ἡ κτιστὴ ἐπένδυση στὶς δύο πλευρὲς τοῦ προθύρου. Καλύτερα διατηρημένη εἶναι ἡ βόρεια ποὺ σώζει ἐπιφανειακά, σὲ 0.40 μ. περίπου ἀπόσταση ἀπὸ τὴν ὑποτιθέμενη θέση τῆς εἰσόδου, μία ἀσβεστολιθικὴ πέτρα στημένη ὄρθια. Ἡ κορυφή της, σπασμένη μὲ 4-5 κτυπήματα, μόλις ἐξέχει τοῦ γενικοῦ ἐπιπέδου, ἐνῶ στὴ δυτικὴ πλευρά της εἶναι κολλημένη μία, ἰδίου ὕψους, λεπτὴ σχιστολιθικὴ πλάκα (πίν. 1β) (βλ. καὶ κατ. Τ. 43). Ἡ κατώτατη σειρὰ λίθων τῆς βόρειας τοίχισης εἶχε πατήσει σὲ ἐπιμήκη, ὁριζόντια πλάκα, ποὺ ἄρχιζε ἀπὸ τὴ βάση τῆς ὄρθιας σχιστόπλακας καὶ κατέληγε, ὅπως φαίνεται, ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ ὅριο τοῦ λάκκου (πίν. 2α).

---

1. Μ. Παντελιδου Γκοφα, *Τσέπι Μαραθῶνος. Τὸ Πρωτοελλαδικὸ Νεκροταφεῖο* (Ἀθήνα 2005) 244-246. Στὸ ἑξῆς *Τσέπι*.

Στὴ συνέχεια ἡ ἔρευνα στράφηκε πρὸς τὴ θέση τοῦ λάκκου. Ἀπὸ τὸ ὑπέργειο λίθινο ὀρθογώνιο πλαίσιο, κτισμένο σὲ δύο στρώσεις, ἀφαιρέθηκαν οἱ τρεῖς πλευρὲς καὶ διατηρήθηκε μόνο ἡ δυτική. Ὅλες οἱ πέτρες πατοῦσαν σὲ ἐπίχωση 0.30 μ. περίπου, ποὺ τὶς χώριζε ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς καλυπτήριας τοῦ λάκκου, ἐνῶ ἀνατολικά, κάτω ἀπὸ τὶς πέτρες εἶχε στρωθεῖ ὁριζόντια σχιστολιθικὴ πλάκα, ποὺ καταλάμβανε ὅλο τὸ μῆκος τῆς πλευρᾶς. Στὸ βόρειο ἄκρο τῆς ἴδιας πλάκας κατέληγε ἡ σχιστόπλακα, στὴν ὁποία, ὅπως ἀναφέρθηκε, πατοῦσε ἡ βόρεια ἐπένδυση τοῦ προθύρου (πίν. 2β). Μοναδικὸ κινητὸ εὕρημα ἦταν ἀπολέπισμα ὀψιανοῦ ἐπάνω στὴ σχιστολιθικὴ πλάκα.

Οἱ τρεῖς σχιστόπλακες, δηλ. ἡ κατακόρυφη τῆς στήλης, ἡ ὁριζόντια κάτω ἀπὸ τὴν λίθινη ἐπένδυση τῆς βόρειας παρειᾶς καὶ ἡ ἄλλη ὁριζόντια κατὰ μῆκος τῆς πλευρᾶς τοῦ λάκκου, ἔδεναν κατασκευαστικὰ μεταξύ τους, καὶ ἡ κάθε μία ἦταν κάθετη ὡς πρὸς τὴν ἄλλη. Καὶ οἱ τρεῖς ἦταν ἀπὸ τὸ ἴδιο ὑλικὸ καὶ παρομοίων διαστάσεων μὲ τὶς πλάκες ποὺ εἶχαν ἐπενδύσει τὸν λάκκο τοῦ τάφου 53 (*Ἔργον* 2008, 16. *ΠΑΕ* 2008, 4).

Ὅταν ἀφαιρέθηκαν οἱ δύο ὁριζόντιες, διαπιστώθηκε ὅτι δὲν εἶχαν ἄλλη σύνδεση μὲ τὸν τάφο, ἀπὸ τὸν ὁποῖο τὶς χώριζε ἡ καθαρὴ ἐπίχωση, πάχ. 0.25-0.30 μ. Κάτω ἀπὸ αὐτήν (βάθ. 1.40 μ. ἀπὸ 0.00), μία μεγάλη καλυπτήρια φαινόταν νὰ σκεπάζει ὅλον τὸν λάκκο. Τὸ δυτικό της ἄκρο συνόρευε ἐν μέρει μὲ δύο τραχειὲς πέτρες, ποὺ πατοῦν ὅμως σὲ καθαρὸ χῶμα, πιθανότατα πέρα ἀπὸ τὸ χεῖλος τοῦ λάκκου. Ἀντίθετα, τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς μεγάλης καλυπτήριας δὲν ἀποκαλύφθηκε ὁλόκληρο, διότι βρίσκεται σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴ βάση τοῦ στεγάστρου καὶ μὲ τὴν πρόοδο τῆς ἔρευνας ὑπῆρχε κίνδυνος νὰ διαταραχθεῖ ἡ ἔδραση τῆς βάσης. Στὸ σημεῖο αὐτό, παρὰ τὰ ἐν μέρει ἰδιότυπα καὶ ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα τοῦ τάφου, ἡ ἔρευνα διακόπηκε καὶ μάλλον ματαιώνεται οριστικά.

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ τάφου 50, ἂν καὶ ἡμιτελής, ἦταν ἀρκετὰ ἀποκαλυπτική. Οἱ δύο παράπλευρες κατακόρυφες στῆλες τοῦ προθύρου, ἡ σχιστολιθικὴ πλάκα καὶ ἡ ἀσβεστολιθικὴ πέτρα προδίδουν διαδοχικὴ τοποθέτηση καὶ ἀντικατάσταση τῆς μιᾶς ἀπὸ τὴν ἄλλη, προφανῶς τῆς σαθρῆς καὶ φθαρμένης ἀπὸ τὴν ἀνθεκτικὴ συμπαγή. Ἡ παλαιά, ἂν καὶ ἀχρηστευμένη, δὲν ἀπομακρύνθηκε, ἀλλὰ κατὰ πάγια πρακτικὴ τηρούμενη στὸ νεκροταφεῖο, διατηρήθηκε μέσα στὰ ὅρια τοῦ τάφου, ἀπὸ τὸν ὁποῖο προέρχεται.

Ἐξ ἄλλου, ἡ σπασμένη κορυφὴ τῆς ὄρθιας πέτρας παραβάλλεται πρὸς τὶς δύο παρόμοιες τοῦ τάφου 54 (*Ἔργον* 2008, 18, εἰκ. 11. *ΠΑΕ* 2008, 5, πίν.

7α) καὶ πιθανὸν νὰ ἐδήλωνε, ὅπως θεωρήθηκε καὶ ἐκεῖ, σημεῖο ἐγκατάλειψης, ἢ ὀρθότερα τερματισμοῦ χρήσης τοῦ τάφου.

Ἡ ἐπιμήκης ὁριζόντια σχιστόπλακα κάτω ἀπὸ τὴν κτιστὴ ἐπένδυση τῆς βόρειας παρειᾶς τοῦ προθύρου ἀποτελεῖ ἰδιοτυπία κατασκευῆς, μοναδικὴ μέχρι σήμερα στὸ Τσέπι. Ἡ θέση της, σὲ ἀθέατο σημεῖο καὶ χωρὶς πραγματικὴ συμβολὴ στὴ στατικότητα τῆς ἐπενδύσεως ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι μετὰ τὴν κατάργηση τῆς ἀρχικῆς χρήσης της, σκοπὸς ἦταν καὶ ἐδῶ ἡ ἐξοικονόμησή της μέσα στὸν τάφο. Ἐὰν ὁ συλλογισμὸς εἶναι ὀρθός, τότε ἡ ἐπένδυση τῶν παρειῶν τοῦ προθύρου, ἴσως δὲ καὶ ὁλόκληρο τὸ πρόθυρο, εἶναι νεώτερο τμῆμα καὶ ἀνήκει σὲ νεώτερη κατασκευή.

Ἡ καθαρὴ ἐπίχωση, πάχ. 0.25-0.30 μ. ποὺ μεσολαβοῦσε μεταξὺ τοῦ ὑπέργειου ὀρθογώνιου πλαισίου, ὅπως καὶ μεταξὺ ἀνατολικῆς ἐγκάρσιας καὶ τῆς καλυπτήριας, δηλώνει παρέλευση σημαντικοῦ χρονικοῦ διαστήματος ἀπὸ τὴ σφράγιση τοῦ λάκκου μέχρι τὴν κατασκευὴ τῶν ὑψηλοτέρων τμημάτων. Ἐκεῖνο ποὺ δὲν γνωρίζουμε βεβαίως, λόγω διακοπῆς τῆς ἀνασκαφῆς, εἶναι ἂν ἡ μεγάλη ἑνιαία πλάκα ποὺ κάλυψε τὸν λάκκο τοποθετήθηκε σὲ φάση ἐπισκευῆς ἢ κατὰ τὴν ἀρχικὴ κατασκευὴ τοῦ τάφου. Ἡ πρώτη μορφὴ δὲν ἀποκαλύφθηκε, ἀλλὰ σ' αὐτὴν ὑποθέτουμε ὅτι ἀνήκουν ὅλες οἱ σχιστολιθικὲς πλάκες, ποὺ εἶναι τῆς ἰδίας ποιότητας μὲ τὶς ὄρθιες πλάκες ἐπενδύσεως τοῦ λάκκου 53 (*Ἔργον* 2008, 16, *ΠΑΕ* 2008, 2, πίν. 4β) καὶ κατ' ἐπέκταση τῆς ἰδίας χρήσεως σὲ ὅμοιο λάκκο μὲ αὐτόν.

Τελικὰ συμπεραίνεται ὅτι ὅλα τὰ ἐπὶ μέρους σημεῖα, ἀπὸ τὸ ἀνώτερο τμῆμα του μέχρι τὴν πλάκα τοῦ λάκκου, φανερώνουν δεύτερη φάση κατασκευῆς ἢ ἐπισκευὴ τοῦ τάφου 50.

Ὁ *τάφος 43*, στὸ ΒΔ τμῆμα τοῦ στεγασμένου χώρου, ἀνήκει στοὺς μεταλύτερους τοῦ νεκροταφείου καὶ βρέθηκε ἐξωτερικὰ σὲ ἄριστη κατάσταση (πίν. 3α) (περιγραφὴ *Τσέπι*, 230-231).

Ὁ περίβολος, μήκ. 4.70 μ., σώζεται ἀκέραιος καὶ σχηματίζει ἀνατολικὰ ἄκρα σὲ σχῆμα Π. Ἐπὶ πλέον, κάτω ἀπὸ τὴ δυτικὴ πλευρά του, περὶ τὰ 0.10 μ., βαθύτερα καὶ μέχρι 0.24 μ. δυτικότερα, διατηρεῖται παλαιότερη κατασκευή του μὲ ἰδιότυπη γιὰ τὸ Τσέπι καμπύλη, ἀψιδωτὴ χάραξη (πίν. 3β). Ἐσωτερικὰ τοῦ ἀνωτέρου περιβόλου, ἐπάνω ἀπὸ τὴν ὑποτιθέμενη θέση τοῦ λάκκου, σώζεται μία σειρὰ πέτρες σὲ σχῆμα Γ, ποὺ πρέπει νὰ ἀνῆκε στὸ ὀρθογώνιο ὑπέργειο κτιστὸ πλαίσιο.

Τὸ πρόθυρο ὁρίζεται ἐπάνω στὸ ἀρχαῖο δάπεδο σὲ βάθ. 0.89 μ. ἀπὸ 0.00 ἀνασκαφῆς, μεταξὺ τῶν δύο ἐσωτερικῶν κεραιῶν τοῦ περιβόλου. Ἡ βόρεια τερματίζει σὲ μία ὄρθια στημένη πέτρα, ἀντὶ στήλης, ποὺ ἐξέχει περὶ τὰ 0.35 μ. καὶ ἔχει δίπλα της κολλημένη μία σχιστόπλακα (πίν. 4α). Σὲ ἀντίστοιχη θέση νότια στέκουν δύο πέτρες, ἀλλὰ εἶναι ἀρκετὰ χαμηλότερες. Στὸ πρῶτο τμῆμα τοῦ προθύρου, ἐπὶ μήκους 0.80 μ. οἱ παρειὲς ἦταν ἀκάλυπτες. Στὴ συνέχεια ἡ κάθε μία ἐπενδύεται σὲ ὅλο τὸ ὕψος της μὲ μία μεγάλη ἐπίπεδη πέτρα (0.60×0.40 ἡ βόρεια, 0.67×0.30 ἡ νότια) (πίν. 4β), ἐνῶ στὸ τελευταῖο τμῆμα τους προστατεύονται κατὰ συνήθη τρόπο, μὲ πέτρες σὲ ὁριζόντιες στρώσεις.

Τὸ πρῶτο τμῆμα του περιεῖχε χῶμα καθαρὸ μὲ λίγα ὄστρακα καὶ ἐλάχιστους ὀψιανούς. Στὴ συνέχεια, μετὰ τὰ 0.80 μ., ὅλος ὁ χῶρος ἦταν γεμάτος πέτρες. Στὴν ἐπιφάνεια ἦταν μικρὲς καὶ ἀσύνδετες, ἀλλὰ μετὰ τὴν πρώτη στρώση οἱ πέτρες, κροκάλες καὶ τραχειές, γίνονταν μεγαλύτερες, σφικτὰ δεμένες μεταξύ τους, ἔτσι ὥστε ἡ ἀφαίρεση τῆς μιᾶς νὰ μετακινεῖ τὶς ἄλλες. Ἐπὶ πλέον, μερικὲς ἀπὸ αὐτὲς ἦταν στερεωμένες μὲ λάσπη ἐπάνω στὴν κτιστὴ ἐπένδυση (πίν. 4β), ἰδίως στὴ βόρεια παρειὰ καὶ περιόριζαν τὸ πλάτος τοῦ προθύρου σὲ μόλις 0.23 μ. Σὲ αὐτὸ τὸ στενὸ τμῆμα ὁ ἐπιφανειακὸς λιθοσωρὸς ἔκρυβε μία ἰδιόρρυθμη κατασκευή. Περὶ τὰ 0.05 μ. βαθύτερα τοῦ ἐξωτερικοῦ χώρου δύο πλάκες, μία τραχειὰ μὲ γωνιώδη κορυφὴ (πίν. 5α) καὶ πίσω της μία λεπτὴ σχιστολιθικὴ (πίν. 5β), τοποθετημένες κατακόρυφα, ἐγκάρσια πρὸς τὸ μῆκος τοῦ προθύρου, ἔφρασσαν τὴν ἤδη στενὴ δίοδο. Καὶ οἱ δύο πατοῦσαν σὲ ἄλλη τραχειὰ ὁριζόντια, ποὺ ἔμοιαζε μὲ κατώφλι (βάθ. 1.24 μ. ἀπὸ 0.00). Ὑπῆρχε ὅμως καὶ τρίτη πλάκα (διαστ. 0.87×0.84 μ.), ποὺ εἶχε φράξει ἀρχικὰ τὴν εἴσοδο στὸ λάκκο. Αὐτὴ ἔστεκε μέσα τὸ πρόθυρο δυτικότερα, μετακινημένη 0.10-0.18 μ. πέρα ἀπὸ τὴν ὀρθή της θέση καὶ ψηλότερα ἀπὸ τὸ κατώφλι τῆς εἰσόδου (βάθος κατωφλίου 1.70 μ.) (πίν. 6α). Ἡ κορυφή της εἶχε σχηματισθεῖ ἐπίτηδες καμπύλη, ὅπως ἔδειχναν τὰ ἁδρὰ κτυπήματα λαξεύσεως, καὶ ὑψωνόταν μέχρι τὴ στάθμη τοῦ ἀρχαίου δαπέδου.

Τὸ ἄνοιγμα τῆς εἰσόδου στὸν λάκκο γεφύρωνε μία στενὴ ἐπιμήκης πλάκα, ὡς ἀνώφλι (πίν. 6α), ἐπάνω στὴν ὁποία εἶχαν στρωθεῖ τρεῖς πέτρες στὴ σειρὰ καὶ ἐπάνω σ' αὐτὲς πατοῦσε λεπτὴ σχισολιθικὴ πλάκα, χωρὶς ὀργανικὴ σύνδεση καὶ προφανὴ προορισμὸ (πίν. 6β).

Τὸ κενὸ τοῦ λάκκου κάλυπταν τρεῖς μεγάλες πλάκες, ἐνῶ ἄλλες μικρές, κροκάλες καὶ στενὲς σχιστολιθικές, ποὺ φαινόταν μᾶλλον περιττές, ἦταν

σκορπισμένες ἀνάμεσά τους (πίν. 6β). Ἡ δυτική καλυπτήρια (0.93×0.74), βραχύτερη τῶν ἄλλων δύο, παρουσίαζε ἔντονη κλίση πρὸς τὴ Δύση, μὲ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ ἀνασηκωμένη κατὰ 0.10 μ. περίπου ψηλότερα τῆς γειτονικῆς. Ὅταν ἀφαιρέθηκε ἀποκαλύφθηκε ὅτι ἡ ἀνατολικὴ ἀνασηκωμένη πλευρά της πατοῦσε στὸ δυτικὸ χεῖλος τοῦ λάκκου, ποὺ ἦταν ψηλότερο τῶν ἄλλων κατὰ μία στρώση. Ἡ πλάκα αὐτὴ κάλυπτε μικρὸ παιδικὸ λάκκο ἀνοιγμένο μεταξὺ τοῦ κυρίως λάκκου τοῦ τάφου καὶ τοῦ δυτικοῦ περιβόλου. Ἀπὸ τὶς ἄλλες δύο καλυπτήριες, ἡ μεσαία καὶ μεγαλύτερη ὅλων (διαστ. 2.07×0.49) ἐπεκτεινόταν μέχρι τὰ ὅρια τοῦ περιβόλου ἢ καὶ πέρα ἀπὸ αὐτόν, ἐνῶ ἡ ἄλλη (διαστ. 1.57×0.36) ἁπλῶς ὑπερκάλυπτε τὴν κτιστὴ ἐπένδυση τοῦ λάκκου.

Ὁ λάκκος βρέθηκε γεμάτος χώματα καθαρά, ἀμμώδη, χωρὶς πέτρες ἢ χαλίκια. Τὰ πρῶτα ὀστὰ παρουσιάσθηκαν στὸ δυτικὸ ἄκρο, ἀρκετὰ ψηλά, μόλις 0.15 μ. χαμηλότερα τοῦ χείλους τῆς κτιστῆς ἐπενδύσεως. Κατὰ μῆκος τῆς παρειᾶς ἦταν συγκεντρωμένα μεγάλα κυρίως ὀστὰ ἀπὸ μέλη τοῦ σώματος. Στὸ ἴδιο βάθος, περὶ τὴ ΝΔ γωνία ἦταν τὰ κρανία, τοποθετημένα μὲ ἰδιαίτερη φροντίδα, σὲ ἐπάλληλα στρώματα.

Τὸ ἀνώτατο κρανίο (κρανίο 1) ἦταν διαμελισμένο καὶ κάτω ἀπὸ αὐτό (βάθ. 0.22 ἀπὸ τὸ χεῖλος τοῦ λάκκου) τὸ κρανίο 2, θρυμματισμένο, ἔσωζε μία μεγάλη ὀπή, διαμ. 0.06 μ., ἀνοιγμένη στὸν κρόταφο (πίν. 7α) καὶ δίπλα της μία μικρότατη μὴ διαμπερὴ κοιλότητα (διαμ. 0.007). Στὴν περιφέρεια τῆς μεγάλης ὀπῆς μία ὄρθια αἰχμηρὴ πέτρα εἶχε ἀφήσει τὸ ἴχνος της ἀπὸ τὴ θραύση στὸ κρανίο. Σὲ τρίτο στρῶμα (βάθ. 0.43 ἀπὸ χείλους) τὸ κρανίο 4 ἦταν διαμελισμένο μὲ τὰ κομμάτια του ἐπιμελῶς συγκεντρωμένα περὶ τὴ γωνία καὶ συγκρατημένα στὴ θέση τους μὲ μία κροκάλα καὶ ἕνα μεγάλο ὄστρακο λεκάνης στημένο ὄρθιο, σὰν φράχτης (πίν. 7β). Τέλος, τὴν κατώτατη συγκέντρωση ἀποτελοῦσαν τὰ κομμάτια τοῦ κρανίου 6 (βάθος 0.45 ἀπὸ τὸ χεῖλος), στὸ ὁποῖο διακρίθηκαν σαφῶς πλῆθος μικρὲς διαμπερεῖς ὀπές, μερικὲς ἀνοιγμένες ἀπὸ τὴν ἐσωτερική, τὴν κοίλη ἐπιφάνεια. Στὴν ἴδια ὁμάδα ἀνῆκαν ἀκόμα τὰ κομμάτια νηπιακοῦ κρανίου τοποθετημένα μέσα σὲ κομψὸ μελανὸ σκύφο (πίν. 8α). Ἄλλα κομμάτια κρανίου, ὡς φαίνεται, ἐπίσης νηπιακά, ἦταν μέσα σὲ μικρὴ ἐγχάρακτη πυξίδα (στὸ *Ἔργον* 2009, εἰκ. 3 τυπώθηκε λανθασμένη λεζάντα), ποὺ γειτνίαζε μὲ λίθινο ἄωτο μικκύλο σκύφο. Στὸ σύνολο τῶν κρανίων ἀνῆκε μία κάτω γνάθος ἐνήλικα ἀνεστραμμένη, ποὺ περιέβαλλε ἢ προφύλασσε τὸ νηπιακὸ κρανίο ἀρ. 7 (πίν. 8β).

Ἐπάνω στὰ ὀστά, καὶ ὄχι στὰ κρανία, ὑπῆρχαν μερικὲς πέτρες ἢ βότσαλα.

Δύο ἄλλες, σαφῶς μεγαλύτερες βρέθηκαν ἀπομονωμένες, σὲ βάθος 0.40 ἀπὸ τὸ χεῖλος, δηλ. στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τὰ προηγούμενα κρανία, στὴ ρίζα τοῦ νότιου τοίχου καὶ περὶ τὴ μέση τοῦ μήκους του, χωρὶς νὰ ὑπάρχει οὐσιαστικὴ ἔνδειξη προέλευσης ἢ προορισμοῦ τους. Ὡς μοναδικὸ στοιχεῖο συσχετισμοῦ μπορεῖ νὰ σημειωθεῖ ὅτι βρισκόταν κάτω ἀπὸ τὸ χαμηλωμένο σημεῖο τοῦ χείλους, ἐκεῖ ἀκριβῶς ποὺ εἶχε πατήσει ἡ μεσαία καλυπτήρια.

Σὲ ὅλο αὐτὸ τὸ βάθος μὲ τὰ κρανία (0.15 μέχρι 0.45 ἀπὸ τοῦ χείλους), τὸ ὑπόλοιπο τμῆμα τοῦ λάκκου εἶχε καλυφθεῖ ἀπὸ ἐπίχωση οὐσιαστικὰ καθαρή, μὲ τὰ ἴδια πάντα ἀμμουδερὰ χώματα ποὺ εἰσρέουν κατὰ κανόνα στοὺς τάφους μαζὶ μὲ τὰ νερὰ τῆς βροχῆς.

Κάτω ἀπὸ τὰ καθαρὰ χώματα, σὲ βάθος 0.60 μ. περίπου ἀπὸ τοῦ χείλους, παρουσιάσθηκε ὁ τελευταῖος νεκρὸς ἀκέραιος, μὲ λίγο ἀναστατωμένα τὰ ὀστὰ τοῦ θώρακος (πίν. 9α). Τὸ κεφάλι ἦταν στὴ ΝΑ γωνία, τὰ δύο χέρια λυγισμένα πρὸς τὸ κρανίο, οἱ μηροὶ ἑνωμένοι μὲ τὶς κνῆμες καὶ οἱ φάλαγγες τῶν πελμάτων στὴ θέση τους. Τὸ κρανίο ἦταν θρυμματισμένο, ἡ ἄνω γνάθος περίπου στὴ θέση της μὲ μία πέτρα ἀπὸ κάτω, ἐνῶ ἡ κάτω γνάθος ἦταν διεστραμμένη κατὰ 45 μοῖρες περίπου. Ἀρκετὰ βότσαλα ποὺ ὑπῆρχαν ἀνάμεσα στὰ ὀστὰ ἀνῆκαν ὡς φαίνεται σὲ χαμηλότερο στρῶμα.

Ἐπάνω στὸ σῶμα τοῦ νεκροῦ εἶχαν ἀποτεθεῖ τρία κρανία στὴ σειρά, φαινομενικὰ καλὰ διατηρημένα, ἀλλὰ χωρὶς γνάθους. Ἕνα ἀκόμα (κρανίο 5), μαζὶ μὲ πολλὰ μεγάλα ὀστὰ ἦταν κολλημένο στὸ βόρειο τοίχωμα τοῦ λάκκου. Στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τὸν τελευταῖο νεκρὸ παρατηρήθηκε ἕνα ἰδιότυπο εὕρημα. Τμῆμα παιδικῆς γνάθου, χωρὶς δόντια, τοποθετημένη ἀκριβῶς ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ κατώφλι περιβαλλόταν ἀπὸ 7-8 χαλίκια κυκλικά (πίν. 9β).

Ὁ τελευταῖος νεκρὸς εἶχε ταφεῖ ἐπάνω σὲ προγενέστερο σκελετό, ποὺ σωζόταν καὶ αὐτὸς ἀρκετὰ καλά, στὴν ἴδια ἀκριβῶς στάση, ἀλλὰ χωρὶς κρανίο. Ἀνάμεσα στὰ ὀστὰ ὑπῆρχαν πολλὰ βότσαλα, ἐλάχιστα χονδρὰ ὄστρακα καὶ δύο πέτρες, στοιχεῖα ποὺ εἶχαν ἤδη διακριθεῖ κάτω ἀπὸ τὸν *κατὰ χώραν* νεκρό.

Προστίθεται ὅτι σὲ διάφορα σημεῖα καὶ βάθη βρέθηκαν μεμονωμένα τμήματα λεπίδων ἢ ἀπολεπίσματα ὀψιανοῦ, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τοὺς σκελετοὺς ἢ τὴ συγκέντρωση κρανίων, ποὺ δὲν μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν κτερίσματα.

Μετὰ τὴν ἀφαίρεση ὅλων τῶν ὀστῶν ἡ ἐπιφάνεια τοῦ λάκκου ἀπέμεινε καθαρή, παρουσιάζοντας τὴν εἰκόνα ἐπιπέδου πυθμένα, ἐνῶ ἀκόμα δὲν εἶχε ἀποκαλυφθεῖ ἡ βάση τῆς κτιστῆς ἐπένδυσης τῶν παρειῶν. Συνολικά, μέχρι τοῦ

σημείου αὐτοῦ, μέσα στὸν λάκκο μετρήθηκαν, μαζὶ μὲ τὸν *κατὰ χώραν* νεκρό, 12 κρανία.

Μὲ τὴ συνέχιση τῆς ἔρευνας τὰ χώματα ἄλλαξαν λίγο χρῶμα, ἔγιναν καστανέρυθρα καὶ σὲ βάθος 0.80 μ. περίπου ἀπὸ τοῦ χείλους παρουσιάσθηκαν κατὰ μῆκος τῆς νότιας πλευρᾶς τέσσερα κρανία στὴ σειρά. Ὅλα ἀνῆκαν σὲ ἀκέραιους σκελετοὺς θαμμένους παράπλευρα σὲ εὐθεία σειρὰ καὶ στὴν ἴδια ἀκριβῶς συνεσταλμένη στάση (πίν. 10α): Πόδια διπλωμένα σὲ ὀξεία γωνία, λεκάνη καὶ θώρακας ἀκουμπισμένα στὸ δεξὶ πλευρὸ καὶ χέρια λυγισμένα, τὸ ἕνα τουλάχιστον, μέχρι τὸ πρόσωπο. Τὰ δύο κρανία φαίνονταν ἀκέραια, τὰ ἄλλα δύο λίγο φθαρμένα, ἀλλὰ πάντως στὴ θέση τους, σὲ ἄμεση σχέση μὲ τοὺς σκελετούς. Παρὰ ταῦτα, ἡ κάτω γνάθος τῶν δύο στὰ ἀνατολικὰ εἶχε ἀποχωρισθεῖ τοῦ κρανίου καὶ ἦταν τοποθετημένη δίπλα ἢ ἐμπρός τους[2] (πίν. 10β). Καλύτερα ὅλων σώζεται ὁ πλησιέστερα τῆς εἰσόδου, μὲ μία πέτρα στὴ θέση τῆς ἀποσπασμένης γνάθου, ἐνῶ οἱ δύο δυτικὰ ἴσως εἶναι ἐλαφρὰ μετακινημένοι. Οἱ νεκροὶ εἶχαν ἀποτεθεῖ ἀπ' εὐθείας ἐπάνω σὲ στρῶμα ἀπὸ κροκάλες, μικρὲς καὶ μεγάλες, προφανῶς τῆς παλαιᾶς κοίτης ποταμοῦ, ποὺ ἔχει ἐπανειλημμένα ἐντοπισθεῖ.

Τοὺς σκελετούς, ἰδίως τὸν θώρακα, καλύπτουν πολλὰ χαλίκια, πολὺ περισσότερα ἀπὸ ὅσα εἶχαν μέχρι σήμερα παρατηρηθεῖ (βλ. *Ἔργον* 2006, 17-18, εἰκ. 7. *Ἔργον* 2007, 17, εἰκ. 5. *Ἔργον* 2008, 21, πίν. 15), καὶ λίγα χονδρὰ ὄστρακα. Ἕνα ἀπὸ αὐτὰ βρέθηκε στὸ γόνατο τοῦ δεύτερου ἀπὸ ἀνατολικὰ καὶ προέρχεται ἀπὸ τὸ χεῖλος μεγάλου σκύφου τῆς τελικῆς νεολιθικῆς. Μέσα στὴν καθαρὴ ἐπίχωση ποὺ κάλυπτε τοὺς σκελετοὺς ὑπῆρχαν ἄμορφα κομμάτια ἢ τμήματα χονδρῶν λεπίδων πυρίτου, ἐνῶ ἀντιθέτως ἀπουσίαζαν τελείως οἱ ὀψιανοί.

Ὁ λάκκος τοῦ τάφου (διαστ. 1.25 ἀπὸ Α-Δ καὶ 1.10 ἀπὸ Β-Ν) εἶχε τοιχώματα ἐπενδυμένα μὲ ἁπλὴ ξηρολιθιὰ σὲ 7-8 στρώσεις καὶ βάθος 1.00 μ. Στὶς 3-4 χαμηλότερες εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ ἐπιλεγμένες ἀσβεστολιθικὲς πέτρες, κατὰ τὸ δυνατὸν ὁμαλές, τόσο στὴν ὄψη ὅσο καὶ στὶς ἐπιφάνειες ἑδράσεως. Στὴ συνέχεια, χωρὶς τὸ ὕψος νὰ εἶναι ὅμοιο σὲ ὅλες τὶς πλευρές, τὸ ὑλικὸ μεταβάλλεται καὶ στὸ ἀνώτερο τμῆμα τῆς ἐπένδυσης οἱ πέτρες εἶναι τραχειὲς ἀσβεστολιθικές, ἐμφανῶς

2. Τὸ κρανίο τῆς ΝΔ γωνίας σώζει τὴν ἄνω γνάθο, ἀλλὰ ὁ κίνδυνος καταστροφῆς τοῦ εὑρήματος ἀπέτρεψε τὴν περαιτέρω ἔρευνα.

ἀνώμαλες σὲ ὅλες τὶς ἐπιφάνειές τους, ἐνῶ στὸ κτίσιμο παρεμβάλλονται καὶ μερικὲς κροκάλες.

Ἡ ἀνατολικὴ παρειὰ σχηματίζεται ὁμοίως στὶς τρεῖς κατώτατες στρώσεις μὲ ὁμαλὲς πέτρες. Περὶ τὸ μέσον τοῦ μήκους τους, σὲ βάθος 0.50 μ. περίπου ἀπὸ τὸ χεῖλος τοῦ λάκκου, ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος, πλάτους 0.41 μ. καὶ ὕψους 0.50 μ. (πίν. 6α). Γιὰ κατώφλι χρησιμοποιήθηκε λεπτὴ σχιστόπλακα, μὲ τρεῖς πλευρὲς εὐθύγραμμες καὶ μία καμπύλη. Οἱ διαστάσεις της (μήκ. 0.36 καὶ πλάτος 0.28) εἶναι βραχύτερες τῆς ἐπιφανείας ποὺ καλύπτουν καὶ ἡ ποιότητα τοῦ ὑλικοῦ ὁδηγεῖ στὴν ὑπόθεση ὅτι τὸ κατώφλι προέρχεται ἀπὸ ἀχρηστευμένη στήλη προθύρου τάφου. Δύο ἢ τρεῖς ἀκόμα στρώσεις σχηματίζουν τὴ βόρεια καὶ νότια παραστάδα ἀντίστοιχα, στὶς ὁποῖες φαίνεται νὰ ἔχει χρησιμοποιηθεῖ καὶ λάσπη.

Ὑψηλότερη εἶναι ἡ δυτικὴ παρειά, τῆς ὁποίας τὸ χεῖλος σχημάτιζε κατὰ μέγα μέρος μία ἐπιμήκης πλακωτὴ πέτρα (βάθος 1.20 ἀπὸ 0.00). Σ' αὐτὴν καὶ στὴ συνέχεια τῆς σειρᾶς της ἔχουν προστεθεῖ μία-δύο ἀκόμα στρώσεις, κτισμένες μὲ πολλὴ λάσπη, ὑψώνοντας τὴν ἐπιφάνεια τοῦ δυτικοῦ χείλους κατὰ 0.20-0.25 μ. Ἐκεῖ ἐπάνω εἶχε πατήσει ἡ μία πλευρὰ τῆς ἀκραίας καλυπτήριας τοῦ τάφου, μὲ ἔντονη κλίση πρὸς τὴ δυτικὴ πλευρά της, ἐνῶ ἡ ἀνατολικὴ φαινόταν ἐξωτερικὰ ἀνασηκωμένη. Ἡ πλάκα αὐτή, οὐσιαστικὰ ἔξω ἀπὸ τὸ κοῖλον τοῦ λάκκου, κάλυπτε παιδικὸ τάφο, ἀνοιγμένον μεταξὺ τῆς δυτικῆς παρειᾶς τοῦ λάκκου καὶ τοῦ δυτικοῦ ἐξωτερικοῦ περιβόλου.

Ὁ τάφος ἦταν λάκκος χωρὶς διαμορφωμένες παρειὲς καὶ ἀκριβὲς σχῆμα, διαστ. περίπου 0.30×0.40 καὶ βάθους 0.50 μ. (πίν. 11β). Στὰ τοιχώματά του νότια καὶ ΝΔ εἶχαν τοποθετηθεῖ μικρὲς κροκάλες, ἐνῶ γιὰ τὸ ὑπόλοιπο τμῆμα δὲν εἶχε ληφθεῖ ἰδιαίτερη πρόνοια. Οὐσιαστικά, στὴν ἀνατολικὴ παρειά του, δὲν ὑπῆρχε δυνατότητα, γιατὶ τὸν χῶρο καταλάμβανε μεγάλη πέτρα μὲ τριγωνικὸ ἄκρο, προερχόμενη ἀπὸ τὴν τοίχιση τοῦ κυρίως λάκκου, ποὺ εἰσχωροῦσε περὶ τὰ 0.10 μ. στὸ κενὸ τοῦ παιδικοῦ. Ὁ πυθμένας ἦταν ἁπλὸς χωμάτινος καὶ ἐκεῖ εἶχαν συγκεντρωθεῖ τὰ ὀστὰ νεαροῦ ἀτόμου ἀπὸ ἀνακομιδή, μαζὶ μὲ τμήματα κρανίου καὶ λεκάνης, καθὼς καὶ μελανὸ ὄστρακο (πίν. 12α). Τὰ ὀστὰ σχημάτιζαν πάχος 0.10 μ. καὶ ἔφθαναν μέχρι τὸ ἐπίπεδο τῆς προέχουσας πέτρας.

Τὰ ὀστὰ καὶ τὴν πέτρα κάλυψε φυσικὴ ἐπίχωση ἀπὸ χώματα καθαρά, πάχους 0.10 μ. περίπου καὶ ἐπάνω σὲ αὐτὰ τοποθετήθηκαν ἄλλα ὀστὰ νεαροῦ ἀτόμου, ὅπως συμπεραίνεται ἀπὸ τὸ μῆκος καὶ τὸ πάχος τους. Τὰ ὀστὰ φαίνονται πολλὰ καὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ προέρχονται ἀπὸ περισσότερους τοῦ ἑνὸς

νεκρούς, ἄλλα τοποθετημένα ὄρθια, καὶ ἄλλα, τὰ περισσότερα, ὁριζόντια μαζὶ μὲ τμήματα κρανίου καὶ λεκάνης. Τὰ ὀστὰ ἔφθαναν ἕως ἄνω, τὴν ἐπιφάνεια τοῦ περιβόλου, ὅπου ὑπῆρχαν ἐπίσης πολλὰ βότσαλα, καὶ ἐκεῖ σκεπάσθηκαν ὁριστικὰ ἀπὸ τὴν μεγάλη καλυπτήρια. Γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγο, δηλ. πιθανὸν γιὰ νὰ μὴ καταπλακωθοῦν ἀπὸ τὴν πλάκα, κτίσθηκαν οἱ δύο σειρὲς λίθων ἐπάνω στὸ δυτικὸ χεῖλος τοῦ λάκκου καὶ δημιουργήθηκε ὑποτυπῶδες κενὸ μεταξὺ ὀστῶν καὶ πλάκας.

Ὁ τάφος 43 ἀποκάλυψε πλῆθος στοιχείων, τὰ ὁποῖα ὁδηγοῦν σὲ παλαιότερα γνωστὰ συμπεράσματα, ἀλλὰ κυρίως σὲ νέα καὶ πολὺ ἐντυπωσιακά.

Κατ' ἀρχὴν τὸ πρόθυρο παρουσιάζει τουλάχιστον δύο φάσεις κατασκευῆς. Στὴν παλαιότερη ἀνήκει ἡ κτιστὴ ἐπένδυση παρειῶν ποὺ τερματίζει στὴ λεπτὴ σπασμένη σχιστόπλακα. Στὴ δεύτερη φάση τὸ πρόθυρο ἐπιμηκύνθηκε καὶ οἱ παρειές του καλύφθηκαν σὲ τμῆμα τους μόνο, μὲ μεγάλες ἐπίπεδες πέτρες, ποὺ ἀπαιτοῦσαν λιγότερη ἐργασία, καθὼς καὶ ἕνα ἀκάλυπτο τμῆμα ποὺ ἴσως προστέθηκε ἀργότερα. Πάντως, οἱ δύο φάσεις κατασκευῆς του δὲν διακρίνονται μόνο ἀπὸ τὸ διαφορετικὸ ὑλικὸ στὴν τεχνικὴ ἐπικάλυψης. Πολὺ ἐνδεικτικὴ στὸ σημεῖο ἑνώσεως τῶν δύο τμημάτων εἶναι ἡ ὄρθια στήλη, ποὺ ἐξέχει τῆς χάραξης τῶν δύο τμημάτων καὶ ἔπρεπε νὰ ἐξοικονομηθεῖ δίπλα στὴν παλαιὰ λεπτή.

Οἱ πυκνὲς πέτρες τοῦ λιθοσωροῦ, ἡ μείωση τοῦ πλάτους του μὲ κτίσιμο καὶ ἡ ἀπόφραξη τῆς στενῆς διόδου μὲ ἐγκάρσια πέτρα, μαρτυροῦν χωρὶς ἀμφιβολία τὴν πρόθεση τῶν τελευταίων κατασκευαστῶν νὰ ἀποκλείσουν τὴν πρόσβαση στὸν λάκκο γιὰ ἑπόμενη ταφή. Φαίνεται μάλιστα ὅτι τὰ μέτρα αὐτὰ κατέστησαν περιττὴ τὴ σφράγιση τοῦ ἀνοίγματος τῆς εἰσόδου καὶ παραμελήθηκε ἡ ὀρθὴ τοποθέτηση τῆς εἰδικῆς πλάκας. Δείγματα ἐπισκευῶν καὶ μετατροπῶν εἶναι ἐπίσης τὰ περιττὰ ἀσύνδετα μέλη, σκόρπια ἐπάνω στὶς καλυπτήριες καθὼς καὶ ἡ ὁριζόντια σχιστολιθικὴ ψηλότερα ἀπὸ τὸ ἀνώφλι (πίν. 6β).

Μέσα στὸν λάκκο, παρὰ τὴν ἄρτια διατήρηση τοῦ τελευταίου σκελετοῦ, τὰ τρία κρανία σὲ ἀνακομιδὴ ἐπάνω του δείχνουν κάποια μεταγενέστερη τῆς ταφῆς ἐπέμβαση, ἐκτὸς ἂν δεχθοῦμε ὅτι ὅλη ἡ τελετουργία, ταφὴ καὶ ἀνακομιδή, ἔγιναν ταυτόχρονα. Τότε πάντως, μετὰ τὴν ἀνακομιδή, ἀποφασίσθηκε καὶ ἡ ὁριστικὴ σφράγιση τοῦ τάφου. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ ἐπεμβάσεις στὰ κρανία, ποὺ ὅπως φαίνεται ἔγιναν κατὰ τὴ συγκέντρωσή τους στὴ ΝΔ γωνία. Τοῦτο προκύπτει ἀπὸ τὴν *κατὰ χώραν* πέτρα καὶ τὸ σημάδι της στὸ κρανίο 2, ἐνῶ οἱ μυστηριώδεις ὀπὲς στὸ κρανίο 6, ποὺ παρατηρήθηκαν, μερικὲς

τουλάχιστον στὸ ἐσωτερικό του, ἄγνωστον ἂν ὀφείλονται σὲ παθολογικὲς αἰτίες ἢ στὶς ἐπικρατοῦσες συνθῆκες μέσα στὸν τάφο. Τὰ τμήματα νηπιακῶν κρανίων μέσα στὰ ἀγγεῖα φαίνεται νὰ ὑποδηλώνουν ἐπιθυμία προστασίας καὶ διατήρησης τῶν μικρῶν καὶ εὔθραυστων ὀστῶν τους, ὅπως ἄλλωστε καὶ τὸ ἄλλο κρανίο μέσα στὴν ἀνεστραμμένη γνάθο τῆς ΝΔ γωνίας.

Τέλος, σημειώνεται ὅτι ἡ τακτοποίηση τῶν ὀστῶν καὶ κρανίων στὸ δυτικὸ τέρμα δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἔγινε ἀπὸ τὴ θέση τῆς εἰσόδου, ἀπὸ ἀπόσταση 0.80-1.00 μ. καὶ μάλιστα σὲ ἐλάχιστο βάθος ἀπὸ τὴν ὀροφή. Ἁπλῶς ἐπιβεβαιώνεται καὶ πάλι ἡ παλαιότερη ὑπόθεση (*Τσέπι*, 329) γιὰ εἴσοδο ἀτόμου μέσα στὸν λάκκο. Καὶ τοῦτο μπορεῖ νὰ συνέβη πρὶν ἀπὸ τὸν τελευταῖο ἐνταφιασμό, ἢ πάντως πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνακομιδὴ τῶν κρανίων.

Ἡ ἀφαίρεση καὶ ὁ ἀποχωρισμὸς τῆς κάτω γνάθου ἀπὸ τὸ κρανίο παρουσιάζεται ἐναργέστατα στὸ κατώτερο στρῶμα νεκρῶν ποὺ εἶναι σαφῶς διαχωρισμένο ἀπὸ τὸ ἀνώτερο. Ἡ ἐνέργεια αὐτὴ συνδέεται ὁπωσδήποτε μὲ ταφικὴ τελετουργία, ποὺ θὰ εἶχε κάποια ἀποτροπαϊκὴ σημασία. Κάτι ἀνάλογο πρέπει νὰ σκεφθοῦμε καὶ γιὰ τὰ χαλίκια γύρω ἀπὸ τὴν παιδικὴ γνάθο στὴν εἴσοδο τοῦ λάκκου. Ὅπως φαίνεται, τὸ ἔθιμο μεταδόθηκε σχετικὰ παραλλαγμένο, ἢ συνεχίσθηκε ἁπλουστευμένο, μὲ τὴ στρέβλωση τῆς γνάθου στὴν ἑπόμενη γενεά. Ὁμοίως ἡ ρίψη χαλικιῶν καὶ ὀστράκων, πολὺ ἐντονότερη στοὺς κατώτατους νεκρούς, συνεχίζεται κατὰ περίπτωση καὶ ἀραιότερα στοὺς νεώτερους. Ἐνδεικτικὴ τῆς διαφορετικῆς προέλευσης ἢ καταγωγῆς μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ ἀλλαγὴ λίθου στὴν κατασκευὴ τῶν ἐργαλείων, πυρίτης χαμηλὰ ἀντὶ ὀψιανοῦ ὑψηλότερα. Γενικὰ τὰ ριγμένα βότσαλα ἐπάνω στὰ ὀστὰ φαίνεται νὰ σημαίνουν ἐξορκισμό, ποὺ ὅμως ἐπιβάλλεται μόνο σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις (βλ. *ΠΑΕ* 2007, 5. 2008, 5-6).

Μεταβολὴ τῶν ἐθίμων προκύπτει ἐπίσης ἀπὸ τὴν θέση τῶν νεκρῶν στὸ κατώτατο στρῶμα. Ὁ τάφος ἦταν ἐξ ἀρχῆς ὁμαδικὸς ἢ οἰκογενειακὸς καὶ οἱ τρεῖς παράπλευροι ἀκέραιοι σκελετοὶ δὲν ἔχουν τοποθετηθεῖ ἀπὸ τὴν πλευρικὴ εἴσοδο, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ὀροφή. Τοῦτο δηλώνει ἡ εὐθύγραμμη θέση τους καὶ ἡ ἀπόλυτη τάξη. Ἡ μικρὴ μετακίνηση ὀστῶν θώρακος στοὺς δύο δυτικότερους ἁπλῶς μαρτυρεῖ ὅτι ὁ ἀνατολικὸς εἶναι ὁ τελευταῖος καὶ γιὰ νὰ κάνουν χῶρο γι' αὐτὸν χρειάσθηκε νὰ σπρώξουν λίγο τοὺς προηγούμενους. Ὁ ὀρθογώνιος κτιστὸς λάκκος τους θὰ εἶχε ἀρχικὰ καλυφθεῖ μὲ λεπτές, εὔκολα ἀφαιρούμενες σχιστόπλακες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἐντοπίζεται ἀσφαλῶς μία, στρωμένη ὁριζόντια ψηλότερα ἀπὸ τὸ ἀνώφλι, ἴσως δὲ καὶ ἄλλη, ποὺ ἀποτέλεσε τὴ θύρα τῆς εἰσόδου. Στὴν

ἑπόμενη φάση ὁ λάκκος ἐπισκευάζεται, τὸ ὕψος του διπλασιάζεται καὶ τὸ σχέδιο προσαρμόζεται στὶς ἀνάγκες τοῦ νέου τυπικοῦ, ποὺ ἀπαιτεῖ μόνιμη σφράγιση τοῦ λάκκου μὲ βαρειὲς πλάκες καὶ ἐνταφιασμὸ τῶν νεκρῶν ἀπὸ πλευρικὴ εἴσοδο.

Αὐτὴ ἡ οὐσιαστικὴ μεταβολὴ στὰ ἔθιμα ταφῆς, δηλαδὴ οἱ δύο φάσεις ἐνταφιασμῶν μέσα στὸν ἴδιο λάκκο μὲ προφανεῖς διαφορὲς μεταξύ τους, παραμένει κατὰ τὴ γνώμη μου τὸ δυσεπίλυτο πρόβλημα τοῦ Τσέπι. Ἡ ἀπόσπαση καὶ ἀφαίρεση τῆς κάτω γνάθου μετατρέπεται κατὰ τὴ δεύτερη φάση σὲ διάνοιξη τοῦ στόματος καὶ διαστροφὴ τῆς γνάθου (βλ. καὶ τάφους 42 καὶ 54, *ΠΑΕ* 2007, 4, πίν. 7α. 2008 πίν. 10). Ἐπίσης, στὴ δεύτερη φάση ὁ λάκκος σαφῶς μετασκευάζεται γιὰ νὰ προσαρμοσθεῖ στὶς λειτουργικὲς ἢ ἴσως τελετουργικὲς ἀντιλήψεις τῆς νέας ἐποχῆς (βλ. *ΠΑΕ* 2008, τάφο 53, ἀλλὰ καὶ τοὺς δημοσιευμένους Τσέπι, 337, Τ. 3, Τ. 16, Τ. 19). Ἡ συνέχιση τῆς χρήσης τοῦ παλαιοῦ λάκκου καὶ ἡ διατήρηση τῶν ὀστῶν στὴ θέση τους προϋποθέτει γενικὰ στενὴ σχέση μεταξὺ τῶν νεκρῶν τῶν δύο ἐπιπέδων, ἐνῶ ἀφ' ἑτέρου μεταβάλλονται ἐντυπωσιακὰ τὰ ἔθιμα ταφῆς, ποὺ ὅπως γνωρίζουμε, ἀποτελοῦν παγκοσμίως ἕνα ἀπὸ τὰ συντηρητικότερα χαρακτηριστικὰ τῶν πολιτισμῶν.

Ἀνατολικὰ τοῦ Ἀποθέτη 39 καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ χεῖλος τοῦ λάκκου ὑπῆρχε ἡ πελώρια καλυπτήρια πλάκα τοῦ τάφου 12 στημένη κατακόρυφα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ἀνασκαφῆς Μαρινάτου. Ἡ παρουσία της ἀποτελοῦσε κυριολεκτικὰ μόνιμο ἐπικρεμάμενο κίνδυνο κατὰ τὴν ἐργασία μας στὸν λάκκο καὶ εἶχε σχετικὰ περιορίσει τὸν πλήρη ἔλεγχο τῆς ἀνατολικῆς παρειᾶς αὐτοῦ. Τὴν ἄνοιξη τοῦ τρέχοντος ἔτους ἡ πλάκα ἀπομακρύνθηκε καὶ τοποθετήθηκε σὲ ξύλινο ἰκρίωμα ἐπάνω ἀπὸ τὴν ἀρχική της θέση.

Μὲ τὸν πρῶτο καθαρισμὸ τῆς ἐλευθερωμένης ἐπιφάνειας, σὲ βάθος 0.65 μ. ἀπὸ 0.00 τῆς ἀνασκαφῆς, διακρίθηκε στενὴ λωρίδα ἐπίχωσης μήκ. 2.30 καὶ μέγ. πλάτους 0.22 γεμάτη ὄστρακα καὶ βότσαλα. Ἡ κεραμεικὴ ἦταν γενικὰ θρυμματισμένη καὶ ἀσύνδετη, χωρὶς δυνατότητα συγκολλήσεως. Περισσότερο χαρακτηριστικὴ ἦταν μία συγκέντρωση ὀστράκων καὶ λίθων μέσα σὲ καμπύλο τμῆμα μεγάλου ἀγγείου μαζὶ μὲ χώματα σκοτεινὰ καὶ στακτιά. Δίπλα τους μία μεγάλη πέτρα μὲ λαξευμένη ὀξεία κορυφὴ ἔδινε τὴν ἐντύπωση ὅτι αὐτὴ εἶχε θρυμματίσει τὸ μεγάλο ἀγγεῖο. Ὁ πυθμένας ἄλλου μεγάλου ἐρυθροῦ ἀγγείου ἐντοπίσθηκε περὶ τὸ νότιο ἄκρο τῆς λωρίδος (πίν. 12β).

Ἡ ἐπίχωση πάχους 0.13-0.15 τερμάτιζε σὲ βάθος 0.78-0.80 μ., πέρα ἀπὸ τὸ χεῖλος τοῦ λάκκου καὶ περὶ τὰ 0.20 ψηλότερα τῆς στάθμης ἀπὸ τὴν ὁποία

ἄρχισε τὸ 1999 ἡ ἀνασκαφή του. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ κεραμεικὴ συνέχισε νὰ σωρεύεται ἐπάνω ἀπὸ τὴ θέση τοῦ λάκκου, ἀκόμα καὶ μετὰ τὴν πλήρωσή του, ὑπερκάλυψε τὰ ὅριά του ἀνατολικὰ καὶ σχημάτισε στρῶμα τουλάχιστον 0.35 μ. ὑψηλότερο αὐτοῦ ποὺ ἀποκάλυψε ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1999-2000.

Καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς ἔλαβε μέρος ὡς βοηθός μου ὁ ἀρχαιολόγος Δημήτριος Κουφοβασίλης. Ἡ συμμετοχή του ὑπῆρξε οὐσιαστικὴ στὴν παρακολούθηση τῆς ἔρευνας, τὴν ὀργάνωση τῶν ἐργασιῶν καὶ τὴν ἀντιμετώπιση τεχνικῶν προβλημάτων.

Οἱ ἐργασίες συντήρησης τῆς κεραμεικῆς τοῦ Ἀποθέτη 39 (ἀνασκαφὴ 1999-2000) διήρκεσαν 10 μῆνες καὶ σημείωσαν σημαντικὴ πρόοδο κατὰ τὸ 2009. Ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη, τὴν καθοδήγηση καὶ τὴν προσωπικὴ ἐργασία τῆς κ. Ἀ. Βουτσινᾶ, συγκολλήθηκαν πολλὰ μεγάλα ἀγγεῖα, ὅπως λεκάνες καὶ ἀμφορεῖς. Ἐπίσης συγκεντρώθηκαν, μελετήθηκαν καὶ συγκολλήθηκαν τὰ ὄστρακα τῶν καρποδοχείων, ποὺ ἀνήκουν σὲ 40 περίπου σκεύη ποικίλων τύπων. Ἐπὶ πλέον, ἡ συντηρήτρια κ. Χρυσούλα Σοφοῦ ἀσχολήθηκε κυρίως μὲ τὴν συμπλήρωση ἢ στερέωση ὅλων τῶν ἀμφορίσκων.

Ὁ ἀρχαιολόγος Δημήτριος Κουφοβασίλης κατέγραψε στὸ κτηματολόγιο τοῦ Μουσείου περὶ τὰ 100 νέα ἀγγεῖα καὶ σὲ ἰδιαίτερο κατάλογο 200 τμήματα ἢ ὄστρακα, ποὺ παρουσιάζουν συγκεκριμένα χαρακτηριστικά. Ἐνέταξε τὸ σύνολο τῆς κεραμεικῆς τοῦ ἀποθέτη σὲ πρόγραμμα Η/Υ, ὥστε τὸ ὑλικὸ νὰ ἐντοπίζεται ἄμεσα. Ἐνημέρωσε τοὺς καταλόγους φωτογραφιῶν καὶ σχεδίων. Κυρίως ἄρχισε, ὑπὸ τὸν συνεχὴ ἔλεγχό μου, τὴν συστηματικὴ περιγραφὴ τῶν ἀγγείων, ὡς πρῶτο βῆμα γιὰ τὴν ὁριστικὴ δημοσίευση τοῦ Ἀποθέτη 39.

Ἡ συντήρηση καὶ καταγραφὴ τῆς κεραμεικῆς ὑποστηρίζεται οἰκονομικὰ ἀνελλιπῶς ἀπὸ τὸ Ἵδρυμα Φιλαδελφείας τῆς Ἀμερικῆς «Institute for Aegean Prehistory» (INSTAP). Ἐπίσης, τὸ Κέντρο Μελέτης Ἀνατολικῆς Κρήτης τοῦ ἰδίου Ἱδρύματος παραχώρησε προθύμως τὸν κ. Doug Faulmann γιὰ τὴν σχεδίαση τῶν συγκολλημένων ἀγγείων.

ΜΑΡΙΑ ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ ΓΚΟΦΑ

2. ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΩΝ ΑΙΓΥΠΤΙΩΝ ΘΕΩΝ ΣΤΟΝ ΜΑΡΑΘΩΝΑ

(Πίν. 13-21)

Τὸ αἰγυπτιακὸ ἱερὸ τοῦ Μαραθώνα βρίσκεται στὴν περιοχὴ τοῦ Μικροῦ Ἕλους ἢ Βάλτου, στὴ θέση Μπρεξίζα, στὰ ὅρια τῶν δήμων Νέας Μάκρης-Μαραθώνα. Ἀποκαλύφθηκε τὸ 1968 κατὰ τὴ διαμόρφωση τῆς κοίτης τοῦ χειμάρρου ὁ ὁποῖος διασχίζει τὴν περιοχή, μὲ κατεύθυνση Β-Ν, ἀπὸ τὸ ὕψος τῆς λεωφόρου Μαραθώνα ἕως τὴ θάλασσα. Οἱ ἐκσκαφικὲς ἐργασίες ἔφεραν τότε στὸ φῶς δύο αἰγυπτιάζοντα μαρμάρινα ἀγάλματα, ὑπερφυσικοῦ μεγέθους μὲ τὶς βάσεις τους· ἕνα ἀνδρικὸ στὸν τύπο τοῦ Φαραώ, ποὺ ἀπεικονίζει τὸν Ὄσιρι καὶ τὸ κάτω μέρος ἀγάλματος Ἴσιδος. Ἕνα ὅμοιο ἄγαλμα, στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, τὸ ὁποῖο εἶχε βρεῖ ὁ Ed. Schaubert τὸ 1843 στὸν Μαραθώνα, προέρχεται προφανῶς ἀπὸ τὸ ἱερό[1]. Στὴ συνέχεια ἀκολούθησε σωστικὴ ἀνασκαφὴ ἀπὸ τὸν ἔφορο Ἀ. Βαβρίτσα[2], ἡ ὁποία ἀποκάλυψε στὴ νότια ὄχθη τοῦ χειμάρρου κοντὰ στὴ θάλασσα, τμῆμα τοῦ περιβόλου τοῦ ἱεροῦ μὲ αἰγυπτιάζοντα πυλώνα στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ περιβόλου, πλακόστρωτη ὁδό, ποὺ ὁδηγεῖ ἀπὸ τὸν πυλώνα σὲ ὀρθογώνια βαθμιδωτὴ κατασκευὴ καὶ ὁρισμένους χώρους στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ ἱεροῦ (πίν. 13α).

Τὸ 1974 ἀνασκάφηκε ἀπὸ τὴν ἔφορο Ξ. Ἀραπογιάννη[3] μεγάλων διαστάσεων καὶ πολυτελοῦς κατασκευῆς ρωμαϊκὸ λουτρό (εἰκ. 1) τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. τὸ ὁποῖο συνδέεται μὲ τὸ ἱερό, μὲ τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ ἑνιαῖο συγκρότημα. Ἐπίσης τὸ 2004, κατὰ τὴν κατασκευὴ ἀποστραγγιστικοῦ ἀγωγοῦ, νότια τοῦ βαλανείου, ἀποκαλύφθηκε τυχαῖα τμῆμα τεράστιας δεξαμενῆς[4], ἐλλειψοειδοῦς σχήματος, ἡ

---

1. S. Karusu, Die Antiken von Kloster Luku in der Thyreatis, *RM* 76, 1969, 263. Α. Ντατσούλη Σταυρίδη, Συμβολὴ στὴν εἰκονογραφία τοῦ Ἀντινόου, *Ἀρχαιογνωσία* I, 1980, 2, 347-348.

2. Α. Βαβρίτσας, Εἰδήσεις ἐκ Μαραθῶνος, *AAA* I, 1968, 230-234.

3. Ξ. Αραπογιάννη, Τὸ ρωμαϊκὸ βαλανεῖο στὴν Μπρεξίζα τοῦ Μαραθώνα, *ΑΕ* 1993, 133-186.

4. Μ. Οικονομάκου, Νέα εὑρήματα ἀπὸ τὸν Μαραθώνα καὶ τὴν Νέα Μάκρη, *Ἀττικὴ 2004* (Ἀθήνα 2005) 43 εἰκ. 4-5.

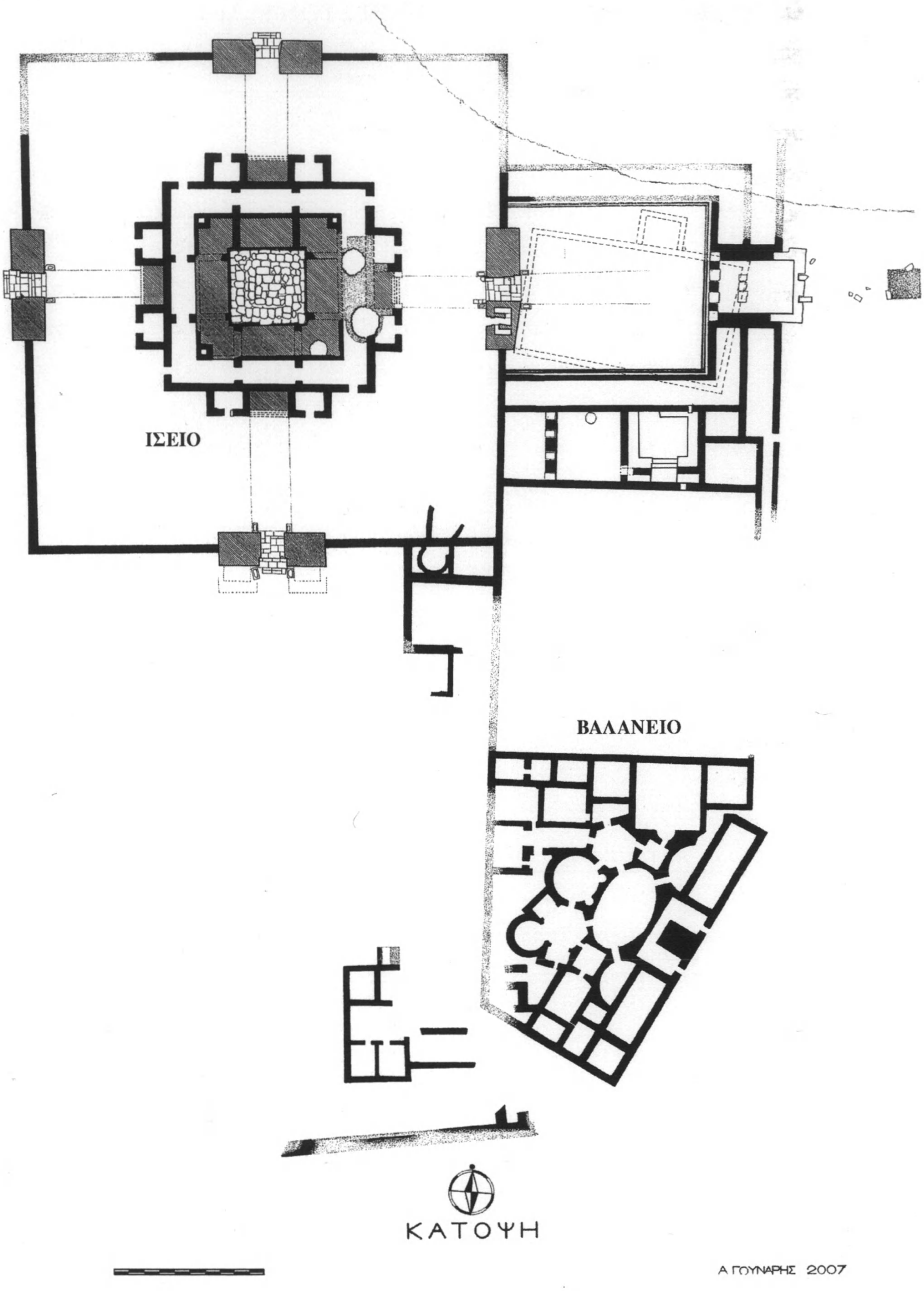

Εἰκ. 1. Κάτοψη τοῦ αἰγυπτιακοῦ ἱεροῦ καὶ τοῦ βαλανείου (σχ. Ἀ. Γούναρης 2007).

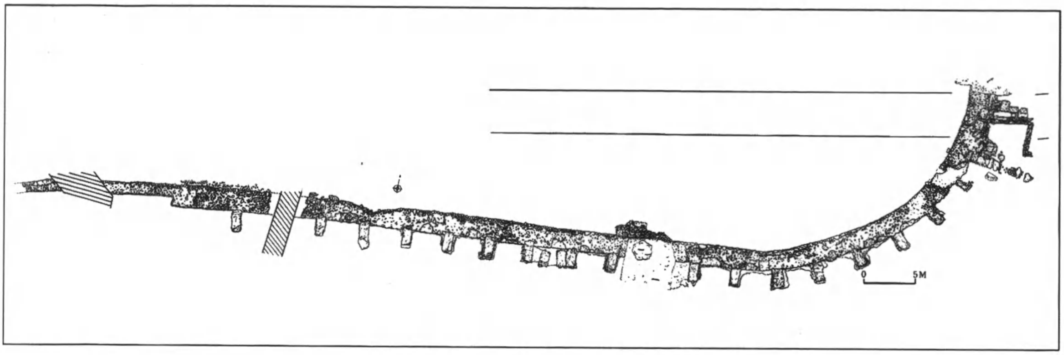

Εἰκ. 2. Σχέδιο τῆς δεξαμενῆς.

ὁποία ἐσωτερικὰ ἔχει ἐπένδυση ἀπὸ παχὺ ὑδραυλικὸ κονίαμα καὶ στόμιο πρὸς τὴ θάλασσα γιὰ τὴν ἀποχέτευση τῶν νερῶν (εἰκ. 2, πίν. 13β).

Τὰ ἀρχαῖα ἐρείπια, στὸ Μικρὸ Ἕλος τοῦ Μαραθώνα, ἀναφέρουν οἱ περιηγητὲς τοῦ 18ου καὶ 19ου αἰώνα. Τὸ 1789 ὁ L. Fauvel ἔκανε ἀνασκαφὲς στὴν περιοχή, ὅπως ἀναφέρει στὸ ἡμερολόγιό του καὶ βρῆκε τὶς προτομὲς τοῦ Ἡρώδη Ἀττικοῦ, Μάρκου Αὐρηλίου καὶ Λούκιου Βέρου, ποὺ βρίσκονται στὰ Μουσεῖα τοῦ Λούβρου καὶ τοῦ Ashmolean. Σὲ σχεδίασμα τῆς περιοχῆς[5] ποὺ ἐκπόνησε ὁ Fauvel τὸ 1792 σημειώνει τὴ θέση ποὺ βρῆκε τὶς προτομὲς καθὼς καὶ διάσπαρτα «ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα». Ὅπως φαίνεται στὸ σχεδίασμα ἡ ἔκταση τῶν ἀρχαίων ἐρειπίων σχημάτιζε νησί, διότι τὴν περιέβαλλε διώρυγα ἡ ὁποία ἀποστράγγιζε τὰ νερὰ τοῦ ἕλους στὴ θάλασσα.

Ἀπὸ τὸν Μάιο τοῦ 2001 ἄρχισε συστηματικὴ ἀνασκαφὴ τοῦ ἱεροῦ (πίν. 14) ἀπὸ τὴν ὑπογράφουσα σὲ συνεργασία μὲ τὶς ἀρχαιολόγους Α. Σίσκου καὶ Κ. Φωτιάδη καὶ τὸν ἀρχιτέκτονα Ἀ. Γούναρη. Ἐπίσης ἀπὸ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 2008 ἕως τὸν Ἰούνιο τοῦ 2009 ἔγιναν, μὲ χρηματοδότηση τοῦ Γ΄ Κοινοτικοῦ Πλαισίου Στήριξης, ἐργασίες στερέωσης τῆς τοιχοποιίας τῶν κτισμάτων (ἁρμολογήματα), συντήρηση καὶ στερέωση τῶν μαρμάρινων ἐπιστρώσεων καὶ τῶν κονιαμάτων ποὺ

5. L. Beschi, Homonoia. La porta della Concordia Immortale a Maratona, *Concordia* I, *Quaderni della Associazione Culturale Concordia* (Firenze 1994) 45 πίν. VI/1. Β.Χ. Πετρακος, *Ὁ Μαραθών* (Ἀθήνα 1995) 68-69, εἰκ. 26-27.

κάλυπταν τὶς ὄψεις τῶν τοίχων, καθὼς καὶ ἐπέκταση τῶν διαδρόμων ἐπίσκεψης τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου.

Μὲ τὴ συστηματικὴ ἀνασκαφὴ τῶν ἐτῶν 2001-2008[6] (εἰκ. 1) διαπιστώθηκε ὅτι τὸ ἱερὸ ἀποτελεῖται ἀπὸ τετράπλευρο περίβολο μὲ τέσσερεις εἰσόδους, μία σὲ κάθε πλευρὰ τοῦ περιβόλου, προσανατολισμένες στὰ τέσσερα σημεῖα τοῦ ὁρίζοντα, οἱ ὁποῖες ἔχουν τὴ μορφὴ αἰγυπτιακῶν πυλώνων. Σὲ κάθε πυλώνα ὑπῆρχαν τέσσερεις βάσεις ἀγαλμάτων, δύο ἐσωτερικὰ καὶ δύο ἐξωτερικά, δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν εἴσοδο. Ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν 16 ἀγαλμάτων ποὺ ὑπῆρχαν στοὺς πυλῶνες, ὅπως συμπεραίνεται ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τῶν βάσεων, βρέθηκαν μόνον τὰ ἀγάλματα ποὺ ἦταν στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ νότιου καὶ τοῦ δυτικοῦ πυλώνα (πίν. 15α-β), τὰ ὁποῖα εἶχαν πέσει δίπλα στὶς βάσεις τους: ἀπὸ ἕνα ἄγαλμα τοῦ Ὄσιρι[7] (πίν. 18α-β) καὶ ἀπὸ ἕνα τῆς Ἴσιδος[8] (πίν. 16α-β), τὰ ὁποῖα εἶναι ὅμοια μὲ αὐτὰ ποὺ βρέθηκαν τὸ 1968 στὸν βόρειο πυλώνα ὅπως καὶ μὲ τὸ ἄγαλμα τοῦ Ὄσιρι τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου. Ἐπίσης ἐξωτερικὰ τοῦ νότιου πυλώνα βρέθηκαν θραυσμένη κεφαλὴ Ὄσιρι καὶ ἡ πλίνθος μὲ τὰ ἄκρα τῶν ποδιῶν ἀγάλματος Ἴσιδος. Στὸν ἀνατολικὸ πυλώνα βρέθηκαν μόνον οἱ βάσεις καθὼς καὶ μαρμάρινο ἄγαλμα ἱερέα, μὲ κροσσωτὸ ἱμάτιο, πεσμένο στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ πυλώνα. Ἀπὸ τὸ γλυπτὸ λείπουν ἡ κεφαλὴ καὶ τὰ ἄκρα τῶν χεριῶν. Τὰ ἀγάλματα ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο εἶναι ἔργα ἀττικὰ καὶ χρονολογοῦνται, μὲ βάση τὰ τεχνοτροπικὰ στοιχεῖα, στὰ τέλη τῆς μέσης καὶ τὶς ἀρχὲς τῆς ὕστερης ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων.

Ἀπὸ τοὺς πυλῶνες πλακόστρωτες ὁδοὶ καταλήγουν στὸ κέντρο τοῦ περιβόλου, ὅπου ὑπάρχει βαθμιδωτὴ κατασκευή, γύρω ἀπὸ τὴν ὁποία σχηματίζεται

---

6. Ι. Δεκουλάκου, Νέα στοιχεῖα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ ἱεροῦ τῶν Αἰγυπτίων θεῶν στὸν Μαραθῶνα, *ΑΑΑ* 32-34, 1999-2001 (Ἀθήνα 2003) 113-126. I. Dekoulakou, Le sanctuaire des dieux égyptiens à Marathon, *Actes du IVe Colloque International sur les Études Isiaques*: *La diffusion Isiaque en Grèce. Nouvelles perspectives. Université de Liège 27-29 Novembre 2008, Bibliotheca Isiaca* II (Bordeaux 2011), 23-46 στὸ ἑξῆς: *Bibliotheca Isiaca* II.

7. L. Siskou, The male Egyptinizing Statues from the Sanctuary of the Egyptian Gods at Marathon, *Bibliotheca Isiaca* II, 79-95.

8. I. Dekoulakou, Statues of Isis from the sanctuary of the Egyptian Gods at Marathon, *Μαραθών: Ἡ μάχη καὶ ὁ ἀρχαῖος Δῆμος* (Ἀθήνα 2010) 109-133. Στὸ ἑξῆς: Dekoulakou, *Μαραθὼν* 2010.

ἄνδηρο, τὸ ὁποῖο περιβάλλει διάδρομος (εἰκ. 1). Ἐξωτερικὰ τοῦ διαδρόμου ὁ ὁποῖος ἦταν στεγασμένος διαμορφώνεται, σὲ κάθε πλευρά, ἀπὸ μία ἐξέδρα καὶ δύο δωμάτια, ἀπὸ ἕνα σὲ κάθε πλευρὰ τῆς ἐξέδρας. Στὶς ἐξέδρες καταλήγουν οἱ πλακόστρωτες ὁδοὶ ἀπὸ τοὺς πυλῶνες. Ἐξωτερικὰ τοῦ ἀνατολικοῦ πυλώνα ὑπάρχει μεγάλη αὐλὴ μὲ πρόπυλο πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς θάλασσας. Σὲ ἕνα ἀπὸ τὰ δωμάτια ποὺ διαμορφώνονται στὴ νότια πλευρὰ τῆς αὐλῆς (τὰ δωμάτια στὴ βόρεια πλευρὰ ἔχουν καταστραφεῖ) βρέθηκε ἀκέραιη προτομὴ Πολυδευκίωνος (πίν. 19α) καὶ χάλκινη γυναικεία κεφαλὴ ἀγάλματος καθὼς καὶ τὸ χέρι τοῦ ἀγάλματος. Στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τοῦ διαδρόμου τοῦ ἱεροῦ ἀποκαλύφθηκε ἐπίσης ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ Πολυδευκίωνος[9] (πίν. 19β).

Μεταξὺ τῶν ευρημάτων ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὴ λατρεία τοῦ ἱεροῦ ἔχει σύνολο ἀπὸ ἑβδομήντα περίπου λύχνους τῶν μέσων του 2ου αἰ. μ.Χ., ἐξαιρετικὰ μεγάλου μεγέθους, μὲ ἀνάγλυφες προτομὲς Σάραπι καὶ Ἴσιδας, σὲ κατατομὴ ἀντικριστά, στὸν δίσκο[10] (πίν. 20γ). Οἱ λύχνοι βρέθηκαν συσσωρευμένοι στὸν ἴδιο χῶρο μὲ μαρμάρινη σφίγγα καὶ ἄγαλμα Ἴσιδας[11], ὑπερφυσικοῦ μεγέθους (πίν. 17). Ἰδιαίτερα σημαντικὴ γιὰ τὴ λατρεία τοῦ ἱεροῦ ἦταν καὶ ἡ ἀνεύρεση τμήματος ἀναθηματικῆς ἐπιγραφῆς ποὺ ἀναφέρεται στὸν Σάραπι (πίν. 20β), ἡ ὁποία ἐπιτρέπει τὴν ταύτιση τοῦ ἱεροῦ μὲ τὸ ἱερὸ τοῦ Κανώβου[12], στὸ ὁποῖο ἀναφέρει ὁ Φιλόστρατος (V.S. VII, 554), ὅτι ὁ Ἡρώδης συνάντησε τὸν Ἀγαθίωνα, τὸν

9. DEKOULAKOU, *Bibliotheca Isiaca* II, 38-39, εἰκ. 21-22.

10. Ι. ΔΕΚΟΥΛΑΚΟΥ, Λύχνος μὲ παράσταση Σάραπι καὶ Ἴσιδας ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῶν Αἰγυπτίων θεῶν στὸν Μαραθῶνα, *Ἐπιτύμβιον Gerhard Neumann. Μουσεῖον Μπενάκη* 20 Παράρτημα (Ἀθήνα 2003) 213-221. Ι. ΔΕΚΟΥΛΑΚΟΥ, Σάραπις καὶ Ἴσιδα μὲ βακχικὰ σύμβολα σὲ λύχνο ἀπὸ τὸ Ἱερὸ τῶν Αἰγυπτίων θεῶν στὸν Μαραθῶνα, *Ἔπαινος Luigi Beschi* Μουσεῖον Μπενάκη 7ο Παράρτημα (Ἀθήνα 2011) 59-67. K. FOTIADIS, Ritual lamps with presentation of Sarapis and Isis from the sanctuary of the Egyptian Gods at Marathon. The valuation of Isis with three ears of wheat, *Bibliotheca Isiaca* II, 65-77.

11. DEKOULAKOU, *Μαραθὼν* 2010, 109-133.

12. ΠΕΤΡΑΚΟΣ, *Ὁ Μαραθών*, ὅ.π. 80-81. J. TOBIN, *Herodes Atticus and the City of Athens. Patronage and Conflict under the Antonines* (Amsterdam 1997) 261 κέ. M. GALLI, Die Lebenswelt eines Sophisten. Untersuchungen zu den Bauten und Stiftungen des Herodes Atticus (Mainz am Rhein 2002) 188 κέ. DEKOULAKOU, *Bibliotheca Isiaca* II, 39-40.

ἐπονομαζόμενο Ἡρακλῆ τοῦ Μαραθώνα. Ἡ ἀρχαία πόλη Κάνωβος στὸ Δέλτα τοῦ Νείλου (σημερ. Aboukir) πῆρε τὸ ὄνομά της, σύμφωνα μὲ τὸν μύθο, ἀπὸ τὸν κυβερνήτη τοῦ πλοίου τοῦ Μενελάου ποὺ πέθανε ἐκεῖ. Ἡ πόλη κατὰ τὸν Στράβωνα (XVII 1,17) ἦταν ὀνομαστὴ ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ Σάραπι στὸ ὁποῖο ὁ θεὸς θεράπευε μὲ ἐγκοίμηση. Ὁ Πλούταρχος (*Περὶ Ἴσιδος*, 27) στηρίζεται στὴν πληροφορία τοῦ Ἡρακλείδη Ποντικοῦ (4ος αἰ. π.Χ.) καὶ ἀναφέρει ὅτι στὸν Κάνωβο ὑπῆρχε χρηστήριο τοῦ Σάραπι-Πλούτωνα. Παράλληλα σὲ πολλὲς ἀναθηματικὲς ἐπιγραφὲς[13] τῆς ἑλληνιστικῆς καὶ ρωμαϊκῆς ἐποχῆς γίνεται ἐπίκληση στὸν Σάραπι «ἐν Κανώβῳ» προφανῶς σὲ συσχετισμὸ μὲ τὴ λατρεία τοῦ θεοῦ στὸν *Κάνωβο*. Τὸν ἰδιαίτερο χαρακτήρα τῆς λατρείας τοῦ Σάραπι στὸν Κάνωβο ἐνισχύει ἡ πληροφορία τοῦ Παυσανία[14] γιὰ τὴν ὕπαρξη δύο ἱερῶν τοῦ Σάραπι στὸν δρόμο πρὸς τὸν Ἀκροκόρινθο, τὸ ἕνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα, ὅπως ἐπισημαίνει, ἦταν ἀφιερωμένο στὸν Σάραπι τοῦ Κανώβου. Φαίνεται ὅτι ὁ Ἡρώδης Ἀττικός, ὁ ὁποῖος σύμφωνα μὲ τὸν Φιλόστρατο γεννήθηκε καὶ ἔζησε μεγάλο μέρος τῆς ζωῆς του, ἕως τὸν θάνατό του, στὸν Μαραθώνα, ἵδρυσε ἐκεῖ αἰγυπτιακὸ ἱερὸ στὸ ὁποῖο λατρευόταν ὁ Σάραπις τοῦ Κανώβου.

Ἀπὸ τὸ 2009 ἡ ἔρευνα στὴν Μπρεξίζα ἔχει ἐνταχθεῖ στὸ ἀνασκαφικὸ πρόγραμμα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ διενεργεῖται ἀπὸ τὴν ὑπογράφουσα καὶ τοὺς ἴδιους συνεργάτες. Οἱ ἀνασκαφικὲς ἐργασίες τὸ 2009 διήρκεσαν ἀπὸ 14 Σεπτεμβρίου ἕως 20 Νοεμβρίου καὶ ἐπεκτάθηκαν νότια τοῦ ἱεροῦ, καὶ δυτικὰ τοῦ βαλανείου (πίν. 14), ὅπου εἶχαν ἐντοπισθεῖ οἰκοδομικὰ λείψανα, σὲ χαμηλὴ «τούμπα», τὰ ὁποῖα σημειώνει ἐπίσης στὸ σχεδίασμά του ὁ Fauvel.

Ἡ «τούμπα» ὁρίσθηκε ὡς τομέας ΣΤ, στὸν ὁποῖο ἐπεκτάθηκε ὁ ὑπάρχων κάνναβος τοῦ ἱεροῦ, μὲ τετράγωνα διαστάσεων 5×5 μ. Ἐρευνήθηκαν συνολικὰ δέκα τετράγωνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἑπτά (1-7) στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ τομέα ΣΤ καὶ τρία (8-9-10) στὴ δυτική. Διαπιστώθηκε ἡ ὕπαρξη μεγάλου κτίσματος ὅμοιας τοιχοποιίας μὲ αὐτὴν τοῦ συγκροτήματος τοῦ ἱεροῦ, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀργοὺς λίθους, συνδεδεμένους μὲ κονίαμα καὶ ἐπάλληλες σειρὲς ὀπτοπλίνθων. Λόγω τοῦ περιορισμένου χρόνου ἀνασκαφῆς ἀποκαλύφθηκε σὲ ὅλα τὰ τετράγωνα

13. *RICIS* 202/0332, 202/0351, 202/0370, 703/0103, 101/0216, 501/0145.

14. Ν. Παπαχατζησ, *Παυσανίου Ἑλλάδος Περιήγησις, Κορινθιακά* (Ἀθήνα 1976) 82.

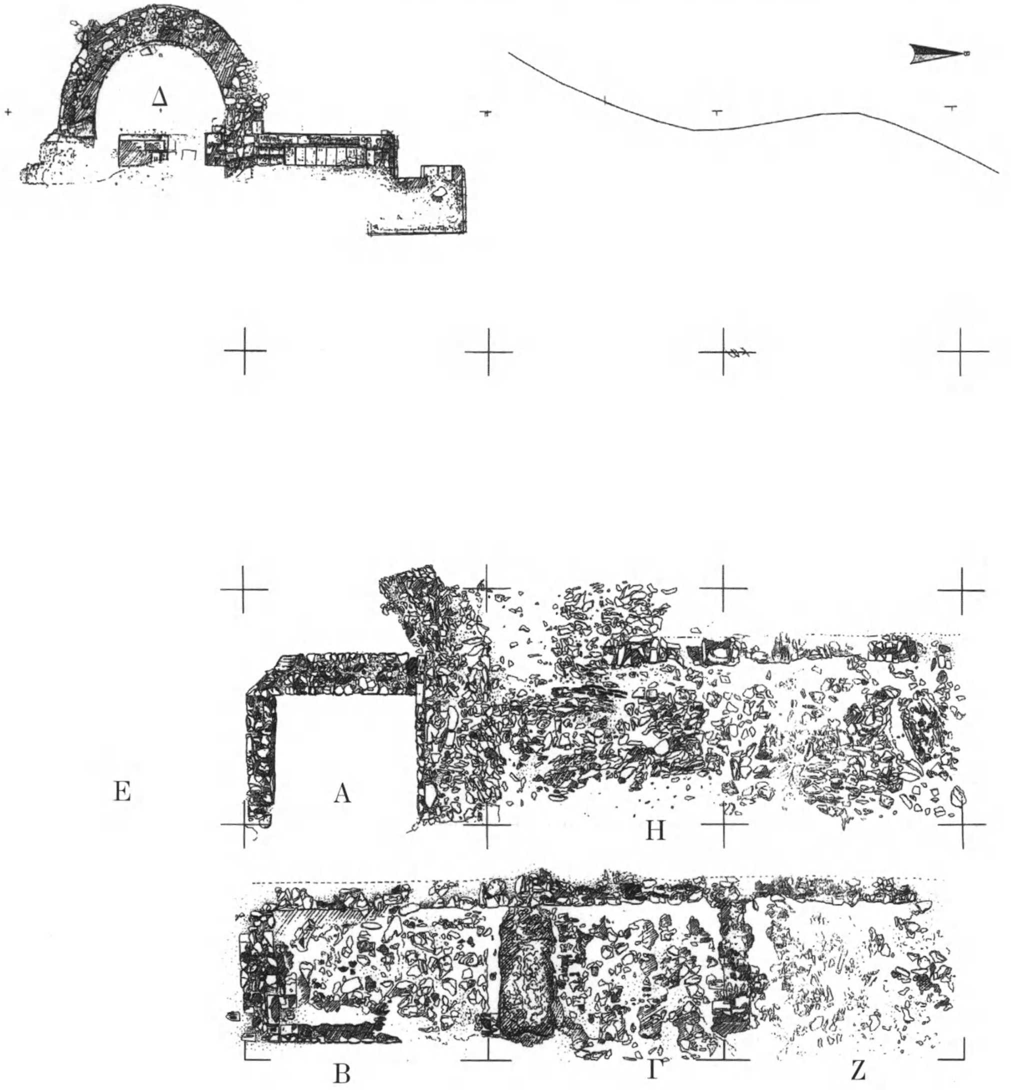

Εἰκ. 3. Κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ τομέα ΣΤ (σχ. Ι. Βλάχου 2009).

μόνο το ἀνώτερο στρῶμα καταστροφῆς, τὸ ὁποῖο ἀπομακρύνθηκε ἐπιλεκτικά, προκειμένου νὰ διευκρινισθεῖ ἡ διεύθυνση ὁρισμένων τοίχων καὶ κατὰ τὸ δυνατὸν ἡ μορφὴ τοῦ κτίσματος. Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ τομέα ΣΤ ἦρθε στὸ φῶς τμῆμα κτίσματος (Ε) (εἰκ. 3), τὸ ὁποῖο ἔχει ἀποκαλυφθεῖ σὲ μῆκος 15 μ. καὶ

πλάτος 14 μ. περίπου. Τὸ κτίσμα διαιρεῖται κατὰ μῆκος ἀπὸ τοῖχο διεύθυνσης Β-Ν, σὲ δύο ἐπιμήκη τμήματα. Στὸ χαμηλότερο τμῆμα (1) ποὺ ἐκτείνεται στὰ πρανὴ τῆς «τούμπας» καὶ στὸ ὑπερκείμενο τμῆμα (2). Τὰ ὅρια τοῦ κτίσματος πρὸς Βορρὰ δὲν ἔχουν βρεθεῖ. Τὸ τμῆμα (1) τοῦ κτίσματος διαιρεῖται, ἐσωτερικά, σὲ τρεῖς χώρους (Β-Γ-Ζ) ἀπὸ δύο ἐγκάρσιους τοίχους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ νότιος τοῖχος διατηρεῖ, σὲ ὅλο τὸ μῆκος του, μεγάλη πωρολιθικὴ πλίνθο, πλάτους 1 μ. περίπου, ποὺ ἀποτελεῖ τὴ θεμελίωση. Ὁ νοτιότερος ἀπὸ τοὺς τρεῖς χώρους, ὁ χῶρος (Β), ἔκλεινε ἀνατολικὰ μὲ τοῖχο, ὁ ὁποῖος σώζεται ἐν μέρει, ἐνῶ στοὺς δύο πρὸς Βορρὰ συνεχόμενους χώρους (Γ καὶ Ζ) δὲν ἐντοπίστηκαν ἴχνη θεμελίωσης τοίχου στὴν ἀνατολικὴ πλευρά. Στὸν βορειότερο χῶρο (Ζ) βρέθηκαν θραύσματα ἀπὸ μαρμάρινες πλάκες, ὁρισμένα μὲ ἀνάγλυφες ταινίες, ποὺ προέρχονται πιθανῶς ἀπὸ ὀρθομαρμάρωση.

Στὸ ὑπερκείμενο τμῆμα (2) τοῦ κτίσματος, τὸ ὁποῖο φθάνει ἕως τὴν κορυφὴ τῆς «τούμπας», διαμορφώνεται μικρὸς χῶρος (Α) στὸ νότιο ἄκρο, τὸν ὁποῖο διαχωρίζει ἀπὸ τὸν συνεχόμενο, πρὸς Βορρά, μεγάλο ἐπιμήκη χῶρο (Η) ἰσχυρὸς τοῖχος, πάχους 0.50-0.55 μ. Ἐξωτερικὰ ἡ ΝΔ γωνία τοῦ χώρου (Α) ἔχει κατασκευασθεῖ ἀπὸ ὀπτοπλίνθους καὶ εἶναι λοξότμητη, ἐνῶ ἐσωτερικὰ οἱ τοῖχοι διατηροῦν ὑπολείμματα ἐπένδυσης ἀπὸ παχὺ ὑδραυλικὸ κονίαμα μὲ ὑπόλευκο ἐπίχρισμα. Πιθανὸν πρόκειται γιὰ δεξαμενή, ὅπως δείχνουν ἐπίσης τὰ τεμάχια πήλινης κυλινδρικῆς ὑδρορροῆς, ποὺ βρέθηκαν στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ χώρου. Ἐξωτερικὰ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ἴδιου χώρου βρέθηκαν τεμάχια κεράμων λακωνικοῦ τύπου καὶ μαρμάρινων λεπτῶν πλακῶν (ὀρθομαρμάρωση;) καὶ ἐσωτερικὰ στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία ἀπότμημα μαρμάρινης ἐπιτύμβιας στήλης (πίν. 20α), ποὺ διατηρεῖ μέρος τῆς ἐπίστεψης. Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίστεψη σώζεται τμῆμα ἐπιγραφῆς ΝΙΚΑΡΕ, ἡ ὁποία εἶναι δυνατὸν νὰ συμπληρωθεῖ: ΝΙΚΑΡΕ[ΤΗ][15] ἢ ΝΙΚΑΡΕ[ΤΑ] ἢ ΝΙΚΑΡΕ[ΤΟΣ][16]. Σὲ ὅλη σχεδὸν τὴν ἔκταση τοῦ σκάμματος, στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ τομέα ΣΤ, στὰ τετράγωνα 1,3,4,5,6,7 (πλὴν τοῦ τετρ. 2) βρέθηκαν στὸ στρῶμα καταστροφῆς πεσμένα μεγάλα ἀποτμήματα τῶν τοίχων τῆς ἀνωδομῆς τοῦ κτίσματος. Τὸ ἴδιο ἐπίσης παρατηρεῖται στοὺς πύργους τῶν πυλώνων τοῦ

15. P. M. FRASER - E. MATTHEUS, *A Lexicon of Greek Personal Names*, τόμ. II: *Attica* (Oxford 1994).

16. Ὅ.π. τόμ. I καὶ III.

ἱεροῦ, ἰδιαίτερα τοῦ δυτικοῦ πυλώνα, ὅπου ἡ ἀνωδομὴ τῶν δύο πύργων ἀποσπάσθηκε, πιθανὸν ἀπὸ σεισμό, καὶ κατέπεσε διατηρώντας ὅλο σχεδὸν τὸ ὕψος της.

Ἡ ἀνασκαφὴ στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ τομέα ΣΤ (τετρ. 8-9-10) δυτικὰ τοῦ ἐπιμήκους κτίσματος ἔφερε στὸ φῶς τὸν τοῖχο 8 (πίν. 21α) μὲ διεύθυνση Β-Ν, μήκους 3.50 μ. ὁ ὁποῖος δὲν ἔχει ἀποκαλυφθεῖ σὲ ὅλο του τὸ πλάτος. Ὁ τοῖχος ἔχει κατασκευασθεῖ ἀπὸ ὀρθογώνιες ὀπτοπλίνθους, σὲ ἐπάλληλες στρώσεις καὶ συνδέεται νότια μὲ ἡμικυκλικὴ κατασκευή (Δ) (πίν. 21β), ἐνῶ στὰ βόρεια συνδέεται μὲ τμῆμα ἄλλης κατασκευῆς ἀπὸ ἐπάλληλες στρώσεις ὀπτοπλίνθων, ἡ ὁποία ἔχει ἐν μέρει ἀποκαλυφθεῖ. Ἡ ἡμικυκλικὴ κατασκευή (Δ) (κόγχη;) ἐσωτερ. διαστ. 2.78×2 μ. εἶναι ἀνοικτὴ πρὸς τὰ ἀνατολικά. Τὰ τοιχώματα, πάχους 0.70 μ., ἀποτελοῦνται ἐξωτερικὰ ἀπὸ ἀργοὺς λίθους ποὺ συνδέονται μὲ κονίαμα, ἐνῶ ἐσωτερικὰ ἀπὸ ὀπτοπλίνθους σὲ ἐπάλληλες στρώσεις καὶ διατηροῦν ἴχνη ἐπιχρίσματος ἀπὸ κονίαμα. Βορειοδυτικὰ τῆς κατασκευῆς (Δ) ἐντοπίσθηκε μεγάλο μαρμάρινο θραῦσμα (ἀρχιτεκτονικοῦ μέλους;) τὸ ὁποῖο δὲν ἀποκαλύφθηκε. Ἐπίσης στὸ στρῶμα καταστροφῆς ποὺ κάλυπτε τὴν κατασκευή (Δ) βρέθηκαν τεμάχια ὀπτοπλίνθων μὲ μαστοειδεῖς ἀποφύσεις (tegulae mammatae) καθὼς καὶ στρογγυλὲς ὀπτόπλινθοι ὑποκαύστων, ἀκέραιες καὶ θραύσματα.

Ἡ κεραμική, ἡ ὁποία προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀνώτερο στρῶμα καταστροφῆς τοῦ ἀνεσκαμμένου χώρου, ἦταν λιγοστὴ καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ ὄστρακα ἀβαφῶν ἀγγείων τοῦ 2ου καὶ κυρίως τοῦ 3ου καὶ 4ου αἰ. μ.Χ. καθὼς καὶ ἀπὸ ἐλάχιστα ὄστρακα μὲ ἐφυάλωση.

ΙΦΙΓΕΝΕΙΑ ΔΕΚΟΥΛΑΚΟΥ

3. ΛΙΜΑΝΙΑ ΤΟΥ ΡΑΜΝΟΥΝΤΟΣ

Γεωμορφολογικὴ καὶ ἐνάλια ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα

(Πίν. 22)

Ἡ ἔρευνα διεξήχθη στὶς 14-26 Σεπτεμβρίου 2009 στὴν παράκτια ζώνη τοῦ φρουρίου τοῦ Ραμνοῦντος μὲ σκοπὸ τὸν ἀκριβὴ προσδιορισμὸ τῶν δύο λιμενικῶν λεκανῶν. Στόχος τῆς φετινῆς ἀποστολῆς ἦταν γεωφυσικὴ ἔρευνα στὶς λιμενικὲς λεκάνες, ἡ ὑποθαλάσσια ἔρευνα καὶ ἡ βυθομετρία τῆς εὐρύτερης περιοχῆς[1].

Ὑποθαλάσσια ἔρευνα

Μὲ σκοπὸ τὴν ἀποσαφήνιση ζητημάτων σχετικὰ μὲ τὴν ὑποθαλάσσια τοπογραφία τῶν λιμενικῶν λεκανῶν, τὴ γεωμορφολογικὴ ἐξέλιξη τῶν παλαιοακτῶν καὶ τὴν ἀναπαράσταση τῆς παράκτιας ζώνης στὴν ἀρχαιότητα διενεργήθηκαν καταδύσεις στὴ θαλάσσια περιοχὴ τῶν δύο λιμένων.

Οἱ καταδύσεις πραγματοποιήθηκαν στὶς 17 καὶ 18 Σεπτεμβρίου. Νὰ σημειωθεῖ ὅτι εἶχαν προηγηθεῖ βροχὲς καὶ πλημμυρικὰ ἐπεισόδια στὴν Εὔβοια καὶ

---

1. Ἡ ἔρευνα διεξήχθη ἀπὸ μέλη τῆς ὁμάδας ποὺ ἐργάσθηκε στὸ ἐρευνητικὸ πρόγραμμα τοῦ 2005 καὶ 2007 στὴν περιοχή, μὲ ἐπικεφαλῆς τοὺς Καθηγητὲς David Blackman (University of Oxford) καὶ Μιχαὴλ Δ. Δερμιτζάκη (Καποδιστριακὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν) καὶ ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ Βασιλείου Πετράκου (Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία). Ἐπόπτης ἀπὸ τὴν Ἐφορεία Ἐναλίων Ἀρχαιοτήτων ἦταν ὁ κ. Διονύσιος Εὐαγγελιστής, ἐνῶ ἀπὸ τὴ Β΄ Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων ἡ κ. Ἑλένη Μπάνου.

Τὰ κύρια μέλη τῆς ἐνάλιας ἀρχαιολογικῆς καὶ γεωλογικῆς ἔρευνας ἦταν τὰ ἀκόλουθα: Καλλιόπη Μπάικα, Δρ. ἀρχαιολόγος-δύτης, Παν. Πελοποννήσου, ὑπεύθυνη τῆς ἐνάλιας ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας, Κοσμᾶς Παυλόπουλος, γεωλόγος-δύτης, Ἀναπλ. Καθηγητὴς Τμήματος Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, ὑπεύθυνος τῆς γεωμορφολογικῆς-δειγματοληπτικῆς ἔρευνας, Βασίλης Καψιμάλης, Δρ. Γεωλόγος-ἰζηματολόγος, Ἰνστιτοῦτο Ὠκεανογραφίας, ΕΛΚΕΘΕ, Stuart Heath, μηχανολόγος-μηχανικός, δύτης, Δρ. Γιάννης Παναγιωτόπουλος, Γεωλόγος-ἰζηματολόγος, ΕΛΚΕΘΕ, Δημήτρης Βανδαράκης, γεωλόγος-δύτης, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο.

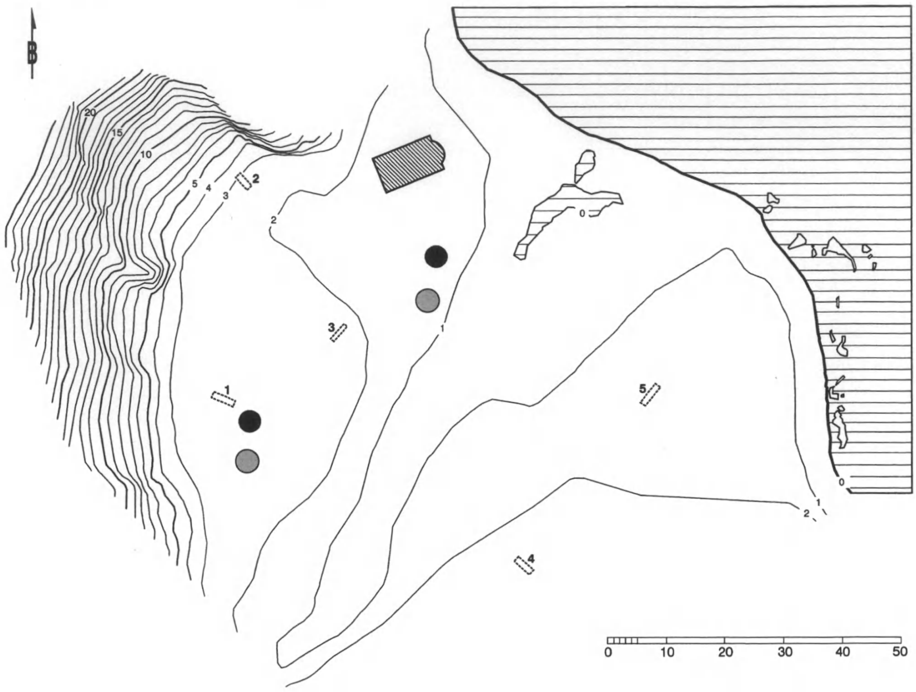

Εἰκ. 1. Ἀκριβὴς θέση τῶν δειγματοληψιῶν στὸ δυτικὸ λιμάνι (NRAM 1, NRAM 2).

στὴν ἐνδοχώρα τοῦ Ραμνοῦντος, ποὺ εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τὴ μεγάλη συσσώρευση τμημάτων κορμῶν, ξύλων καὶ ὕλης στὴν παράκτια ζώνη τῶν λιμένων τοῦ Ραμνοῦντος. Ἐπίσης, ἡ ὁρατότητα ἦταν ἀρκετὰ περιορισμένη ἐξαιτίας μεγάλης πυκνότητας μικροοργανισμῶν στὴ θαλάσσια στήλη.

Σὲ κατάδυση τὸ 2007 στὴ θαλάσσια περιοχὴ τοῦ ἀνατολικοῦ λιμένος εἶχε παρατηρηθεῖ ἀμμώδης πυθμένας μὲ μικρὴ κλίση (2-3%) μέχρι τὸ βάθος τῶν 6 μ. καὶ ἔπειτα ὑποθαλάσσια κατωφέρεια μὲ μεγάλη κλίση (70-80%) ὑποκατακόρυφη μέχρι βάθους 27 μ. Στὴ συνέχεια, ἐπιφάνεια μὲ μικρὴ κλίση (3-5%) σὲ βάθη μεγαλύτερα τῶν 27 μ. Ἡ ὑποθαλάσσια αὐτὴ τοπογραφία ἐπιβεβαιώθηκε ἀπὸ τὶς νέες καταδύσεις στὸ ἀνατολικὸ λιμάνι. Ἐντούτοις, παρατηρήθηκε ὅτι ἡ νοητὴ γραμμή, ποὺ ὁρίζει τὴν ἀρχὴ τῆς ὑποθαλάσσιας κατωφέρειας μὲ μεγάλη κλίση, ἔχει προσανατολισμὸ ὁριζόντιο πρὸς τὴν ἀκτογραμμὴ στὴν περιοχὴ μπροστὰ ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ λιμάνι, καὶ ἔπειτα κάθετο πρὸς στὴν ἀκτὴ ἀνάμεσα στὰ δύο λιμά-

νια. Μπροστὰ ἀπὸ τὸ δυτικὸ λιμάνι ἡ νοητὴ γραμμὴ τῆς ἀρχῆς τῆς κατωφέρειας εἶναι παράλληλη μὲ τὴν ἀκτή, ἀλλὰ ξεκινᾶ σὲ μεγαλύτερη ἀπόσταση ἀπὸ τὴν ἀκτογραμμὴ καὶ εἶναι πιὸ ὁμαλή. Συγκεκριμένα, στὸ δυτικὸ λιμάνι ὁ ἀμμώδης πυθμένας μὲ ἀραιὴ ***poseidonia*** ποὺ ἐκτείνεται μὲ μικρὴ κλίση μέχρι τὸ βάθος 5-6 μ., ἐκτείνεται σὲ μεγαλύτερη ἀπόσταση ἀπὸ τὴν ἀκτή (περίπου 40-50 μ.) πρὶν τὴν ἀρχὴ μιᾶς ὁμαλῆς κατωφέρειας. Ἡ κατωφέρεια μπροστὰ ἀπὸ τὸ δυτικὸ λιμάνι ἔχει μικρότερη κλίση (20-30%) καὶ ἐκτείνεται καὶ μετὰ τὸ βάθος τῶν 21 μ. (περίπου 100 μ. ἀπὸ τὴν ἀκτή).

Ἡ διαφορετικὴ ὑποθαλάσσια τοπογραφία πιθανῶς ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴν ὕπαρξη χειμάρρου στὸ δυτικὸ λιμάνι καὶ τὴν ἀπόθεση μεγάλης ποσότητας ὕλης στὸν θαλάσσιο χῶρο μπροστὰ ἀπὸ τὸ λιμάνι. Ἐπίσης, ἡ ἐνεργὴ δράση τοῦ χειμάρρου, ποὺ πιθανῶς ὑπῆρχε καὶ στὴν ἀρχαιότητα, ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα οἱ ἀλλουβιακὲς ἀποθέσεις νὰ ἔχουν συμβάλει στὴν πρόσχωση τῆς λιμενικῆς λεκάνης μὲ παράλληλη ἐπέκταση τῆς ἀκτογραμμῆς πρὸς τὴ θάλασσα (πίν. 22α). Μέρος τῆς ἀνώτερης στρωματογραφίας τῶν ἐπιχώσεων τοῦ δυτικοῦ λιμανιοῦ ἀποκαλύφθηκε στὴν παρειὰ τῆς ἀνατολικῆς ὄχθης τοῦ σημερινοῦ χειμάρρου (πίν. 22β). Ἡ ὑποθαλάσσια τοπογραφία θὰ μελετηθεῖ μὲ μεγαλύτερη ἀκρίβεια μετὰ τὴ διενέργεια γεωφυσικῶν διασκοπήσεων καὶ βυθομετρίας τῆς θαλάσσιας περιοχῆς, ποὺ εἶχε προγραμματιστεῖ στὴν ἀποστολὴ τοῦ 2009 (βλ. παρακάτω).

Γεωμορφολογικὴ ἔρευνα

Μὲ στόχο τὴν ἀνάπλαση τῆς παλαιοτοπογραφίας τῶν λιμένων καὶ τοῦ παλαιοπεριβάλλοντος, πραγματοποιήθηκαν δειγματοληψίες μὲ δονητικὸ δειγματολήπτη τύπου Cobra σὲ δύο ἐπιλεγμένες θέσεις τοῦ δυτικοῦ λιμένος ἀπὸ τὸ Τμῆμα Γεωγραφίας τοῦ Χαροκόπειου Πανεπιστημίου μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Κ. Παυλόπουλο. Οἱ πυρηνοληψίες ἔφτασαν τὰ 5 μ. σὲ βάθος καὶ ἐκτιμᾶται ὅτι διαπέρασαν τὰ στρώματα ποὺ ταυτίζονται μὲ τὸν ἀρχαῖο πυθμένα τοῦ λιμένα (εἰκ. 1).

Οἱ πυρῆνες μεταφέρθηκαν στὸ Τμῆμα Γεωγραφίας τοῦ Χαροκοπείου Πανεπιστημίου καὶ οἱ πρῶτες ἀναλύσεις ἔχουν ἤδη πραγματοποιηθεῖ ἀπὸ μέλη τῆς ὁμάδας. Πραγματοποιήθηκε ἄνοιγμα τῶν πυρήνων, φωτογράφηση, περιγραφὴ καὶ δειγματοληψία στὸ ἐργαστήριο Φυσικῆς Γεωγραφίας-Γεωμορφολογίας τοῦ Τμήματος Γεωγραφίας τοῦ Χαροκοπείου Πανεπιστημίου. Τὰ πρῶτα ἀποτελέσματα τῆς λιθοστρωματογραφίας δίνονται στὰ παρακάτω σχήματα (εἰκ. 2-3).

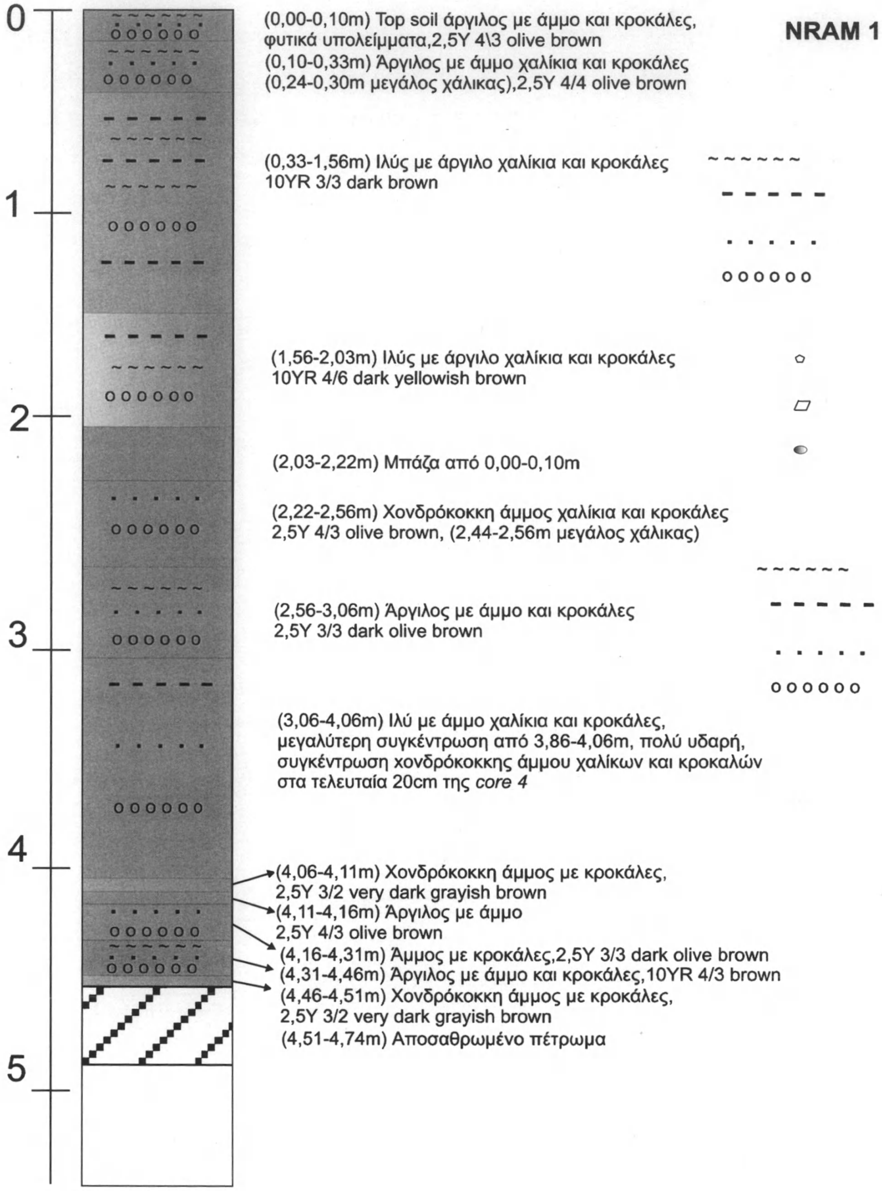

Εἰκ. 2. Ἀνάλυση δειγματοληψίας 1 (NRAM 1).

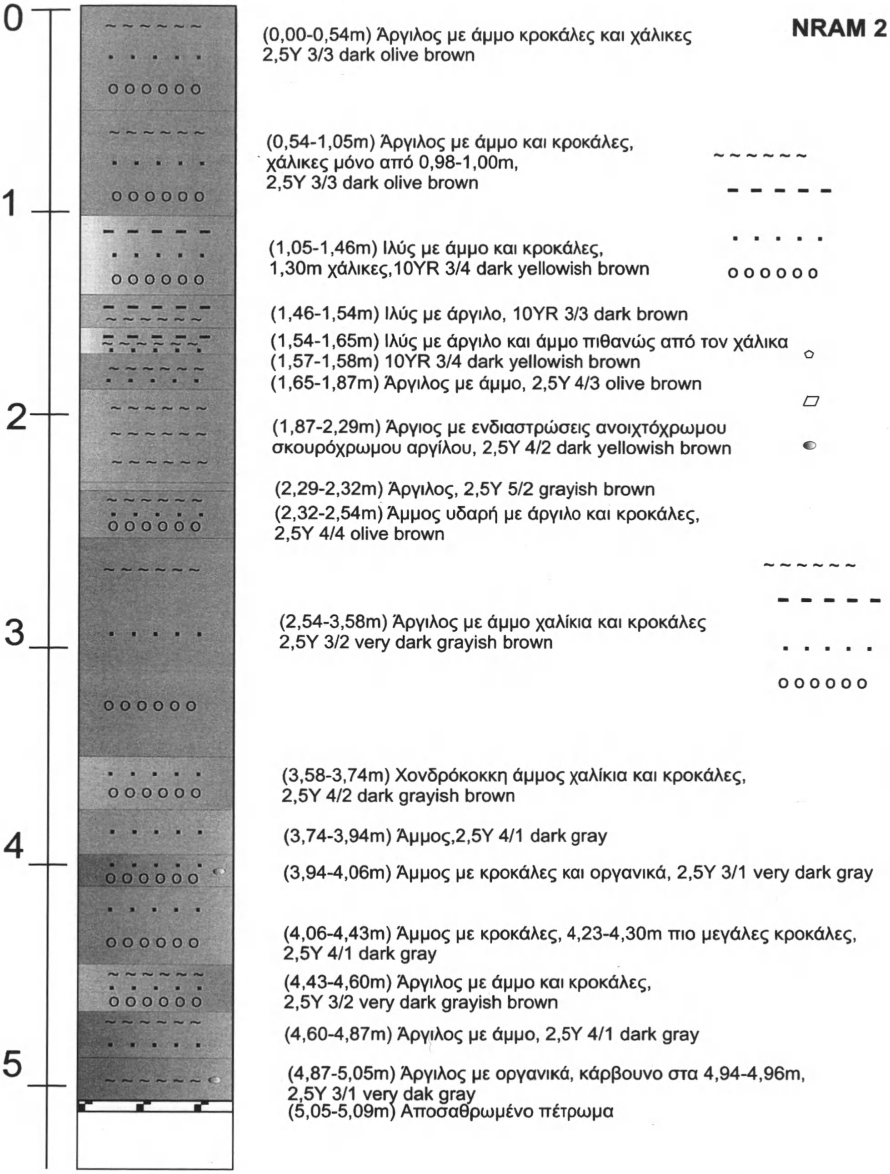

Εἰκ. 3. Ἀνάλυση δειγματοληψίας 2 (NRAM 2) (βλ. ὑπόμνημα στὴν ἑπόμενη σελ.).

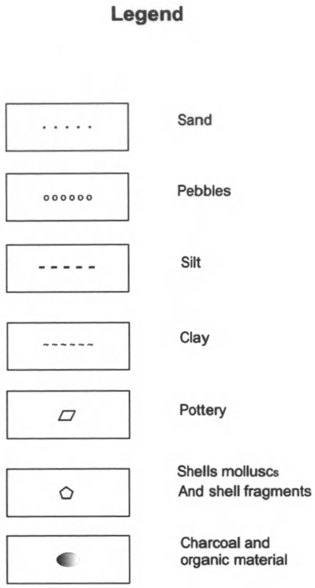

Ὑπόμνημα τῆς εἰκ. 3.

Γιὰ τὴ μελέτη τοῦ παλαιοπεριβάλλοντος, ἡ ἀνάλυση τρηματοφόρων καὶ ὀστρακωδῶν καθὼς καὶ ἡ ἀνάλυση ὀργανικοῦ ὑλικοῦ γιὰ χρονολόγηση μὲ τὴ μέθοδο τοῦ C14, θὰ γίνει σὲ συνεργασία μὲ ὁμάδες τοῦ Ἐθνικοῦ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ ἐρευνητικῶν ἰνστιτούτων τοῦ ἐξωτερικοῦ. Ἔχει ἤδη ξεκινήσει συνεργασία μὲ τὸ Ἐργαστήριο Ἀρχαιολογίας καὶ Ἱστορίας τῆς Τέχνης στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ὀξφόρδης (Research Laboratory for Archaeology and the History of Art in Oxford), καὶ τὰ δείγματα ἔχουν ἀποσταλεῖ γιὰ ἀναλύσεις καὶ χρονολογήσεις ποὺ δὲν δύνανται νὰ πραγματοποιηθοῦν στὴν Ἑλλάδα, μὲ τὴ σύμφωνη γνώμη τῶν ἁρμόδιων Ἐφορειῶν καὶ τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ.

Βυθομετρία

Ἡ βυθομετρία τῆς εὐρύτερης θαλάσσιας περιοχῆς, ἡ ὁποία εἶχε προγραμματιστεῖ νὰ διεξαχθεῖ ἀπὸ τὸ Ἰνστιτοῦτο Ὠκεανογραφίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Κέντρου Θαλασσίων Ἐρευνῶν (ΕΛΚΕΘΕ) καὶ συγκεκριμένα ἀπὸ τὸν Βασίλη Καψιμάλη καὶ τοὺς συνεργάτες του, ἀναβλήθηκε λόγω κακῶν καιρικῶν συνθηκῶν στὴν περιοχὴ καθ' ὅλη τὴν περίοδο τῆς ἄδειας ἔρευνας. Οἱ ἐργασίες ἔχουν ἐπαναπρογραμματιστεῖ γιὰ τὸ 2010.

DAVID BLACKMAN

4. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΗ ΣΚΑΛΑ ΩΡΩΠΟΥ

(Πίν. 23-28)

Κατὰ τὸ 2009 συνεχίστηκαν οἱ ἀνασκαφικὲς ἔρευνες ποὺ διεξάγει ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία στὸν Δυτικὸ Τομέα τοῦ Γεωμετρικοῦ-Ἀρχαϊκοῦ οἰκισμοῦ στὴ Σκάλα Ὠρωποῦ. Οἱ ἀνασκαφικὲς ἔρευνες ἐδῶ εἶχαν διακοπεῖ τὸ 2002 καὶ ἐπαναλήφθηκαν ἀπὸ τὸ 2007 καὶ ἑξῆς. Οἱ ἀνασκαφὲς διενεργήθηκαν ἀπὸ 20 Ἰουλίου ἕως 14 Αὐγούστου 2009. Βασικὸς στόχος μας καὶ ἐφέτος ἦταν ἡ ἀποκάλυψη σὲ ἔκταση τοῦ ὑπόλοιπου τμήματος τοῦ Γεωμετρικοῦ-Ἀρχαϊκοῦ οἰκισμοῦ[1].

Τὸ ἐρευνητικὸ πρόγραμμα τοῦ Ὠρωποῦ κατὰ τὸ 2009 στηρίχτηκε οἰκονομικὰ ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, τὸ Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, τὸ Ἵδρυμα Ψύχα καὶ τὸ Institute for Aegean Prehistory (INSTAP).

Α. ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ

Δυτικὸς τομέας (εἰκ. 1-2, πίν. 23-26α)

Πρῶτος Τομέας. Τὸ 2007-2008 στὰ τετράγωνα-Κ(-1), -Κ(-2), -Ι(-1), -Ι(-2) καὶ -Λ(-2) (εἰκ. 2) εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ τὸ *ἐλλειψοειδὲς οἰκοδόμημα (ΛΒ΄)* τῶν Ὑστερογεωμετρικῶν χρόνων ποὺ ὁρίζεται πρὸς Βορρᾶν ἀπὸ περίβολο, καὶ ἕνα σύγχρονο μὲ αὐτὸ *καμπυλόγραμμο οἰκοδόμημα ΛΓ΄*, καθὼς καὶ πολυάριθμοι πε-

1. Στὶς ἔρευνες συμμετεῖχαν οἱ στενοὶ συνεργάτες Δρ Βίκυ Βλάχου καὶ γιὰ μικρότερα διαστήματα οἱ Δρ Ξένια Χαραλαμπίδου, Δρ Manuel Arjona-Pérez καὶ Δρ Jean-Sébastien Gros. Μέλη τῆς ἐρευνητικῆς ὁμάδας ἦταν ἡ πτυχιοῦχος Ἤριννα Χρίστου, οἱ μεταπτυχιακὲς φοιτήτριες Ἀφροδίτη Βλάχου, Ὄλγα Κακλαμάνη καὶ Χρύσα Κουκουλίδου ὁ μεταπτυχιακὸς φοιτητὴς Γιῶργος Χιώτης, οἱ προπτυχιακοὶ φοιτητὲς A. Avila Ortiz Alan, Γ. Ἀντωνιάδη, Α. Ἀντωνίου, Εὐ.-Ν. Βαϊτσοπούλου, Π. Γάλλου, Γ. Δεληγιάννη, Μ. Εὐθυμέρου, Β. Ζερβουλάκος, Σ. Καρούνη, Ε. Καφιδᾶ, Π. Κουβάτσου, Δ. Κούρου, Εὐ. Λούκουτου, Ε. Μουχταρέλου, Α. Νικολῆ, Σ. Νικολετάτου, Ε. Πετρακοπούλου, Ο. Πράππα, Ἑ. Σύρμου, Α. Σωτηροπούλου, Α. Τσιλίκη, οἱ Γαλλίδες μεταπτυχιακὲς φοιτήτριες A.-Z. Chemsseddoha, M. Chassange-Manoukian καὶ ἡ Ἰταλίδα μεταπτυχιακὴ φοιτήτρια A. Sacco.

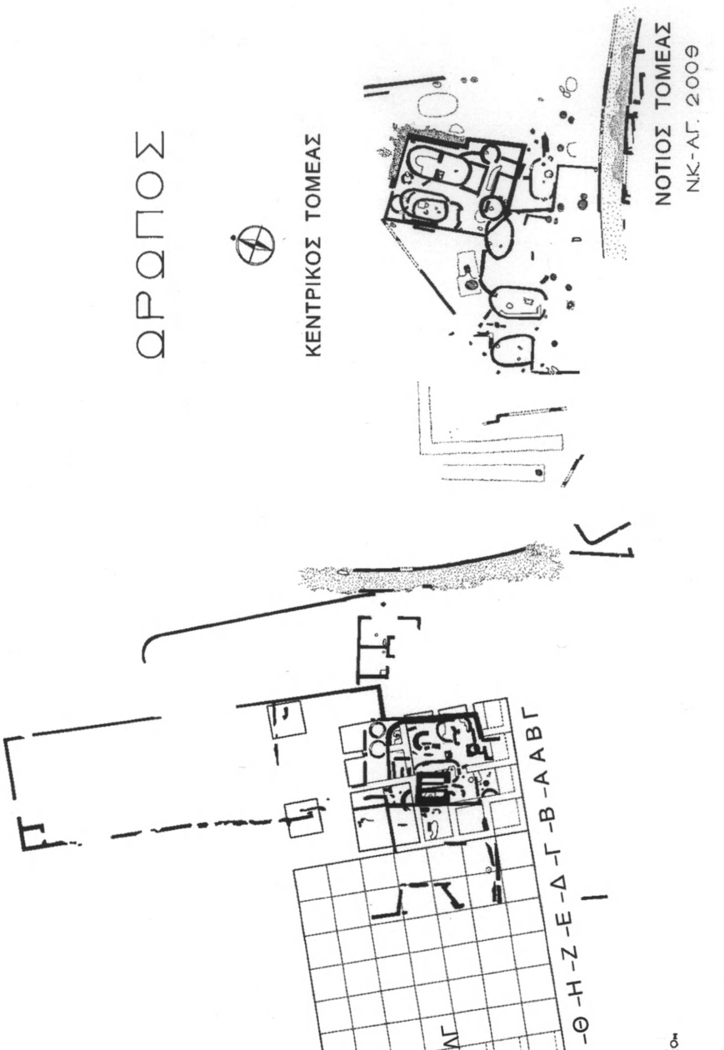

Εἰκ. 1. Γενικὸ τοπογραφικὸ διάγραμμα 2009 (σχέδιο Α. Γούναρη).

ρίβολοι τῶν γεωμετρικῶν καὶ ἀρχαϊκῶν χρόνων[2]. Οἱ ἐργασίες στὸν τομέα αὐτὸν ἐφέτος περιορίστηκαν στὸν καθαρισμὸ ἀπὸ τὴ βλάστηση καὶ τὴν περαιτέρω κατάχωση τῶν ἀρχαίων γιὰ προστασία.

Δεύτερος Τομέας. Φέτος ἡ ἀνασκαφὴ περιορίστηκε στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ σκάμματος (εἰκ. 1). Καθαρίστηκαν ἐπιφανειακὰ ἀρκετὰ τετράγωνα καὶ ἄρχισαν νὰ διαγράφονται τὰ ὅρια πολυάριθμων τοίχων. Σὲ ἔκταση καὶ βάθος ἀποφασίστηκε νὰ ἀνασκαφοῦν τὰ Τετράγωνα -Ξ1 ἕως -Ξ4, καὶ -Ο1 ἕως -Ο4, δηλ. ἐντὸς καὶ περιμετρικὰ τῶν ἐλλειψοειδῶν οἰκοδομημάτων ΛΔ΄ καὶ ΛΕ΄ ποὺ εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ καὶ ἐν μέρει ἐρευνηθεῖ πέρυσι (εἰκ. 2, πίν. 23α-β)[3]. Ἐπίσης ἐρευνήθηκε σὲ βάθος τὸ Τετράγωνο -Ν2. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας ὑπῆρξαν σημαντικὰ καὶ ἐπέτρεψαν τὴν ἀποσαφήνιση τῶν φάσεων τοῦ οἰκισμοῦ στὴν περιοχὴ αὐτή (βλ. συμπεράσματα). Ἐρευνήθηκαν τὰ βαθύτερα στρώματα ἐντὸς τῶν δύο προαναφερθέντων κτιρίων καὶ ἀναγνωρίστηκαν τὰ λείψανα ἑνὸς παλαιότερου ἐλλειψοειδοῦς οἰκοδομήματος, τοῦ ΛΣΤ΄. Πιὸ ἀναλυτικὰ ἀποκαλύφθηκαν τὰ ἑξῆς κατάλοιπα (εἰκ. 2, πίν. 23-26α):

Παλαιότερες κατασκευὲς Τ151 (-Ξ2), Τ157 (-Ξ3), Περίβολος Τ156 στὸ Τετράγωνο -Ν2 καὶ Ἐγχυτρισμὸς ΙΙΙ

Στὸν κατώτατο ὁρίζοντα τοῦ οἰκισμοῦ (καφὲ φάση) ἀνήκουν ὁρισμένα κατάλοιπα ποὺ ἦρθαν στὸ φῶς ἀνατολικὰ τῶν ἐλλειψοειδῶν κτιρίων. Οἱ κατασκευὲς Τ151 καὶ Τ157 στὰ Τετράγωνα -Ξ2 καὶ -Ξ3, ἀντίστοιχα, ἐκτείνονται κάτω ἀπὸ τὸν μεταγενέστερο περίβολο Τ146 ἀλλὰ ἡ στενότητα τοῦ χώρου δὲν ἐπέτρεψε νὰ ἀποσαφηνιστεῖ ἡ μορφὴ καὶ ἡ χρήση τους. Στὸ Τετράγωνο -Ν2, ἀντίθετα, παράλληλα καὶ πλησίον τῆς δυτικῆς παρειᾶς τοῦ σκάμματος, βρέθηκε τοῖχος μὲ φορὰ Β-Ν (Τ156) (πίν. 24α). Πρόκειται πιθανότατα γιὰ περίβολο ποὺ εἶναι κατασκευασμένος σχετικὰ πρόχειρα ἀπὸ εὐμεγέθεις ποταμίσιους λίθους. Ὁ περίβολος αὐτὸς ἀνανεώθηκε βιαστικὰ σὲ μεταγενέστερη φάση μὲ τὴν προσθήκη μιᾶς στρώσης μικρότερων λίθων ποὺ ἔδιναν τὴν ἐντύπωση ἑνὸς ἀναχώματος. Μὲ τὸν

2. *ΠΑΕ* 2007, 11-14. *ΠΑΕ* 2008, 8-12.
3. *ΠΑΕ* 2008, 12-19.

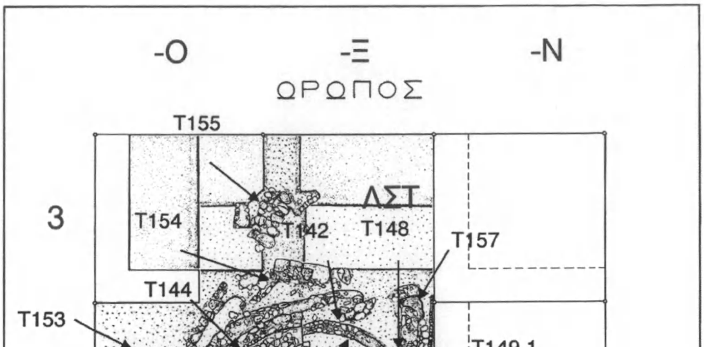

Εἰκ. 2. Τετράγωνα -Ο1, -Ο2, -Ο3, -Ο4, -Ξ1, -Ξ2, -Ξ3, -Ξ4. Ἐλλειψοειδῆ κτίρια ΛΔ′ ΛΕ′ καὶ ΛΣΤ′, περίβολοι καὶ διάφοροι τοῖχοι (σχέδιο Α. Γούναρη).

ὁρίζοντα κατοίκησης τῆς παλαιότερης φάσης τοῦ περιβόλου πρέπει νὰ σχετίζεται ἕνα ἐκτεταμένο στρῶμα ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ διάσπαρτους λίθους μεσαίου μεγέθους, κάρβουνα καὶ πολλὰ ὄστρακα τῆς γεωμετρικῆς περιόδου. Σχεδὸν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἀνατολικὴ παρειὰ τοῦ περιβόλου βρέθηκε ταφὴ βρέφους σὲ πήλινη χειροποίητη πρόχου (Ἐγχυτρισμὸς III[4]) (πίν. 24β). Τὸ ἀγγεῖο ἦταν τοποθετη-

4. Ἡ ἀρίθμηση τῶν ταφῶν συνεχίζει ἐκείνην τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Δυτικοῦ Τομέα τῶν ἐτῶν 1999-2002 (βλ. Α. Μαζαρακη Αινιανος, *ΠΑΕ* 2001, 41-42, πίν. 26β, 27α).

μένο ὁριζόντια, μὲ τὸ στόμιο στραμμένο πρὸς τὸ Νότο. Τὸ ἄνοιγμα τοῦ ἀγγείου τὸ εἶχαν φράξει μὲ θραῦσμα ἀπὸ τὸ σῶμα κρατήρα καὶ τὸ ἐσωτερικὸ περιεῖχε χῶμα ἀλλὰ τὰ ὀστὰ δὲν εἶχαν διατηρηθεῖ. Ἡ ταφὴ αὐτὴ ἀνήκει σὲ λίγο μεταγενέστερη φάση ἀπὸ τὸν ἀρχικὸ περίβολο καὶ χρονολογεῖται στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς γεωμετρικῆς περιόδου. Ἐπιβεβαιώνεται συνεπῶς ὅτι σὲ ὁλόκληρη τὴν κατοικημένη ἔκταση ἐπικρατοῦσε ἡ συνήθεια νὰ ἐνταφιάζουν τὰ νεογνὰ πλησίον των οἰκιῶν[5].

Ἐλλειψοειδὲς Κτίριο ΛΣΤ΄ (Τ152, Τ148)

Πέρυσι στὸ Τετράγωνο -Ξ3 εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ τμῆμα ἐπιμελημένου τοίχου Τ148, πλ. 0.50 μ., μὲ φορὰ Β-Ν, ὁ ὁποῖος πρὸς Νότον ἐκτείνεται κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ ἐλλειψοειδοῦς κτιρίου ΛΕ΄ (Τ142) (βλ. πίν. 23β, κάτω ἀριστερά). Ἡ ἐπέκταση τῆς ἀνασκαφῆς βορειότερα, στὸ Τετράγωνο -Ξ4, ἔδειξε ὅτι ὁ τοῖχος αὐτὸς ἔχει καταστραφεῖ ἐδῶ, πιθανότατα ἀπὸ ἐκτεταμένες ἐπεμβάσεις στὸν χῶρο κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴ περίοδο (πρόκειται γιὰ τὶς κατασκευὲς Τ154-Τ155, πίν. 23β κάτω δεξιά, τῶν ὁποίων ὁ προορισμὸς δὲν εἶναι ξεκάθαρος). Ἡ ἔρευνα σὲ βάθος στὸ ἐσωτερικὸ τῶν μνημειακῶν ἐλλειψοειδῶν κτιρίων ΛΔ΄-ΛΕ΄ στὸ Τετράγωνο -Ξ3 ἐπέτρεψε ὡστόσο νὰ βρεθοῦν ὁρισμένα τμήματα ἀπὸ τὶς καμπύλες παραστάδες τοῦ ἴδιου οἰκοδομήματος (Τ152), καθὼς καὶ μιὰ σειρὰ ἀπὸ πλακοειδεῖς λίθους ἑκατέρωθεν, ποὺ ἀνήκουν στὸ κατώφλι τοῦ ἴδιου κτιρίου (πίν. 25α-β). Μὲ βάση τὰ παραπάνω τὸ ἐκτιμώμενο πλάτος τοῦ νέου, ἐλλειψοειδοῦς προφανῶς, κτιρίου εἶναι 4.50-5 μ., καὶ τὸ ἀποκαλυφθὲν μῆκος 5 μ. περίπου. Τὸ κτίριο αὐτὸ ἀνήκει στὴ 2η (κόκκινη) φάση τοῦ οἰκισμοῦ.

---

5. Γιὰ τὶς παιδικὲς ταφὲς τοῦ Ὠρωποῦ βλ. V. Vlachou, Oropos: the Infant and Child Inhumations from the Settlement (Late 8th - Early 7th Centuries BC), στὸ A. Mazarakis Ainian (ἐπιμ.), *Oropos and Euboea in the Early Iron Age. Acts of an International Round Table, University of Thessaly, June 18-20, 2004* (Volos 2007), 213-240. Βλ. ἐπίσης A. Mazarakis Ainian, Tombes d'enfants à l'intérieur d'habitats au début de l'Age du Fer dans le Monde Grec, στὸ A. Guimier-Sorbets - Y. Morizot (ἐπιμ.), *L'enfant et la mort dans l'Antiquité, Nouvelles recherches dans les nécropoles grecques: Le signalement des tombes d'enfants, Table ronde 1, Athènes, Ecole française d'Athènes, 29-30 mai 2008* (Paris 2010), 67-95.

Ἐλλειψοειδὲς Κτίριο ΛΕ΄ (Τ142) (εἰκ. 2, πίν. 23α-β)

Πρόκειται γιὰ σημαντικὸ ἐλλειψοειδὲς οἰκοδόμημα μὲ διαστάσεις «μνημειακὲς» σὲ σχέση μὲ τὰ ἕως σήμερα δεδομένα τοῦ προκλασικοῦ οἰκισμοῦ τοῦ Ὠρωποῦ. Τμῆμα τοῦ κτιρίου εἶχε ἐρευνηθεῖ πέρυσι καὶ μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ στὴν 3η (κίτρινη) φάση τοῦ οἰκισμοῦ. Σώζονται σὲ καλὴ κατάσταση ὁ Ἀνατολικὸς τοῖχος καὶ οἱ καμπυλόγραμμες στενὲς πλευρές. Ἡ Βόρεια ἀψίδα ἐκτείνεται κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ μεταγενέστερου κτιρίου ΛΔ΄ (βλ. πίν. 23β). Οἱ διαστάσεις του, ὅπως καὶ ἡ ἀκριβὴς διαμόρφωση τῆς εἰσόδου, ποὺ βρισκόταν στὸν Νότο, δὲν ἀποσαφηνίστηκαν πλήρως ἀκόμη καθὼς ὁ Δυτικὸς τοῖχος, ὅπως ἔδειξε ἡ ἔρευνα σὲ βάθος, δὲν σώζεται. Τὸ μῆκος του πρέπει νὰ ἦταν περίπου 9.50 μ. ἐνῶ κάποια λείψανα ποὺ μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν στὸν Ἀνατολικὸ καὶ Δυτικὸ τοῖχο ἐπιτρέπουν τὸν ὑπολογισμὸ τοῦ πλάτους σὲ 5-5.50 μέτρα. Τὸ πλάτος τοῦ τοιχοβάτη ἦταν 0.40 μ. Στὴν εἴσοδο ποὺ βρισκόταν στὸ Νότο ὑπῆρχε κατώφλι ἀπὸ εὐμεγέθεις λίθους ποὺ διατηρεῖται κάτω ἀπὸ τὸ κατώφλι τοῦ μεταγενέστερου Κτιρίου ΛΔ΄, ἐλαφρῶς μετατοπισμένο πρὸς Βορρᾶν. Τὸ Νότιο μισὸ τοῦ Ἀνατολικοῦ τοίχου, ἀπὸ τὸ μέσον τοῦ κτιρίου ἕως καὶ τὸ ἄνοιγμα τῆς θύρας (βλ. πίν. 26α, μέσον πάνω) ἀποτελεῖ προσθήκη (4η πορτοκαλὴ φάση) ἀφοῦ παρουσιάζει διαφορετικὴ τοιχοποιία ἀπὸ μεγαλύτερους καὶ ἁδρὰ κατεργασμένους λίθους καὶ ἐδράζεται ἐλαφρῶς ψηλότερα σὲ σχέση μὲ τὸ βόρειο τμῆμα τῆς ἴδιας πλευρᾶς τοῦ κτιρίου, ἐνῶ στὸ σημεῖο συμβολῆς τους τὰ δύο θεμέλια δὲν εἶναι ἀπόλυτα εὐθυγραμμισμένα. Στὴ στενὴ λωρίδα ποὺ σχηματίζεται ἀνάμεσα σὲ αὐτὸν τὸν τοῖχο καὶ τὸν Ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ ἐλλειψοειδοῦς ΛΔ΄ (Τ143) βρέθηκαν ἐφέτος τὰ λείψανα τῆς ἀρχικῆς φάσης τοῦ Ἀνατολικοῦ τοίχου Τ142 τοῦ ΛΕ΄, ἐπιβεβαιώνοντας τὴν παραπάνω ὑπόθεση.

Ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτιρίου ἐρευνήθηκαν τὰ ἐπάλληλα δάπεδα, ἰδιαίτερα στὴ ΒΑ περιοχὴ τῆς ἀψίδας. Βρέθηκαν *κατὰ χώραν* λίγα σχεδὸν θραυσμένα ἀλλὰ σχεδὸν ἀκέραια ἀγγεῖα τῶν τελευταίων χρόνων τοῦ 8ου π.Χ. αἰ., καθὼς καὶ μικρὰ πήλινα εὑρήματα ὅπως ἀγνύθες, σφονδύλια καὶ ψῆφοι (πίν. 28β).

Περίβολος Τ146 καὶ Τ149 (πίν. 26α)

Ὁ ἐλαφρὰ κυρτὸς ἐπιμήκης τοῖχος Τ146 ποὺ πλαισιώνει στὰ ἀνατολικὰ τὰ ἐλλειψοειδὴ κτίρια ἀποκαλύφθηκε ἐφέτος σὲ μῆκος 14.50 μ. μέτρων (πίν. 23α-β, 26α). Ἔχει μικρὸ πλάτος (0.35 μ.) ἀλλὰ στὴ δυτική του ὄψη ἐδράζεται

πάνω σέ «πατούρα» πρόσθετου πλάτους 0.12 μ. Πρὸς Νότον, στὴ ΝΑ γωνία τοῦ Τετραγώνου -Ξ1, πρέπει νὰ γώνιαζε καὶ νὰ κατευθυνόταν πρὸς Δυσμάς. Ἀπὸ τὰ στρωματογραφικὰ δεδομένα προκύπτει ὅτι ὁ περίβολος εἶναι σύγχρονος μὲ τὸ ἐλλειψοειδὲς ΛΣΤ΄ καὶ πρέπει νὰ παρέμεινε σὲ χρήση ὅταν κατασκευάστηκε τὸ ἐλλειψοειδὲς ΛΕ΄. Ὑπολείμματα ἑνὸς τοίχου (Τ149) ποὺ κατασκευάστηκε ἐν μέρει πάνω στὸν Τ146 βρέθηκαν στὸ νότιο πέρας του (Τ149.2), καθὼς καὶ γύρω στὰ 8 μέτρα βορειότερα (Τ149.1) (βλ. πίν. 26α). Ὑποθέτουμε ὅτι πρόκειται γιὰ ἀνανέωση τοῦ ἀρχικοῦ περιβόλου ποὺ σχετίζεται μὲ τὴν ἐπισκευὴ τοῦ Κτιρίου ΛΕ΄ ἀλλὰ τὰ μεγαλύτερα τμήματα τοῦ νέου αὐτοῦ περιβόλου ἀποτέλεσαν, ὅπως φαίνεται, ἀντικείμενο λιθοθηρίας.

Ἐλλειψοειδὲς Κτίριο ΛΔ΄ (Τ143, Τ144) (εἰκ. 2, πίν. 23α-β).

Τὸ *Κτίριο ΛΔ΄* εἶναι νεώτερο τοῦ ΛΕ΄ καὶ ἑδράζεται ἐν μέρει πάνω σὲ αὐτό. Ἀνήκει στὴν 5η πράσινη φάση τοῦ οἰκισμοῦ, στὴ μετάβαση ἀπὸ τοὺς Γεωμετρικοὺς στοὺς Ἀρχαϊκοὺς χρόνους. Ὡστόσο δραστηριότητες συνεχίστηκαν νὰ λαμβάνουν χώρα στὸ ἐσωτερικό του καὶ κατὰ τὸν 6ο αἰ. π.Χ., ὅταν ὅμως τὸ κτίριο δὲν πρέπει νὰ ἦταν πλέον στεγασμένο (6η γαλάζια φάση). Πράγματι, κατὰ τοὺς ἀρχαϊκοὺς χρόνους, ἐντὸς τοῦ ΛΔ΄, κατασκευάστηκε πλακόστρωτο ἀπὸ εὐμεγέθεις στρογγυλευμένους λίθους καὶ κατὰ τόπους μικρότερους πλακοειδεῖς λίθους (βλ. καὶ πίν. 25α-β). Σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ πλακόστρωτο αὐτὸ δάπεδο παρατηρήθηκαν περιοχὲς μὲ ἔντονη καύση (κάρβουνα, στάχτες, πυρακτωμένα χώματα καὶ πολυάριθμοι ἀπανθρακωμένοι σπόροι). Στὸ νότιο τμῆμα τοῦ κτιρίου εἶχε βρεθεῖ τὸ 2008 πρόχειρη κυκλικὴ ἑστία διαμ. 0.90 μ. ποὺ εἶχε κατασκευαστεῖ μὲ τὰ θραύσματα μιᾶς μεγάλης χρηστικῆς λεκάνης τὰ ὁποῖα ὁρίζονταν ἀπὸ κυκλοτερῶς διατεταγμένους μικροὺς λίθους. Ὅλες οἱ κατασκευὲς αὐτὲς φαίνεται ὅτι ἀνήκουν στὴν τελευταία ὑπαίθρια (ἢ ἡμιυπαίθρια φάση) τοῦ οἰκοδομήματος.

Τὸ *Κτίριο ΛΔ΄* εἶναι ἐπίσης ἐλλειψοειδὲς καὶ ἔχει ἐπίσης παρόμοιες διαστάσεις μὲ τὸ προγενέστερο ΛΕ΄. Τὸ μῆκος του ὑπολογίζεται ὅτι ἦταν 9.30 μ. καὶ τὸ πλάτος τοῦ περίπου 5.50 μ. Σώζονται σὲ καλὴ κατάσταση ὁ Δ τοῖχος (Τ144) μὲ τὴ γένεση τοῦ τόξου τῶν ἁψίδων, τὸ νότιο τμῆμα τοῦ Α τοίχου (Τ143), καθὼς καὶ τὸ ἄνοιγμα τῆς θύρας μὲ μνημειακὸ κατώφλι ἀπὸ εὐμεγέθεις λίθους. Ἡ ἁψίδα στὰ ΒΑ ἔχει ἐν μέρει καταστραφεῖ. Ἕνα ἐγκάρσιο φαρδὺ θεμέλιο πλάτους 1 μ. (Τ150, πίν. 25α), μὲ ἄνοιγμα στὸ μέσον πλ. 0.70 μ. ἀποχώριζε τὸν πίσω

ἀψιδωτὸ χῶρο ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο οἰκοδόμημα, διαιρώντας τὸ ἐσωτερικό του σὲ δύο ἄνισους χώρους (τὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τοῦ Τ150 σώζεται ἀποσπασματικά). Τὸ θεμέλιο αὐτὸ καὶ ἡ ΒΔ ἀπόληξη τοῦ ἀψιδωτοῦ τοίχου Τ145 ὁρίζουν μιὰ περιοχὴ σχήματος τεταρτημόριου κύκλου ποὺ ἦταν στρωμένη μὲ ποταμίσιες κροκάλες μεγάλου μεγέθους, ἐν εἴδει μνημειακοῦ θρανίου (πίν. 25α). Δὲν ἀποσαφηνίστηκε ὡστόσο ἂν τό «θρανίο» αὐτὸ ἀνήκει στὴν ἀρχικὴ φάση τοῦ οἰκοδομήματος. Στὴ νότια κύρια αἴθουσα πρέπει νὰ ὑπῆρχε δάπεδο ἀπὸ πλακοειδεῖς λίθους, τὸ ὁποῖο σώζεται κατὰ τόπους βαθύτερα ἀπὸ τὸ νεώτερο πλακόστωτο τῆς 6ης φάσης. Στὴ ΝΑ γωνία ὑπῆρχε ὠοειδὴς κατασκευή («τράπεζα») ἀπὸ μικροὺς λίθους, διαμ. 1.20 μ. (διακρίνεται στὸν πίν. 26α).

Τὸ 2008 εἴχαμε περισυλλέξει πολυάριθμα εὑρήματα ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἐλλειψοειδοῦς κτιρίου ΛΔ΄, κυρίως κατὰ μῆκος τῶν τοίχων (πήλινες ἀγνύθες, σφονδύλια καὶ ψήφους, λίθινα βαρίδια, ἀρκετὰ μεταλλικά –κυρίως σιδερένια ἀδιάγνωστα ἐπιμήκη ἀντικείμενα–, καθὼς καὶ θραύσματα ἀγγείων τῶν πρώιμων ἀρχαϊκῶν χρόνων) (πίν. 28α). Φέτος συλλέχτηκαν ἀκόμη ὁρισμένα ποὺ ἀνήκουν στὶς προαναφερθεῖσες κατηγορίες. Ὑποθέτουμε ὅτι μέρος τῶν εὑρημάτων αὐτῶν προέρχεται ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ ποὺ ἔγινε προκειμένου νὰ διαμορφωθεῖ ὁ ὑπαίθριος πλακόστρωτος χῶρος καὶ ἡ πρόχειρη ἑστία στὰ ἀρχαϊκὰ χρόνια.

Τοῖχος ἀντιστήριξης Τ145 (πίν. 26β, 27α)

Ὁ τοῖχος Τ145 (πίν. 26β, 27α), πλ. 0.65 μ., ὁ ὁποῖος βαίνει ἐξωτερικὰ παράλληλα πρὸς τὸν Δ τοῖχο τοῦ κτιρίου παρακολουθεῖ τὴν καμπύλη πορεία τοῦ θεμελίου Τ144 τοῦ ἐλλειψοειδοῦς οἰκοδομήματος ΛΔ΄. Φαίνεται ὅτι χρησίμευε ὡς τοῖχος ἀντιστήριξης τοῦ κτιρίου αὐτοῦ, ὡστόσο, δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλειστεῖ ὅτι σχετίζεται καὶ μὲ τὸ παλαιότερο κτίριο ΛΕ΄. Ἡ κατασκευὴ αὐτὴ θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ εἶχε ὡς προορισμὸ τὴν προστασία ἀρχικὰ τοῦ οἰκοδομήματος ΛΕ΄ καὶ ἀργότερα τοῦ ΛΔ΄ ἀπὸ τὰ ὁρμητικὰ νερὰ καὶ τὶς πλημμύρες.

Προστατευτικὸς Περίβολος Τ147, Τοῖχος Τ153 καὶ βοτσαλωτὸς αὔλειος χῶρος (πίν. 26β, 27α)

Πρόκειται γιὰ κατασκευὴ μὲ Β-Ν προσανατολισμὸ ποὺ πλαισιώνει τὴ δυτικὴ πλευρὰ τῶν δύο ἐλλειψοειδῶν κτιρίων ΛΔ΄-ΛΕ΄ (βλ. πίν. 26β, 27α). Τὸ πλάτος

του κατὰ τόπους φαίνεται νὰ εἶναι γύρω στὸ 1 μέτρο. Ἡ ἀνατολική του παρειὰ διαμορφώνεται ἀπὸ εὐμεγέθεις λίθους ἐνῶ ἡ δυτική του (ἐξωτερικὴ) ὄψη δὲν προσδιορίστηκε μὲ σαφήνεια καὶ φαίνεται ὅτι ἔχει τὴ μορφὴ ἀκανόνιστου «γεμίσματος» ποὺ καλύπτεται ἀπὸ στρῶμα μὲ βότσαλα καὶ κροκάλες. Τὸ βοτσαλωτὸ αὐτὸ ἐπίπεδο ἐκτείνεται σὲ μεγάλη ἔκταση καὶ ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ ἐλλειψοειδοῦς οἰκοδομήματος, καλύπτοντας σχεδὸν ὁλόκληρη τὴν ἔκταση καὶ τῶν Τετραγώνων -Ξ1 καὶ -Ο1 (πίν. 23α). Πρὸς Βορράν, στὸ Τετράγωνο -Ο3, ἕνας τοῖχος (Τ153) φορᾶς Α-Δ ὁριοθετεῖ τὴ ζώνη βόρεια τῆς ὁποίας ὁ Τ147 σχηματίζεται ἀπὸ μία μόνον σειρὰ ἀπὸ εὐμεγέθεις λίθους οἱ ὁποῖοι παρακολουθοῦν τὴν ἀψίδα τοῦ Κτιρίου ΛΔ΄ (πίν. 26β). Ὁ Τ153 ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 2.60 μ. καὶ ἀντιπροσωπεύει πιθανῶς τὸν περίβολο ἑνὸς χώρου ποὺ ἐκτείνεται δυτικότερα, ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ σκάμματος. Μεταξὺ τῆς ἀνατολικῆς παρειᾶς τῆς κατασκευῆς Τ147 καὶ τοῦ τοίχου ἀντιστήριξης Τ145 διαμορφώνεται στενὴ αὔλακα μέγ. πλ. 0.40 μ. περίπου, προφανῶς γιὰ τὴν ἀπορροὴ τῶν ὑδάτων. Ἔτσι φέτος ἀποσαφηνίστηκε ὅτι ὁ ρόλος τόσο τοῦ Τ145 ὅσο καὶ τοῦ Τ147 ἦταν νὰ προστατεύουν τὸ παρακείμενο ἐλλειψοειδὲς οἰκοδόμημα ἀπὸ τὶς πλημμύρες. Ἡ κεραμεικὴ ποὺ βρέθηκε στὸν πυθμένα τῆς αὔλακας, στὴ βάση τῶν δύο κατασκευῶν, ἐπιτρέπει τὴ χρονολόγηση τοῦ ἀποστραγγιστικοῦ αὐτοῦ ἔργου στὴν ἀρχαϊκὴ περίοδο. Μάλιστα ἡ εὕρεση πέρυσι ἑνὸς μικροῦ διάτρητου ἀγγείου τοῦ τέλους τοῦ 7ου αἰ. π.Χ. γιὰ χοές (πίν. 28γ) πλησίον τοῦ νοτίου ἄκρου της ὁδηγεῖ στὴν ὑπόθεση ὅτι μιὰ θυσία θεμελίωσης συνόδευσε τὴν κατασκευὴ τοῦ ἀποστραγγιστικοῦ αὐτοῦ ἔργου, ἴσως σὲ μιὰ προσπάθεια σωτηρίας τοῦ ἐλλειψοειδοῦς κτιρίου τὸ ὁποῖο κινδύνευε ἀπὸ τὶς πλημμύρες. Ἡ κεραμεικὴ ποὺ συλλέχθηκε πάνω στὸ βοτσαλωτὸ δάπεδο, ΝΔ τῆς εἰσόδου τῶν ἐλλειψοειδῶν κτιρίων (Τετράγωνο -Ο1) ἀνήκει στὴν ἀρχαϊκὴ περίοδο. Σὲ αὐτὴν συγκαταλέγονται θραύσματα ἀπὸ μικρογραφικὲς κοτύλες, κάτι ποὺ ἴσως ὑποδηλώνει ὅτι ὁ χῶρος χρησίμευε γιὰ λατρευτικοὺς σκοπούς.

ΠΡΟΣΩΡΙΝΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οἱ ἀνασκαφικὲς ἔρευνες τοῦ 2008-2009 ἐπιβεβαιώνουν τὴν ἔκταση καὶ τὴν πυκνὴ δόμηση ποὺ χαρακτήριζαν τὸν οἰκισμὸ κατὰ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 8ου αἰ. π.Χ. καὶ τὴ σποραδικὴ χρήση τοῦ χώρου στὸν 7ο καὶ 6ο αἰ. π.Χ. Διαπιστώθηκε ὡστόσο ὅτι ὁ περίβολος Τ147 δὲν εἶχε ὀχυρωματικὸ χαρακτήρα καὶ μάλλον δὲν πρέπει νὰ ὁριοθετεῖ τὸ δυτικὸ πέρας τοῦ οἰκισμοῦ ποὺ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ

δυτικότερα. Κατασκευαστικὰ καὶ μορφολογικὰ τὰ κτίρια ΛΔ΄ καὶ ΛΕ΄ μποροῦν νὰ συγκριθοῦν μόνο μὲ τὸ ἐλλειψοειδὲς Κτίριο Θ΄ τοῦ Κεντρικοῦ Τομέα, ποὺ ἔχει ἑρμηνευτεῖ παλαιότερα ὡς ἡγεμονικὴ κατοικία.

Ἡ φετινὴ ἔρευνα ἐπέτρεψε νὰ διασαφηνιστεῖ ἡ χρονολογικὴ ἀλληλουχία τῶν ἀρχιτεκτονικῶν κατασκευῶν. Ἡ ἀδιατάρακτη στρωματογραφία (πίν. 27β) θὰ ἐπιτρέψει τὴ συσχέτιση τῆς κεραμεικῆς μὲ τοὺς ἐπιμέρους ὁρίζοντες κατοίκησης. Οἱ φάσεις ποὺ ἀναγνωρίστηκαν ταυτίζονται μὲ τὶς ἀντίστοιχες τῶν ἄλλων πυρήνων κατοίκησης στὸν Κεντρικὸ καὶ Δυτικὸ Τομέα (ἀνατολικό του τμῆμα) ποὺ ἀνασκάφτηκαν παλαιότερα[6].

1) *Καφὲ φάση*. Λείψανα κατασκευῶν ἐν μέρει κάτω ἀπὸ τὸν περίβολο Τ146 στὰ Τετράγωνα -Ξ1, 2 καὶ 3 (Τ151, Τ157) καὶ περίβολος Τ156 στὸ Τετράγωνο -Ν2. Οἱ τοῖχοι τοῦ ὁρίζοντα αὐτοῦ εἶναι κατασκευασμένοι ἀπὸ ποταμίσιους λίθους μεγάλου καὶ μετρίου μεγέθους καὶ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ 760/750 ἕως τὸ 740/735 π.Χ.

2) *Κόκκινη φάση*. Ἐλλειψοειδὲς Κτίριο ΛΣΤ΄ καὶ ὁ περίβολός του Τ146 (740/735-730/720 π.Χ.).

3) *Κίτρινη φάση*. Κατασκευὴ τοῦ ἐλλειψοειδοῦς Κτιρίου ΛΕ΄ - ὁ περίβολος Τ146 παραμένει σὲ χρήση. Σὲ αὐτὴν τὴν περίοδο ἀνήκει πιθανῶς καὶ τὸ Κτίριο ΛΒ΄ ποὺ βρίσκεται ἀνατολικότερα (730/720-710 π.Χ.).

4) *Πορτοκαλὴ φάση*. Τὸ ἐλλειψοειδὲς Κτίριο ΛΔ΄ ἐπισκευάζεται (τὸ νότιο ἥμισυ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου Τ142 θὰ ἀντικατασταθεῖ (710-700/690 π.Χ.). Ἐνδεχομένως τὴν ἴδια περίοδο κατασκευάστηκαν ὁ νέος περίβολος Τ149.1/ Τ149.2 (τμήματα τοίχου ποὺ ἑδράζεται πάνω στὸν Τ146) καὶ ἐνδεχομένως

---

6. Οἱ ἀπόλυτες χρονολογίες εἶναι ἐνδεικτικὲς καὶ βασίζονται στὴ μελέτη τῆς κεραμεικῆς σὲ συνάρτηση μὲ τὴ στρωματογραφία ποὺ πραγματοποίησε ἡ Β. Βλάχου στὸ πλαίσιο τῆς διδακτορικῆς της διατριβῆς: Β. ΒΛΑΧΟΥ, *Γεωμετρικὸς Ὠρωπός. Ἡ τροχήλατη κεραμεικὴ καὶ οἱ φάσεις τῆς ἐγκατάστασης*, Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν (2010). Γιὰ τὶς φάσεις τοῦ οἰκισμοῦ βλ. Α. ΜΑΖΑΡΑΚΗ ΑΙΝΙΑΝΟΣ, Ὁ Ὠρωπὸς κατὰ τοὺς Πρώιμους Ἱστορικοὺς Χρόνους, στὸ *Τὸ Αἰγαῖο στὴν Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου, Ρόδος 1-4 Νοεμβρίου 2002*, ἐπιμ. Ν. ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ καὶ Α. ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ (Ἀθήνα 2004), 369-389 καὶ τοῦ ἰδίου I primi Greci d'Occidente? Scavi nella Graia Omerica (Oropos), *Annali di archeologia e storia antica*, Napoli, 13-14, 2006-2007, 81-110.

ὁ τοῖχος ἀντιστήριξης Τ145 ποὺ βαίνει παράλληλα μὲ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ ἐλλειψοειδοῦς κτιρίου.

5) *Πράσινη φάση*. Κατασκευάζεται τὸ ἐλλειψοειδὲς Κτίριο ΛΔ΄. Δὲν ἀποκλείεται ὁ περίβολος Τ149 καὶ ὁ τοῖχος ἀντιστήριξης Τ145 νὰ κτίστηκαν τότε (μετάβαση ἀπὸ τὴν ὑστερογεωμετρικὴ στὴν πρώιμη ἀρχαϊκὴ περίοδο).

6) *Γαλάζια φάση*. Κατασκευὴ τοῦ «περιβόλου» Τ147 καὶ δημιουργία τῆς αὔλακας ἀνάμεσα στοὺς Τ147 καὶ Τ145. Στὴν ἴδια περίοδο ἀνήκει καὶ τὸ ὑπαίθριο βοτσαλωτὸ δάπεδο ἐξωτερικὰ καὶ νότια-ΝΔ τοῦ ἐλλειψοειδοῦς κτιρίου ΛΔ΄ (7ος αἰ.-6ος αἰ. π.Χ.).

Οἱ φετινὲς ἀνασκαφὲς ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι ὑπάρχει ἰδιαίτερα πυκνὴ δόμηση σὲ ὁλόκληρη τὴν περιοχή. Ἡ κοινωνικὴ διαστρωμάτωση ποὺ παρατηρήθηκε στὸν Κεντρικὸ Τομέα φαίνεται ὅτι ἐπαναλαμβάνεται καὶ στὸν Δυτικό. Αὐτὴ προκύπτει κυρίως ἀπὸ τὶς διαστάσεις τῶν κτιρίων τοῦ οἰκισμοῦ ποὺ ποικίλλουν. Δὲν χωρᾶ ἀμφιβολίες ὅτι τὰ Κτίρια ΛΔ΄, ΛΕ΄ καὶ ΛΣΤ΄ συγκαταλέγονταν ἀνάμεσα στὰ πιὸ σημαντικὰ τοῦ οἰκισμοῦ. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ παρατήρηση ὅτι τόσο τὸ Κτίριο Θ΄ (φάσεις Θ΄1-Θ΄3) στὸν Κεντρικὸ Τομέα, ὅσο καὶ τὰ ΛΔ΄-ΛΕ΄στὸν Δυτικὸ ἔχουν ὑποστεῖ πολυάριθμες μετατροπὲς καὶ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ μακρότερο διάστημα ἀπὸ τὰ μικρότερα κτίρια τοῦ οἰκισμοῦ ποὺ συνήθως ἐγκαταλείπονταν καὶ στὴ θέση τους κτίζονταν ἄλλα. Ὁ ἐπιμήκης περίβολος Τ146 ποὺ πλαισιώνει τὰ οἰκοδομήματα αὐτὰ στὰ ἀνατολικὰ κατασκευαστικὰ θυμίζει τὸ ἀντίστοιχο σκέλος τοῦ μνημειακοῦ περιβόλου στὰ ἀνατολικὰ τοῦ Κτιρίου Θ΄. Ἐξίσου ἐνδιαφέρουσα εἶναι καὶ ἡ περίπτωση τοῦ προσεγμένου ἐλλειψοειδοῦς Κτιρίου ΛΒ΄, περὶ τὰ 20 μέτρα ἀνατολικότερα, ποὺ ξεχωρίζει λόγω τῶν κατασκευαστικῶν του λεπτομερειῶν καὶ τῶν ἀσυνήθιστων εὑρημάτων ποὺ σχετίζονται μὲ αὐτό[7]. Σημειωτέον, δὲν ἀκολουθεῖ τὸν κανόνα ποὺ παρατηρεῖται στὸν Γεωμετρικὸ οἰκισμό, δηλ. τῆς ἀντικατάστασής του ἀπὸ ἄλλο ὑπερκείμενο οἰκοδόμημα.

7. Βλ. Α. ΜΑΖΑΡΑΚΗ ΑΙΝΙΑΝΟΣ, *ΠΑΕ* 2007, 11-14. *ΠΑΕ* 2008, 8-12.

Β. ΑΠΟΤΥΠΩΣΕΙΣ - ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ - ΣΤΕΡΕΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Μετὰ τὸ πέρας τῆς ἀνασκαφῆς ὁ ἀρχιτέκτων Δρ Α. Γούναρης, μὲ τὴ συμβολὴ τοῦ τοπογράφου Ν. Μαστρονικόλα, ἀποτύπωσε τὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα σὲ κλ. 1:25 καὶ συμπληρώθηκε τὸ γενικὸ τοπογραφικὸ σχέδιο τῆς ἀνασκαφῆς. Τὴν πρώτη ἑβδομάδα τοῦ Ὀκτωβρίου τὰ κατάλοιπα καλύφθηκαν μὲ γεωΰφασμα καὶ χῶμα γιὰ λόγους προστασίας καὶ μπαζώθηκαν ἐν μέρει ὅλα τα ἀνασκαφικὰ τετράγωνα.

Παράλληλα μὲ τὶς ὡς ἄνω ἐργασίες πραγματοποιήθηκε συστηματικὸς καθαρισμὸς τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου ἀπὸ τὴ βλάστηση καὶ καθαρισμοὶ ὅλων τῶν τοίχων τοῦ ἀρχαίου οἰκισμοῦ. Σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις κατασκευάστηκαν «ράμπες» ἑκατέρωθεν τοίχων προκειμένου αὐτοὶ νὰ προστατευθοῦν. Πολλοὶ τοῖχοι σκεπάστηκαν μὲ γεωΰφασμα καὶ καλύφτηκαν στὴ συνέχεια μὲ χῶμα.

Γ. ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ - ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ - ΜΕΛΕΤΗ ΚΙΝΗΤΩΝ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ

Τέλος, καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ ἔτους, καὶ ἰδιαίτερα τοὺς καλοκαιρινοὺς μῆνες, συνεχίστηκε ἀπὸ τοὺς συνεργάτες τοῦ προγράμματος ἡ καταγραφὴ καὶ μελέτη τοῦ ὑλικοῦ στὸ ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ὠρωποῦ.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ ΑΙΝΙΑΝ

5. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΥΚΗΝΩΝ

(Πίν. 29-32)

Συνεχίστηκε ἐφέτος μὲ χρηματοδότηση τοῦ Dickinson College καὶ τοῦ Ἰνστιτούτου Αἰγαιακῆς Προϊστορίας (INSTAP) ἡ γεωσκοπικὴ ἔρευνα καὶ ἡ ἀνασκαφή (εἰκ. 1) στὴν Κάτω Πόλη τῶν Μυκηνῶν ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ βοηθοῦ μου καθηγητοῦ κ. Χριστοφίλη Μαγγίδη. Γενικά, τὰ ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα ἐμφανίζονται σὲ βάθος μόλις 0.10-0.15 μ. Ὡς πρὸς τὴ διάταξή των τὰ ἑλληνιστικὰ κτίρια εἶναι προσανατολισμένα πρὸς τὸ σύγχρονό τους θέατρο ἐνῶ τὰ παλαιότερα προσαρμόζονται πρὸς τὸν μυκηναϊκὸ δρόμο ποὺ ὁδηγοῦσε στὴν ἀκρόπολη. Ἐπιπλέον, σὲ ὅλες τὶς τομὲς ἐμφανίζεται ἕνα παχὺ καστανέρυθρο στρῶμα ποὺ χωρίζει τὰ μυκηναϊκὰ καὶ γεωμετρικὰ κατάλοιπα ἀπὸ τὰ ὑπερκείμενα ἀρχαϊκὰ καὶ ἑλληνιστικὰ λείψανα ποὺ ἑδράζονται ἐπάνω του. Προφανῶς τὸ στρῶμα αὐτὸ συσσωρεύτηκε ἀπὸ φυσικὰ αἴτια κατὰ τὴν μακριὰ περίοδο τῆς ἐγκαταλείψεως τῶν Μυκηνῶν μεταξὺ τῶν γεωμετρικῶν καὶ τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων.

Στὸ βορειοδυτικὸ ἄκρο τοῦ χώρου τῆς ἀνασκαφῆς εἶχε ἐπισημανθεῖ ἕνα κυκλικὸ κτίσμα μὲ ἰσχυροὺς τοίχους ποὺ ἀποκαλύφθησαν ἐσωτερικὰ σὲ βάθος δέκα καὶ πλέον στρώσεων, ἐνῶ ἐξωτερικὰ ἐξέχει μόλις κατὰ τρεῖς στρώσεις. Διακρίθηκαν δύο φάσεις κατασκευῆς: ἀρχικὰ τὸ κτίσμα ἦταν κυκλοτερές, ἀργότερα ὅμως κολοβώθηκε πρὸς Β καὶ μὲ τὴν προσθήκη δύο πλευρικῶν τοίχων μεταβλήθηκε σὲ ἀψιδωτό (πίν. 29α). Στὸ ἐσωτερικό του, ποὺ στενεύει πρὸς τὰ κάτω, ὑπῆρχαν πεσμένοι λίθοι, λιωμένες πλίθες, σχιστόπλακες καὶ κεραμίδια, καθὼς καὶ ἑλληνιστικὰ μελαμβαφὴ καὶ ἐρυθροβαφὴ ὄστρακα ποὺ τοποθετοῦν τὴν καταστροφή του στοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους. Τὸ στρῶμα τῆς καταστροφῆς πατοῦσε ἐπάνω σὲ λεπτὴ χαλικόστρωση ἐπάνω ἀπὸ ἐπίχωση ποὺ περιεῖχε μελαμβαφὲς μόνωτο κυάθιο. Ἀρχικὰ εἶχε ὑποτεθεῖ ὅτι ἐπρόκειτο περὶ κλιβάνου, ἡ στένωσή του ὅμως πρὸς τὰ κάτω καὶ ἡ ἰζηματογενὴς ἐπίχωση στὸ ἐσωτερικό του συνηγοροῦν μάλλον γιὰ δεξαμενή, βόθρο ἢ ρηχὸ πηγάδι.

Δυτικὰ τοῦ κτίσματος αὐτοῦ ἐντοπίστηκε κυκλικὴ ἑστία μὲ περίμετρο ἀπὸ ἀργοὺς λίθους ποὺ περιεῖχε ἴχνη καύσης, κάρβουνα καὶ ὀστὰ ζώων ἐνῶ διάσπαρτα γύρω της εὑρέθηκαν ἀπανθρακωμένοι πηρῆνες ἐλαιῶν, μυκηναϊκὰ εἰδώλια, ὄστρακα, πήλινα πώματα ἀγγείων, μικρὸς πήλινος δίσκος ἀλλὰ καὶ ἐλάχιστα

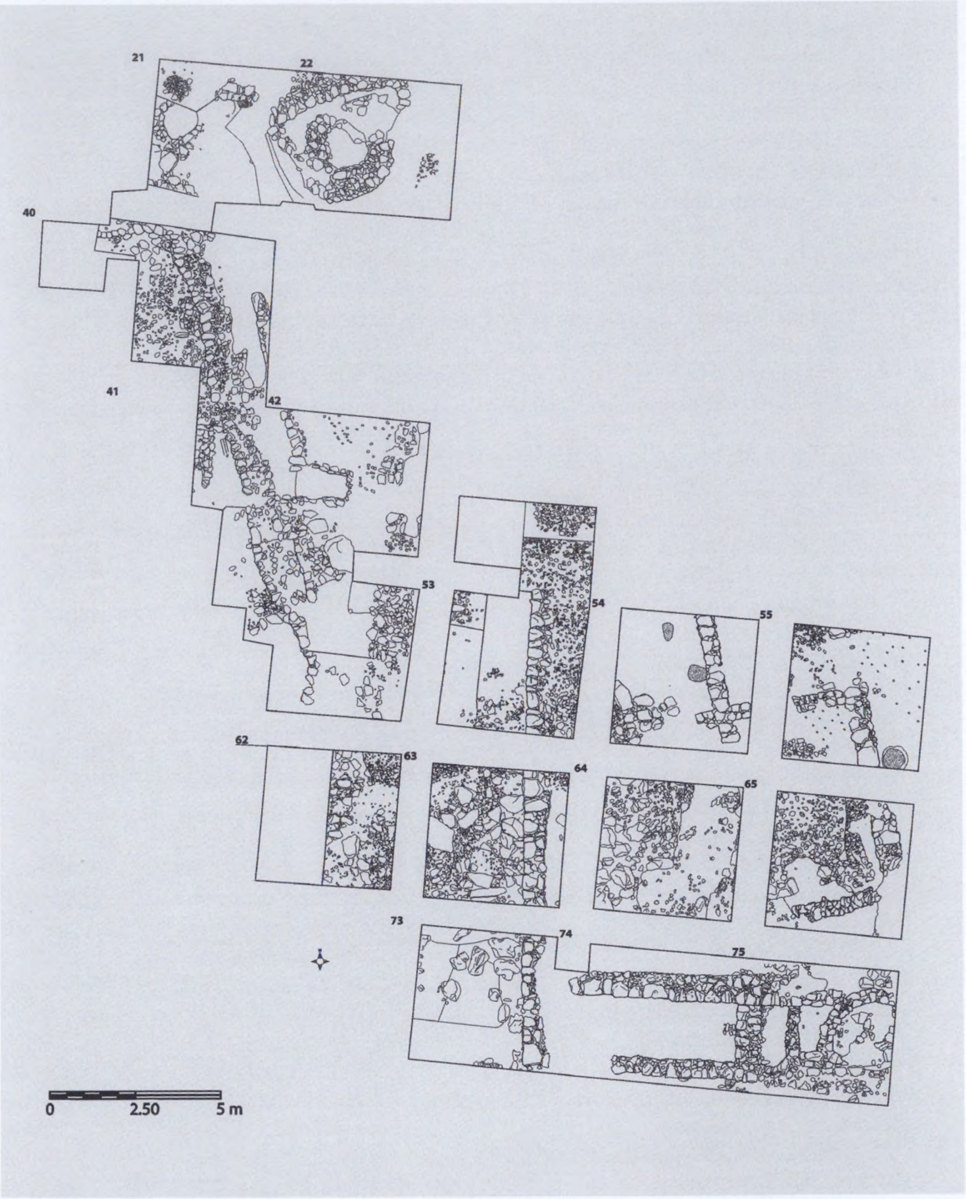

Εἰκ. 1. Μυκῆνες. Κάτω Πόλη. Περιοχὴ ποὺ ἐρευνήθηκε κατὰ τὸ 2009.

μεσοελλαδικά, γεωμετρικὰ καὶ ἀρχαϊκὰ ὄστρακα μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ κορινθιακὸ τεμάχιο μὲ διακόσμηση πάνθηρα καὶ ρόδακα (πίν. 31α).

Πρὸς Ν τῶν δύο αὐτῶν κατασκευῶν καὶ στὰ συνεχόμενα ἀνασκαφικὰ τετράγωνα 42 ἕως 52 διαπιστώθηκε ἡ ὕπαρξη ἑνὸς τοίχου μήκους περίπου 12 μ. ποὺ προχωρεῖ ἀπὸ ΝΑ πρὸς ΒΔ καὶ ποὺ στὸ πρὸς Β ἄκρο του στρέφει κατ' ὀρθὴ γωνία πρὸς Δ (πίν. 29β). Σώζει μόνο τὴ δυτική του ὄψη καὶ ἔχει θεμελιωθεῖ κάτω ἀπὸ τὴν φερτὴ καστανέρυθρη ἐπίχωση. Τὸ κεντρικό του τμῆμα ἔχει τρεῖς μόνο στρώσεις καὶ πατεῖ σὲ ἐπίχωση, φαίνεται δηλαδὴ νὰ εἶναι μεταγενέστερη προσθήκη. Ἡ ἀνατολική του ὄψη εἶναι ἀνώμαλη καὶ συγκρατεῖ τὴν καστανέρυθρη ἐπίχωση. Ὁ τοῖχος παρουσιάζει σὲ ὅλο του τὸ μῆκος διάβρωση τῆς ἀνατολικῆς του πλευρᾶς καὶ ἡ δυτική του ὄψη, ἀνώμαλα ὀφιοειδής, δείχνει ὅτι χτίστηκε ὡς ἀνάλημμα τῆς καστανέρυθρης ἐπίχωσης καὶ ὅτι ἡ ἀνώμαλη ὄψη του ὀφείλεται σὲ παραμορφώσεις καὶ μηχανικὲς καταπονήσεις λόγω ἰσχυρῶν πλευρικῶν ὠθήσεων. Ἕνας γεωμετρικὸς τάφος τοῦ ὕστερου 9ου αἰ. π.Χ. στὸ τετράγωνο 42 (βλ. πίν. 29β), θεμελιωμένος στὴν καστανέρυθρη ἐπίχωση καὶ προσκτισμένος στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ τοίχου δείχνει ὅτι εἶναι νεώτερος τοῦ τοίχου. Ἡ πλήρης ἀποκάλυψη τοῦ τοίχου ἀναμένεται νὰ καθορίσει τὴν χρονολόγηση, τὶς μετασκευὲς καὶ τὴν ἀκριβὴ λειτουργία του. Δυτικά του, ἀλλὰ ὄχι κατ' ἀνάγκη σὲ σχέση μὲ αὐτόν, εὑρέθηκαν μυκηναϊκὰ ὄστρακα καὶ τμήματα εἰδωλίων, δύο τῶν ὁποίων εἶναι ἔνθρονα, χεῖλος χάλκινου ἀγγείου, ἡμιτελὴς σφραγιδόλιθος, λίθινα ἐργαλεῖα, ἀλλὰ καὶ δύο σιδερένιες αἰχμὲς βελῶν (πίν. 31β), σιδερένιο καρφὶ καὶ σιδερένια σμίλη. Δυτικότερα καὶ βαθύτερα ἐντοπίστηκε ἀργιλώδης ἐπίχωση διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν καστανέρυθρη ποὺ ἀπέδωσε μυκηναϊκὴ ἕως ἀρχαϊκή, κυρίως ὅμως γεωμετρικὴ κεραμική.

Στὸν κεντρικὸ χῶρο τῆς ἀνασκαφῆς (τετράγωνα 52- 63- 73) συνεχίστηκε ἡ ἀποκάλυψη τοῦ μεγάλου τοίχου ποὺ παρακολουθήθηκε σὲ μῆκος 15 μ. κατευθυνόμενος ἀπὸ Β πρὸς Ν (πίν. 30α). Σώζεται στὸ βόρειο τμῆμα του σὲ ὕψος 1.80 μ. καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ ὀγκολίθους στὴν ἐξωτερική του ὄψη καὶ μικρότερους ἀργολίθους ἐσωτερικά. Πρὸς Ν χαμηλώνει καὶ τερματίζεται σὲ πλακοειδὴ ὀγκόλιθο, γύρω ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἐντοπίστηκαν ἴχνη πυρᾶς καὶ τεφρὴ ἐπίχωση (τετραγ. 73). Πρὸς Β (τετραγ. 53) διακόπτεται ἀπὸ μεταγενέστερες χαλικοστρώσεις. Ἡ διακοπή του αὐτὴ ὀφείλεται σὲ μεταγενέστερη ἀφαίρεση λίθων γιὰ δεύτερη χρήση ἢ στὴν ὕπαρξη εἰσόδου ἀπὸ Δ. Εἶναι θεμελιωμένος ἐν μέρει σὲ ἐξάρματα τοῦ φυσικοῦ βράχου ἤ, κατὰ τόπους, σὲ τοποθετημένους ὀγκολίθους. Ἡ τοιχοδομία

του, ὁ προσανατολισμός του καὶ ἡ θεμελίωσή του κάτω ἀπὸ τὴν καστανέρυθρη ἐπίχωση συνηγοροῦν γιὰ τὴν τοποθέτησή του στὴ μυκηναϊκὴ περίοδο. Ἡ ἁρμολόγηση τῆς δυτικῆς του πρόσοψης ὅμως ἀπέδωσε πρὸς τὸ παρὸν ἕνα καὶ μοναδικὸ μυκηναϊκὸ ὄστρακο. Ἡ πρόοδος τῆς ἀνασκαφῆς καὶ κυρίως ἡ ἀποκάλυψη τῆς ἀνατολικῆς του παρειᾶς ἐλπίζεται ὅτι θὰ ὁδηγήσουν σὲ μία ἀσφαλέστερη χρονολόγησή του. Ἑκατέρωθεν τοῦ τοίχου ἡ ἔρευνα ἀποκάλυψε ἐκτεταμένους ἀργολιθοσωροὺς καὶ πεσμένο οἰκοδομικὸ ὑλικὸ καὶ ἔφερε στὸ φῶς ἀνάμεικτα μικροευρήματα λίθινα (αἰχμὲς βελῶν, ἐργαλεῖα), πήλινο πηνίο, μυκηναϊκὰ εἰδώλια καὶ σιδερένιο ἄγκιστρο.

Διερευνητικὴ τομὴ 7.5 μ. κάτω ἀπὸ τὸν λιθοσωρὸ στὸ τετράγωνο 64 καὶ ἡ μελέτη τῆς ἀκολουθίας τῶν στρωμάτων διεκρίβωσαν τὴν ὕπαρξη ἀρχαίου χειμάρρου ποὺ κατευθυνόταν ἀπὸ τὴν κλιτὺ τῆς ἀκρόπολης πρὸς τὴν κοίτη τοῦ Χάβου, συντελώντας στὴ συσσώρευση τῆς καστανέρυθρης ἐπίχωσης.

Στὸ νότιο τμῆμα τοῦ ἀνασκαμμένου χώρου (τετρ. 73, 74, 75) συνεχίστηκε ἡ ἔρευνα τοῦ μακρόστενου κτιρίου (πίν. 30β) ποὺ ὁρίζεται ἀπὸ δύο ἐπιμήκεις παραλλήλους τοίχους μὲ κατεύθυνση Α-Δ. Ἔχει μῆκος περ. 10 μ. καὶ πλάτος 1.80 μ. Ἐγκάρσιος τοῖχος διαιρεῖ τὸν χῶρο σὲ δύο ἄνισα δωμάτια. Στὸ δυτικό, διαστάσεων 5.50×1.80 μ., σώζονται τμήματα πλακοστρώτου δαπέδου καὶ ρηχὸς κυκλικὸς λάκκος ἐπιχρισμένος μὲ κονίαμα. Ἐδῶ εὑρέθησαν τμήματα ἐλεφαντίνων ἀντικειμένων καὶ ὀστὰ ζώων. Τὸ ἀνατολικὸ δωμάτιο, ἀρχικὰ τετράγωνο, χωρίστηκε ἐκ τῶν ὑστέρων σὲ δύο μικροὺς θαλάμους μὲ πηλόχριστα δάπεδα, στοὺς ὁποίους ἐπισημάνθηκαν κομμάτια τοῦ ἰδίου πίθου, πράγμα ποὺ ὑποδηλώνει ὅτι ἡ ὑποδιαίρεση τοῦ χώρου ἔγινε ἐκ τῶν ὑστέρων. Τὰ εὑρήματα εἶναι λίθινα ἐργαλεῖα, σφενδονόλιθοι, ζωόμορφο εἰδώλιο (πίν. 31β), τμήματα πίθου καὶ πηλίνων μαγειρικῶν σκευῶν καὶ ὀστὰ ζώων. Στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ κτιρίου ἐνσωματώθηκε πρωιμότερα κυκλικὴ κατασκευὴ ἀδήλου πρὸς τὸ παρὸν χρήσεως. Ἀσαφὴς εἶναι ἄλλωστε καὶ ἡ χρήση καὶ ἡ ἀκριβὴς χρονολογία τοῦ κτιρίου ποὺ ἀποδίδει κυρίως μυκηναϊκὴ ἀλλὰ καὶ κορινθιακὴ κεραμική.

Πρὸς Β τοῦ κτιρίου αὐτοῦ συνεχίστηκε ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ συγκροτήματος ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία ἢ τέσσερα δωμάτια μὲ πηλόστρωτα δάπεδα ἐπάνω στὰ ὁποῖα ἦσαν πεσμένα χαλίκια, λίθοι καὶ κεραμίδια (τετρ. 54, 55, 65, 65). Στὰ ἀνατολικὰ δωμάτια ὑπῆρχε κυκλικὸς λάκκος καὶ εὑρέθησαν εἰδώλια, μικρὴ ψῆφος, ὀστὰ ζώων καὶ ἀνάμικτη κεραμική. Στὸ βορειότερο δωμάτιο (τετρ. 54) ἐντοπίστηκαν κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο δύο μικροὶ λάκκοι μὲ παιδικὲς ταφές. Ὁ

βόρειος ταφίσκος σκεπασμένος μὲ λιθόπλακες περιεῖχε βρέφος 1-2 ἐτῶν, κτερισμένο μὲ τέσσερεις ψήφους καὶ τροφή (πίν. 32α). Ὁ δεύτερος λάκκος, σχεδὸν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ δωματίου, περιεῖχε δύο ἀκτέριστους σκελετοὺς βρεφῶν καὶ ὑπολείμματα σπόρων (πίν. 32β).

Τὰ εὑρήματα τῆς ἐφετινῆς ἀνασκαφῆς περιλαμβάνουν τμήματα μυκηναϊκῶν εἰδωλίων, ἀπολεπίσματα, πυρῆνες καὶ λεπίδες ὀψιανοῦ καὶ πυριτόλιθου, θραύσματα λίθινων ἀγγείων καὶ ὑάλου, νομίσματα, ἐλάσματα μολύβδου, σιδερένια καρφιά, αἰχμὲς καὶ ἄγκιστρα, ἐλεφάντινα ἀντικείμενα, πήλινες ἀγνύθες, θραύσματα κονιαμάτων καὶ τοιχογραφιῶν, χρωστικὲς οὐσίες, ἀπανθρακωμένα ξύλα, ὀστὰ ζώων, ὄστρεα, ἄφθονη κεραμική (κυρίως μυκηναϊκὴ ἀλλὰ καὶ γεωμετρικὴ καὶ ἀρχαϊκὴ) καὶ κεραμίδια (πίν. 31δ-ε). Εὑρέθηκαν ἐπίσης ὀργανικὲς οὐσίες (πυρῆνες σταφυλιῶν καὶ ἐλιᾶς, σύκα, σπόροι κριθαριοῦ καὶ ὄσπρια).

Τέλος, συνεχίστηκε ἡ γεωσκοπικὴ ἔρευνα στὴν περιοχὴ ἐντὸς τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου, ἡ ὁποία ἐνετόπισε οἰκοδομικὰ κατάλοιπα καὶ μεγάλο κτιριακὸ συγκρότημα στὴν ἀνατολικὴ ὄχθη τοῦ Χάβου. Ἐπιπλέον ὑποδηλώνει τὴν ὕπαρξη ἰσχυροῦ ἐξωτερικοῦ περιβόλου μὲ δύο τουλάχιστον πύλες. Μελετᾶται ἡ ἀγορὰ ἔξι ἀκόμη στρεμμάτων πρὸς ἐπέκταση τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου καὶ τῶν ἀνασκαφῶν.

Ἀπὸ τὰ ἀνωτέρω καὶ τὶς προηγούμενες δημοσιευμένες ἐκθέσεις προκύπτει ὅτι ἕως τώρα ἡ ἀνασκαφὴ εἶχε κυρίως διερευνητικὸ χαρακτήρα καὶ ἔγινε σὲ διάφορα σημεῖα τοῦ χώρου καὶ σὲ περιορισμένη ἔκταση μὲ σκοπὸ νὰ διακριβωθεῖ ἡ πυκνότης τῆς χρήσεώς του καὶ νὰ πιστοποιηθοῦν τὸ εἶδος, τὸ βάθος, ἡ ἐνδεχόμενη κατανομὴ τῶν ἐπιχώσεών του καὶ ἡ χρονική τους ἀκολουθία, προτοῦ ἡ ἔρευνα ἁπλωθεῖ στὸ σύνολο τοῦ πεδίου. Θὰ ἀκολουθήσει μία περίοδος μελέτης τῶν εὑρημάτων καὶ περιορισμένες κατὰ τόπους σκαφικὲς ἐπεμβάσεις ὥστε νὰ συμπληρωθεῖ ἡ εἰκόνα καὶ νὰ καθοριστεῖ ἡ ἐξέλιξη τῆς ἀνασκαφῆς.

Στὸν τομέα τῆς Οἰκίας Πέτσα ἡ ἀνασκαφὴ διεκόπη. Τὸ συγκεντρωμένο ἀπὸ ἐννέα ἔτη ἀνασκαφῆς ὑλικό (2000-2008) ἐπέβαλε μὲ τὸν ὄγκο του τὴν παρεμβολὴ περιόδου τακτοποιήσεως, καταγραφῆς καὶ μελέτης του. Ἡ ἐργασία αὐτὴ ἄρχισε ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη τῆς βοηθοῦ μου καθηγητρίας τοῦ Πανεπιστημίου Berkeley κ. Kim Shelton-Δημοπούλου καὶ διεξήχθη στὸ διάστημα ἀπὸ 6 Ἰουλίου-7 Αὐγούστου στοὺς χώρους τοῦ Μουσείου Μυκηνῶν. Ἔλαβαν μέρος 8 προπτυχιακοὶ καὶ 6 πτυχιοῦχοι φοιτητὲς διαφόρων ἀμερικανικῶν Πανεπιστημίων.

Ἡ ἐργασία περιορίστηκε στὰ εὑρήματα τῶν ἐτῶν 2006 καὶ 2007 ποὺ προ-

έρχονται ἀπὸ τὸ πηγάδι τοῦ δωματίου Π (ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀποκαταστάθηκαν 73 κυρίως χρηστικὰ ἀγγεῖα) καὶ σὲ μερικὰ ἀπὸ τὰ δωμάτια Τ καὶ Υ (ἀνασκαφὲς 2006-2008). Ἐπίσης ἔγινε προκαταρκτικὸς καθαρισμὸς τμημάτων τοιχογραφιῶν τοῦ δωματίου Τ προτοῦ παραδοθοῦν γιὰ κανονικὴ συντήρηση. Ἐπὶ πλέον ἐκπονήθηκε λεπτομερὲς σχέδιο τοῦ ἀνασκαφικοῦ χώρου καὶ ἐξετάστηκε μὲ ἐπίπλευση τὸ περιεχόμενο πίθων τοῦ δωματίου Υ, ὅπου διαπιστώθηκαν σπόροι, ὀστὰ τρωκτικῶν καὶ τμῆμα κελύφους ἀχινοῦ.

Ἡ μελέτη δὲν ἐτελείωσε. Μένουν ἀκόμη τὰ εὑρήματα τῶν ἐτῶν 2003-2005 καὶ 2008 καθὼς καὶ ἀρκετὰ ἄλλα ἀπὸ διάφορα δωμάτια καὶ ἀνασκαφικὲς τάφρους. Ἡ μελέτη θὰ συνεχισθεῖ μέχρις ὅτου συμπληρωθεῖ.

ΣΠΥΡΟΣ Ε. ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ

6. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΘΟΥΡΙΑ

(Πίν. 33-43)

Ἡ Θουρία ὑπῆρξε ἡ σημαντικότερη πόλη τῆς ἀνατολικῆς Μεσσηνίας πρὶν τὴν ἵδρυση τῆς Μεσσήνης καὶ ἡ δεύτερη μετὰ τὸ 369 π.Χ., γεγονὸς ποὺ ἑρμηνεύει καὶ τὴν ὀνομασία τῆς θάλασσας ἀπὸ τὴν Ἀβία καὶ τὶς Φαρὲς μέχρι τὶς ἐκβολὲς τοῦ Παμίσου ποταμοῦ, ὡς *Θουριάτη* κόλπου.

Ἡ πόλη βρισκόταν σὲ ἀπόσταση ὀγδόντα σταδίων ἀπὸ τὶς Φαρὲς πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τῆς Μεσσηνίας[1]. Στὸν Παυσανία (4.31.1-2) ἀναφέρεται πὼς ἡ Θουρία ἦταν ἡ ὁμηρικὴ *Ἄνθεια*, ἐνῶ ὁ Στράβων (8.360) προσθέτει πὼς ἄλλοι ταύτιζαν τὴ Θουρία μὲ τὴν ὁμηρικὴ *Αἴπεια*, καθὼς ἦταν κτισμένη πάνω σὲ ψηλὸ λόφο (αἰπὺς = ψηλὸς ἢ ἀπότομος).

Οἱ πολύρρηνες καὶ πολυβοῦται (*Ἰλιάδα* Ι, 296: ἐν δ᾽ ἄνδρες ναίουσι πολύρρηνες πολυβοῦται) κάτοικοι τῆς Ἄνθειας, ὅπως ἀναφέρονται δύο φορὲς στὴν *Ἰλιάδα** ἀνῆκαν στοὺς εὐκατάστατους Μεσσήνιους ποὺ ἀναγκάστηκαν νὰ ἐκπατριστοῦν μετὰ τὸ τέλος τοῦ Α΄ Μεσσηνιακοῦ πολέμου. Οἱ κατακτητὲς Λακεδαιμόνιοι ἐγκαταστάθηκαν στὸν τόπο κατὰ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 8ου αἰ. π.Χ. καὶ φαίνεται πὼς ἀπὸ τότε τὸ νέο ὄνομα *Θουρία* ἄρχισε νὰ ἐκτοπίζει τὸ μυκηναϊκὸ τοπωνύμιο.

Στὴν κλασικὴ ἐποχὴ ἡ Θουρία ὑπῆρξε μία «περίοικος» πόλη, καθὼς μαζὶ μὲ τοὺς Λακεδαιμόνιους ἔγιναν πολίτες της καὶ ἔμπιστοί τους Μεσσήνιοι. Στὸν μεγάλο σεισμὸ τοῦ 464 π.Χ. καὶ τὴν ἀκόλουθη μεσσηνιακὴ ἐξέγερση, οἱ κάτοικοι τῆς Θουρίας προσεταιρίστηκαν τοὺς Μεσσήνιους εἵλωτες, ἐπαναστάτησαν καὶ ὀχυρώθηκαν στὴν Ἰθώμη, ὅπου πολιορκήθηκαν ἀπὸ τοὺς Σπαρτιάτες. Κατὰ τὸ τέλος τοῦ πολέμου ἐκδιώχθηκαν καὶ ἐγκαταστάθηκαν στὴ Ναύπακτο μὲ τὴν ὑποστήριξη τῶν Ἀθηναίων.

Μὲ τὴν ἵδρυση τῆς Μεσσήνης στὸν ἑπόμενο αἰώνα, ἡ Θουρία ἔπαψε νὰ εἶναι

1. Ἀπόσταση 10 χλμ. περίπου ΒΔ τῆς Καλαμάτας.

* *Ἰλιάδα* Ι, 151, 293: Ἄνθειαν βαθύλειμον (Ἄνθεια μὲ τὰ βαθιὰ λειβάδια).

ἐξαρτημένη ἀπὸ τὴ Σπάρτη καὶ ἀποτέλεσε μέρος τῆς ἐλεύθερης μεσσηνιακῆς πολιτείας.

Τὸ 182 π.Χ. οἱ τρεῖς μεγαλύτερες πόλεις τοῦ μεσσηνιακοῦ κόλπου (Θουρία, Φαραί, Ἀβία) ἀποσπάστηκαν ἀπὸ τὴ Μεσσήνη καὶ μὲ χωριστὴ ἀπόφαση ἡ καθεμία προσχώρησαν στὴν Ἀχαϊκὴ Συμπολιτεία.

Σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ Παυσανία, μετὰ τὴ ναυμαχία τοῦ Ἀκτίου (31 π.Χ.) ὁ Αὔγουστος ὑπήγαγε τὴ Θουρία στὴν κατοχὴ τῶν Λακεδαιμονίων τῆς Σπάρτης, ὡς τιμωρία, ἐπειδὴ οἱ Μεσσήνιοι εἶχαν πάρει τὸ μέρος τοῦ ἀντιπάλου του Ἀντωνίου. Δὲν εἶναι γνωστὸ ἂν κατὰ τὴν ἐπαναοριοθέτηση τῶν συνόρων ἐπὶ Τιβερίου (25 μ.Χ.) ἡ περιοχὴ τῆς Θουρίας καὶ τῶν Φαρῶν ἀποδόθηκε πάλι στοὺς Μεσσηνίους. Ὅμως νομίσματα τῆς Θουρίας ποὺ ἔχουν κοπεῖ τὴν ἐποχὴ τῶν Σεβήρων (193-217 μ.Χ.) φέρουν τὰ ἀρχικὰ γράμματα τῶν Λακεδαιμονίων. Εἶναι πάντως γνωστὸ ὅτι ἡ Θουρία ἦταν σὲ ἀκμὴ μέχρι τὰ χρόνια τῆς Τετραρχίας.

Ὅταν ὁ Παυσανίας (4.31.1-2) ἐπισκέφθηκε τὴν περιοχὴ (2ος αἰ. μ.Χ.) ἡ πόλη εἶχε μεταφερθεῖ ἤδη ἀπὸ «ψηλὰ» καὶ εἶχε ἐξαπλωθεῖ πρὸς τὰ δυτικὰ στὶς ὑπώρειες τοῦ λόφου, ὅπου ἐκτείνεται μεγάλη πεδιάδα, στὴν ὁποία εἶναι σήμερα ὁρατὰ τὰ ἐπιβλητικὰ ἐρείπια μεγάλου λουτρικοῦ συγκροτήματος αὐτοκρατορικῶν χρόνων. Ὁ περιηγητὴς ἀναφέρει ἐπίσης στὴ Θουρία τὴν ὕπαρξη ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς, ὁ ἱερέας τῆς ὁποίας ἦταν ὁ ἐπώνυμος ἀξιωματοῦχος τῆς πόλης. Νομίσματα τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς ἔχουν στὴ μία ὄψη τὴν Ἀθηνᾶ ὄρθια μὲ κράνος, δόρυ στὸ ἀριστερὸ καὶ φιάλη ἢ πρόχου στὸ δεξὶ χέρι, στὸν τύπο ποὺ ἴσως ἀντιστοιχεῖ στὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς θεᾶς ποὺ ὑπῆρχε στὴ Θουρία. Σημαντικὸ φαίνεται ὅτι ὑπῆρξε καὶ τὸ ἱερὸ τῆς Συρίας θεᾶς (ἀρχικὰ *Ἀτάργατις*), στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται ὁ Παυσανίας, καὶ γιὰ τὸ ὁποῖο γίνεται λόγος στὴ μεγάλη ἀμφίπλευρη ἐπιγραφὴ τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου ποὺ βρέθηκε στὴ Θουρία. Ἐκεῖ περιγράφονται μερικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸ τελετουργικὸ τῆς ξένης αὐτῆς λατρείας, ποὺ εἰσάχθηκε στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὴ Συρία ἀπὸ τὸν 2ο αἰ. π.Χ.

Ἡ ἀκρόπολη τῆς κλασικῆς ἐποχῆς φαίνεται ὅτι δὲν ἐγκαταλείφθηκε πλήρως ἀλλὰ συνέχισε νὰ κατοικεῖται στὰ χρόνια τοῦ Μεσαίωνα καὶ τῆς Τουρκοκρατίας.

Ἡ τοποθεσία τῆς πόλης στὴ θέση «*Ἑλληνικά*» ἢ «*Παλιόκαστρο*», σὲ ἀπόσταση 2 χλμ. ἀπὸ τὴ σημερινὴ κωμόπολη τῆς Θουρίας, ἔχει βεβαιωθεῖ καὶ ἀπὸ ἐπιγραφικὰ εὑρήματα ποὺ ἀναφέρουν τὸ ὄνομα. Ἡ ἀρχαία πόλη ἀναπτύσσεται πάνω σὲ ἐπιμήκη ράχη μήκους χιλίων περίπου μέτρων ἀπὸ Βορρὰ πρὸς Νότο. Σὲ διαδοχικὲς κορυφὲς τῆς ράχης ἔχουν ἐπισημανθεῖ ἴχνη προϊστορικῆς κατοίκησης,

ἐνῶ στὴν ἀνατολικὴ πλαγιὰ ἔχει ἀνασκαφεῖ τμῆμα ἐκτεταμένης μυκηναϊκῆς νεκρόπολης, ἀποτελούμενο ἀπὸ δεκαέξι θαλαμωτοὺς τάφους. Στοὺς δυτικοὺς πρόποδες τοῦ λόφου στὴν περιοχὴ τῆς σημερινῆς Ἄνθειας, ἔχει ἀποκαλυφθεῖ ἕνας ἡγεμονικὸς θολωτὸς μυκηναϊκὸς τάφος μὲ πλουσιότατα εὑρήματα, ποὺ φανερώνουν τὴ χρήση του ἕως τοὺς ὕστερους κλασικοὺς χρόνους.

Ἡ τειχισμένη ἀκρόπολη τῆς κλασικῆς ἐποχῆς βρίσκεται στὴ βορειότερη καὶ πιὸ εὐρύχωρη κορυφή, ποὺ ὑψώνεται πάνω ἀπὸ τὸ χωριὸ Ἄνθεια (ἢ Γαρδίκι). Στὴ δυτικὴ πλαγιὰ τοῦ λόφου θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ τὸ θέατρο τῆς πόλης, ἐνῶ σώζεται καὶ μεγάλη ὀρθογώνια δεξαμενὴ ὕδατος, λαξευμένη ἐν μέρει στὸν φυσικὸ βράχο. Τὸ ἀρχαῖο λατομεῖο ἀπ᾽ ὅπου μεταφερόταν τὸ οἰκοδομικὸ ἀσβεστολιθικὸ ὑλικό, ἐντοπίζεται σὲ ἀπόσταση ἑνὸς χιλιομέτρου περίπου βορείως τῆς ἀρχαίας πόλης, στὴ θέση γνωστὴ μὲ τὴ σύγχρονη ὀνομασία «Πριονιστά».

Ἡ περιοχὴ τῆς ἀρχαίας πόλης εἶναι κατάσπαρτη ἀπὸ πυκνότατη κεραμικὴ καὶ ἀπὸ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ποὺ ὑποδεικνύουν τὴ θέση μεγάλων δημόσιων οἰκοδομημάτων[2].

Ὁ ἐντοπισμὸς ἑνὸς μεγάλου *ἀναλημματικοῦ τοίχου 1*, στὴ θέση «Παναγίτσα» Ἀνθείας, στὴ δυτικὴ πλαγιὰ τοῦ λόφου τῆς Θουρίας, ὑπῆρξε ἡ ἀφορμὴ γιὰ τὴν ἔναρξη τῆς δοκιμαστικῆς ἀνασκαφῆς στὸν παραπάνω χῶρο τὸ ἔτος 2007[3]. Ὁ *ἀναλημματικὸς τοῖχος 1* βρισκόταν σὲ ἀπόσταση λίγων μέτρων (30-35 μ. περίπου) βορείως μικροῦ ναΐσκου τῆς ἐποχῆς τῆς φραγκοκρατίας[4].

2. Στὸ πλαίσιο τοῦ προγράμματος ἐπιφανειακῆς ἔρευνας, τὸ ὁποῖο πραγματοποιήθηκε ἀπὸ τὴν Ἰταλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν ὑπὸ τὴ Διεύθυνση τῆς ΛΗ΄ ΕΠΚΑ (2004-2009), εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν πλήρη τοπογράφηση καὶ ἀποτύπωση τῶν ἀρχαίων τειχῶν καθὼς καὶ ὅλων τῶν θέσεων ὅπου ἐντοπίζεται ἐπιφανειακὰ ἡ ὕπαρξη ἀρχαίων κτισμάτων.

3. Ἡ «ὑπόδειξη» τῆς θέσης ἔγινε στὴν ὑπογράφουσα ἀπὸ τὸν φύλακα ἀρχαιοτήτων τῆς περιοχῆς κ. Ἀντώνη Τσαγκλῆ. Ἡ ἀνασκαφὴ πραγματοποιήθηκε χάρις στὴ χορηγία τῆς Καπνοβιομηχανίας Καρέλια καὶ τῆς κ. Βικτωρίας Καρέλια στὴν ὁποία ὀφείλονται θερμὲς εὐχαριστίες. Σημειώνεται ὅτι, ἂν καὶ τὰ λείψανα τῆς ἀρχαίας Θουρίας εἶχαν ἐπισημανθεῖ ἀπὸ παλιά, γιὰ πρώτη φορὰ ἔγινε ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὴν περιοχή.

4. Σύμφωνα μὲ τὶς ἐκτιμήσεις τῶν ἀρχαιολόγων τῆς 26ης ΕΒΑ ὁ ναΐσκος κτίστηκε στὴν ἐποχὴ τῆς φραγκοκρατίας (13ος αἰώνας) ἀλλὰ στὴ συνέχεια ὑπέστη προσθῆκες καὶ μετασκευὲς ἕως τοὺς μεταβυζαντινοὺς χρόνους (16ος-17ος αἰώνας). Στὴ σύγχρονη ἐποχὴ κατασκευάστηκε προσθήκη στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ κτίσματος.

Τὸ παλαιότερο τμῆμα τοῦ ναΐσκου εἶναι ἐξ ὁλοκλήρου κατασκευασμένο ἀπὸ ἀρχαῖο οἰκοδομικὸ ὑλικό, ἀνάμεσα στὸ ὁποῖο διακρίνονται τμήματα ραβδωτῶν κιόνων, ἐπιστύλια, λιθόπλινθοι κτιρίων κλπ. (πίν. 33α). Στὴν Ἁγία Τράπεζα ἔχει χρησιμοποιηθεῖ ὡς «πόδιο» ὁ σφόνδυλος δωρικοῦ κίονα, ἐπάνω στὸν ὁποῖο ἔχει ἐναποτεθεῖ μεγάλη ὀρθογώνια πλάκα, πιθανὸν ὀρθοστάτης κάποιου ἀρχαίου κτίσματος.

Κατὰ τὴν πρώτη ἀνασκαφικὴ περίοδο στὸ πλαίσιο σωστικῆς ἀνασκαφῆς ποὺ διεξήχθη ἀπὸ τὴν ἁρμόδια ΛΗ΄ Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων Μεσσηνίας[5], ἀποκαλύφθηκε ὁλόκληρος ὁ *ἀναλημματικὸς τοῖχος 1*, ὁ ὁποῖος εἶναι κατασκευασμένος ἀπὸ μεγάλους, ἁδρὰ κατεργασμένους λιθοπλίνθους ἀπὸ τοπικὸ ἀσβεστόλιθο (πίν. 33β). Ὁ τοῖχος κτισμένος μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Β.-Ν. κατὰ τὸ ἀκανόνιστο πολυγωνικὸ σύστημα, μὲ ἁδρὴ ἡμικατεργασμένη ὄψη, ἀποκαλύφθηκε σὲ ὕψος 3.10 μ. ἐνῶ τὸ μῆκος του εἶναι 13.95 μ. στὸ βόρειο ἄκρο του σχηματίζει γωνία, τὸ μῆκος τῆς ὁποίας εἶναι 3.90 μ. (Α.-Δ.).

Σὲ ἐπαφὴ πρὸς τὸ νότιο ἄκρο τοῦ τοίχου 1, ἦλθε στὸ φῶς ἄλλος ἕνας ἀναλημματικὸς τοῖχος 2, τῆς ἴδιας κατεύθυνσης, ὁ ὁποῖος κατασκευάστηκε μεταγενέστερα ὡς κατὰ μῆκος ἐπέκταση τοῦ παλιότερου τοίχου 1 (πίν. 34α).

Ὁ *ἀναλημματικὸς τοῖχος 2*, εἶναι κατασκευασμένος μὲ μεγάλη ἐπιμέλεια, ἰσοδομικά, ἀπὸ ὀρθογώνιους λιθόπλινθους. Τὸ μῆκος του εἶναι 30 μ. καὶ σώζεται σὲ μέγιστο ὕψος τριῶν δόμων (μέγιστο σωζόμενο ὕψος: 1.20 μ. καὶ ὕψος δύο δόμων 0.80 μ.) Μεταξὺ τῶν δύο ἀναλημματικῶν τοίχων ἀποκαλύφθηκαν τὰ λείψανα βαθμιδωτῆς κατασκευῆς, ποὺ πιθανὸν ἀποτελοῦσε μία κλίμακα, ἀπὸ τὴν ὁποία σώζονται τρεῖς βαθμίδες (πίν. 34β). Ἡ κλίμακα θὰ ὁδηγοῦσε στὸ ἐπάνω πλατὺ ἄνδηρο, τὸ ὁποῖο συγκρατοῦσαν οἱ δύο ἀναλημματικοὶ τοῖχοι[6].

Κατὰ τὴν ἴδια ἀνασκαφικὴ περίοδο ἄρχισε ἡ ἔρευνα στὸ βόρειο τμῆμα τοῦ ἀνδήρου, πάνω ἀπὸ τὸν ἀναλημματικὸ τοῖχο 1, ὅπου ἀποκαλύφθηκε μεγάλο οἰκοδόμημα, τὸ κτίριο Α, μὲ προσανατολισμὸ Α-Δ (πίν. 35α).

---

5. Ἡ ἀνασκαφὴ διενεργήθηκε ἀπὸ τὴν ὑπογράφουσα, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ συμβασιούχου ἀρχαιολόγου κ. Φώτη Σταυριανόπουλου.

6. Ἡ ἔκταση τοῦ ἀνδήρου εἶναι περίπου 600 τ.μ. καὶ ἐπεκτείνεται κατὰ μῆκος ἀπὸ Β-Ν. Ὁλόκληρη ἡ ἔκταση καλύφθηκε μὲ κάνναβο 5×5, προκειμένου νὰ διενεργηθεῖ ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα.

Τὸ *κτίριο Α* κατασκευασμένο ἀπὸ μεγάλους ὀρθογώνιους πωρόλιθους, κτισμένους κατὰ τὸ ἰσόδομο σύστημα, ἀποκαλύφθηκε κατὰ τὶς τρεῖς πλευρές του, χωρὶς νὰ ἔχει ἀκόμη ἔλθει στὸ φῶς ἡ δυτικὴ στενὴ πλευρά του, ἐνῶ παραμένει ἄγνωστη ἡ θέση τῆς εἰσόδου του (εἰκ. 1-4).

Οἱ διαστάσεις τοῦ *κτιρίου Α* εἶναι: μῆκος σωζόμενο 7.15 μ. καὶ πλάτος 5 μ. ἐνῶ τὸ μέγιστο ὕψος του, ποὺ σώζεται στὴν ἀνατολικὴ στενὴ πλευρὰ φθάνει τὰ 2.40 μ.

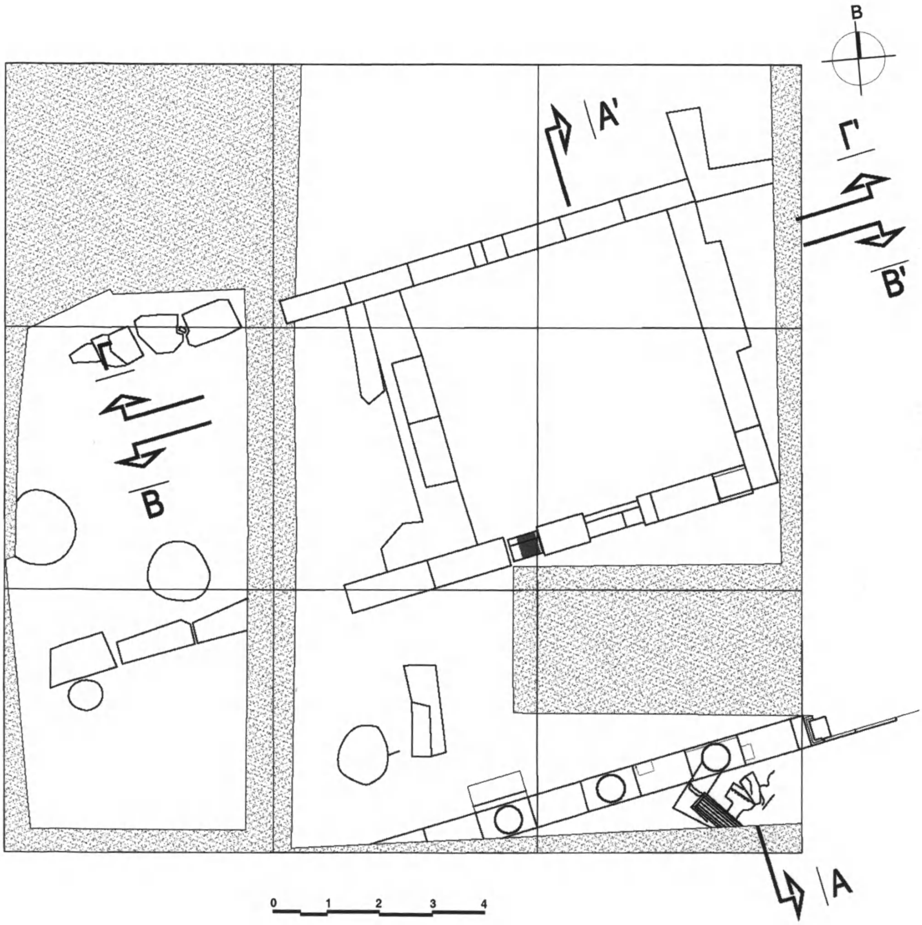

Εἰκ. 1. Κάτοψη κτιρίου Α.

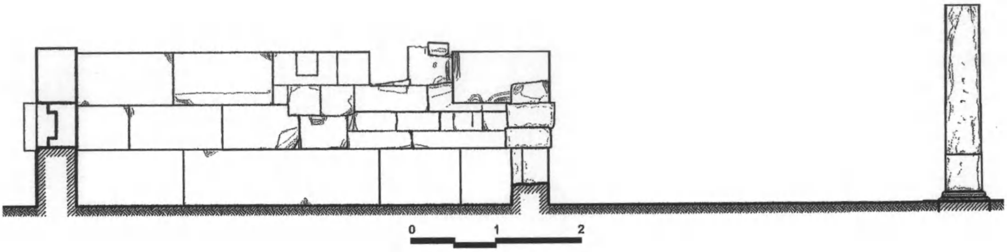

Εἰκ. 2. Κτίριο Α. Ἐγκάρσια τομὴ ΑΑ΄.

Τὸ οἰκοδόμημα ἔχει ὑποστεῖ μετασκευὲς ποὺ ἀποτελοῦν καὶ τὶς διαφορετικὲς οἰκοδομικές του φάσεις, ἐνῶ φαίνεται ὅτι οἱ λιθόπλινθοι τῆς α΄ στρώσης ἀνήκουν στὴν ἀρχική φάση τοῦ κτιρίου. Στὴν τελευταία περίοδο χρήσης τοῦ κτιρίου ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ καὶ ραβδωτοὶ σφόνδυλοι κιόνων ὡς οἰκοδομικὸ ὑλικό. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ δόμηση τοῦ βόρειου μακροῦ τοίχου τοῦ κτιρίου, ἡ ὁποία εἶναι ἰδιαίτερα προσεγμένη μὲ περιταίνια στοὺς λιθοπλίνθους τοῦ α΄ δόμου. Στὸν 2ο δόμο ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ σὲ β΄ χρήση ἀπολαξευμένοι λιθόπλινθοι σὲ σχῆμα Π, στὴ μία ἐπιφάνειά τους (εἰκ. 5).

Ὁ νότιος τοῖχος τοῦ κτιρίου Α σώζεται σὲ μικρότερο ὕψος καὶ ἔχει ὑποστεῖ καταστροφὲς καὶ μεταγενέστερες ἀπολαξεύσεις (εἰκ. 6).

Ὁ στερεοβάτης τοῦ κτιρίου Α ἀποτελεῖται ἀπὸ μία σειρὰ ἀκανόνιστων κροκαλοπαγῶν λίθων μετρίου μεγέθους, ἐπάνω στοὺς ὁποίους εἶναι τοποθετημένη ἡ α΄σειρὰ λιθοπλίνθων. Κάτω ἀπὸ τὸ ἀδιατάρακτο στρῶμα καταστροφῆς τοῦ κτιρίου Α, ποὺ ἀποτελεῖτο ἀπὸ κεραμίδες λακωνικοῦ τύπου, ὑπῆρχε παχὺ στρῶμα στάχτης, γεγονὸς ποὺ φανερώνει ὅτι τὸ οἰκοδόμημα καταστράφηκε ἀπὸ πυρκαγιά.

Τὰ εὑρήματα αὐτῆς τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου ἦταν λιγοστὰ ἀποτελούμενα ἀπὸ ἀποσπασματικὴ κεραμικὴ ὑστέρων κλασικῶν/πρώιμων ἑλληνιστικῶν χρόνων. Ἕνα τμῆμα ἀνάγλυφου πήλινου πλακιδίου μὲ μορφὴ Ἀθηνᾶς, ποὺ φορεῖ κράνος καὶ κρατᾶ ἀσπίδα στὸ ἀριστερό της χέρι, δὲν ἀποτελεῖ ἐπαρκὲς στοιχεῖο γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ οἰκοδομήματος μὲ ναὸ τῆς θεότητας αὐτῆς (πίν. 35β).

Τὸ 2008 ἡ σωστικὴ ἀνασκαφὴ συνεχίστηκε γιὰ μικρὸ χρονικὸ διάστημα στὸν παραπάνω χῶρο, ὅπου ἀποκαλύφθηκαν γύρω ἀπὸ τὸ κτίριο Α φρεάτια

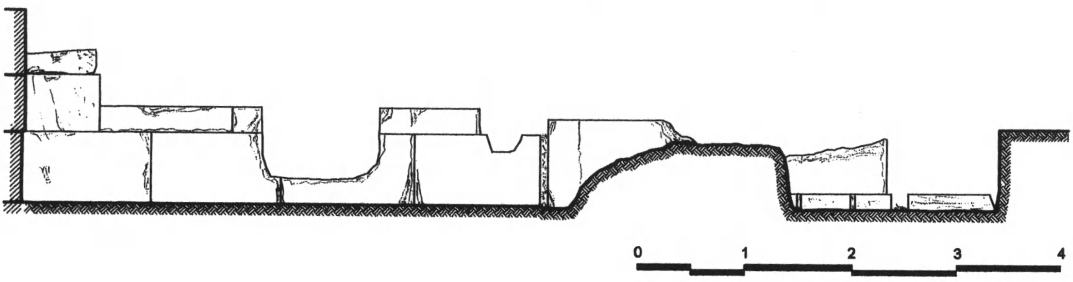

Εἰκ. 3. Κτίριο Α. Διαμήκης τομὴ ΒΒ′

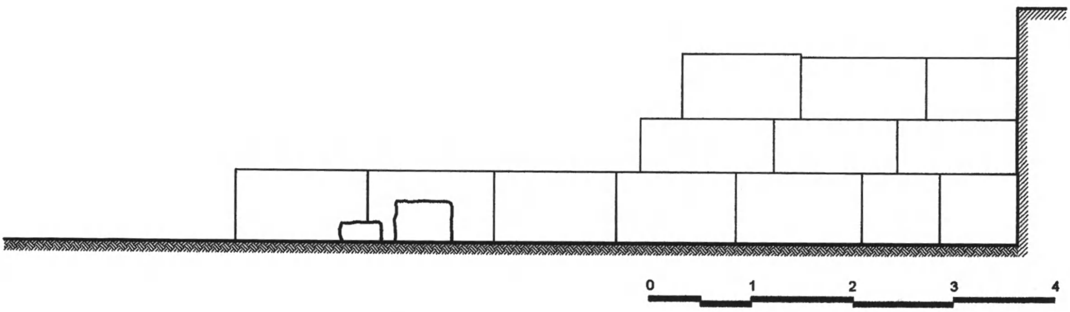

Εἰκ. 4. Κτίριο Α. Διαμήκης τομὴ ΓΓ′.

(στέρνες) νεωτέρων χρόνων, γιὰ τὴν περισυλλογὴ νεροῦ, κατασκευασμένα μὲ τμήματα κεραμίδων σὲ δεύτερη χρήση καὶ ἐπιχρισμένα ἐσωτερικὰ μὲ ὑδραυλικὸ κονίαμα.

Κατὰ τὴν ἴδια ἀνασκαφικὴ περίοδο, ἀποκαλύφθηκε σὲ ἀπόσταση 5 μ. περίπου ἀπὸ τὸν νότιο τοῖχο τοῦ κτιρίου Α, σχεδὸν παράλληλα μὲ αὐτόν, μέρος ἑνὸς στυλοβάτη, ἐπάνω στὸν ὁποῖο βρισκόταν στὴ θέση του τμῆμα ἰωνικοῦ ραβδωτοῦ κίονα.

Ἀπὸ τὸ 2009 ἄρχισε ἡ συστηματικὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὴν παραπάνω θέση ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας μὲ τὴ διεύθυνση τῆς ὑπογράφουσας[7]. Ἡ ἀνασκαφὴ συνεχίστηκε στὸν χῶρο ὅπου εἶχε ἀποκαλυφθεῖ

7. Ἡ ἀνασκαφὴ διήρκεσε ἀπὸ τὶς 27 Ιουλίου ὥς τὶς 30 Σεπτεμβρίου 2009. Συνεργάτης ἀρχαιολόγος τῆς ἀνασκαφῆς ὑπῆρξε ὁ κ. Φώτης Σταυριανόπουλος ἐνῶ ἡ ἀρχαιολόγος

τὸ τμῆμα τοῦ στυλοβάτη μὲ τὸν ἰωνικὸ κίονα, προκειμένου νὰ ἀποκαλυφθεῖ ὁλόκληρη ἡ κιονοστοιχία καὶ νὰ διαπιστωθεῖ ἡ σχέση της μὲ τὸ κτίριο Α. Ἡ ἰωνικὴ κιονοστοιχία ὀνομάστηκε συμβατικὰ *κτίριο Β*.

Ἡ ἐργασία ὑπῆρξε ἐξαιρετικὰ ἐπίπονη, δεδομένου ὅτι τὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τοῦ *κτιρίου Β* βρισκόταν κάτω ἀπὸ μεγάλους βράχους, ποὺ εἶχαν κατολισθήσει ἀπὸ τὴν ὑπερκείμενη πλαγιά, ἡ ὁποία ὑψώνεται πάνω ἀπὸ τὸ ἄνδηρο, στὰ ἀνατολικά του. Κάτω ἀπὸ ἐπίχωση ὕψους τουλάχιστον 2 μ. ἀποκαλύφθηκε τὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τοῦ στυλοβάτη τοῦ κτιρίου Β (πίν. 36α).

Ὁ στυλοβάτης κτισμένος ἀπὸ μεγάλους ὀρθογώνιους λιθόπλινθους, ἔχει πλάτος 0.60 μ. καὶ ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 10.15 μ. Στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ στυλοβάτη (βόρεια πλευρὰ) διακρίνεται ὑποδοχὴ γιὰ πλάκα δαπέδου, ἐνῶ ἡ θεμελίωσή του (στερεοβάτης) ἀποτελεῖται ἀπὸ κανονικὲς ὀρθογώνιες λιθοπλίνθους σὲ μία στρώση. Ἀποκαλύφθηκαν στὴ θέση τους οἱ βάσεις τριῶν ἰωνικῶν κιόνων διαμέτρου 0.38 μ. καὶ μέγιστου σωζόμενου ὕψους 0.50 μ., τὸ μετακιόνιο διάστημα εἶναι 0.60 μ. ἐνῶ τὰ μεταξόνια διαστήματα εἶναι περίπου 2.05-2.06 μ. Αὐτὰ τὰ διαστήματα θὰ πρέπει νὰ γεφυρώνονταν μὲ ἀντίστοιχου μήκους ἰωνικὰ ἐπιστύλια, τμήματα τῶν ὁποίων ἔχουν βρεθεῖ διάσπαρτα σὲ διάφορα σημεῖα τῆς ἀνασκαφῆς.

Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν πεσμένων βράχων ἀποκαλύφθηκε στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τῆς κιονοστοιχίας, κάτω ἀπὸ ἀδιατάρακτο στρῶμα καταστροφῆς, μία παραστάδα θύρας *in situ*, διαστάσεων 0.41×0.37 μ. καὶ ὕψους 2.34 μ. (βλ. εἰκ. 1, πίν. 36β).

Στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς παραστάδας, βρέθηκε, πεσμένο λοξά, τμῆμα ἐπιστυλίου διαστάσεων 0.36×0.47 μ. καὶ μήκους 2.05 μ. καθὼς καὶ διάφορα ἄλλα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ἄτακτα συσσωρευμένα, μεταξὺ τῶν ὁποίων ξεχωρίζει τμῆμα γείσου μὲ γεισήποδες, ὁ σφόνδυλος ἑνὸς ραβδωτοῦ καὶ τμήματα δύο ἀρράβδωτων κιόνων. Σημειώνεται ὅτι ἡ ἐπιφάνεια ὅλων τῶν ἀρχιτεκτονικῶν

κ. Βαρβάρα Κατσιπάνου ἀσχολήθηκε μὲ τὴν ταξινόμηση καὶ τὴν τυπολογία τῆς πολυάριθμης κεράμωσης τῆς στέγης τοῦ κτιρίου Α. Ἐπιστημονικὸς συνεργάτης τῆς ἀνασκαφῆς ἦταν ὁ ἀρχιτέκτων κ. Σοφοκλῆς Ἀλευρίδης, ἐνῶ ἡ ἀποτύπωση-σχεδίαση ἔγινε ἀπὸ τὴν κ. A. Dibenedetto. Ἡ τοπογραφικὴ τεκμηρίωση ἔγινε ἀπὸ τὸν τοπογράφο-μηχανικὸ κ. Β. Πάνου.

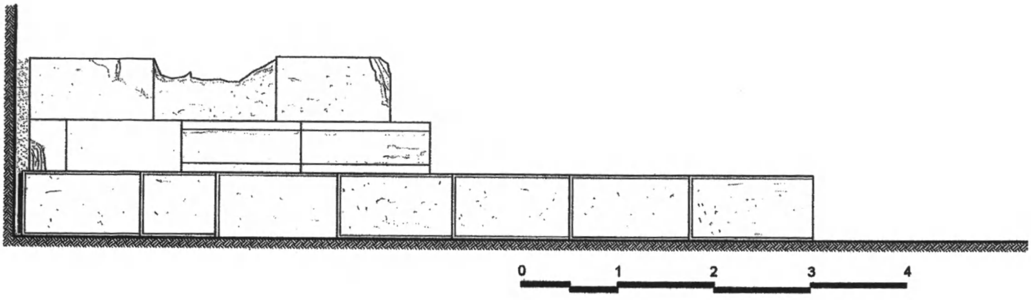

Εἰκ. 5. Κτίριο Α. Ἐξωτερικὴ ὄψη βόρειου τοίχου.

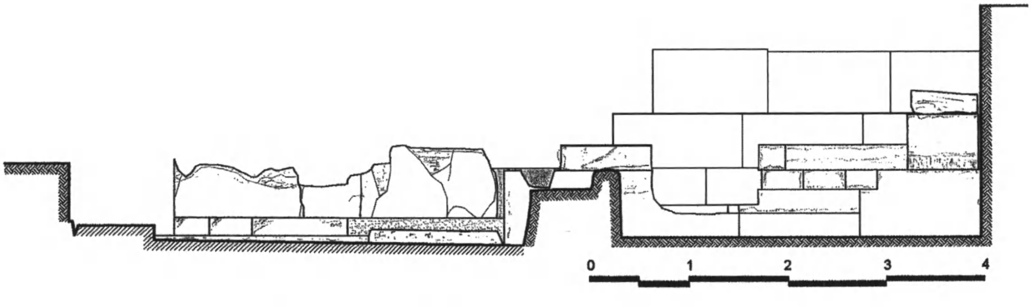

Εἰκ. 6. Κτίριο Α. Ἐξωτερικὴ ὄψη νότιου τοίχου.

μελῶν καθὼς καὶ τῶν κιόνων καλυπτόταν ἀπὸ λευκὸ κονίαμα, ὅπως φανερώνουν τὰ καλὰ σωζόμενα ἴχνη του (πίν. 37α).

Ἐξωτερικά, κατὰ μῆκος τῆς νότιας πλευρᾶς τῆς ἰωνικῆς κιονοστοιχίας τοῦ κτιρίου Β ἀποκαλύφθηκε ἀγωγὸς ὕδατος, πλάτους 0.60 μ. κατασκευασμένος μὲ μεγάλη ἐπιμέλεια ἀπὸ μετρίου μεγέθους κροκάλες σὲ μία συμπαγὴ κατασκευή (πίν. 37β). Ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον ἀπὸ ἀπόψεως τυπολογίας παρουσίασε ἡ κεράμωση τοῦ στρώματος καταστροφῆς, ἡ ὁποία ἦταν λακωνικοῦ τύπου, καθὼς καὶ τὰ δύο τμήματα κεραμίδων, πάνω στὰ ὁποῖα ὑπῆρχε ἡ σφραγίδα ΔΑΜΟΣΙΟΙ (Π7432-33) (πίν. 38α-β). Στὴν κεράμωση τοῦ *κτιρίου Β* ἀνήκουν καὶ οἱ ἡγεμόνες καλυπτῆρες, ποὺ καταλήγουν σὲ ἀνθεμωτὲς ἀκροκεράμους καὶ βρέθηκαν στὸ στρῶμα καταστροφῆς τοῦ κτιρίου (Π7429-31) (πίν. 39α-γ).

Μεταξὺ τοῦ μεγάλου πλήθους ἀποσπασματικῆς κεραμικῆς καλῆς ποιότητας ποὺ συλλέχθηκε ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ κτιρίου (πίν. 40α-ε), ξεχώρισαν δύο λαβὲς ἀμφορέως μὲ τὴν ἐμπίεστη σφραγίδα τοῦ ἐργαστηρίου του ΣΤΥΡΑΞ (Π7434-35) (πίν. 41α-β).

Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ χαρακτηριστικὰ καθὼς καὶ ἡ συλλεγεῖσα κεραμικὴ τοῦ *κτιρίου Β*, τὸ χρονολογοῦν κατὰ μία πρώτη ἐκτίμηση στὸν 3ο αἰ. π.Χ.

Σὲ ἀπόσταση περίπου 5 μ. νοτίως τῆς ἰωνικῆς κιονοστοιχίας (*κτίριο Β*), ἀποκαλύφθηκε κάτω ἀπὸ μεγάλο αριθμὸ πεσμένων ὀγκωδῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, ἡ βορειοδυτικὴ γωνία ἑνὸς δωρικοῦ οἰκοδομήματος, τοῦ *κτιρίου Γ* (εἰκ. 7, πίν. 42α).

Οἱ ἀποκαλυφθεῖσες διαστάσεις τοῦ *κτιρίου Γ* εἶναι 3.80 μ.(Α.-Δ.) καὶ 2.30 μ. (Β.-Ν.) στὸ ἐπίπεδο τοῦ στυλοβάτη (εἰκ. 8).

Τὸ *κτίριο Γ* ἀποτελεῖται ἀπὸ τὴν εὐθυντηρία (πλάτος 0.08 μ., ὕψος: 0.11 μ.) καὶ δίβαθμη κρηπίδα (α΄ ἀναβαθμός: πλάτος 0.28 μ., ὕψος: 0.23 μ. καὶ β΄ ἀναβαθμός: πλάτος 0.35 ὕψος 0.24 μ., ὁ ὁποῖος εἶναι ταυτόχρονα καὶ στυλοβάτης). Οἱ δύο ἀναβαθμοὶ εἶναι κατασκευασμένοι ἀπὸ ὀρθογώνιους πωρόλιθους κτισμένους ἰσοδομικά, οἱ ὁποῖοι φέρουν στὴν ὄψη ὁριζόντια ταινία καὶ ὑποταινία καθὼς καὶ κάθετη ταινία, μὲ ἀποτέλεσμα στὴν ἐπιφάνεια νὰ δημιουργεῖται ἔξεργος πίνακας (πίν. 42β, εἰκ. 9).

Οἱ ἀποκαλυφθέντες δωρικοὶ ἡμικίονες (δύο στὴ βόρεια καὶ ἕνας στὴν δυτικὴ πλευρὰ) ποὺ ἑδράζονται στὸν στυλοβάτη ἔχουν 11 ραβδώσεις οἱ ὁποῖες βλέπουν πρὸς τὴν ἐξωτερικὴ ὄψη τοῦ κτιρίου. Στὸ ἐσωτερικὸ οἱ κίονες εἶναι τετραγωνισμένοι ἔτσι ὥστε νὰ δημιουργεῖται ἡ κατάλληλη ὑποδοχὴ γιὰ τὴν τοποθέτηση τῶν ὀρθοστατῶν. Ὁ γωνιαῖος κίονας μὲ 14 ραβδώσεις, ἔχει τετραγωνισμένο τὸ ἕνα τεταρτημόριο τοῦ κύκλου γιὰ τὴν ὑποδοχὴ τῶν δύο ὀρθοστατῶν τῶν δύο πλευρῶν. Οἱ ὀρθογώνιοι ὀρθοστάτες (ἢ θωράκια) (μῆκος 1 μ., ὕψος 0.90 μ. καὶ πάχος 0.20 μ.) φέρουν στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ ἑνιαῖο λευκὸ ἐπίχρισμα μὲ τοὺς κίονες, χωρὶς νὰ διακρίνονται ἁρμοί. Στὴν ἐσωτερική τους ὄψη ἔχουν στενὴ «πατούρα» σὲ ὅλο τὸ μῆκος τῆς κάτω πλευρᾶς τους, ἐνῶ διακρίνονται οἱ ἁρμοὶ μεταξὺ ἡμικιόνων καὶ ὀρθοστατῶν. Ἐξωτερικά, περιμετρικὰ τοῦ *κτιρίου Γ* ὑπάρχει πολὺ καλὰ διατηρημένο βοτσαλωτὸ δάπεδο, πλάτους 0.98 μ. ποὺ ἐφάπτεται στὴν εὐθυντηρία καὶ εἶχε κατασκευαστεῖ προφανῶς γιὰ τὴν προστασία τοῦ κτιρίου ἀπὸ τὰ ὄμβρια ὕδατα.

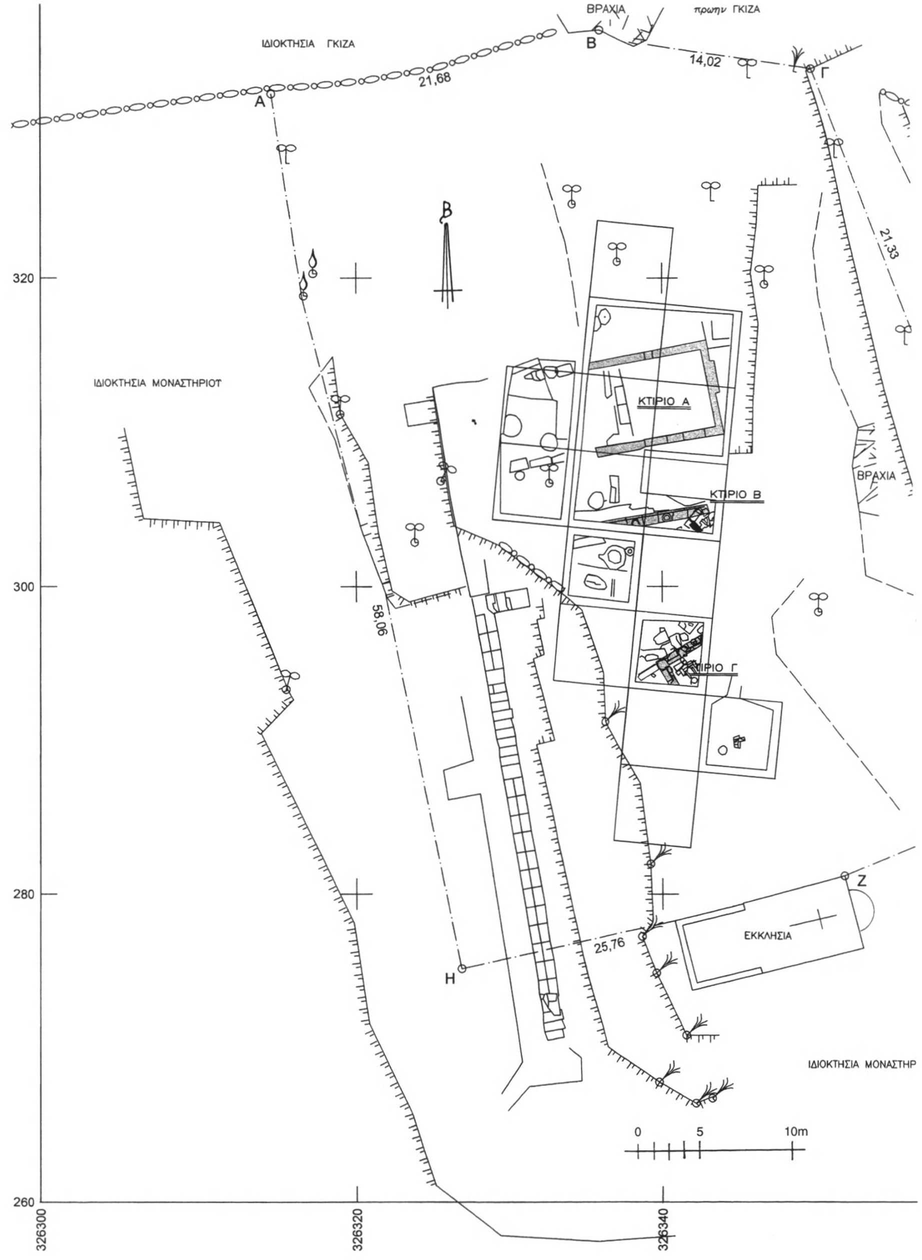

Εἰκ. 7. Τοπογραφικὸ διάγραμμα τῆς ἀνασκαφῆς.

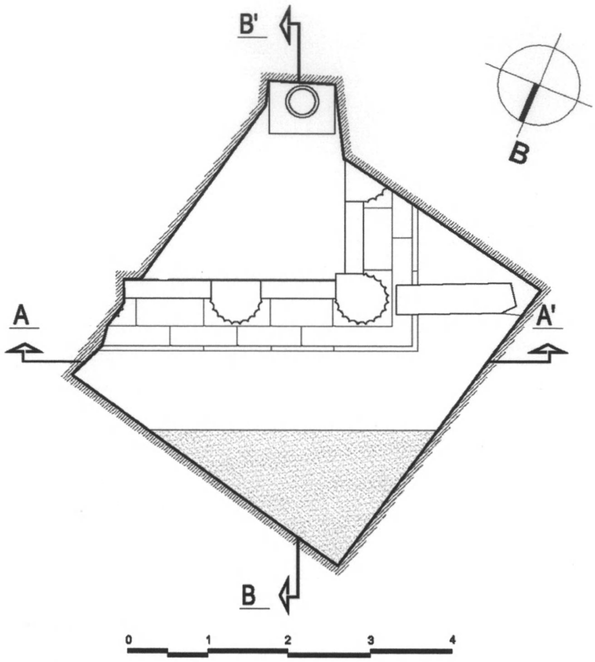

Εἰκ. 8. Κάτοψη κτιρίου Γ.

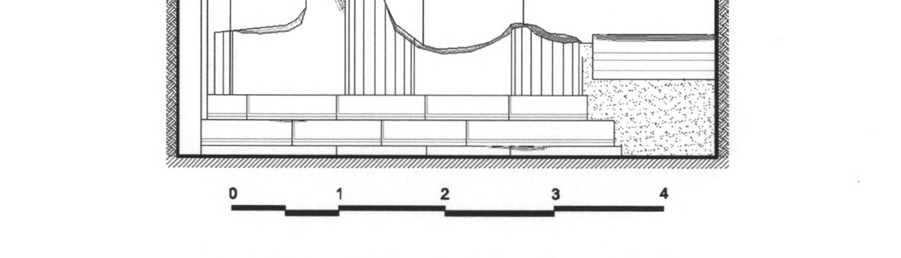

Εἰκ. 9. Κτίριο Γ. Ἐξωτερικὴ ὄψη βόρειας πλευρᾶς.

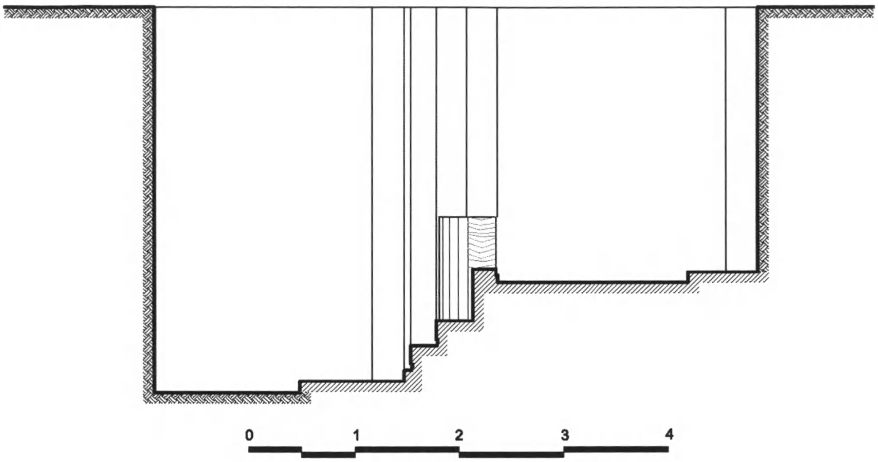

Εἰκ. 10. Κτίριο Γ. Ἐγκάρσια τομὴ ΒΒ.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτιρίου σώζεται δάπεδο ἄριστης διατήρησης κατασκευασμένο ἀπὸ κροκάλες μικροῦ μεγέθους, χρώματος λευκοῦ, μελανοῦ καὶ ἐρυθροῦ, ποὺ συνδέονται μὲ ἰσχυρὸ κονίαμα[8].

Στὸ νότιο ἀποκαλυφθὲν τμῆμα τοῦ κτιρίου Γ (εἰκ. 10) βρέθηκε στὴ θέση του ὀρθογώνιος λίθος ἀπὸ ἀσβεστόλιθο («θησαυρός»?), ὁ ὁποῖος δὲν ἀποκαλύφθηκε ἐξ ὁλοκλήρου (διαστ.: μέγιστο μῆκος 0.82 μ. πλάτος 0.60 μ.), μὲ μεγάλη κοιλότητα στὸ μέσον του (διάμετρος 0.41μ. καὶ βάθος 0.25 μ.).

Στὸ δάπεδο τοῦ κτιρίου Γ πλησίον τοῦ «θησαυροῦ», βρέθηκαν κάθετα τοποθετημένες, ἀλλὰ ὄχι στὴν ἀρχική τους θέση, δύο πλάκες ἀσβεστολίθου (διαστάσεων: πλάτος 0.74 μ. κάτω καὶ 0.565 μ. ἄνω, ὕψος 0.48 μ. καὶ πάχος: 0.12 μ.), ποὺ καταλήγουν σὲ πόδια λιονταριοῦ, καὶ ἀποτελοῦσαν τὴ βάση μιᾶς τράπεζας προσφορῶν (πίν. 43α).

Στὰ διαταραγμένα χώματα τῆς ἐπίχωσης, ποὺ κάλυπταν τὸ *κτίριο Γ* βρέθηκε μικρὸ ἀγαλματίδιο (Λ 7428), ποὺ ἀπεικονίζει Σάτυρο κατ' ἐνώπιον μέχρι τὰ γόνατα νὰ στέκεται μπροστὰ σὲ σπήλαιο (πίν. 43β).

8. Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ κτιρίου Γ τὸ χρονολογοῦν, κατὰ μία πρώτη ἐκτίμηση, στὶς ἀρχὲς τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς (ἴσως τέλος 4ου μὲ ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.).

Γενικὰ μεγάλη ἐντύπωση προκαλεῖ τὸ πλῆθος τῶν ὀγκωδῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, τὰ ὁποῖα βρίσκονται διάσπαρτα σὲ ὁλόκληρη τὴν ἐπίχωση τοῦ ἀνδήρου, γεγονὸς ποὺ ὑποδηλώνει τὴν ὕπαρξη πολλῶν καὶ μεγάλων κτιρίων δημόσιου χαρακτήρα στὸν χῶρο αὐτό. Προφανῶς τὰ ἀρχαῖα οἰκοδομήματα ὑπέστησαν ἐκτεταμένη καταστροφή, προκειμένου νὰ προσποριστεῖ ὑλικὸ γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ παρακείμενου ναΰδρίου τῶν μεταγενεστέρων χρόνων.

ΔΡ. ΞΕΝΗ ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ

7. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΕΣΣΗΝΗΣ

(Πίν. 44-65)

Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στὴν ἀρχαία Μεσσήνη συνεχίστηκε καὶ κατὰ τὸ 2009 ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ ὑπογραφομένου. Ἔλαβαν μέρος ὁ νομισματολόγος Κλεάνθης Σιδηρόπουλος ποὺ ἐκτελεῖ μὲ ἐπιτυχία καὶ καθήκοντα ἐπιστάτη, οἱ συνεργάτες ἀρχαιολόγοι Κυριάκος Ψαρουδάκης, Μάγδα Βασιλειάδου, Εὔη Λαμπροπούλου, Μάρω Σπαθῆ, Ἀγορίτσα Μπανάκα, Θεόδωρος Κουρεμπανᾶς καὶ Σταυρούλα Κατσίμπα, ἐπίσης οἱ φοιτήτριες Αἰκατερίνη-Ἠλιάνα Ρασσιᾶ, Εὐθυμία Βλαχοκώστα, Κωνσταντίνα Τζαφαρίδου, Εἰρήνη Οἰκονόμου, Μαρία Γεωργίου καὶ Ἠλέκτρα Μαρινοπούλου, καθὼς καὶ ἡ φοιτήτρια τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς Δήμητρα Σιδηροπούλου. Ἔλαβαν ἐπίσης μέρος οἱ Ἰάπωνες καθηγητὲς τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς Juko Ito καὶ Hayashida Yiashinobu μὲ φοιτητὲς καὶ φοιτήτριές τους καὶ ἀσχολήθηκαν μὲ τὴ σχεδίαση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ Θεάτρου. Ἡ συντήρηση τῶν εὑρημάτων πραγματοποιήθηκε μὲ τὴν ἐπίβλεψη τῆς Σταυρούλας Πολυμενέα ἀπὸ τοὺς συντηρητὲς Παναγιώτη Γιαννακόπουλο, Δημήτριο Μακρῆ καὶ Γεώργιο Μαργαρίτη μὲ τὴ συμμετοχὴ καὶ τῶν σπουδαστῶν τοῦ Τ.Ε.Ι Ἀθηνῶν Κωνσταντίνου Γιανναρᾶ, Γεωργίας Βελιβασάκη καὶ Κυριακῆς Καρπαθιωτάκη. Ἡ ἀρχαιολόγος Βούλα Μπαρδάνη συνέχισε τὴ μελέτη τῶν δικαστικῶν ψηφισμάτων καὶ παράλληλα ἀσχολήθηκε μὲ τὴ μεταγραφὴ τῶν ἐπιγραφῶν ποὺ δημοσιεύονται στὴν παροῦσα ἔκθεση. Ὁ τοπογράφος Θεόδωρος Χατζηθεοδώρου ἀσχολήθηκε μὲ συμπληρωματικὲς τοπογραφικὲς ἐργασίες στὸ Θέατρο καὶ τὴν ἀγορά, ἐνῶ ἡ Κατερίνα Παινέση ἀνέλαβε τὴ φωτογράφηση τῶν κινητῶν εὑρημάτων. Ὁ Νίκος Τσιβίκης συνέχισε τὴν ταξινόμηση τῶν δελτίων καταγραφῆς καὶ τὴν ἐπεξεργασία τοῦ ἠλεκτρονικοῦ ἀρχείου σχεδίων καὶ φωτογραφιῶν καὶ παράλληλα τὴ μελέτη τῆς Βυζαντινῆς Μεσσήνης. Ὁ Ἰωάννης Ἀθανασόπουλος, ὁ Δημήτρης Μπαλόπουλος, ἡ Ζωὴ Καζάνα, ὁ Γιῶργος Μανουσέλης καὶ ἡ Κυριακὴ Κάβουρα ἀσχολήθηκαν μὲ τὴ διαχείριση τῶν οἰκονομικῶν καὶ τὴ διεκπεραίωση τῆς ἀλληλογραφίας

Τὰ μνημεῖα ποὺ ἐρευνήθηκαν ἦταν τὸ Θέατρο, ἡ βόρεια στοὰ τῆς ἀγορᾶς, ὁ μονόπτερος ἀνατολικὰ τῆς Βασιλικῆς καὶ τὸ ἱερὸ 10 (Εἰλειθυίας) στὴ νότια πλαγιὰ τῆς Ἰθώμης.

Τὸ Θέατρο

Τὸ θέατρο τῆς Μεγαλόπολης μὲ πλάτος κοίλου 129.50 μ. καὶ διάμετρο ὀρχήστρας 30.20 μ. θεωρεῖται ὡς τὸ μεγαλύτερο ἑλληνικὸ θέατρο, ἐνῶ τὸ θέατρο στὸ Λεόντιο, μὲ πλάτος κοίλου 25 μ. καὶ διάμετρο ὀρχήστρας 9.30 μ., ὡς τὸ μικρότερο. Τὸ θέατρο τῆς Μεσσήνης μὲ πλάτος κοίλου 106.83 μ. καὶ διάμετρο ὀρχήστρας 23.56 μ. ἐντάσσεται στὴν κατηγορία τῶν μεγάλων θεάτρων τῆς κλασικῆς-ἑλληνιστικῆς ἀρχαιότητας καὶ στέκεται δίπλα σὲ αὐτὸ τῆς Ἐπιδαύρου (εἰκ. 1). Οἱ μεγάλες διαστάσεις ἐξαρτῶνται βέβαια ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ εὐρωστία καὶ τὸν ἀριθμὸ τῶν θεατῶν ποὺ δεχόταν στὴν ἀγκαλιά του τὸ θέατρο. Δέν πρέπει ὡστόσο νὰ παραγνωρίζεται ὁ ρόλος τοῦ θεάτρου ὡς locus par excellence στὸν ἀρχιτεκτονικὸ σχεδιασμὸ τῶν πόλεων, ὡς χῶρος προβολῆς καὶ ἐπίδειξης τῆς πόλης, ὅπου ὁ ἑορταστικὸς πυρετὸς ἔφτανε στὸ ἀποκορύφωμα μὲ τοὺς θεατὲς γοητευμένους ἀπὸ τὰ δρώμενα καὶ μὲ ἀνοιχτὲς ἀπὸ εὐχαρίστηση ὄχι μόνο τὶς φλέβες τους, ὅπως σημειώνει ὁ Βιτρούβιος[1], ἀλλὰ καὶ τὴν ψυχή τους.

Οἱ ἀνασκαφικὲς ἐργασίες στὴν περιοχὴ ἀνατολικὰ καὶ νοτιοανατολικὰ τοῦ θεάτρου ἔχουν στόχο τὴ διαμόρφωση τοῦ γύρω χώρου καὶ ταυτόχρονα τὴν ἀνάδειξη καὶ τὴ μερικὴ ἀποκατάσταση τοῦ μνημείου καὶ ἐκτελοῦνται παράλληλα μὲ τὶς μελέτες στερέωσης, ἀποκατάστασης καὶ ἀναστήλωσης ποὺ ἀνέλαβαν οἱ ἀρχιτέκτονες Ἠλίας Μουτόπουλος καὶ συνεργάτες (λίθινα ἑδώλια κοίλου), Φωτεινὴ Μπέλιου καὶ Νίκη Ἀποστόλου (ἀναλήμματα παρόδων καὶ τοῖχοι σκηνοθήκης) (εἰκ. 2). Ἡ ἀνασκαφὴ μπροστὰ στὸν βόρειο τοῖχο τῆς σκηνοθήκης, ὁ ὁποῖος λειτουργεῖ καὶ ὡς ἀναλημματικὸς τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ κοίλου καὶ τῆς ράμπας ἀνόδου πρὸς τὸ δεύτερο διάζωμα, προχώρησε σὲ βάθος κάτω ἀπὸ τὸ στρῶμα τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.-1ου αἰ. μ.Χ. μέχρι τὸ στρῶμα τῆς ἑλληνιστικῆς περιόδου. Ἀποκαλύφθηκε πλήρως ὁ βόρειος τοῖχος τῆς σκηνοθήκης ὣς τὴν εὐθυντηρία του ποὺ ἑδράζεται στὸ φυσικὸ ἔδαφος. Εἶναι κτισμένος μὲ ἰδιαίτερη ἐπιμέλεια ἀπὸ ὀρθογώνιες λιθοπλίνθους μὲ ἁδρὰ ἐργασμένη τὴν ἐξωτερική τους ἐπιφάνεια προκειμένου νὰ δεχτοῦν ἐπίχρισμα. Σώζεται σὲ ἄριστη κατάσταση καὶ σὲ ὕψος 5 μέτρων περίπου, ἀποτελούμενος ἀπὸ δέκα σειρές (δόμους) λιθοπλίνθων

1. Βιτρούβιος, *De Architectura*, κεφ. 5 (Μετάφραση-σχόλια Παῦλος Λέφας, ἐκδ. Πλέθρον) (Ἀθήνα 1996).

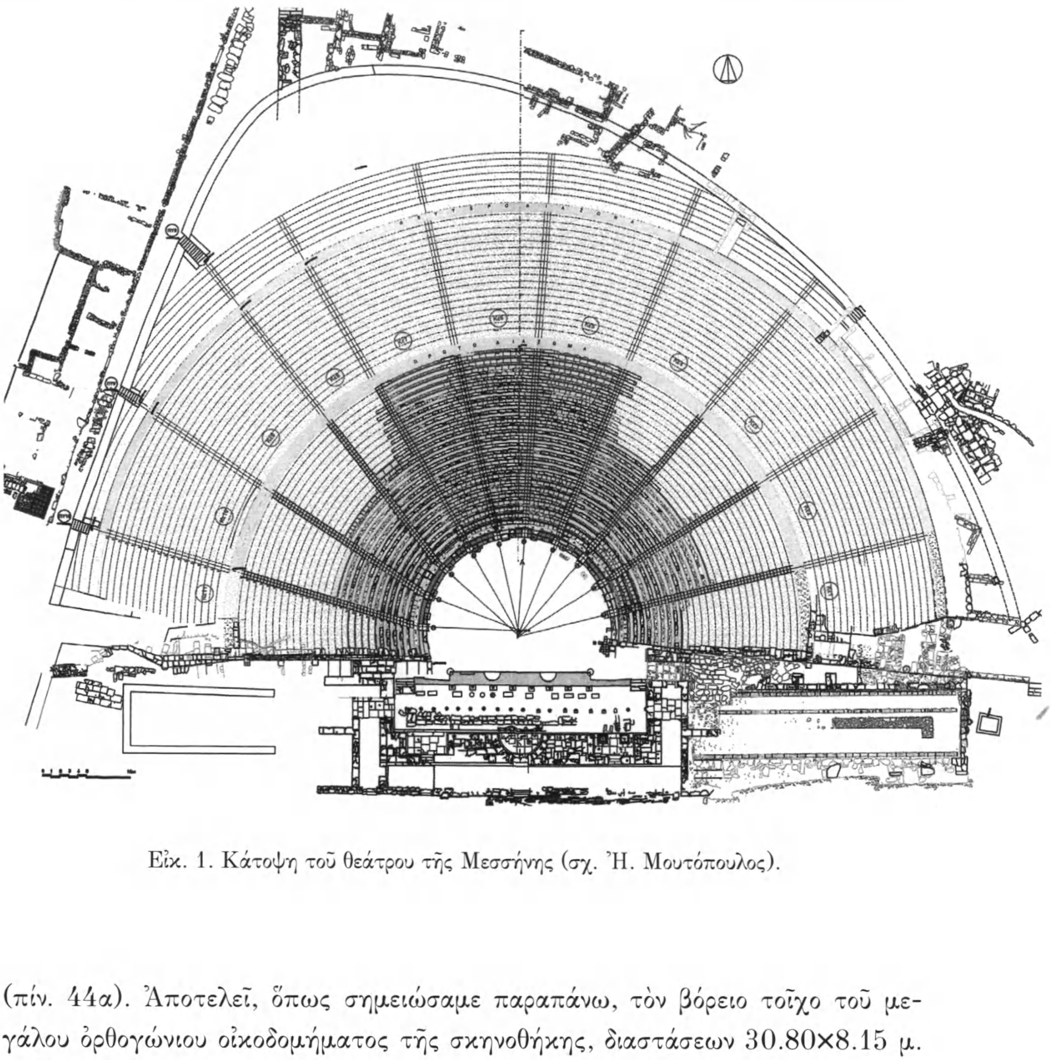

Εἰκ. 1. Κάτοψη τοῦ θεάτρου τῆς Μεσσήνης (σχ. Ἠ. Μουτόπουλος).

(πίν. 44α). Ἀποτελεῖ, ὅπως σημειώσαμε παραπάνω, τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ μεγάλου ὀρθογώνιου οἰκοδομήματος τῆς σκηνοθήκης, διαστάσεων 30.80×8.15 μ. Σώζεται καὶ μέρος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς σκηνοθήκης σὲ ἀρκετὸ ὕψος, καθὼς καὶ ἡ εὐθυντηρία τοῦ τοίχου τῆς νότιας μακρᾶς πλευρᾶς της, ἡ ὁποία φέρει ἀντηρίδες κατὰ κανονικὰ διαστήματα (πίν. 44β). Ἀντηρίδες ὑπάρχουν καὶ πίσω ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο τῆς σκηνοθήκης.

Στὸ ἐπίπεδο τῆς εὐθυντηρίας τῆς σκηνοθήκης ἦλθαν στὸ φῶς τρεῖς παράλληλες αὔλακες, ἀποτελούμενες ἀπὸ σειρὰ λίθινων πλακῶν σφιχτὰ μεταξύ τους ἁρμολογημένων ποὺ φέρουν στὴν ἄνω ἐπιφάνειά τους τὴ μακρόστενη κοίλη ἐγκοπὴ γιὰ τὴν ὑποδοχὴ τροχῶν (εἰκ. 3, πίν. 45α). Ἡ ἀπόσταση μεταξὺ τῶν δύο

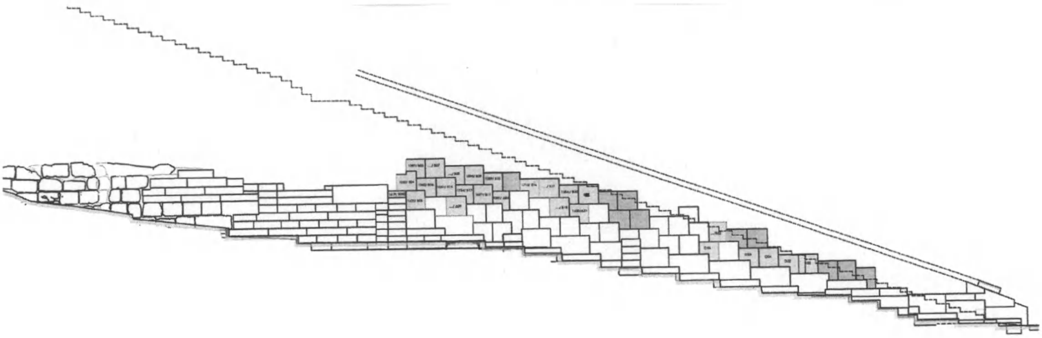

Εἰκ. 2. Ἀνάλημμα δυτικῆς παρόδου θεάτρου (σχ. Φ. Μπέλιου).

βορειότερων λίθινων αὐλάκων εἶναι 2 μέτρα, ἐνῶ ἡ τρίτη νοτιότερη ἀπέχει 5.10 μέτρα ἀπὸ τὴ δεύτερη αὔλακα. Οἱ αὔλακες ξεκινοῦν σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς σκηνοθήκης καὶ σώζονται σὲ μῆκος 30.80 μ., ὅπου κόβονται ἀπὸ τὴν τάφρο θεμελίωσης τοῦ σκηνικοῦ οἰκοδομήματος καὶ τοῦ προσκηνίου τῆς ἐποχῆς τῶν Σαιθιδῶν, τῶν χρόνων δηλαδὴ τῶν αὐτοκρατόρων Τραϊανοῦ καὶ Ἀδριανοῦ. Πάνω στὶς αὔλακες αὐτὲς κυλοῦσαν οἱ τροχοὶ τῆς συρόμενης πρὸς τὴν ὀρχήστρα κινητῆς σκηνῆς τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων. Τὸ διάστημα μεταξὺ τῶν πρώτων αὐλάκων ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸ πλάτος τοῦ προσκηνίου, ἐνῶ τὸ μεγαλύτερο διάστημα μεταξὺ τῆς δεύτερης καὶ τῆς τρίτης πρὸς τὰ νότια αὔλακος ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸ πλάτος τῆς διώροφης σκηνῆς. Ἡ κινητὴ σκηνή (scena ductilis) τοῦ θεάτρου τῆς Μεσσήνης λειτουργοῦσε ὣς τὰ χρόνια τοῦ Αὐγούστου, τὸν 1ο αἰ. π.Χ.-1ο αἰ. μ.Χ., ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία καταργήθηκε καὶ κατεδαφίστηκε ἡ νότια μακρὰ πλευρὰ τῆς σκηνοθήκης γιὰ να κατασκευαστεῖ τότε τὸ πρῶτο σταθερὸ σκηνικὸ οἰκοδόμημα, ἑκατὸν ὀγδόντα περίπου χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τοῦ δεύτερου τριώροφου σκηνικοῦ οἰκοδόμηματος μὲ τὸν πλούσιο γλυπτικὸ διάκοσμο, τὸ ὁποῖο οἰκοδομήθηκε, ὅπως σημειώσαμε παραπάνω, μὲ χορηγία τῆς οἰκογένειας τῶν Σαιθιδῶν γύρω στὰ μέσα τοῦ 2ου αἰώνα μ.Χ.[2]

Τὸ οἰκοδόμημα τῆς σκηνοθήκης ἔφερε κεραμοσκεπὴ στέγη, ὅπως μαρτυροῦν τὰ πολυάριθμα θραύσματα στρωτήρων καὶ καλυπτήρων κορινθιακοῦ κυρίως

2. Βλ. Π. Θεμελης, *ΠΑΕ* 2008, 33-37.

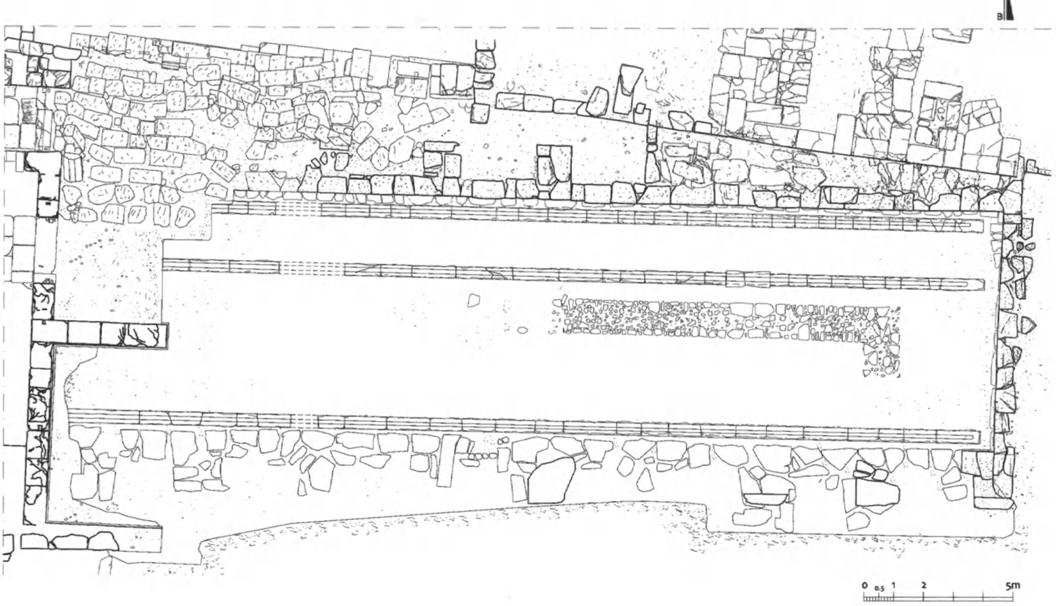

Εἰκ. 3. Κάτοψη τῶν λίθινων αὐλάκων (τροχιῶν) τῆς σκηνοθήκης.

τύπου. Ὁρισμένοι στρωτῆρες φέρουν ὀρθογώνια σφραγίσματα μὲ τὴν ἐπιγραφὴ [ΔΑΜ]ΟΣΙΟΣ (ἀρ. εὑρ. 16367 καὶ 16144) καὶ γράμματα τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων (πίν. 46α). Ἡ χρονολόγηση τῆς σκηνοθήκης καὶ κατ' ἐπέκταση τῆς κινητῆς σκηνῆς στοὺς μέσους ἑλληνιστικοὺς χρόνους (275-150 π.Χ.) στηρίζεται καὶ στὴν τυπολογία τῶν ἀνθεμίων ποὺ κοσμοῦν τὰ μέτωπα τῶν ἡγεμόνων καλυπτήρων. Τὰ σωζόμενα παραδείγματα ἡγεμόνων, ὅπως τὰ ἀρ. εὑρ. 16394, ὕψ. μέγ. 0.133 μ. (πίν. 46β) καὶ ἀρ. εὑρ. 16163 (πίν. 46γ), καθὼς καὶ ἑλίκων ἄκανθας ἀπὸ ὁριζόντιες σίμες, ὅπως ἡ ἀρ. εὑρ. 16194, ὕψ. μέγ. 0.235 μ. (πίν. 45α), ἀνήκουν στὴν ὁμάδα C τοῦ πλούσιου ρυθμοῦ ποὺ χρονολογεῖται στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.[3]

3. P. THEMELIS, Hellenistic Architectural Terracottas from Messene, στὸ

Ἡ ὕπαρξη κινητῆς σκηνῆς στὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ θέατρα, ἡ ὁποία στὴν ἑλληνικὴ ἀποκαλεῖται πῆγμα (πρβ. τὴ λέξη παρά-πηγμα), ἀμφισβητήθηκε ἀπὸ ὁρισμένους ἐρευνητές, μολονότι ο Heinrich Bulle εἶχε διαπιστώσει τὸ 1935 ὅτι τὸ θέατρο τῆς Σπάρτης, ὅπως ἐνδεχομένως καὶ τῆς Πομπηΐας, διέθεταν κινητὴ σκηνή, προχώρησε μάλιστα σὲ σχεδιαστικὴ ἀναπαράστασή της σὲ μορφὴ ξυλοκατασκευῆς ποὺ κινεῖται σὲ τροχοὺς καὶ ἀποθηκεύεται στὴ σκηνοθήκη (εἰκ. 4)[4]. Ἡ παρουσία κινητῆς σκηνῆς στὸ θέατρο τῆς Σπάρτης ἐπιβεβαιώθηκε πρόσφατα ἀπὸ Ἄγγλους ἀρχαιολόγους μὲ τὴν ἀποκάλυψη ἀποσπασματικὰ σωζόμενων λίθινων αὐλάκων τῆς ἴδιας μορφῆς μὲ αὐτὲς τῆς Μεσσήνης καὶ σὲ ἀντίστοιχες θέσεις καὶ ἀποστάσεις. Ἡ κινητὴ σκηνὴ τῆς Μεσσήνης χρονολογεῖται στὸν 2ο αἰ. π.Χ., σύμφωνα μὲ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα, ἡ ἀντίστοιχη τῆς Σπάρτης χρονολογήθηκε προκαταρκτικὰ ἀπὸ τοὺς Ἄγγλους ἀνασκαφεῖς στὸν 1ο αἰ. π.Χ.[5] Ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα σκηνοθήκης σώζονται καὶ στὸ θέατρο τῆς Ἀρκαδικῆς Μεγαλόπολης μπροστὰ ἀπὸ τὸ ἀνάλημμα τῆς ἀνατολικῆς παρόδου, ὄχι ὅμως καὶ λίθινες αὔλακες γιὰ τοὺς τροχοὺς κινητῆς σκηνῆς.

Πίσω ἀκριβῶς ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο τῆς σκηνοθήκης καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ αὐτὸν ἦλθε στὸ φῶς πλακοστρωμένη κεκλιμένη ἄνοδος (ράμπα) ἡ ὁποία ὁδηγοῦσε στὸ πρῶτο διάζωμα τοῦ κοίλου (πίν. 47α). Προστίθεται καὶ αὐτὴ στὶς ἀρχιτεκτονικὲς πρωτοτυπίες τοῦ θεάτρου τῆς Μεσσήνης. Στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο της ἡ κεκλιμένη αὐτὴ ἄνοδος φράσσεται ἀπὸ ἐγκάρσιο τοῖχο κατασκευασμένο μὲ ἀσβεστολιθικὲς λιθοπλίνθους σὲ δεύτερη χρήση. Στὸ μέσον τοῦ τοίχου αὐτοῦ ὑπάρχει ἄνοιγμα εἰσόδου πλάτους 0.90 μ. (πίν. 47β). Οἱ χρόνοι κατασκευῆς του παραμένουν ἄγνωστοι, φαίνεται πάντως πιθανὸ ὅτι οἰκοδομήθηκε κατὰ τὴν τελευταία φάση χρήσης τοῦ θεάτρου στὴν ὕστερη ρωμαιοκρατία.

Ἡ ἀνασκαφὴ ἐπεκτάθηκε καὶ κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ θεάτρου ὅπου εἶναι ἐμφανεῖς ἐπεμβάσεις καὶ ἀνακατασκευὲς τῶν βυζαντινῶν χρό-

---

N.A WINTERS (ἐκδ.), *Proceedings of the International Conference on Greek Architectural Terracottas of the Classical and Hellenistic Periods, Athens December 12-15, 1991, Hesperia Supplement* 27, 1994, 155-165, πίν. 55.

4. H. BULLE, *Das Theater zu Sparta* (Münich 1937) 5-3. Πρβ. FR. MAZOIS, *Les ruines de Pompei*, τόμ. 4, 1936, 64·

5. G. B. WAYWELL, J. J. WALKES, S. E.C. WALKER, The Ancient Theatre at Sparta, στὸ W. G. CAVANAGH and S. E.C. WALKER (ἐκδ.), *Sparta in Laconia, Proceedings of the 19th British Museum Classical Colloquium* (London 1998) 97-111.

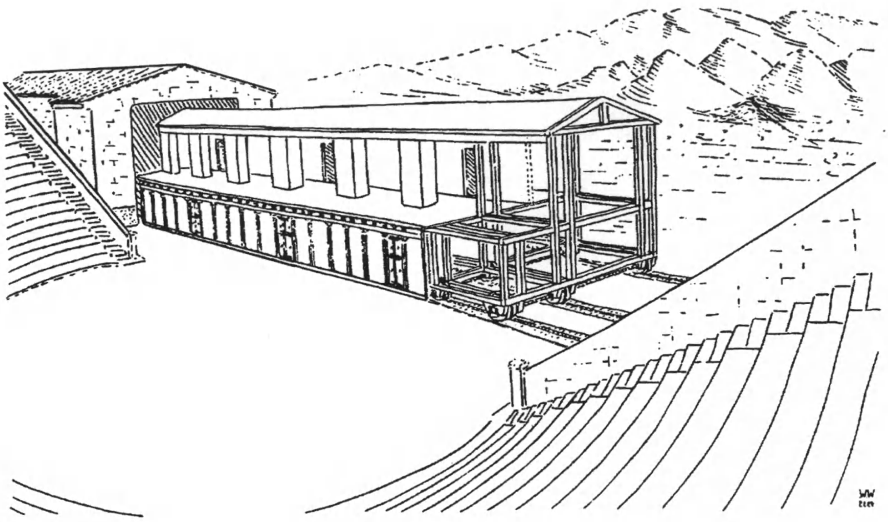

Εἰκ. 4. Ἀναπαράσταση τῆς κινητῆς σκηνῆς (σχ. H. Bulle).

νων (πίν. 48β), σχετιζόμενες μὲ τὸν ἐκτεταμένο οἰκισμὸ τῆς ἴδιας ἐποχῆς στὸ ἐπιθέατρο, μὲ τὴν παρακείμενη μεγάλη μεσοβυζαντινὴ βασιλική, καθὼς καὶ μὲ τὴν τελευταία φάση χρήσης τῆς παρακείμενης κρήνης Ἀρσινόης. Τὸ ἰσχυρὸ ἀνατολικὸ ἀνάλημμα τοῦ κοίλου τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων ἐμφανίζεται στὸ νότιο πέρας του, σὲ μῆκος 18 περίπου μέτρων, μετατοπισμένο ἐλαφρῶς πρὸς τὰ δυτικά. Οἱ λιθόπλινθοι τοῦ κάθε δόμου τοῦ ἀναλήμματος τοῦ κοίλου στὴν περιοχὴ αὐτὴ φέρουν στὴν ἄνω ἐπιφάνειά τους τεκτονικὰ σημεῖα, γράμματα τῆς ἀλφαβήτου, ἑκατέρωθεν τῶν ἁρμῶν τους, τὰ ὁποῖα ὅριζαν τὴν ἀκριβὴ θέση τους στὸν κάθε δόμο γιὰ νὰ μὴ σημειώνονται λάθη κατὰ τὴν ἐπανατοποθέτησή τους (πίν. 48α). Ἡ μετατόπιση αὐτὴ ἔλαβε χώρα στὰ χρόνια τοῦ Αὐγούστου, ὅταν κατασκευάστηκε τὸ πρῶτο σταθερὸ σκηνικὸ οἰκοδόμημα, καταργήθηκε ἡ σκηνοθήκη μὲ τὴν κινητὴ σκηνὴ καὶ ἐπιχώθηκε ἡ περιοχὴ ἀνεβάζοντας καὶ τὴ στάθμη τοῦ ἐδάφους κατὰ 60 ἑκατοστὰ περίπου[6].

6. Ὑπάρχουν ἐνδείξεις μιᾶς μεταγενέστερης ἐπισκευῆς στὸ ἀνατολικὸ ἀνάλημμα τοῦ κοίλου ἡ ὁποία ἔλαβε πιθανῶς χώρα στὰ χρόνια τῆς ὕστερης ρωμαιοκρατίας.

Μέσα στὴν τεχνητὴ αὐτὴ ἐπίχωση ἦλθε στὸ φῶς κεραμικὴ ποὺ χρονολογεῖ μὲ σχετικὴ ἀκρίβεια τὶς σχετικὲς μὲ τὴν κατασκευὴ τῆς πρώτης σταθερῆς σκηνῆς ἐργασίες στὰ χρόνια τοῦ Αὐγούστου:

α) Ἀρκετὰ θραύσματα ἀγγείων τοῦ τύπου terra sigillata εἰσηγμένα ἀπὸ ἰταλικὰ κέντρα παραγωγῆς, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἕνα σχεδὸν ἀκέραιο πινάκιο, ἀρ. εὑρ. 16149 (πίν. 49α) καὶ ἕνα σχεδὸν ἀκέραιο κύπελλο, ἀρ. εὑρ. 16195 (πίν. 49β), καθὼς καὶ ἕνα θραῦσμα ἀπὸ τὸν πυθμένα πινακίου μὲ σφράγισμα σὲ σχῆμα πέλματος (planta pedis) ποὺ φέρει τὸ ὄνομα CORNEL (=Cornelius) γνωστοῦ ἐργαστηρίου τῶν ὕστερων χρόνων τοῦ Αὐγούστου μὲ ἕδρα τὸ Arezzo[7].

β) Πολλὰ θραύσματα λύχνων καὶ ὀκτὼ ἀκέραιοι λύχνοι τοπικοῦ ἐργαστηρίου ἑνὸς γνωστοῦ τύπου (πίν. 49γ) μὲ κατακόρυφη ὑπερυψωμένη λαβή, ὑψηλὸ κωνικὸ κορμὸ καὶ διευρυμένη ὀπὴ πλήρωσης μὲ περιχείλωμα (ἀρ. εὑρ. 16199, 16200, 16201, 16202, 16203, 16440, 16445, 16446) τῶν χρόνων τοῦ Αὐγούστου.

γ) Θραῦσμα ἀπὸ τὸ περιχείλωμα πίθου, ἀρ. εὑρ. 16403, μέγ. ὕψ. 0.067 μ., πλ. 0.198 μ., πάχ. 0.088 μ. Φέρει χαραγμένα στὴν ἄνω ἐπιφάνεια τὰ γράμματα ΛΥΣΙ, τὸ Σ μηνοειδές[8].

δ) Λαβὴ κνιδιακοῦ ἀμφορέως μὲ ὀρθογώνιο σφράγισμα στὴ ράχη ποὺ ἀνήκει πιθανῶς στὴν περίοδο VII (78-30 π.Χ.):

[...]άρχου
[Κνί]διον

Σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ ἀνάλημμα τοῦ κοίλου, πρὸς τὰ ἀνατολικά, ὑπάρχουν πέντε ἐγκάρσιοι τοῖχοι κατασκευασμένοι ἀμελῶς μὲ ψαμμιτικὲς λιθοπλίνθους, οἱ ὁποῖοι τοῖχοι ὁρίζουν τέσσερα τραπεζιόσχημα διαμερίσματα, διαστ. 5×4.50 μ. τὸ καθένα (πίν. 50α). Τὰ διαμερίσματα αὐτὰ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴν ἐγκατάσταση ἀσβεστοκάμινου τοῦ 10ου/11ου μ.Χ. αἰώνα, τὸ νοτιότερο (πίν. 50β), καὶ γιὰ

---

7. Σφράγισμα τοῦ ἴδιου ἐργαστηρίου ἔχει βρεθεῖ στὴν Κνωσό, βλ. L. H. SACKETT καὶ K. BRANIGAN, *Knossos: from Greek city to Roman colony: Excavations at the Unexplored Mansion*, τόμ. 2 (London 1992) Υ2.

8. Πίθους μὲ χεῖλος παρόμοιας διατομῆς βλ. M. GIANNOPOULOU, *Pithoi: Technology and History of Storage Vessels through the Ages*, BAR 2140 (Oxford 2010) 200-201, εἰκ. 12 καὶ 13.

ἐργαστηριακὴ χρήση καὶ προσωρινὴ κατοίκηση τὰ ὑπόλοιπα[9]. Ἡ χρονολόγηση στηρίζεται στὴν εὕρεση δύο ἀγγείων, μιᾶς οἰνοχόης ὕψους 0.195 μ. (ἀρ. εὑρ. 16253) καὶ ἑνὸς βαθέος πινακίου, διαμ. 0.205 μ. καὶ ὕψ. 0.072 μ., μὲ ἐφυάλωση στὴν ἐσωτερική του ἐπιφάνεια καὶ χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴν ἐποχὴ διακόσμηση στὸ χεῖλος καὶ τὸν πυθμένα (πίν. 51α).

Μεσσήνιοι ἀθλητὲς

Στὸ θεμέλιο τοῦ δεύτερου ἀπὸ τὰ νότια ἐγκάρσιου τοίχου ποὺ ἐφάπτεται στὸ ἀνατολικὸ ἀνάλημμα τοῦ κοίλου ἔχει χρησιμοποιηθεῖ ἀσβεστολιθικὴ ἐνεπίγραφη βάση μὲ πινάκωση στὴν πρόσθια ἐπιφάνεια (πίν. 51β). Ἔφερε χάλκινο ἀνδριάντα Μεσσήνιου πύκτη, νικητῆ στὰ Πύθια καὶ τὰ Βασίλεια. Τὸν ἀνδριάντα του ἀνέθεσε ἡ πόλις τῶν Μεσσηνίων: Ἀρ. εὑρ. 16482, ὕψ. 0.385 μ., μέγ. πλ. 0.59 μ., λείπει μέρος τῆς ἀριστερῆς πλευρᾶς μὲ τὴν ἀρχὴ τῶν στίχων. Ἡ τετράστιχη ἐπιγραφὴ στὸ μέτωπο τοῦ βάθρου ἔχει ὡς ἑξῆς:

[Χίο]νιν Χιόνιος
[ἁ π]όλις ἀνέθηκε
[νι]κ̣άσαντα παῖδας
[πυγ]μὰν Πύθια, Βασίλεια

Ὕψ. γραμμ. 0.018 μ. 2ου/1ου αἰ. π.Χ. Τὸ ὄνομα Χίονις εἶναι χαραγμένο μεταξὺ ὀνομάτων ἐφήβων τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. σὲ τρία μνημεῖα τοῦ Γυμνασίου τῆς Μεσσήνης[10]. Καὶ στὶς τρεῖς περιπτώσεις ἀπουσιάζει τὸ πατρώνυμο, ὁπότε δὲν εἶναι σαφὲς ἂν πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο πρόσωπο. Ἐκτὸς Μεσσήνης, τὸ Χίονις στὴν Πελοπόννησο μαρτυρεῖται μόνον φιλολογικά (7ος-5ος αἰ. π.Χ., βλ. *LGPN* III.A, s.v.). Τὸ ἴδιο ὄνομα ἔφερε καὶ ἕνας Κορίνθιος γλύπτης[11] (*Παυσ.* 10.13.7) καὶ

9. Γιὰ ἀσβεστοκάμινα βλ. B. Dix, The Manufacture of Lime and its Uses in the Western Roman Provinces, *Oxford Journal of Archaeology* 1.3, 1982, 331-345.

10. Σὲ δύο τιμητικὰ βάθρα ἱδρυμένα στὸν χῶρο τοῦ Προπύλου (ἀρ. εὑρ. 6665 καὶ 6666) καὶ στὸ ἀντίθημα δωρικοῦ ἐπιστυλίου (ἀρ. εὑρ. 16250), ποὺ εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ὡς ἕδρανο πάνω στὸ ὁποῖο ἀναπαύονταν οἱ ἔφηβοι τοῦ Γυμνασίου καὶ χάραζαν τὰ ὀνόματα καὶ τὰ ἀξιώματά τους (*ΠΑΕ* 2008, 45-48).

11. Πρβ. J. Overbeck, ***Die antiken Schriftquellen zur Geschichte der bildenden Künste bei den Griechen*** (1868) 480-481.

Λακεδαιμόνιος ὀλυμπιονίκης στὸ στάδιο[12]. Τὸ 421 π.Χ. ἕνας Χίονις εἶναι μεταξὺ τῶν Λακεδαιμονίων ποὺ ὤμνυον καὶ ἐσπένδοντο τὴν εἰρήνη μὲ τοὺς Ἀθηναίους (Θουκ. 5.19.2). Τὰ Βασίλεια (στ. 4), ποὺ μνημονεύονται καὶ σὲ ἄλλη ἐπιγραφὴ τῆς Μεσσήνης ὡς ἰσολύμπιος ἀγών[13], εἶναι τὰ Βασίλεια τὰ ἐν Λεβαδείᾳ, οἱ ἀγῶνες ποὺ καθιέρωσε ὁ Ἐπαμεινώνδας γιὰ τὸν ἑορτασμὸ τῆς νίκης του στὰ Λεῦκτρα[14]. Ὁ Παυσανίας ἀναφέρει στὰ *Βοιωτικά* του (9.39.4) ὅτι ὁ ναὸς τοῦ Διὸς Βασιλέως στὸ βουνὸ τοῦ Ἁιλιὰ στὴ Λειβαδιὰ εἶχε μείνει ἡμιτελὴς λόγω τοῦ μεγέθους του ἢ τῶν συνεχῶν πολέμων. Ἡ γιορτὴ μὲ τὸ ὄνομα Βασίλεια περιελάμβανε, μεταξὺ ἄλλων, γυμνικοὺς καὶ ἱππικοὺς ἀγῶνες νέων, ἀγένειων καὶ ἀνδρῶν, καθὼς καὶ πομπὴ κανηφόρων παρθένων, τὴν ὁποία μνημονεύει ὁ Πλούταρχος (Ἐρωτ. διηγ.). Ὡς Βασιλεὺς τιμᾶται καὶ ὁ Ποσειδῶν στὴν Τροιζήνα (*Παυσ.* 2.30.6), ἐνῶ στὴν Κόρινθο ὡς ἄναξ (*IG* IV 210). Πρῶτος Μεσσήνιος Ὀλυμπιονίκης στὸ ἀγώνισμα τῆς πυγμῆς ἀναφέρεται ὁ Δαμάρητος (344 π.Χ.) μὲ ἀμέσως ἑπόμενο τὸν Μεσσήνιο Τελέστα (340 π.Χ.). Ὀλυμπιονίκης πυγμάχος κατὰ τὸν 1ο αἰ. π.Χ. ὑπῆρξε καὶ ὁ Μεσσήνιος Κλεώνυμος Περφατίωνος, τὸ βάθρο τοῦ ὁποίου βρέθηκε στὸ θέατρο[15].

Μὲ τὸν Πυθιονίκη καὶ Βασιλειονίκη νεαρὸ Μεσσήνιο πυγμάχο Χίονιν ὁ ἀριθμὸς τῶν Μεσσήνιων ἀθλητῶν μὲ ὑψηλὲς ἐπιδόσεις αὐξάνεται ἐντυπωσιακά. Τὴ σημασία τοῦ ἀθλητισμοῦ γιὰ τὴν κοινωνία τῆς Μεσσήνης μαρτυρεῖ ἐκτὸς τῶν ἄλλων τὸ μεγαλειῶδες ἀρχιτεκτονικὸ συγκρότημα Γυμνασίου-Σταδίου ποὺ φιλοξενοῦσε τὴν *ἐφηβεία*, θεσμὸ ποὺ ἀφοροῦσε στὰ μέλη τῶν ἀνώτερων κοινωνικῶν στρωμάτων τῆς Μεσσήνης καὶ τῶν ἄλλων πόλεων τῆς μεσσηνιακῆς ἐπικράτειας. Οἱ ἀγῶνες καὶ οἱ γιορτὲς εἶχαν σημαντικὸ ρόλο νὰ παίξουν στὴ ζωὴ τῆς πόλης. Μέγιστο γεγονὸς ἦταν τὰ *Ἰθωμαῖα*, ποὺ γιορτάζονταν κατὰ τὴ γενέθλιο ἡμέρα τοῦ Δία Ἰθωμάτα, θεότητας ἀνάλογης μὲ τὸν ἐτησίως θνήσκοντα κρητογενὴ

12. Βλ. L. Moretti, *Olympionikai. I vincitori negli antichi agoni olimpici* (Roma 1957) 42-47.

13. Ἀρ. εὑρ. 1983: Π. Θεμελης, *ΠΑΕ* 1990, 86, στ. 8.

14. Βλ. L. A. Turner, The Basileia at Lebadeia, στὸ J. M. Fossey (ἐκδ.), *Boeotia Antiqua* VI. *Proceedings of the 8th International Conference on Boiotian Antiquities, Loyola University of Chicago, 24-26 May 1995 (1996)* 105-126.

15. Τὸ βάθρο τοῦ τιμητικοῦ ἀνδριάντα του βρέθηκε στὸ θέατρο: Π. Θεμελης, *ΠΑΕ* 2006, 36, πίν. 26α-β.

Δία-παῖδα. Ἐπιγραφὴ τοῦ τέλους τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. ἀναφέρεται σὲ *Ἀσκληπιεῖα* καὶ *Ῥωμαῖα* (*SEG* 23, 212) ποὺ συνεορτάζονταν ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Αὐγούστου καὶ ἑξῆς. Τὸ ἔτος 2-3 μ.Χ. τιμᾶται ὁ P. Cornelius Scipio γιὰ τὴν ἄριστη διεξαγωγὴ τῶν *Καισαρείων* (*SEG* 23, 206) ποὺ ταυτίζονται μὲ τὰ *Ῥωμαῖα*. Ἐπιγραφὲς ἀπὸ τὸν Βόλιμο τῆς Ἀλαγωνίας ἀναφέρονται σὲ ἀγωνοθέτες τῆς *θεᾶς Λιμνάτιδος* (*IG* V 1, 1373-1377 καὶ *SEG* 29, 388). Ὁ Μεσσήνιος Σώφων Ἀντικράτεος διετέλεσε ἀγωνοθέτης ἀγώνων πρὸς τιμὴν τοῦ Διονύσου. Στὴ Θουρία, τὸν 2ο αἰ. π.Χ., μαρτυρεῖται ἐπιγραφικὰ *γυμνασίαρχος*, τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ στὶς Κολωνίδες, πρὸς τὰ τέλη τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., καθὼς καὶ στὴν Πύλο τὸν 1ο αἰ. π.Χ. Οἱ ἔφηβοι στὴ Θουρία ὀνομάζονται *τριετίρενες*, ὅπως καὶ στὴ Μεσσήνη, ἤδη ἀπὸ τὸν 2ο αἰ. π.Χ. (*IG* V 1, 1386). Ὁ θεσμὸς τῆς ἐφηβείας λειτουργοῦσε παράλληλα καὶ στὴν Πύλο (*SEG* 46, 435, 2ος αἰ. π.Χ.) καὶ τὴν Κορώνη, ὅπου ἀναφέρεται καὶ *ἀρχέφηβος* σὲ κατάλογο τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. (*IG* V 1, 1398).

Μέσα ἀπὸ τοὺς ἀγῶνες τῆς ἐφηβείας ἀναδεικνύονταν καὶ ἐπαγγελματίες ἀθλητὲς μὲ νίκες στὰ Ὀλύμπια, τὰ Πύθια, τὰ Ἴσθμια, τὰ Νέμεα καὶ ἄλλους ἀγῶνες ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴ Μικρὰ Ἀσία (*SEG* 22, 228, 46, 410, 50, 423, 51, 478)[16]. Ὁ πλέον ἀξιοθαύμαστος Μεσσήνιος πολυνίκης παλαιστὴς καὶ παγκρατιαστής, ποὺ κατήγαγε 34 συνολικὰ νίκες σὲ δεκαπέντε ἀγῶνες ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα ὡς παῖς, ἀγένειος καὶ ἀνήρ, παραμένει ἀνώνυμος:

Πεσσόσχημο συμπαγὲς βάθρο ἀπὸ ἀσβεστόλιθο, ἀκέραιο ἐκτὸς ἀπὸ ἀποκρούσεις κάτω δεξιά. *Ἀρ. εὑρ. 2770.* Βρέθηκε τὸ 1993 στὸ νοτιοδυτικὸ τμῆμα τῆς ἀγορᾶς ἀμέσως βόρεια ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρας καὶ τῶν Διοσκούρων. Φέρει γύρω στὴν κάτω παρυφὴ ἔξεργο κυμάτιο. Ὕψ. 0.80 μ., πλ. ἄνω 0.73 μ., πλ. κάτω 0.80 μ., πάχ. ἄνω 0.56, πάχ. κάτω 0.64 μ. Στὴν πρόσθια ὄψη (Α) φέρει ἐπιγραφὴ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. πρὸς τιμὴν Μεσσήνιου πολυνίκη ἀθλητῆ, ἡ ὁποία περιλαμβάνει τριάντα ἐννέα στίχους ὀργανωμένους σὲ δύο παράλληλες στῆλες (columnae) τῶν εἴκοσι ὀκτὼ καὶ τῶν ἕνδεκα ἀντίστοιχα στίχων, ἐνῶ στὴν πίσω ὄψη (Β) φέρει ἐπιγραφὴ τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. πρὸς τιμὴν τοῦ γνωστοῦ Μεσσήνιου εὐπατρίδη Τιβέριου Κλαύδιου Κρισπιανοῦ Κυρίνα γιοῦ τοῦ Ἀριστομένη[17]. Ἡ ἐπιγραφὴ στὴν ὄψη Α ἔχει ὡς ἑξῆς (πίν. 52α):

---

16. MORETTI, ὅ.π. ἀρ. 417, 448, 453, 496, 677, 690, 713, 716, 961-966.

17. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, *ΠΑΕ* 1993, πίν. 32α. Ὁ τιμώμενος στὴν πίσω πλευρὰ τοῦ ἴδιου

Columna A
Παῖδας πάλαν
Λύκαια
Ἀλέαια
Πύθια τ[ά] ἐν Μεγάροις
Δήλια τὰ [ἐν] Τάναγραι
῾Ρωμαῖα τ[ὰ ἐ]ν Αἰγίωι
Ἴσθμια
Ἥραια
Νέμεα
Παναθήναια
Ἀγενείο[υ]ς πάλαν
Ἴσθμια
Ἐλευθέρεια τὰ ἐμ Π[λα]ταιαῖς
῾Ρωμαῖα τὰ ἐν Χαλκίδι
Νέμεα
Ἄνδρας πάλαν
Ὀλύμπια
Λύκαια
Ἀλέαια
Ρωμαῖα τὰ ἐν Αἰγίωι
Πύθια
Ἐλευθέρεια τὰ ἐν Λαρίσαι
Ἡραῖα
Νέμεα
Ἁλίεια
Ὀλύμπια

βάθρου ἀπὸ τὴν πόλη τῆς Μεσσήνης καὶ τὴν Κρεσφοντίδα φυλὴ εἶναι ὁ ἀρχιερέας τῶν Σεβαστῶν, χιλίαρχος τῆς ΙΒ΄ κεραυνοφόρου λεγεῶνος καὶ ἔπαρχος τῆς βοσπορανῆς σπείρης Τιβέριος Κλαύδιος Διονύσιος Κρισπιανὸς Κυρίνας, γιὸς τοῦ Ἀριστομένη, σύζυγος τῆς Αὐφιδίας Γεμίνης καὶ πατέρας τριῶν γιῶν, τοῦ Γεμινιανοῦ, τοῦ Ἀριστομένη καὶ τοῦ Νεικήρατου. Πρβ. *IG* V 1, 1450 καὶ 1469· *IvO* 447 καὶ 448 καὶ Π. Θεμελης, *ΠΑΕ* 2007, 30-31 γιὰ τὸ ἱστορικὸ καὶ τὸ γενεαλογικὸ τῆς οἰκογένειας μὲ βιβλιογραφία. Πρβ. *SEG* 44, 375.

Λύκαια
Ἀλέαια

Columna B
Ἀγενείους παγκράτιον
Ἐλευθέρεια τὰ ἐμ Πλαταιαῖς
Ῥωμαῖα τὰ ἐν Χαλκίδι
Ἄνδρας παγκράτιον
Λύκαια
Ἀλέαια
Ῥωμαῖα τὰ ἐν Αἰγίωι
Πύθια
Ἐλευθέρεια τὰ ἐν Λαρίσαι
Ῥωμαῖα
Ἀλέαια

Ὕψ. γραμμάτων 0.011 ἕως 0.016 μ. Ἐποχῆς Αὐγούστου. Οἱ ἀγῶνες Ῥωμαῖα τὰ ἐν Αἰγίωι καὶ Δήλια τὰ ἐν Τανάγραι δὲν εἶναι γνωστοὶ ἀπὸ ἄλλες ἐπιγραφικὲς ἢ φιλολογικὲς μαρτυρίες. Ὁ ἀνώνυμος καὶ ὥς σήμερα ἀμάρτυρος αὐτὸς ὑπεραθλητής ὑπῆρξε δύο φορὲς Ὀλυμπιονίκης στὴν πάλη καὶ δύο ἐπίσης φορὲς Πυθιονίκης στὴν πάλη καὶ στὸ παγκράτιον στὴν κατηγορία τῶν ἀνδρῶν, γιὰ νὰ ἀναφέρουμε πρώτους τοὺς σημαντικότερους πανελλήνιους ἀγῶνες στοὺς ὁποίους διακρίθηκε. Ξεκίνησε τὴν ἀθλητική του σταδιοδρομία ἀπὸ παιδὶ μὲ διακρίσεις στὸ ἀγώνισμα τῆς πάλης μὲ ἐννέα νίκες στὰ Λύκαια, στὰ Ἀλέαια τῆς Τεγέας, στὰ Πύθια τῶν Μεγάρων, στὰ Δήλια τῆς Τανάγρας, στὰ Ρωμαῖα τοῦ Αἰγίου, στὰ Ἴσθμια, στὰ Ἡραῖα, στὰ Νέμεα καὶ στὰ Παναθήναια. Συνέχισε ὡς ἀγένειος (ἔφηβος) ἀπὸ 17 ὡς 20 ἐτῶν μὲ τέσσερεις νίκες στὴν πάλη (στὰ Ἴσθμια, τὰ Ἐλευθέρεια τῶν Πλαταιῶν, τὰ Ρωμαῖα τῆς Χαλκίδας καὶ τὰ Νέμεα) καὶ μὲ δύο νίκες στὸ παγκράτιο στὰ ἴδια παραπάνω Ἐλευθέρεια καὶ Ῥωμαῖα τῶν Πλαταιῶν καὶ τῆς Χαλκίδος. Στὴν ἡλικιακὴ αὐτὴ κατηγορία τῶν ἀγένειων δὲν ἐπιτρεπόταν ἡ συμμετοχὴ στὰ Ὀλύμπια[18]. Ὡς ἄνδρας εἶχε τὶς μέγιστες ἐπιδόσεις του

18. Moretti, ὅ.π. 57.

μὲ δώδεκα νίκες στὴν πάλη, δύο ἀπὸ τὶς ὁποῖες στὴν Ὀλυμπία, καὶ ἑπτὰ νίκες στὸ παγκράτιο ἀπὸ τὶς ὁποῖες σημαντικότερη μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ αὐτὴ τῶν Πυθίων. Τὰ Ῥωμαῖα τῆς Μεσσήνης (στ. 10, columna B) συνεορτάζονταν μὲ τὰ Ἀσκληπιεῖα, γιατὶ τὸ Σεβάστειο, τὸ ἱερὸ τῶν Σεβαστῶν αὐτοκρατόρων καὶ τῆς θεᾶς Ῥώμης στεγαζόταν στὴ βόρεια ὑπερυψωμένη πτέρυγα τοῦ Ἀσκληπιείου, ὅπου λειτουργοῦσαν ὣς τὰ χρόνια τοῦ Αὐγούστου δειπνιστήρια. Ἕνας Μεσσήνιος ὀνόματι Λυσίδαμος, γιὸς τοῦ Λυσικράτους ποὺ διετέλεσε Γυμνασίαρχος τὸ ἔτος 11 μ.Χ., ἐπὶ ἱερέως Κράτωνος Ἀρχεδάμου, εἶχε νικήσει σὲ νεώτερη ἡλικία στοὺς ἀγῶνες Ἀσκληπιεῖα καὶ Ρωμαῖα τῆς Μεσσήνης (*SEG* 1968, 212)[19].

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ συμμετοχή του ὡς ἄνδρας στὰ Ἁλίεια, στοὺς ἀγῶνες πρὸς τιμὴν τοῦ θεοῦ Ἡλίου ποὺ γιορτάζονταν στὴ Ρόδο. Τὰ ἔπαθλα στὰ Ἁλίεια ἦταν ἀρχικὰ ὑδρίες χάλκινες ἀργότερα πήλινοι ἀμφορεῖς παναθηναϊκοῦ τύπου μὲ παράσταση τῆς ἐπιφάνειας τοῦ θεοῦ Ἥλιου σὲ ἅρμα στὴν κύρια ὄψη καὶ τὸ βραβευόμενο ἀγώνισμα στὴν πίσω ὄψη. Ἀπὸ τὸν 2ο αἰ. π.Χ. ὡς ἔπαθλο γιὰ τοὺς ἐφήβους ἀναφέρεται στεφάνι λεύκας καὶ δαχτυλίδι[20].

Βάθρο τιμητικοῦ ἀνδριάντα ἑνὸς Μεσσήνιου παγκρατιαστῆ ποὺ νίκησε στὰ Ἐλευσίνια, τὰ Λύκαια καὶ τὰ Ἀλέαια στὴν κατηγορία τῶν ἀνδρῶν προέρχεται ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Κρήνης Ἀρσινόης καὶ χρονολογεῖται στὸν 1ο αἰ. π.Χ.[21]. Ὀλυμπιονίκης παλαιστὴς ποὺ διακρίθηκε τὸν 3ο αἰ. π.Χ. ἦταν ὁ Ἀντισθένης Πολυστράτου (*SEG* 2, 228), τὸ βάθρο τοῦ τιμητικοῦ ἀνδριάντα τοῦ ὁποίου βρέθηκε στὸ Ἀσκληπιεῖο. Ἕνας Μεσσήνιος παγκρατιαστής, ὁ Ἀγησίδαμος, ὑπῆρξε Ὀλυμπιονίκης στὴν κατηγορία τῶν ἀνδρῶν, τὸ 220 π.Χ.[22]. Ὁ Μεσσήνιος Φιλοκράτης γιὸς τοῦ Ἀρχιμένη νίκησε ὡς παῖς στὸ παγκράτιο σὲ ἀγῶνες πρὸς τιμὴν τῆς Ἀλέας Ἀθηνᾶς στὴν Τεγέα, τὸν 2ο αἰ. π.Χ. (βλ. παρακάτω τὸ βάθρο του, ἀρ. εὑρ. 16714, ἀπὸ τὴ δυτικὴ πτέρυγα τῆς βόρειας στοᾶς τῆς ἀγορᾶς).

---

19. Π. Θεμελης, *ΠΑΕ* 2001, 94. Γιὰ τὴ λατρεία τῆς θεᾶς Ῥώμης καὶ τὰ Ῥωμαῖα βλ. K. Mellor, *Θεὰ Ῥώμη. The Worship of the Goddess Rome in the Greek World* (Götingen 1975).

20. Η. Ζερβουδακη, Ἥλιος καὶ Ἁλίεια, *ΑΔ* 30, 1975: Μελέται, 120. W. Hoepfner, *Der Koloss von Rhodos und die Bauten des Helios: Neue Forschungen zu einem der sieben Weltwunder* (Berlin 2003) 30, εἰκ. 43.

21. Π. Θεμελης, *ΠΑΕ* 2004, 35.

22. *Inschriften von Magnesia* 16.

Ἡ ἀνάδειξη ἀθλητῶν μὲ ὑψηλὲς ἐπιδόσεις, ἱκανῶν νὰ διακριθοῦν στοὺς ἀγῶνες τῶν δύο λαμπρῶν καὶ φημισμένων Πανελλήνιων ἱερῶν τῆς Ὀλυμπίας καὶ τῶν Δελφῶν συμβαδίζει κατὰ κανόνα μὲ τὶς περιόδους ἐλευθερίας καὶ οἰκονομικῆς καὶ πολιτιστικῆς ἀκμῆς τῶν πόλεων-κρατῶν, οἱ πολῖτες τῶν ὁποίων εἶχαν πλήρη συνείδηση τῆς ἐθνικῆς τους ταυτότητας, ὅπως οἱ Μεσσήνιοι ἀπὸ τὸν πρώιμο 8ο αἰ. π.Χ., καὶ σὲ ὅλη τὴ διάρκεια κατοχῆς τῆς χώρας τους ἀπὸ τοὺς Λακεδαιμονίους[23]. Μιὰ ματιὰ στὸν κατάλογο τῶν Ὀλυμπιονικῶν ἀπὸ τὸ 776 π.Χ. ἕως τὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητας σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἱστορικὴ πορεία τῶν πόλεων ἀπὸ τὶς ὁποῖες αὐτοὶ προέρχονταν εἶναι ἀρκετὴ νὰ στηρίξει τὴν ὀρθότητα τοῦ συλλογισμοῦ μας. Γιὰ παράδειγμα, πολλοὶ Μεσσήνιοι δρομεῖς διακρίνονται στὰ Ὀλύμπια κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 8ου αἰώνα π.Χ. Ἐμφανίζονται ἐκ νέου στοὺς καταλόγους τῶν Ὀλυμπιονικῶν ἀπὸ τὸν 4ο καὶ κυρίως τὸν 3ο αἰ. π.Χ. καὶ ἑξῆς, ὅταν ἡ Μεσσήνη καὶ ἡ Μεσσηνία γενικῶς εὐημεροῦν, διψοῦν γιὰ διακρίσεις καὶ δροῦν ἀνταγωνιστικὰ πρὸς τοὺς ἄλλους Ἕλληνες καὶ κυρίως πρὸς τοὺς αἰώνιους ἀντιπάλους τοὺς Λακεδαιμόνιους.

Ἡ βόρεια στοὰ

Στὰ ἀνατολικὰ τῆς κρήνης Ἀρσινόης καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ αὐτὴν βρίσκεται ἡ τρίκλιτη διώροφη στοὰ σχήματος Π, ποὺ ἐκτείνεται σὲ μῆκος 186 μ. καὶ ἀποτελεῖ τὸ βόρειο ὅριο τῆς ἀγορᾶς (πίν. 52β). Στὴν ἀνατολικὴ πτέρυγα τῆς στοᾶς ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 2007 καὶ 2008 ἔφερε μεταξὺ ἄλλων στὸ φῶς τὰ δύο λίθινα

23. Δὲν ὑπῆρχε λόγος νὰ πλάσουν μιὰ νέα τεχνητὴ ἐθνικὴ ταυτότητα μετὰ τὴν ἵδρυση τῆς νέας πρωτεύουσάς τους τὸ 369 π.Χ., ὅπως ὑποστηρίζουν ὁρισμένοι ἐρευνητὲς μὲ κατ' ἐξοχὴν ἐκπρόσωπο τὸν Nino Luraghi. Δὲν εἶναι τοῦ παρόντος νὰ παραθέσω τὰ τεκμήρια ποὺ ἀποδεικνύουν συνεχῆ παρουσία μεσσηνιακῆς ἐθνικῆς ταυτότητας ἀπὸ τὸν 8ο αἰ. π.Χ. καὶ ἑξῆς (βλ. τοὺς ὀλυμπιονίκες), περιορίζομαι ἐδῶ σὲ ἕνα μόνο: Μετὰ τὴν πλήρη κατοχὴ τῆς χώρας τους ἀπὸ τοὺς Λακεδαιμόνιους, οἱ Μεσσήνιοι φυγάδες τῆς Ναυπάκτου, τὸ 426 π.Χ., βοήθησαν τοὺς Ἀθηναίους στὴν κατάκτηση τῆς Σφακτηρίας, καὶ ὡς *Μεσσήνιοι* ἀνέθεσαν θριαμβευτικὰ τὴ Νίκη τοῦ Παιωνίου στὸ ἱερὸ τῆς Ὀλυμπίας. Πρβ. TH. J. FIGUEIRA, The Evolution of the Messenian Identity, ST. HODKINSON καὶ A. POWELL (ἐκδ.), *SPARTA: New Perspectives* (London 1999) 211-244.

σηκώματα καὶ τὸ χάλκινο κεφάλι τῆς Σκύλλας-Μέδουσας[24]. Ἡ ἀνασκαφὴ φέτος περιορίστηκε στὴ δυτικὴ πτέρυγα τῆς στοᾶς (εἰκ. 4α), ἡ ὁποία εἶχε μερικῶς ἀνασκαφεῖ ἀπὸ τὸν ἀείμνηστο Ἀναστάσιο Ὀρλάνδο τὸ 1961 καὶ εἶχε ὀνομασθεῖ στοὰ Μπαλοπούλου ἀπὸ τὸ ἐπώνυμο τοῦ ἰδιοκτήτη τοῦ κτήματος, τοῦ γνωστοῦ γιὰ τὴν ἐντιμότητα καὶ τὴν ἀφοσίωσή του στὸ καθῆκον ἀρχαιοφύλακα Γεωργίου Μπαλοπούλου. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει θραῦσμα ἀπὸ τὴ βάση μνημείου μὲ ἔξεργη ἀπεικόνιση κωνικοῦ κράνους (πίν. 53α). Ἦλθαν ἐπίσης στὸ φῶς ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἀπὸ τὶς ἐσωτερικὲς κορινθιακὲς κιονοστοιχίες τῆς στοᾶς καὶ μιὰ συστάδα βάθρων γιὰ τὴν ἀνίδρυση χάλκινων ἀνδριάντων (πίν. 53β).

Μεταξὺ αὐτῶν ξεχωρίζει ἡ στέψη ἑνὸς ἀσβεστολιθικοῦ βάθρου ποὺ ἀποκαλύφθηκε σπασμένη σὲ πολλὰ κομμάτια μεταξύ τοῦ τρίτου καὶ τοῦ τέταρτου κίονα τῆς μεσαίας κορινθιακῆς κιονοστοιχίας καὶ συγκολλήθηκε: *Ἀρ. εὑρ. 16714.* Ὕψ. (μετώπου) 0.12 μ., πλ. 0.88 μ., πάχ. 0.80 μ. Ὕψος γραμμάτων 0.02 μ. Φέρει τὶς ἑξῆς ἐπιγραφὲς στὰ μέτωπα τῶν δύο μακρῶν πλευρῶν (πίν. 54α-β):

Πλευρὰ Α: Ἀρχιμένης [Φ]ιλοκράτεος
Φιλοκράτη τὸν υἱὸν ^{v} νικάσαντα
Ἀλέαια παῖδας παγκράτιον.

Πλευρὰ Β: [Οἱ πραγματευ]ταὶ Ῥωμαῖοι Σέξστον Σωτίδιον Στράβωνα
[Λιβουσκιδιανὸ]ν ταμίαν καὶ ἀντιστράταγον ἀρετᾶς ἕνεκεν.

Τὸ ὄνομα Ἀρχιμένης, τοῦ πατέρα τοῦ παγκρατιαστῆ στὴν πλευρὰ Α τοῦ βάθρου μαρτυρεῖται γιὰ πρώτη φορὰ στὴ Μεσσηνία, ἀπαντᾶται ὅμως στὴν Ἀττικὴ καὶ ἀλλοῦ. Τὸ Φιλοκράτης εἶναι ὄνομα σύνηθες κυρίως στὴ Λακωνία. Ἀπαντᾶ καὶ σὲ κατάλογο ὀνομάτων ποὺ εἶχε δεῖ ὁ Le Bas στὴ Μονὴ Βουλκάνο (*IG* V 1, 1435). Γιὰ τοὺς Μεσσήνιους ἀθλητὲς ποὺ εἶχαν διακριθεῖ στὴν πάλη καὶ στὸ παγκράτιο ἔγινε λόγος παραπάνω.

Τὸ βάθρο χρησιμοποιήθηκε γιὰ δεύτερη φορὰ προκειμένου νὰ τιμηθεῖ ἀπὸ τοὺς Ῥωμαίους [πραγματευ]τάς, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἐγκατασταθεῖ στὴ Μεσσήνη, μὲ χάλκινο ἀνδριάντα ὁ *quaestor pro praetore* τῆς Γαλατίας Σέξτος Σωτίδιος

24. Π. Θεμελης, *ΠΑΕ* 2007, 34-40.

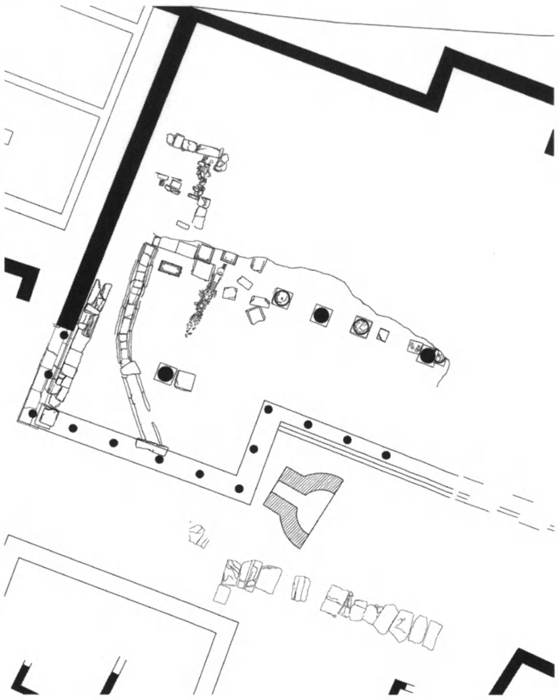

Εἰκ. 4α. Κάτοψη τῆς δυτικῆς πτέρυγας τῆς βόρειας στοᾶς.

Στράβων (*PIR*^{2} VII 2, no. 790)[25]. Ἦταν πρεσβευτὴς καὶ ἀντιστράτηγος τοῦ αὐτοκράτορα Αὐγούστου ἀρχικὰ καὶ σὲ συνέχεια τοῦ Τιβερίου. Προσωπικότητα γνωστὴ κυρίως ἀπὸ τὴ μεγάλη ἐπιγραφὴ τῆς Σαγαλασσοῦ τῆς Πισιδίας τοῦ 13-15 μ.Χ., ἡ ὁποία ἀποτελεῖ διάταγμα τοῦ ἴδιου γιὰ τὴ διευθέτηση προβλημάτων στὶς χερσαῖες μεταφορὲς μὲ κάρα καὶ ζῶα[26]. Ἡ οἰκογένειά του καταγόταν ἀπὸ τὸ

25. Ρωμαῖοι εἶχαν ἐγκατασταθεῖ στὴ Μεσσήνη ἤδη ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Καίσαρα. Βλ. τοὺς τετιμαμένους ἐν ταῖ φυλᾶι Ῥωμαίους τῆς ὀκτωβόλου εἰσφορᾶς *IG* V 1, 1433+Add., σελ. 13. Πρβ. P. Themelis, The Economy and Society of Messenia under Roman Rule, στὸ A. D. Rizakis (ἐκδ.), ***Roman Peloponnese*** III. ***Society, Economy and Culture in the Imperial Roman Order: Continuity and Innovation, Meletemata*** XX (Athens 2010).

26. Πισιδία, Sagalassos, βλ. *SEG* 26, 1392. Πρβ. ***Bull. Epigr.*** 1955, 216. *SEG* 14, 678. St. Mitchell, Requisitioned Transport in the Roman Empire: A New Inscription

Canusium τῆς Ἀπουλίας, ὅπου ἀπαντοῦν τὰ δύο ἀσυνήθιστα gentilicia Σωτίδιος καὶ Λιβουσκίδιος (*CIL* IX 338, 348, 349, 387, 397). Δὲν προκύπουν οἱ λόγοι ποὺ ὁδήγησαν τοὺς Ρωμαίους [πραγματευ]τὰς τῆς Μεσσήνης νὰ τιμήσουν τὸν ἀξιότιμον αὐτὸν ἀξιωματοῦχον τοῦ αὐτοκράτορος γιὰ τὴν ἀρετή του, φαίνεται πάντως ὅτι προστάτευε τὰ συμφέροντα τῶν Ρωμαίων negotiatores τῆς ἐπαρχίας Ἀχαΐας.

Σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τῆς στοᾶς ἦλθε στὸ φῶς βαθὺς ἀποχετευτικὸς ἀγωγὸς ἐπιμελημένης κατασκευῆς, μὲ λίθινες παρειὲς καὶ καλυπτήριες πλάκες, ὁ ὁποῖος ὁδηγοῦσε τὰ νερὰ ἔξω ἀπὸ τὴ στοά, περνώντας κάτω ἀπὸ τὸν στυλοβάτη της (πίν. 55α). Φαίνεται ὅτι τὰ νερὰ τῆς παρακείμενης κρήνης Ἀρσινόης δημιουργοῦσαν σοβαρὰ προβλήματα ὑγρασίας στὸ ἐσωτερικὸ τῆς δυτικῆς πτέρυγας τῆς στοᾶς, τὰ ὁποῖα ἀντιμετωπίστηκαν μὲ τὴν κατασκευὴ τοῦ ἀγωγοῦ. Ἀπὸ ἀρχιτεκτονικὴ ἄποψη προκαλεῖ ἐντύπωση τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ νοτιοδυτικὴ γωνία τῆς πτέρυγας αὐτῆς τῆς βόρειας στοᾶς, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἀντίστοιχη γωνία τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγας, δὲν κλείνει μὲ τοῖχο ἀλλὰ μὲ δωρικὴ κιονοστοιχία ἀφήνοντας ἐλεύθερη τὴ θέα πρὸς τὴν Κρήνη καὶ κυρίως τὸ θέατρο (πίν. 55β). Ἡ βόρεια στοὰ τῆς ἀγορᾶς, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὶς ὑπόλοιπες, ἦταν πράγματι ἕνας χῶρος ἀναψυχῆς καὶ περιπάτου χωρὶς καταστήματα, γεμάτος μὲ τιμητικοὺς ἀνδριάντες, ποικίλα ἀναθήματα καὶ ἔργα τέχνης[27].

Ὁ Μονόπτερος καὶ ἡ Βασιλικὴ

Μέρος ἀπὸ τὸν ἀσβεστολιθικὸ στυλοβάτη μιᾶς θόλου, ἀκριβέστερα ἑνὸς κυκλικοῦ μονόπτερου οἰκοδομήματος, διαμέτρου 10 μ., μὲ τὴ δωρικὴ κιονοστοιχία του πεσμένη στὸ ἔδαφος, ἦλθε στὸ φῶς ἀμέσως ἀνατολικὰ τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ τῆς βυζαντινῆς βασιλικῆς (εἰκ. 5, πίν. 56α-β). Τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τοῦ κυκλικοῦ μονόπτερου καλύπτεται ἀπὸ τὴ θεμελίωση τῆς ἀψίδας καὶ τοῦ νότιου κλί-

---

from Pisidia, *JRSt* 66, 1976, 106-131. Πρβ. P. FRASER - G. E. BEAN, *The Rhodian Peraea* (1954) 3-4, ἀρ. 3, οἱ ὁποῖοι ἐπιχειροῦν νὰ ταυτίσουν τὸν ὡς ἄνω Λιβουσκιδιανὸν μὲ ἕναν ὁμώνυμο Λιβουσκίδιον ποὺ βρισκόταν στὴ Ρόδο τὸ ἔτος 29 π.Χ.

27. P. THEMELIS, Die Agora von Messene, στὸ H. FRIELINGHAUS - J. STROSZECK (ἐκδ.), *Neue Forschungen zu griechischen Städten und Heiligtümern, Festschrift für Burkhardt Wesenberg* (Möhnesee-Warmel 2010) 105-126.

τους τῆς βασιλικῆς καὶ ἀπαιτεῖται πληρέστερη ἀποκάλυψή του πρὶν ἐπιχειρήσει κανεὶς ἑρμηνεία τῆς λειτουργίας του ἢ ἀπόδοσή του στὴ λατρεία θεότητας ἀπὸ αὐτὲς ποὺ λατρεύονταν στὴν ἀγορὰ καὶ τὴν περιοχή της, σύμφωνα μὲ τὸν Παυσανία. Ἡ χρονολόγησή του στὸν 2ο/1ο αἰ. π.Χ. φαίνεται πιθανὴ ἀλλὰ ὄχι βέβαιη, λόγω τῆς ἀπουσίας πρὸς τὸ παρὸν ἀδιατάρακτων στρωμάτων. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μορφὴ τῆς θόλου παραπέμπει πάντως στὸν κυκλικὸ περίπτερο ναὸ τῆς Ἀφροδίτης στὴν Κνίδο, μέσα στὸν ὁποῖο εἶχε στηθεῖ τὸ περίοπτο λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς θεᾶς, ἔργο τοῦ Πραξιτέλη[28]. Ἱερὸ τῆς Ἀφροδίτης εἶδε ὁ Παυσανίας στὴν ἀγορὰ τῆς Μεσσήνης (4.31.6).

Γύρω ἀπὸ τὸν στυλοβάτη τοῦ μονόπτερου τῆς Μεσσήνης, σὲ ἀπόσταση 3.90 μ. καὶ κατὰ 0.30 μ. ψηλότερα, βρίσκεται δεύτερος κύκλος, κατασκευασμένος στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια μὲ ἀσβεστολιθικὲς πλάκες σὲ δεύτερη χρήση. Τὸ δάπεδο, σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τῶν πλακῶν τοῦ δεύτερου αὐτοῦ κύκλου, εἶναι στρωμένο μὲ ψηφιδωτὴ πολυπρόσωπη παράσταση τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., ἡ ὁποία ἀναπτύσσεται περιμετρικὰ σὲ πλαίσιο μὲ πλοχμό (πίν. 57α). Οἱ μορφὲς εἶναι ἐλαφρῶς μεγαλύτερες ἀπὸ τὸ φυσικό, φιλοτεχνημένες μὲ πολύχρωμες σπαστὲς λίθινες ψηφίδες καὶ μὲ γυάλινες, τοποθετημένες σὲ λεπτομέρειες τῶν προσώπων καὶ τῶν ἐνδυμάτων. Τὰ ὀνόματα τῶν μορφῶν δηλώνονται μὲ ἐπιγραφὲς ἀπὸ μελανὲς ψηφίδες. Σώζεται πλήρως τὸ ὄνομα ΑΤΤΙΚΟΣ δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ κεφάλι ἀνδρικῆς μορφῆς ποὺ κρατεῖ κοντὴ ράβδο στὸ δεξὶ χέρι καὶ κινεῖται ζωηρὰ πρὸς τὰ ἀριστερά του (πίν. 58α). Φοράει ἐξωμίδα, ἔνδυμα γνωστὸ καὶ ὡς ἑτερομάσχαλος χιτών, ποὺ στὴν εἰκονογραφία χαρακτηρίζει συνήθως ἀνθρώπους τοῦ μόχθου, δούλους, ἀλλὰ καὶ ἥρωες, ἱεροφάντες, μάντεις[29].Στὰ ἀριστερὰ τοῦ Ἀττικοῦ εἰκονίζεται ἀποσπασματικὰ σωζόμενη γυναικεία μορφὴ ποὺ ἐπιγράφεται ΜΕΣΣΗΝΗ (πίν. 58β). Ἡ παράσταση ἑπομένως εἶναι μυθολογικοῦ χαρακτήρα καὶ ἐνδέχεται νὰ σχετίζεται μὲ τὸ προδωρικὸ παρελθὸν τῆς Μεσσηνίας, τὴν πρώτη μυθικὴ βασίλισσα τῆς χώρας Μεσσήνη καὶ τὴ μύησή της στὰ Ἐλευσίνια μυστήρια ἀπὸ τὸν ἱεροφάντη Καύκωνα, γιὸ τοῦ Κελαινοῦ, ὃς ἀφίκετο ἐξ Ἀθηνῶν ἐς Ἀνδανίαν παρὰ Μεσσήνην τὴν Τριόπα, σύμφωνα μὲ τὸν Παυσανία (4.26.7-8).

---

28. A. Corso, *The Art of Praxiteles* I: *The Mature Years* (Rome 2007) 32-35, εἰκ. 9.

29. A. Pekridou-Gorecki, *Mode im antiken Griechenland* (München 1989) 87.

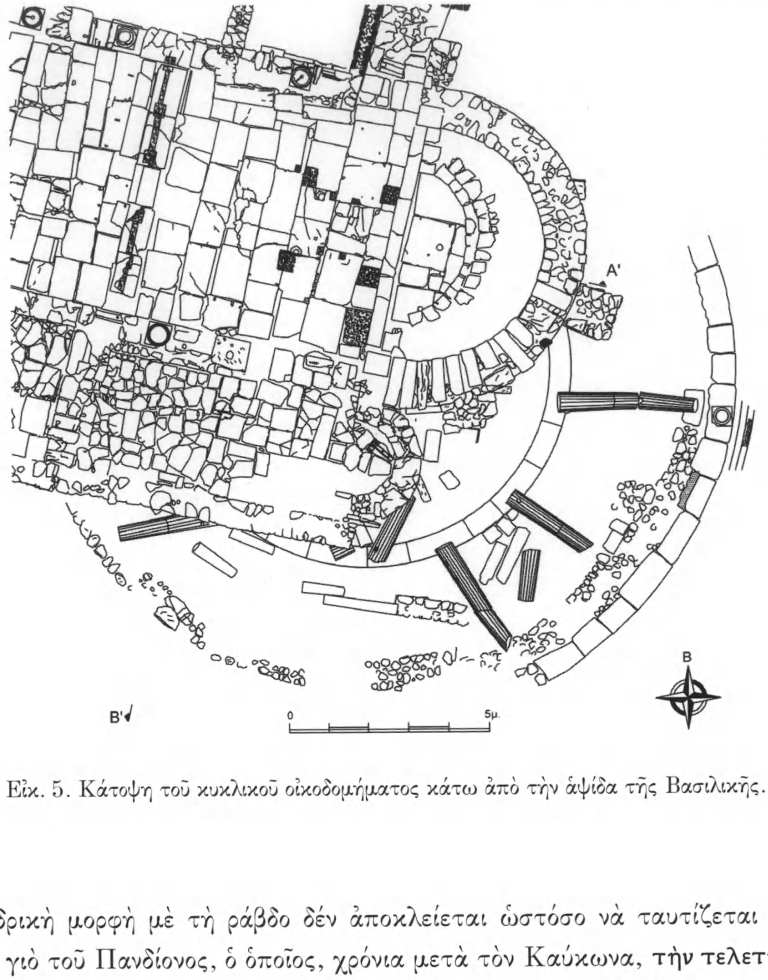

Εἰκ. 5. Κάτοψη τοῦ κυκλικοῦ οἰκοδομήματος κάτω ἀπὸ τὴν ἀψίδα τῆς Βασιλικῆς.

Ἡ ἀνδρικὴ μορφὴ μὲ τὴ ράβδο δὲν ἀποκλείεται ὡστόσο νὰ ταυτίζεται μὲ τὸν Λύκον γιὸ τοῦ Πανδίονος, ὁ ὁποῖος, χρόνια μετὰ τὸν Καύκωνα, **τὴν τελετὴν τῶν Μεγάλων θεῶν . . . προήγαγεν ἐς πλέον τιμῆς** (*Παυσ.* 4.1.6-7). **Φῶς Ἀτθίδος,** ἀνὴρ τῆς Ἀττικῆς ἀποκαλεῖται ὁ Λύκος σὲ ὕμνο τοῦ Μουσαίου (5ος αἰ. π.Χ.) ποὺ παραθέτει ὁ Παυσανίας (4.1.8).

Τὸ σύνολο τοῦ μεσσηνιακοῦ οἰκοδομικοῦ συγκροτήματος μὲ τὸν δωρικὸ μονόπτερο, ὁ ὁποῖος περιβάλλεται ἀπὸ ἕναν μεταγενέστερο δεύτερο εὐρύτερο κύκλο εὑρισκόμενο σὲ ἐλαφρῶς ὑψηλότερο ἐπίπεδο καὶ χρονολογούμενο τὸν 2ο αἰ. μ.Χ. παρουσιάζει ἀδιαμφισβήτητες μορφολογικὲς ὁμοιότητες μὲ τὸ ἀρχιτεκτονικὸ συγκρότημα τῆς ἔπαυλης τοῦ Ἀδριανοῦ κοντὰ στὸ Τίβολι (Tibur). Τὸ ἀδριάνειο αὐτὸ συγκρότημα περιλαμβάνει τὸν κυκλικὸ δωρικὸ ναὸ μὲ τὸ ἀντίγραφο τῆς Κνιδίας Ἀφροδίτης καὶ ἕναν εὐρὺ ἡμικυκλικὸ πλακοστρωμένο διάδρομο ποὺ λειτουργοῦσε

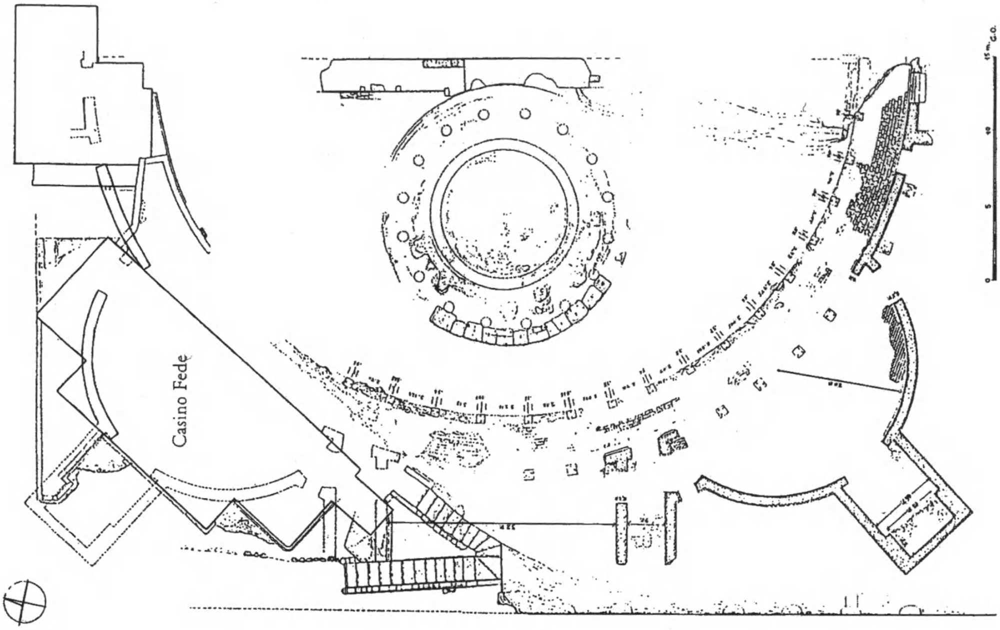

Εἰκ. 6. Τὸ συγκρότημα μὲ τὸν κυκλικὸ ναὸ τῆς Ἀφροδίτης στὴν ἔπαυλη τοῦ Ἀδριανοῦ (Ortolani).

ὡς belvedere γύρω ἀπὸ τὸν ναό (εἰκ. 6)[30]. Ἀνάλογη μορφὴ εἶχε καὶ τὸ λεγόμενο περιφερὲς οἰκοδόμημα τῆς Σπάρτης ποὺ περιελάμβανε ἕναν μονόπτερο μὲ δωρικὴ κιονοστοιχία καὶ θριγκὸ ὅπου βρίσκονταν τὰ λατρευτικὰ ἀγάλματα τοῦ Διὸς Ὀλυμπίου καὶ τῆς Ἀφροδίτης Ὀλυμπίας (*Παυσ.* 3.14.1)[31].

Σὲ μικρὴ ἀπόσταση δυτικὰ τοῦ κυκλικοῦ οἰκοδομήματος τῆς Μεσσήνης ἦλθε στὸ φῶς λίθινη στέψη βάθρου ἀγάλματος, χρησιμοποιημένη στὴν κατα-

30. Corso, ὅ.π. 134-138.

31. C. L. Meader - C. Waldstein, Reports on Excavations at Sparta in 1893, *AJA* 8, 1893, 410-28. Χρ. Χρηστου, *ΠΑΕ* 1964, 112-120. G. B. Waywell-L. L. Wilke, Excavations at Sparta: The Roman Stoa, 1988-1991, *BSA* 89, 1994, 414-419.

σκευὴ τάφου, ἡ ὁποία φέρει ἐπιγραφὴ ἀνάθεσης λοχαγῶν στὸν Δία Καπιτώλιον, ἐπίθετο τοῦ Διὸς ποὺ γιὰ πρώτη φορὰ μαρτυρεῖται στὴ Μεσσήνη:

Ἀρ. εὑρ. 16248. Θραῦσμα στέψης ἀσβεστολιθικοῦ βάθρου, σπασμένο δεξιά, ἀριστερά, κάτω καὶ πίσω (πίν. 57β). Ὕψ. μέγ. 0.115, πλ. μέγ. 0.267, πάχ. μέγ. 0.096. Ὕψος γραμμάτων 0.015.

1ος αἰ. μ.Χ.

[- - -]αμον Εὐδαμίδ[α - - - - -]
[- - λ]οχαγῶν ἀ{ο}νέθηκ[ε - -]
[- - -] Πῶλχρος Διὶ Καπετ[ωλίωι].

Φαίνεται πιθανὴ ἡ ταύτιση τοῦ τιμώμενου μὲ τὸν Λυσίδαμον Εὐδαμίδα, ποὺ διετέλεσε ἐπιστάτας ἐπὶ τὰν ἄκραν καὶ ἀνέθεσε μαζὶ μὲ τοὺς ἐφήβους στὸν Ἑρμῆ καὶ τὸν Ἡρακλῆ τὸν ἀνδριάντα τοῦ ὑπογυμνασίαρχου Θεοπόμπου Ἵππωνος[32]. Λοχαγοὶ μαρτυροῦνται γιὰ πρώτη φορὰ στὴ Μεσσήνη, λοχίαι εἶναι γνωστοὶ ἀπὸ ἀναγραφές (grafitti) ὀνομάτων ἐφήβων σὲ βάθρα τοῦ Γυμνασίου[33]. Ἂν ἡ προσωπογραφικὴ ταύτιση εἶναι ὀρθή, τότε ἡ συμπλήρωση [Λυσίδ]αμον Εὐδαμίδ[α τὸν ἐπιστάταν] | [τῶν λ]οχαγῶν εἶναι δικαιολογημένη. Γιὰ τὴν περίπτωση διαφωτιστικὸ εἶναι τὸ χωρίο τοῦ Ἀρριανοῦ: ὅτι οἱ λοχαγοὶ κατ' ἐνωμοτίας ἕκαστος ἐποιήσαντο τὸν αὑτοῦ λόχον. Ὁ μὲν δὴ τοῦ λοχαγοῦ κατόπιν ἑστὼς ‹ἐπιστάτης› καλεῖται, ὁ δὲ αὖ κατόπιν τούτου ‹πρωτοστάτης›, ὁ δ' ἐπὶ τούτῳ ‹ἐπιστάτης›, ὡς τὸν πάντα τοῦ λόχου στίχον ἐκ πρωτοστατῶν καὶ ἐπιστατῶν τετάχθαι παραλλὰξ ἱσταμένων[34]. Στὸ τέλος τοῦ 2ου καὶ στὴν ἀρχὴ τοῦ 3ου στίχου ἦταν γραμμένα τὸ praenomen καὶ τὸ gentilicium τοῦ ἀναθέτη, τοῦ ὁποίου σώζεται μόνο τὸ cognomen Πῶλχρος (Ποῦλχερ)[35]. Ἡ λα-

32. Ἀρ. εὑρ. 11977· Π. Θεμελης, *ΠΑΕ* 2001, 92-94, πίν. 58α (*SEG* 52, 401).

33. Π. Θεμελης, *ΠΑΕ* 2008, 45-46.

34. ***Flavii Arriani quae exstant omnia***, vol. 2, 5, 6 (Ed. A. G. Roos, G. Wirth, Leipzig 1968).

35. Ἐνδέχεται νὰ ταυτίζεται μὲ τὸν Γναῖον Κορνήλιον Ποῦλχερ: E. Croag - A. Stein, Prosopographia Imperii Romani Saec. I. II. III (Lipsia 1936) (*PIR*²), 351, ἀρ. 1424. H. Devijver, Prosopographia Militiarum Equestrium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum (*PME*), Μέρος 4, Suppl. 1 (Leuven 1987) C 245. B. Puech, Grands-prêtres et helladarques d'Achaie, *REA* 85, 1983, 17-21.

τρεία τοῦ Διὸς Καπιτωλίου, κατεξοχὴν ρωμαϊκή, μαρτυρεῖται στὴν Κῶ[36] καὶ σὲ πόλεις τῆς Ἰωνίας καὶ τῆς Καρίας.

Στὸν στυλοβάτη τοῦ βόρειου κλίτους τῆς Βασιλικῆς ἐντοπίστηκε ἐντοιχισμένο ἀσβεστολιθικὸ βάθρο ποὺ φέρει δύο ἐπιγραφές, μία προγενέστερη στὴν κύρια πλευρὰ Α καὶ μία μεταγενέστερη σὲ δεύτερη χρήση στὴν πίσω πλευρὰ Β: *Ἀρ. εὑρ. 16297*, ὕψ. (μετώπου) 0.20 μ., πλ. 0.70 μ., πάχ. 0.655 μ., ὕψ. γραμμάτων 0.018-0.023 μ. Τὸ βάθρο ἔφερε τοὺς τιμητικοὺς ἀνδριάντες δύο αὐτοκρατόρων, ὁ πρῶτος ἦταν μαρμάρινος, ἐνῶ ὁ μεταγενέστερος δεύτερος χάλκινος, ὅπως δείχνουν τὰ σωζόμενα ἴχνη τῶν δύο χρήσεων στὴν ἄνω πλευρά (πίν. 59α).

Πλευρὰ Α:

Τὸν ἐπιφανέστατον καὶ ἀνδριώτατον
Φλ. Βαλέρ ⟦Καίσαρα Φλ. Κωνσταντεῖνον⟧
⟦- - - - - - - - - - - -⟧ Αὔγουστον
ἡ πόλις Μεσσηνίων.

Πλευρὰ Β:

Τὸν ἐπιφανέστατον Αὔγουστον
Φλ. Βαλλεντινιανὸν
ἡ πόλις Μεσση *vvvvv* νίων.

Ὁ τιμώμενος στὴν πλευρὰ Α τοῦ βάθρου (πίν. 28β) Αὔγουστος Φλάβιος Βαλέριος Κωνσταντῖνος εἶναι μάλλον ὁ Κωνσταντῖνος (Ι) *ὁ Μέγας* (25 Ἰουλ. 306 - 22. Μαΐου 337)[37]. Τιμήθηκε ἀπὸ τὴν πόλη τῶν Μεσσηνίων ἀρχικὰ ὡς Καῖσαρ (τὸ 306) καὶ στὴ συνέχεια (μετὰ τὴν ἀνακήρυξή του) ὡς Αὔγουστος (*IG* V 2, 136, 137, 139). Δὲν ἀποκλείεται ὅμως, ὁ Καῖσαρ Φλ(άβιος) Κωνσταντεῖνος (στ. 2) νὰ εἶναι ὁ ἕνας ἀπὸ τοὺς τρεῖς γιοὺς τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, ὁ μετέπειτα Αὔγουστος Κωνσταντῖνος ΙΙ (337-340). Μολονότι ὀνομάζεται Φλάβιος Κλαύδιος (καὶ Ἰούλιος) Κωνσταντῖνος[38], ὡς Καῖσαρ μαρτυρεῖται στὶς ἐπιγραφὲς μὲ τὰ ὀνόματα Φλά(βιος) Κωνσταντεῖνος (*TAM* V, 2, 1234), Οὐα(λέριος) Φλ(άβιος)

36. M. Segre, *Iscrizioni di Cos*, EV 135: Τιβερίωι Κα[ίσαρι Σεβαστοῦ] ụἱῶι Σεβαστ̣[ῶι] Δ̣ι̣ὶ Κ̣α̣π̣[ετ]ω̣λίωι Ἀλσείωι ὁ δᾶμος χαριστήριον.

37. D. Kienast, *Römische Kaisertabelle*, 294-299.

38. Kienast, ὅ.π. 305-306.

Κωνσταντεῖνος (*TAM* V, 2, 1235) καὶ Φλ(άβιος) Οὐαλ(έριος) Κωνσταντῖνος[39]. Ἡ ἀπόξεση τοῦ τίτλου καὶ τοῦ ὀνόματος τοῦ Καίσαρα στὸν στ. 2 καὶ ἡ ἀντικατάστασή του μὲ τὸν τίτλο τοῦ Αὐγούστου στὸν στ. 3 ὀφείλεται σὲ δεύτερη χρήση καὶ τῆς πλευρᾶς αὐτῆς τοῦ βάθρου. Τόσο τὰ ἴχνη ἀνέγερσης μαρμάρινου ἀγάλματος τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου στὴν πρώτη χρήση τοῦ βάθρου ὅσο καὶ ἡ διόρθωση τοῦ τίτλου του ἀπὸ Καίσαρα σὲ Αὔγουστο ἀντιστοιχοῦν ἀπόλυτα μὲ τὶς ἀλλαγὲς στὸ μαρμάρινο ἄγαλμα τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου ἢ τοῦ γιοῦ του Κωνσταντίνου ΙΙ (ἀρ. εὑρ. 263), ποὺ ἦλθε στὸ φῶς στὴν αἴθουσα ἀκροάσεων τῆς ἀστικῆς ἔπαυλης νοτιοανατολικὰ τοῦ Ἀσκληπιείου[40]. Τὸ δεξὶ χέρι του ἦταν ἀρχικὰ κατεβασμένο κατὰ μῆκος τοῦ κορμοῦ, ὡστόσο μὲ τὴν ἀναβάθμιση τοῦ εἰκονιζόμενου ἀπὸ Καίσαρα σὲ Αὔγουστο, ἀποσπάστηκε ἀπὸ τὸν ὦμο καὶ στερεώθηκε μὲ τὴ χρήση σιδερένιου συνδέσμου ὡς ἀνυψωμένο στὴ γνωστὴ χειρονομία τοῦ βασιλικοῦ-αὐτοκρατορικοῦ χαιρετισμοῦ (πίν. 59β).

Στὴν ἐπιγραφὴ τῆς πλευρᾶς Β (πίν. 28γ) τιμᾶται μὲ χάλκινο, ὅπως σημειώσαμε, ἀνδριάντα ὁ αὐτοκράτορας Βαλ(λ)εντινιανὸς Ι (25 Φεβρ. 364 - 17 Νοεμβρ. 375)[41], γιὸς τοῦ Γρατιανοῦ, στρατιωτικοῦ ἀπὸ τὴν Παννονία. Μοιράστηκε τὴν ἐξουσία μὲ τὸν ἀδελφό του Φλάβιον Βάλεντα. Ὁ Βαλεντινιανὸς κράτησε τὶς δυτικὲς ἐπαρχίες καὶ ὁ Βάλης τὴ διοίκηση τῆς Ἀνατολῆς. Τιμῶνται συνήθως μαζὶ ὡς Αὔγουστοι ἀπὸ τὶς ἑλληνικὲς πόλεις[42].

Στὴν ἐπίχωση τοῦ βόρειου κλίτους τῆς Βασιλικῆς ἀποκαλύφθηκε τὸ κάτω δεξὶ τμῆμα μεγάλου ἐνεπίγραφου ἀσβεστολιθικοῦ βάθρου, ἐλλιπὲς ἀριστερὰ καὶ πάνω: *Ἀρ. εὑρ. 16255*, ὕψ. μέγ. 0.70 μ., πλ. μέγ. 0.355 μ., πάχ. 0.445, ὕψος γραμμάτων 0.03 (τὸ Φ 0.07). Συνανήκει μὲ τὸ ἄνω ἀριστερὸ τμῆμα βάθρου, ἀρ. εὑρ. 12423, ποὺ εἶχε βρεθεῖ στὸ βόρειο ἄνοιγμα τῆς εἰσόδου ἀπὸ τὸν νάρθηκα

39. *Ἐπιγραφὲς Ἄνω Μακεδονίας* 114B, b.

40. Π. Θεμελης, Ὑστερορωμαϊκὴ καὶ Πρωτοβυζαντινὴ Μεσσήνη, στὸ Π. Θεμελης - Β. Κοντη (ἐκδ.), *Πρωτοβυζαντινὴ Μεσσήνη καὶ Ὀλυμπία: Ἀστικὸς καὶ ἀγροτικὸς χῶρος στὴ Δυτικὴ Πελοπόννησο, Πρακτικὰ τοῦ Διεθνοῦς Συμποσίου Ἀθήνα 29-30 Μαΐου 1998* (Ἀθήνα 2002) 20-58. G. Deligiannakis, Two Late-Antique Statues from Ancient Messene, *BSA* 100, 2005, 387-406.

41. Kienast, ὅ.π. 322-324.

42. Πρβ. *IG* VII 1849 (Θεσπιές) καὶ *SEG* 22, 470 (Δελφοί).

πρὸς τὸ κεντρικὸ κλίτος τῆς Βασιλικῆς[43]. Τὸ πλῆρες κείμενο τῶν δύο θραυσμάτων ἔχει ὡς ἑξῆς:

2ος αἰ. μ.Χ.

Ἡ π[όλις]
ἀνέθη[κεν Μᾶρκον?]
Αὐρ. Ἀσ[κληπιά]-
δην ἄριστ[α πολ]ειτẹ[υ]-
όμενον ἀρ̣[ετῆ]ς̣ ἕνεκεν
καὶ εὐνοί̣[ας ἇς] ἔχων διατε-
λεῖ εἰς αὐ̣[τὰν] στεφανώ-
σ[ασα] β(ουλῆς) ψ(ηφίσματι)
vacat

Μὲ τὴν προτεινόμενη ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου ἀπὸ τὴν Βούλα Μπαρδάνη φαίνεται πολὺ πιθανὴ ἡ ταύτιση τοῦ τιμωμένου μὲ τὸν Μᾶρκον Αὐρήλιον Ἀσκληπιάδην[44] τῆς ἐπιγραφῆς *IG* V 1, 666:

> Μ(ᾶρκος) Αὐρήλιος Ἀσκληπιάδης Ἀλεξανδρεὺς
> καὶ Ἀθηναῖος, δὶς περιοδονείκης, ἀλείπτ‹η›ς,
> νεικήσας Εὐρύκλεια ἀνδρῶν πάλην δὶς κα-
> τὰ τὸ ‹ἑ›ξῆ‹ς› ἐπὶ ἀγ‹ω›νοθέτου ‹Μ(άρκου) Α›ὐ‹ρη›λ(ίου) Ἀρέτω-
> νος καὶ Γα(ΐου) Ἰουλίου Αὐτ‹ο›κράτους.

Τὸ Ἱερὸ τῆς Εἰλειθυίας(;)

Συνεχίστηκε ἡ ἔρευνα στὸ λατρευτικὸ κτίσμα, τὸ θεμελιωμένο πάνω σὲ βραχῶδες ἄνδηρο σὲ ὑψόμετρο 560 μ. στὴ νότια πλαγιὰ τῆς Ἰθώμης καὶ σὲ ἀπόσταση 300 μ. ΒΔ τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀρτέμιδος Λιμνάτιδος. Ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕνα σχεδὸν τετράγωνο σηκό, διαστ. 5.45×5.15 μ., ἀβαθὴ πρόδομο, διαστ. 1.80×5.15 μ. καὶ τετρακιόνια ἰωνικὴ πρόσταση. Εἶναι κτισμένο ἐξ ὁλοκλήρου ἀπὸ ἀσβεστολιθικὲς λιθοπλίνθους. Σώζονται στὴ θέση τους οἱ ὀρθοστάτες καὶ ἀρκετοὶ δόμοι

43. Π. Θεμελης, *ΠΑΕ* 2002, 36, πίν. 33α (*SEG* 52, 407). Πρβ. S. Follet, *An.Ép.* 2003, 1618 (*SEG* 53, 403).

44. Προσωπογραφεῖται στὸν τόμο *Roman Peloponnese* II ὑπὸ τὸν ἀρ. 102.

τῆς ἀνωδομῆς. Μεταξὺ τῶν ὀρθοστατῶν καὶ τοῦ πρώτου δόμου, παρεμβάλλεται λίθινο ἕδρανο (ράφι) ποὺ περιτρέχει τὸν σηκὸ καὶ προεξέχει κατὰ 0.23 μ. πρὸς τὸ ἐσωτερικό. Στὸ μέσον τοῦ σηκοῦ, σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν πίσω δυτικὸ τοῖχο, βρίσκεται *κατὰ χώραν* μιὰ ὑψηλὴ ἀσβεστολιθικὴ βάση ποὺ ἔφερε μαρμάρινο λατρευτικὸ ἄγαλμα μικροῦ μεγέθους, ὅπως δείχνει ἡ ἐγκοπὴ γιὰ τὴν πλίνθο του (πίν. 60α). Στὸ μέσον τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ σηκοῦ βρίσκεται τὸ ἄνοιγμα τῆς εἰσόδου μὲ μονολιθικὸ ἀσβεστολιθικὸ κατώφλι. Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ σωζόμενου τμήματος τῆς πρώτης βαθμίδας τοῦ τριμεροῦς κρηπιδώματος ὑπάρχει ἡ γνωστὴ καὶ πολυσυζητημένη ἐπιγραφή, μιὰ νέα μεταγραφὴ τῆς ὁποίας ἔχει ὡς ἑξῆς:

Θηρύλος ἐνίκ(α), Αἰθίδας
Καλᾶι

Δηλαδή: ὁ Θηρύλος νίκησε, ὁ Αἰθίδας στὴν Καλή (θεὰ εὐχήθηκε). Ἡ ἐπιγραφὴ εἶναι χαραγμένη στὴν κρηπίδα μὲ μεγάλα ἀμελὴ γράμματα τοῦ 2ου-3ου αἰ. μ.Χ. καὶ ἐκτείνεται σὲ μῆκος 1.95 μ. Ἡ ἐπωνυμία αὐτὴ τῆς θεᾶς τοῦ τοκετοῦ ἀπαντᾶ καὶ σὲ μία χαραγμένη σὲ βράχο ἐπιγραφὴ τῆς Θήρας (*IG* XIII 3, 380). Κατὰ μῆκος τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ ναΐσκου σώζεται ἀνάλημμα σὲ ὕψος 2.50 μ., ποὺ συγκρατεῖ τὰ χώματα τοῦ ὑπερκείμενου ἀνδήρου. Πάνω στὸ ὑπερυψωμένο ἄνδηρο διατηροῦνται λείψανα κατασκευῆς, διαστάσεων 2.70×2.10 μ. Ἡ ἀνασκαφὴ ἔφερε μεταξὺ ἄλλων στὸ φῶς πλῆθος πήλινων εἰδωλίων κυρίως γυναικείων μορφῶν ποὺ φέρουν χοιρίδια στὴν ἀγκαλιὰ ἢ συγκρατοῦν ὑδρίες στὸ κεφάλι, ἐνῶ ἕνα εἰκονίζει γυναίκα μὲ βρέφος (πίν. 60β). Ὁρισμένα εἰδώλια καὶ προτομὲς εἶναι μεγάλου μεγέθους. Ἐντυπωσιακὸς εἶναι ἐπίσης ὁ ἀριθμὸς τῶν εἰδωλίων ποὺ εἰκονίζουν ζῶα, κυρίως ἄλογα (πίν. 60γ) καὶ βοοειδή. Πέντε ἐπιγραφὲς χαραγμένες σὲ πεσσίσκους ἢ στῆλες ποὺ μὲ ἀναθέσεις γυναικῶν στὴν Ἐλεύθια ἔχουν ἔλθει κατὰ καιροὺς στὸ φῶς σὲ διάφορες θέσεις στὴν περιοχὴ τῆς ἀγορᾶς καὶ τοῦ Ἀσκληπιείου τῆς Μεσσήνης. Ἡ θέση εὕρεσής τους στὴν περιοχὴ τοῦ κέντρου τῆς πόλης, μακριὰ ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς θεᾶς στὴν πλαγιὰ τῆς Ἰθώμης, προβληματίζει, δὲν εἶναι ἐντούτοις σπάνιες οἱ περιπτώσεις ἀνίδρυσης ἀναθημάτων διαφόρων θεοτήτων στὰ μεγάλα ἱερὰ τῆς πόλης, ὅπου δέσποζε ἡ λατρεία μιᾶς κύριας θεότητας.

Ἡ θέση τοῦ ἱεροῦ ψηλὰ στὴν πλαγιὰ τῆς Ἰθώμης χαρακτηρίζει λατρεία, ποὺ σχετίζεται μὲ θεότητα τῆς φύσης. καθὼς γειτνιάζει μὲ τὴν κορυφὴ ὅπου βρίσκεται τὸ ἱερὸ τοῦ Δία Ἰθωμάτα, ἐνισχύεται ἡ ταύτισή του μὲ αὐτὸ τῆς

Ἐλεύθιας, ἐνῶ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα στὸ ὑπερκείμενο ἄνδηρο πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν ἀντίστοιχα στὸν ἱερὸ θάλαμο (Μέγαρο) τῶν Κουρητῶν, ὅπου λάμβαναν χώρα προσφορὲς παντὸς εἴδους ζώων καὶ ὁλοκαυτώματα ἀνάλογα μὲ ἐκεῖνα τῆς Λαφρίας Ἀρτέμιδας στὴν Πάτρα, τὰ ὁποῖα περιγράφει μὲ ζωηρὰ χρώματα ὁ Παυσανίας (4.31.8-9). Στὸ ἱερὸ τῆς Ἐλεύθιας, τῆς *Καλῆς* θεᾶς γίνονταν προσφορὲς ἐπίτοκων ἢ ἀρτίτοκων γυναικῶν ἀπευθυνόμενες καὶ στοὺς Κουρῆτες, καλόβουλους δαίμονες, παραστάτες τῶν ἑτοιμόγενων γυναικῶν καὶ προστάτες ταυτόχρονα τῶν παιδιῶν. Οἱ Κουρῆτες ἄλλωστε ἔσωσαν τὸ βρέφος Δία, κατὰ τὸν τοπικὸ μύθο ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸν σχετικὸ με τὸν κρητογενὴ Δία μύθο, κλέβοντάς το, ὅταν ἀναγκάστηκε νὰ τὸ ἐγκαταλείψει ἡ Ρέα. Αὐτοὶ τὸ ἔφεραν στὴν Ἰθώμη, ὅπου τὸ ἔλουσαν μὲ νερὸ τῆς Κλεψύδρας οἱ Νύμφες Ἰθώμη καὶ Νέδα καὶ ἀνέλαβαν στὴ συνέχεια τὴν ἀνατροφή του. Ἡ λατρευτικὴ σχέση Ἐλεύθιας-Κουρητῶν μὲ τὸν Δία Ἰθωμάτα συνηγορεῖ ὑπὲρ καὶ τῆς τοπογραφικῆς ἐγγύτητας τῶν ἱερῶν τους. Ἑπομένως ἡ γειτνίαση τοῦ μικροῦ ἱεροῦ ἀρ. 10 μὲ ἐκεῖνο τοῦ Ἰθωμάτα ἀποτελεῖ, ἐκτὸς τῶν ἄλλων ἐνισχυτικῶν στοιχείων (ἐπιγραφὴ *Καλῆς*), πρόσθετο ἐπιχείρημα ταύτισής του μὲ τὸ ἱερὸ Ἐλεύθιας-Κουρητῶν. Σὲ ἐπίρρωση τῆς λατρευτικῆς ὑπόστασης τῶν Κουρητῶν στὴ Μεσσήνη ἔρχεται ἡ ἐπιγραφὴ *IG* V1, 1445, ὅπου οἱ καλόβουλοι δαίμονες ἀποκαλοῦνται *Καλοί*, ἀνάλογα δηλαδὴ μὲ τὴν *Καλὴ* θεὰ τοῦ τοκετοῦ[45].

Ἡ Εἰλείθυια ἦταν κόρη τῆς Ἥρας σύμφωνα μὲ τὴν *Ἰλιάδα* τοῦ Ὁμήρου (11.271), ἐνῶ ἡ *Θεογονία* τοῦ Ἡσιόδου (922) τὴν θέλει κόρη τοῦ Διὸς καὶ τῆς Ἥρας καὶ ἀδελφὴ τῆς Ἥβης καὶ τοῦ Ἄρη. Στὸ Ἄργος καὶ στὴν Ἀττικὴ τὸ ὄνομά της ἀποτελεῖ συχνὰ ἐπώνυμο τῆς Ἥρας, ἐνῶ στὴ Βοιωτία εἶναι συνοδευτικὸ τῆς Ἀρτέμιδας ποὺ ἀποκαλεῖται καὶ Λοχία. Ταυτίζεται συχνὰ καὶ μὲ τὴν Ἶσιδα Εἰλειθυία καὶ Λοχία. Ὀνομάζεται συχνὰ *Ἐλεύθ(υ)ια* ὅπως στὴν ἀρχαία Μεσσήνη, καθὼς καὶ Ἐλευθώ, καθιστώντας ἔτσι σχεδὸν βέβαιη τὴν ἐτυμολογικὴ σχέση τοῦ ὀνόματός της μὲ τὰ ρήματα *εἰλεῖσθαι* καὶ ἐλεύθω[46]. Ἦταν μὲ ἄλλα λόγια ἡ «ἐρχόμενη», ἡ κραυγὴ τοῦ πόνου, ἡ *ὀλολυγὴ* τῆς ἑτοιμόγενης γυναίκας

45. Γιὰ τοὺς Κουρῆτες καὶ τὸν ὕμνο ἀπὸ τὸ Παλαίκαστρο τῆς Κρήτης βλ. R. BOSANQUET, The Palaikastro Hymn of the Kouretes, *BSA* 15, 1908/1909, 339-356.

46. Μολονότι ὁρισμένοι ἐρευνητὲς ὑποστηρίζουν ὅτι ἕλκει τὴν καταγωγὴ ἀπὸ τὴ σημιτικὴ θεὰ Loledeth ἢ Alilat.

(*Ὁμηρικὸς Ὕμνος στὸν Ἀπόλλωνα* 119), ἡ ὁποία καλεῖ ἀπεγνωσμένα τὴ θεὰ νὰ σπεύσει κοντά της γιὰ βοήθεια, καὶ ἡ θεὰ ἔρχεται καὶ μαζί της «ἔρχεται» στὸν κόσμο καὶ τὸ παιδί. Αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ὑπόσταση τῆς θεᾶς χρωματίζουν ορισμένα ἐπίθετα ποὺ ἐνίοτε τὴν συνοδεύουν, σύμφωνα μὲ φιλολογικὲς καὶ ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες, ὅπως πολύστονος, μογοστόκος (*Ἰλ.* 272), ματροπόλος (Πινδ. *Ὀλυμπ.* 6.42), λυσίζωνος (Θεόκρ. 17.60) καὶ ἐπιλυσαμένη (Ἡσύχ. s.v.). Κατατάσσεται ἀπὸ θρησκειολόγους στὴν κατηγορία τῶν κατώτερων θεῶν ποὺ δὲν ἀπέκτησαν ὑπερτοπικὴ σημασία, ὡστόσο ἡ λατρεία της εἶχε διαδοθεῖ σὲ ὁλόκληρο τὸν ἑλλαδικὸ χῶρο, ἠπειρωτικὸ καὶ νησιωτικό. Ἡ παρουσία της ἐξάλλου στὸ σπήλαιο τῆς Ἀμνισοῦ χρονολογεῖται τουλάχιστον ἀπὸ τὸ 1800 π.Χ., σύμφωνα μὲ τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα καὶ σύμφωνα μὲ τέσσερεις πινακίδες τῆς Γραμμικῆς Β ἀπὸ τὴν Κνωσὸ ποὺ ἀναφέρουν τὸ ὄνομά της σὲ σχέση μὲ τὴν Ἀμνισό (a-mi-ni-so, (a)e-re-u-ti-ja).

Ὁ Paul Faure συνέδεσε τὸ ὄνομά της μὲ τὰ τοπωνύμια *Ἐλεύθερνα* καὶ *Ἐλευσίνα* τὰ ὁποῖα θεωρεῖ προελληνικά, ἀνάγοντας τὴ λατρεία στὸ σπήλαιο τῆς Ἀμνισοῦ στὰ Νεολιθικὰ χρόνια. Ἀπὸ τὴν Κρήτη ἡ λατρεία τῆς Εἰλειθυίας μεταφέρθηκε ἀρχικὰ στὴ Δῆλο ὅπου οἱ Ὑπερβόρειες Παρθένες Ὑπερόχη καὶ Λαοδίκη τῆς πρόσφεραν θυσία καὶ τὴν βοήθησαν νὰ καταπραΰνει τὶς ὠδῖνες τοῦ τοκετοῦ τῆς Λητοῦς, ὅταν γεννοῦσε στὸ ἱερὸ νησί, κάτω ἀπὸ τὸν φοίνικα, τὸν Ἀπόλλωνα καὶ τὴν Ἀρτέμιδα. Οἱ Δήλιοι ἔψαλλαν καὶ ὕμνο ποὺ εἶχε συνθέσει ὁ Ὠλὴν ἀπὸ τὴ Λυκία γιὰ τὴν Εἰλειθυία. Ἀπὸ τὴ Δῆλο ἡ λατρεία μεταφέρθηκε τάχιστα στὴν Πάρο, τὴ Θήρα, τὴν Τέω, τὴν Ἀμοργό, τὴν Ἄνδρο, τὴ Ρόδο καὶ τὴν Ἀττική. Τὸ κύριο ἀθηναϊκὸ ἱερό της βρισκόταν μεταξὺ τοῦ Σαραπείου καὶ τοῦ Ὀλυμπιείου (*Παυσ.* 1.18.5), ἐνῶ ἱερὰ τῆς *Εἰλειθυίας ἐν Ἄγραις* καὶ τῆς *Ἥρας Εἰλειθυίας* ἀναφέρονται σὲ ἀττικὲς ἐπιγραφές. Ὁ Παυσανίας (ὅ.π.) σημειώνει μεταξὺ ἄλλων ὅτι *τὰ (τρία) ξόανα τῆς Εἰλειθυίας μόνο στοὺς Ἀθηναίους εἶναι ντυμένα ὡς χαμηλὰ στὰ πόδια, δύο μάλιστα ἀπὸ αὐτά, κατὰ τὰ λεγόμενα τῶν γυναικῶν, ἦταν κρητικὰ καὶ ἀναθήματα τῆς Φαίδρας, ἐνῶ τὸ ἀρχαιότερο τὸ εἶχε φέρει ὁ Ἐρυσίχθων ἀπὸ τὴ Δῆλο.* Ἡ ἐκκλησία τῆς Παναγιᾶς Γοργοεπήκοου, δίπλα στὴ Μητρόπολη τῶν Ἀθηνῶν, εἶναι γνωστὴ καὶ ὡς ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Ἐλευθερίου, ὁ ὁποῖος διαδέχτηκε τὴν Εἰλειθυία ὡς προστάτης τοῦ τοκετοῦ καὶ "ἐλευθερωτής" τῶν γυναικῶν ἀπὸ τοὺς πόνους τῆς γέννας. Λατρεία τῆς Εἰλειθυίας μαρτυρεῖται ἐπίσης στὸν βοιωτικὸ Ὀρχομενό, τὸ Ἄργος, τὴ Βούρα, τὴν Ἑρμιόνη, τὸν Κλείτορα, τὴν Κόρινθο καὶ τὸ Αἴγιον τῆς Ἀχαΐας,

ὅπου τὸ «παλαιὸ» λατρευτικὸ ξόανο τῆς θεᾶς ἦταν ἀκρόλιθο καὶ σκεπασμένο μὲ λεπτὸ ὕφασμα ἀπὸ τὸ κεφάλι ὡς τὰ πόδια, ὅπως περίπου τὰ ντυμένα ἀθηναϊκὰ ξόανα τῆς θεᾶς ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω. Τὸ ἕνα χέρι τοῦ ἀγάλματος στὸ Αἴγιο ἦταν λυγισμένο μπροστά, ἐνῶ μὲ τὸ ὑψωμένο δεξὶ κρατοῦσε δάδα, σύμφωνα μὲ τὴν περιγραφὴ τοῦ Παυσανία (7.23.5-6) καὶ τὴ μαρτυρία ὁρισμένων χάλκινων νομισμάτων ρωμαϊκῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων ποὺ τὴν εἰκονίζουν. Ὁ περιηγητής μας προσθέτει καὶ τὰ ἑξῆς ἐνδιαφέροντα μὲ τὴ δική του ἑρμηνεία γιὰ τὴ δάδα: «*οἱ δᾶδες τῆς Εἰλειθυίας θὰ μποροῦσε νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι συμβολίζουν τὶς ὠδῖνες τοῦ τοκετοῦ ποὺ εἶναι σὰν φωτιὰ γιὰ τὶς γυναῖκες, θὰ μποροῦσε ἀκόμη νὰ θεωρηθοῦν ὡς σύμβολα τοῦ φωτός, στὸ ὁποῖο φέρνει τὰ παιδιὰ ἡ Εἰλειθυία*».

Ἦταν ἔργο τοῦ Μεσσήνιου γλύπτη Δαμοφῶντα Φιλίππου, τοῦ ὁποίου ἡ καλλιτεχνικὴ δραστηριότητα τοποθετεῖται στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. Εἰδικὸ ἐνδιαφέρον στὴν περίπτωση τοῦ Αἰγίου, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ λατρεία τῆς Εἰλειθυίας καὶ τὴν εἰκονογραφία τοῦ δαμοφώντιου λατρευτικοῦ της ἀγάλματος, παρουσιάζει τὸ γεγονὸς ὅτι λατρευόταν ἐκεῖ καὶ ὁ Ζεὺς ὡς θεϊκὸ παιδὶ καὶ «*Κοῦρος Μέγιστος*», εἶχε μάλιστα ἀνατραφεῖ ἀπὸ τὴν ἱερὴ αἶγα, ὅπως ὁ Ζεὺς ὁ Κρητογενὴς καὶ ὁ Ζεὺς Ἰθωμάτας. Σὲ ἐπίρρωση τῆς μαρτυρίας τοῦ Παυσανία ἔρχονται ὁρισμένα χάλκινα νομίσματα Αἰγίου τῶν ρωμαϊκῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων μὲ ἀνάλογες ἀπεικονίσεις καὶ ἐπιγραφές, ὅπως «*Ζεὺς Μέγας*» καὶ «*Αἰγιέων παῖς*». Τὸ φορητὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τοῦ Αἰγιέα Δία, ἔργο πιθανῶς τοῦ γλύπτη Ἀγελάδα, ὅπως καὶ ἐκεῖνο τοῦ Δία Ἰθωμάτα, φύλαγε ὁ ἱερέας στὴν κατοικία του ἀναλαμβάνοντας τὸν ρόλο τῆς τροφοῦ. Ἱερὰ τῆς Εἰλειθυίας ὑπῆρχαν βέβαια καὶ σὲ πολλὲς ἄλλες πόλεις τῆς χώρας, ὅπως στὰ Μέγαρα, στὴν Ἐρέτρια, στὴν Τεγέα, στὴν Ὀλυμπία σὲ σχέση μὲ τὸν Σωσίπολη, τοὺς Δελφούς, τὴ Σπάρτη, τὴ Μεγαλόπολη καὶ βέβαια τὴ Μεσσήνη[47].

Ὅπως εἶχε προτείνει ὁ Philip Le Bas, ἡ Ἄρτεμις Λιμνᾶτις φαίνεται ὅτι ταυτίζεται μὲ τὴν Λαφρία, τὴν πανάρχαια θεότητα τῆς φύσης, τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου, τὴν *πότνια θηρῶν*. Ἔτσι πιθανῶς ἐξηγεῖται καὶ ἡ ἀποσιώπηση

---

47. Γιὰ τὴν Εἰλειθυία γενικῶς βλ. S. PINGIATOGLOU, *Eileithyia* (Würzburg 1981), 37-42.

τοῦ τόσο σημαντικοῦ ἱεροῦ τῆς Λιμνάτιδος ἐκ μέρους τοῦ Παυσανία, ὁ ὁποῖος ἀναφέρει μόνο αὐτὸ τῆς Λαφρίας, τὸ ἄγαλμά της ὡς ἔργο τοῦ Δαμοφῶντος καὶ τὰ ἰδιαιτέρως ἐντυπωσιακὰ λατρευτικὰ δρώμενα ποὺ τελοῦνταν στὴν Πάτρα μὲ ὁλοκαυτώματα ἄγριων καὶ μὴ θηλαστικῶν ζώων καὶ πτηνῶν καὶ μὲ τὴν καύση παντοειδῶν καρπῶν (*Παυσ.* 4.31.6-7 καὶ 7.18,11-13). Οἱ Μεσσήνιοι δέχθηκαν καὶ υἱοθέτησαν τὴ λατρεία τῆς Λαφρίας ζώντας δίπλα στοὺς Καλυδώνιους κατὰ τὸ διάστημα τῆς ἐγκατάστασής τους στὴ Ναύπακτο. Τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς Λαφρίας Ἀρτέμιδας στὴ Μεσσήνη εἰκόνιζε τὴ θεὰ ὡς κυνηγέτιδα, *θηρεύουσαν*, κατὰ τὸν Παυσανία, ὅπως δηλαδὴ εἰκονίζεται ἡ Λαφρία τῆς Καλυδώνας. Σὲ χάλκινα νομίσματα τῆς Μεσσήνης, ἡ Ἄρτεμις ποὺ παριστάνεται ὄρθια μὲ κοντὸ χιτώνα καὶ δόρυ στὸ δεξὶ χέρι, ἀκουμπώντας ἀριστερὰ σὲ κιονίσκο καὶ συνοδευόμενη ἀπὸ σκύλο, ἔχει ἀναγνωρισθεῖ ὡς Ἄρτεμις Λαφρία, ὡς τὸ λατρευτικὸ δηλαδὴ ἄγαλμα τῆς θεᾶς, ἔργο τοῦ Δαμοφῶντος.

Τὸ ἱερὸ τοῦ Δία Ἰθωμάτα

Στὴν ὑψηλότερη κορυφὴ τῆς Ἰθώμης εἶναι χτισμένο τὸ παλιὸ μοναστήρι τοῦ Βουλκάνου. Στὴν ἴδια κορυφὴ μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὸ μοναστήρι σώζονται θεμέλια ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ Δία Ἰθωμάτα, ποὺ κατὰ τὴν παράδοση ἱδρύθηκε ἀπὸ τοὺς πρώτους βασιλεῖς τῆς χώρας Πολυκάονα καὶ Μεσσήνη (πίν. 61α). Κατὰ τὴν περίοδο τῆς βασιλείας τοῦ Αἰπυτίδη Γλαύκου, ἡ παλαιὰ λατρεία τοῦ Ἰθωμάτα ἔγινε δεκτὴ ἀπὸ τοὺς Δωριεῖς κατοίκους, κατὰ τὸν Παυσανία (4.3.9). Κατὰ τὸν Παυσανία (4.31.2), ἐπίσης, τὰ παλαιὰ χρόνια ὀργάνωναν καὶ ἀγώνα μουσικῆς, ὅπως τεκμαίρεται ἀπὸ τοὺς στίχους τοῦ Εὔμηλου, ποιητῆ τοῦ 6ου αἰ. π.Χ., ποὺ ἀποτελοῦν μαρτυρία ὕπαρξης καὶ λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ πολὺ πρὶν τὴν ἵδρυση τῆς Μεσσήνης. Τὸ ἱερὸ τοῦ Δία λειτουργοῦσε σὲ σχέση μὲ πόλισμα ποὺ εἶχε συνέχεια ζωῆς ἀπὸ τὸν 8ο αἰ. ὡς τὸν 4ο αἰ. π.Χ. καὶ ὀνομαζόταν Ἰθώμη, ὅπως τὸ ὄρος. Ἐδῶ διατηρήθηκε ἄσβεστη ἡ ἐθνικὴ συνείδηση τῶν ὑποδουλωμένων Μεσσήνιων ὡς τὰ χρόνια τῆς ἀπελευθέρωσης καὶ δὲν ὑπῆρχε λόγος νὰ πλασθεῖ ἐκ νέου.

Τὸ εἰκονιζόμενο σὲ νομίσματα τῆς Μεσσήνης ἄγαλμα τοῦ Διός, μὲ κεραυνὸ στὸ δεξὶ χέρι καὶ ἀετὸ στὸ προτεταμένο ἀριστερό, ἀποδίδει τὴ μορφὴ τοῦ Ἰθωμάτα. Ὁ Παυσανίας παρουσιάζει τὸν Δία ὡς «θεϊκὸ παιδὶ» ποὺ ἀνατράφηκε ἀπὸ τὶς νύμφες Νέδα καὶ Ἰθώμη, ὅπως ἀνάλογα μαρτυρεῖται γιὰ τὸν κρητογενὴ

Δία-παῖδα καὶ τὸν Δία τοῦ Αἰγίου[48]. Φαίνεται ὅτι ὁ τύπος τοῦ κεραυνοβολοῦντος Διὸς ἀποτελοῦσε τὸ λατρευτικό του ἄγαλμα, ἐνῶ ἕνα μικρότερου μεγέθους χάλκινο ἄγαλμα ποὺ εἰκόνιζε τὸν Δία-παιδὶ καὶ εἶχε φιλοτεχνήσει ὁ Ἀγελάδας (τέλος 6ου-ἀρχὲς 5ου αἰ. π.Χ.) γιὰ τοὺς Μεσσήνιους τῆς Ναυπάκτου μεταφέρθηκε στὸ ἱερὸ τῆς Ἰθώμης ἀπὸ τοὺς ἐπαναπατρισμένους Μεσσήνιους τὸ 369 π.Χ. Τὸ ἴδιο ἰσχύει, ὅπως σημειώσαμε, γιὰ τὴ λατρεία τῆς Λαφρίας, ἡ ὁποία μεταφυτεύθηκε στὴ Μεσσήνη ἀπὸ τὴν Καλυδώνα. Ὁ Μεσσήνιος στρατηγὸς καὶ θρυλικὸς ἥρωας τοῦ δεύτερου μεσσηνιακοῦ πολέμου Ἀριστομένης θυσίασε, κατὰ τὴν παράδοση στὸν Ἰθωμάτα τριακόσιους αἰχμαλώτους, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τὸν βασιλιὰ τῶν Λακεδαιμονίων Θεόπομπο ὡς *«ἱερεῖον εὐγενές»* (Κλήμης, *Προτρεπτικὸς* 36P)[49]. Ἡ ἀνθρωποθυσία αὐτὴ φέρνει στὸν νοῦ ἀνάλογες θυσίες στὸν Λύκαιο Δία. Στὴ λατρευτικὴ καὶ τοπογραφικὴ σχέση τοῦ ἱεροῦ τοῦ Διὸς Ἰθωμάτα καὶ ἐκείνου τῆς Εἰλειθυίας καὶ τῶν Κουρητῶν ἀναφερθήκαμε παραπάνω.

Ἐργαστηριακὴ ἐπεξεργασία ἐπιγραφῶν

1. Θραύσματα ἐνεπίγραφης μαρμάρινης δέλτου, ποὺ ἀποκαλύφθηκαν στὸ ἀνατολικὸ σκέλος τῆς ὑπόγειας ὑδατοδεξαμενῆς τοῦ Ἰσείου, συγκολλήθηκαν καὶ ἔδωσαν τὴν παρακάτω πεντάστιχη ἐπιγραφή, ἀρ. εὑρ. 16439, ὕψ. σωζ. 0.295 μ., μῆκ. 0.336 μ., πάχ. 0.037 μ. (πίν. 61β):

τοῖς τ᾽ ἐν ἄγμα-
σιν καὶ τ[ῆ]ι οἰκο-
3 δομίαι [κα]ὶ τῆι
τῶν [ὁδῶ]ν στρώ-
σει [. . . . .]

Ὕψ. γραμμάτων 0.034 μ. ἕως 0.06 μ. Ἡ λέξη ἄγμα, ἀπὸ τὸ ρῆμα ρήγνυμι, σύμφωνα μὲ τὸ Liddel-Scott, σημαίνει θραῦσμα (Πλούτ., *Φιλοπ.* 6). Ἡ λέξη οἰκο-

48. H. VERBRUGGEN, *Le Zeus Crétois. Collection d'Études Mythologiques* (Paris 1981). Πρβ. E. Vikela, Continuity in Greek Religion: The Case of Zeus Cretagenes, *Cretan Studies* 8, 199-216.

49. D. OGDEN, *Aristomenes of Messene: Legends of Sparta's Nemesis* (Ceredigion Wales 2004) 40-44.

δομία σημαίνει δόμησις, ἀνοικοδόμηση (*IG* I2, 338.15). Ἡ ἐπιγραφὴ ἑπομένως ἀναφέρεται στὴν οἰκονομικὴ συμβολὴ Μεσσήνιου εὐεργέτη, μέλους πιθανῶς τῆς γνωστῆς οἰκογένειας τῶν Σαιθιδῶν, γιὰ νὰ στρωθοῦν ὁδοί[50], νὰ οἰκοδομηθοῦν κατεστραμμένα κτήρια καὶ νὰ ἀποκατασταθοῦν ἀγάλματα(;) ποὺ κείτονταν σὲ θραύσματα, ἐν ἄγμασιν. Ἡ μαρμάρινη δέλτος πρέπει νὰ ἦταν ἐντοιχισμένη σὲ ἐμφανὲς σημεῖο στὸ Ἰσεῖο ἢ στὸ παρακείμενο θέατρο. Φαίνεται ὅτι ἀποτελοῦσε συνέχεια μιᾶς ἄλλης ἀντίστοιχης ἐνεπίγραφης δέλτου μὲ τὴν ἀρχὴ τοῦ κειμένου. Σημειωτέον ὅτι ἔχουν βρεθεῖ θραύσματα ἀπὸ δύο ἐπὶ πλέον παρόμοιες ἐνεπίγραφες μαρμάρινες δέλτους στὴν περιοχὴ τοῦ Ἰσείου καὶ τοῦ θεάτρου ποὺ ἐνισχύουν τὴν ὑπόθεση.

2. Ὁλοκληρώθηκε ὁ καθαρισμὸς τῆς ἐπιφάνειας καὶ τὸ ἄνοιγμα τῆς μιᾶς ἀπὸ τὶς δύο (ἀρ. εὑρ. 1551 καὶ 1552) ἀναδιπλωμένες μολύβδινες πινακίδες, ποὺ εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ τὸ 2006 στὴν ἐπίχωση τοῦ ὑπόγειου Θησαυροῦ τῆς πόλης στὰ νότια τοῦ ναοῦ τῆς Μεσσάνας[51]. Μὲ δυσκολία καὶ ἀμφιβολίες ἀναγνώσθηκε ἡ ἑξῆς δεκάστιχη ἐπιγραφή, ἀχνὰ χαραγμένη στὸ ἔλασμα μὲ μεγάλα δυσανάγνωστα γράμματα, ἀρ. εὑρ. 15542, μῆκ. 0.182 μ., πλ. 0.117 μ., πάχ. 0.002 μ.:

Καλῶ
Ἐλεύθειαν, Κῆρας
Ἑκάταν, Ἑβρακλέα
καὶ κλε(ι)νὸν
Ἱπόλυτο(ο)ν
καὶ Ἐλευσινίας
κ[- - - - - -]αι
τοὺς [- - - - -]
Μεσ[σα]νίους
ΟΥΝ[...]Α [- -]

50. Πρβ. Στραβ. 5.3.8. Στὴν ἐπιγραφὴ *SEG* 52, 1496 ἀναφέρεται ἡ ἐπισκευὴ προσκηνίου, ἀγαλμάτων καὶ ἀνόδων (παρόδων;). Βλ. καὶ Π. Θεμελης, *ΠΑΕ* 2007, 28, πίν. 28γ.

51. Π. Θεμελης, *ΠΑΕ* 2006, 52.

Ὕψ. γραμμ. ἀπὸ 0.007 ἕως 0.014 μ. Τὰ γράμματα ἐπικαλύπτουν ἐν μέρει τὸ ἕνα τὸ ἄλλο μὲ τάσεις ἐπισεσυρμένης γραφῆς δυσχεραίνοντας τὴν ἀνάγνωση καὶ καθιστώντας σχεδὸν ἀδύνατη τὴ χρονολόγησή τους. Τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι οἱ μολύβδινες πινακίδες ρίχτηκαν στὸν ὑπόγειο Θησαυρὸ μετὰ τὴ δολοφονία (δηλητηριασμὸ) ἐκεῖ τοῦ Φιλοποίμενα τὸ 183 π.Χ. καὶ τὴν ἐγκατάλειψη τοῦ κτίσματος. Τὸ περιεχόμενο δὲν ἐντάσσεται ἀπόλυτα στὴν κατηγορία τῶν καταδέσμων[52]. Καλεῖται ἡ θεὰ τοῦ τοκετοῦ *Ἐλεύθια*, γιὰ τὴν ὁποία ἔγινε ἀναλυτικὰ λόγος παραπάνω, οἱ *Κῆρες*, τὰ βλαπτικὰ πνεύματα ποὺ φέρνουν θάνατο καὶ θεωροῦνται καὶ ψυχὲς τῶν νεκρῶν[53], ἡ *Ἑκάτη*, θεὰ τῶν ὁδῶν (Ἐνοδία), τῆς νυκτερινῆς μαγείας καὶ τῶν φαντασμάτων ποὺ μπαινοβγαίνει ἐλεύθερα στὸν Κάτω Κόσμο, ἀλλὰ καὶ ὁ *Ἡρακλῆς* ποὺ κατέβηκε στὸν Ἅδη γιὰ νὰ ἁρπάξει τὸν κέρβερο, θεοποιήθηκε καὶ ἔγινε πρότυπο γιὰ τίς ἐλπίδες μεταθανάτιας ζωῆς. Καλοῦνται τέλος ὁ *κλεινὸς Ἱππόλυτος* καὶ οἱ *Ἐλευσίνιες* θεὲς τοῦ Κάτω Κόσμου Περσεφόνη καὶ Δήμητρα. Ὁ Ἱππόλυτος ἐδῶ δὲν εἶναι ὁ ἁγνὸς κυνηγὸς ποὺ πρόσφερε ἄνθινο στεφάνι στὴν Ἀρτέμιδα καὶ προκάλεσε τὴν μῆνιν τῆς Ἀφροδίτης, ἀλλὰ «*αὐτὸς ποὺ λύνει τοὺς ἵππους*», γιὸς τοῦ Θησέα καὶ ἐγγονὸς τοῦ ἵππιου *Βασιλέα* Ποσειδώνα μὲ μεγάλο τέμενος καὶ ναὸ στὴν Τροιζήνα. Ἂν ἡ ἀνάγνωση τοῦ στίχου 9 εἶναι ὀρθὴ τότε ἡ κατάρα ἀπευθύνεται στοὺς Μεσσήνιους, ἄγνωστο γιὰ ποιὸ λόγο.

3. *Ἀρ. εὑρ. 16303*. Πεσσίσκος ἐνεπίγραφος ἀπὸ ἀσβεστόλιθο, σπασμένος ἄνω καὶ κάτω. Ὕψος μέγ. 0.415, πλ, 0.115 μ., πάχ. 0.125 μ. Ὕψος γραμμάτων 0.01-0.012 μ. Βρέθηκε σὲ σύγχρονο μανδρότοιχο ἀνατολικὰ ἀπὸ τὸν χῶρο τῆς ἀστικῆς ἔπαυλης νοτιοανατολικὰ τοῦ Ἀσκληπιείου καὶ συντηρήθηκε (πίν. 62α):

2ος αἰ. π.Χ.

vacat 0.09
Ἀρτέμιτ[ι]
Σωτεῖραι
Νίκων

52. D. R. JORDAN, Defixiones from a well near the southwest corner of the Athenian Agora, ***Hesperia*** 54, 1985, 205-255 μὲ βιβλιογραφία.

53. W. BURKERT, *Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Θρησκεία, Ἀρχαϊκὴ καὶ Κλασικὴ Ἐποχή* (Ἀθήνα 1993) 381 καὶ 489.

Θεότιμο[ς]
[Ἀ]ριστο-
φάνης
Ἀριστο-
μένης.
vacat 0.15

Ἡ ἐπωνυμία *Σώτειρα* τῆς Ἀρτέμιδος ἦταν ὥς σήμερα ἀμάρτυρη στὴ Μεσσήνη. Λατρεία τῆς Ἀρτέμιδος Σωτείρας μαρτυρεῖται στὴν ἀγορὰ τῆς Μεγαλόπολης ὅπου συλλατρεύεται μὲ τὸν Δία Σωτείρα (*Παυσ.* 8.30.10), καθὼς καὶ στὴν Τεγέα[54]. Ἀπὸ τὰ τέσσερα ὀνόματα τῶν ἀναθετῶν, τὸ Ἀριστοφάνης ἀπαντᾶται γιὰ πρώτη φορὰ στὴ Μεσσηνία.

4. Ἀπὸ μανδρότοιχο τοῦ κτήματος τοῦ Εὐσταθίου Κουντούρη, 25 μ. Ν-ΝΑ τῆς ΝΑ γωνίας τοῦ μνημείου XVI/36 (Ἱεροθυσίου) ἀνασύρθηκε τὸ ἄνω μέρος ἑρμαϊκῆς στήλης ἀπὸ ἀσβεστόλιθο χωρὶς ψευδοβραχίονες (πίν. 62β). Σώζεται μέρος τοῦ σώματος μέχρι καὶ τὸ μισὸ περίπου τοῦ λαιμοῦ. *Ἀρ. εὑρ. 16420,* ὕψ. 0.49, πλ. 0.19, πάχ. 0.18. Ὕψος γραμμάτων 0.02 (τὸ Ο καὶ τὸ Ω 0.015).

2ος (;) αἰ. π.Χ.

Διὶ *v* Ἐπιδώ-
ται vac.
[Π]εισῖνος
vacat

Κατὰ τὸ Λεξικὸ τοῦ Ἡσυχίου, Ἐπιδώτας εἶναι ὁ Ζεὺς ἐν Λακεδαίμονι. Λατρεία τοῦ Ἐπιδώτα Διὸς μαρτυρεῖται φιλολογικὰ (*Παυσ.* 8, 9, 2) καὶ ἐπιγραφικὰ (*IG* V 2, 270) στὴν Ἀρκαδικὴ Μαντίνεια. Τὸ ὄνομα Πεισῖνος ἀμάρτυρο στὴ Μεσσηνία.

5. Τμῆμα στέψης βάθρου, σπασμένο ἀριστερά, δεξιὰ καὶ πίσω εἶχε χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴν κάλυψη τοῦ τάφου ἀρ. 195.01. *Ἀρ. εὑρ. 16472,* ὕψος 0.192 μ., πλ. μέγ. 0.421 μ., πάχ. μέγ. 0.225 μ. Φέρει μονόστιχη ἐπιγραφή:

---

54. *IG* V 2, 68, 84 καὶ 85 (2ος αἰ. π.Χ.-2ος αἰ. μ.Χ.).

2ος/1ος αἰ. π.Χ.

[- - - Ἀπ]ολλώνιος Εὐ[- - - -].

Ἀποκατάσταση μνημείων

Παλαίστρα. Ὁλοκληρώθηκε ἡ διαμόρφωση τοῦ χώρου τῆς παλαίστρας ποὺ ἀποτελεῖ προέκταση τῆς δυτικῆς στοᾶς του Γυμνασίου καὶ συνδέεται ἀρχιτεκτονικὰ μὲ αὐτό (πίν. 62γ). Οἱ στάθμες τῶν στυλοβατῶν ποὺ φέρουν τοὺς δωρικοὺς κίονες τῶν στοῶν ἀποκαταστάθηκαν ἐνῶ ταυτόχρονα ἀνασυγκροτήθηκαν οἱ μετακινημένες λίθινες αὖλακες ἀπορροῆς τῶν ὀμβρίων. Φυτεύθηκε μὲ ἕρπουσα χλόη (kikuyu gras) τὸ αἴθριο, ἐσωτερικὰ τοῦ περιστυλίου, πραγματοποιήθηκαν συγκολλήσεις ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν καὶ ἔγινε καθαρισμός τους μὲ βιοκτόνα, τοποθετήθηκε ἐπίσης ἐνημερωτικὴ πινακίδα γιὰ τὸ κοινό. Τὸ γκρεμισμένο ἀνάλημμα ποὺ συγκρατοῦσε τὴ νότια στοὰ τῆς παλαίστρας ἀποκαταστάθηκε πλήρως μετὰ τὴν τοποθέτηση στὴ θέση τους καὶ τῶν λίγων σωζόμενων ὀρθοστατῶν μὲ τὶς στέψεις τους (πίν. 63α).

Κάτω ἀπὸ τὶς πεσμένες ὀγκώδεις λιθοπλίνθους τοῦ ἀναλήμματος τῆς παλαίστρας ἦλθε στὸ φῶς ὀρθογώνιο ταφικὸ μνημεῖο, διαστάσεων 6×3.50 μ., ποὺ περιλαμβάνει ἐννέα κιβωτιόσχημους τάφους κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδό του (εἰκ. 7, πίν. 63β). Ἡ διευθέτηση τῶν ταφικῶν θηκῶν μέσα στὸν ἐπιμήκη ὀρθογώνιο χῶρο τοῦ μνημείου ἔχει γίνει μὲ πρωτότυπο τρόπο: οἱ ἕξι θῆκες εἶναι τοποθετημένες ἐγκάρσια ἀνὰ δύο ζεύγη, ἐνῶ οἱ τρεῖς σὲ σειρὰ παράλληλα μὲ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ μνημείου. Οἱ τάφοι βρέθηκαν συλημένοι καὶ διαταραγμένοι. Σύμφωνα μὲ τὰ λιγοστὰ ἐναπομείναντα κτερίσματα (κυρίως ἀγγεῖα καὶ σιδερένιες στλεγγίδες), οἱ ἀρχικοὶ ἐνταφιασμοὶ χρονολογοῦνται στὸν 3ο αἰ. π.Χ., ἐνῶ ἐκεῖνοι τῆς δεύτερης χρήσης στὸν 1ο αἰ. μ.Χ., ὅπως συμβαίνει μὲ ὅλα σχεδὸν τὰ ταφικὰ μνημεῖα στὴν περιοχὴ τοῦ Γυμνασίου.

Ἔπαυλις ρωμαϊκῶν χρόνων

Μεταλλικὸ στέγαστρο ποὺ σχεδιάστηκε ἀπὸ τὶς ἀρχιτέκτονες μηχανικοὺς Λένα Καραλῆ καὶ Μαρία Τζωρτζάκη τοποθετήθηκε στὴν κεντρικὴ μεγάλη αἴθουσα τῆς ρωμαϊκῆς ἀστικῆς ἔπαυλης, εὑρισκόμενης νοτιοανατολικὰ τοῦ Ἀσκληπιείου (πίν. 64α-β). Προστατεύει ἀποτελεσματικὰ τὰ πολυτελὴ δάπεδα τῆς αἴθουσας καὶ τοῦ προθαλάμου της ποὺ εἶναι στρωμένα μὲ πολύχρωμα μάρμαρα (opus sectile) καὶ ψηφιδωτὰ καὶ δημιουργεῖ ἕναν νέο πόλο ἕλξης ἐπισκεπτῶν ποὺ κατανοοῦν τὴ μορφὴ καὶ τὴ λειτουργία τοῦ οἰκοδομήματος μὲ τὴ βοήθεια καὶ

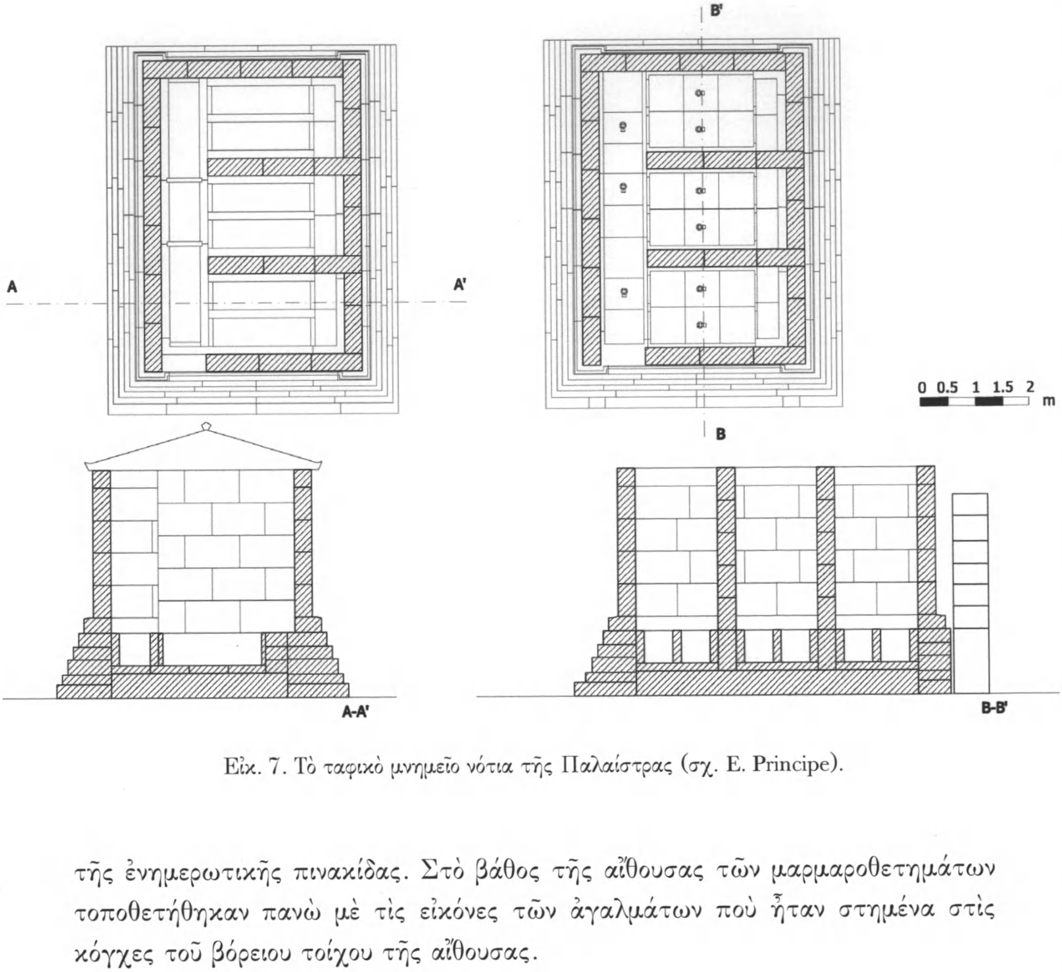

Εἰκ. 7. Τὸ ταφικὸ μνημεῖο νότια τῆς Παλαίστρας (σχ. E. Principe).

τῆς ἐνημερωτικῆς πινακίδας. Στὸ βάθος τῆς αἴθουσας τῶν μαρμαροθετημάτων τοποθετήθηκαν πανὼ μὲ τὶς εἰκόνες τῶν ἀγαλμάτων ποὺ ἦταν στημένα στὶς κόγχες τοῦ βόρειου τοίχου τῆς αἴθουσας.

Ταφικὸ μνημεῖο

Τὸ ἐπίμηκες ταφικὸ μνημεῖο στὰ ἀνατολικὰ τοῦ Ἀσκληπιείου μὲ τὶς θῆκες τῶν δέκα ἀρχικῶν νεκρῶν πεσόντων σὲ μάχη στὰ τέλη τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. στερεώθηκε καὶ ἀποκαταστάθηκε (εἰκ. 8, πίν. 65α)[55]. Τοποθετήθηκε ἐνημερωτικὴ πινακίδα.

55. P. Themelis, Monuments guerriers de Messène, στὸ R. Frei-Stolba - K. Gex (ἐκδ.), *Recherches récentes sur le monde hellénistique, Actes du colloque en l'honneur de Pierre Ducrey, Lausanne 20-21 Nov. 1998* (Bern 2001) 199-216.

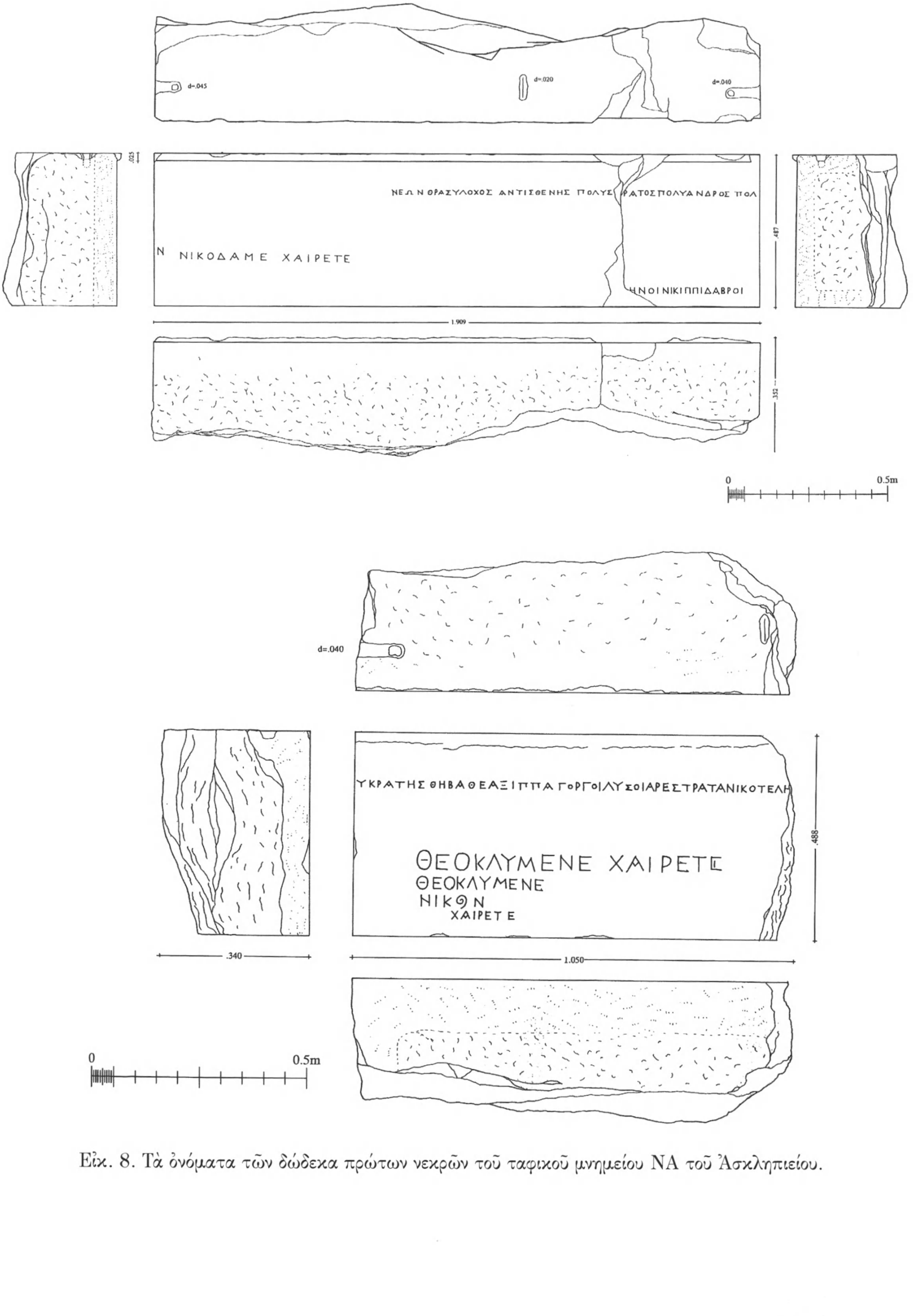

Εἰκ. 8. Τὰ ὀνόματα τῶν δώδεκα πρώτων νεκρῶν τοῦ ταφικοῦ μνημείου ΝΑ τοῦ Ἀσκληπιείου.

Κρήνη Ἀρσινόη

Τοποθετήθηκε στὴ θέση της στὸ δυτικὸ περίπτερο τῆς Κρήνης ἡ λίθινη λεκάνη μετὰ ἀπὸ ἐργασίες συγκόλλησης καὶ συντήρησης (πίν. 65β).

ΠΕΤΡΟΣ ΘΕΜΕΛΗΣ

8. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΙΚΛΑΙΝΑΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

(Πίν. 66-80)

Τὸν Ἰούνιο τοῦ 2009 συνεχίσθηκε γιὰ τρίτη χρονιὰ ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στὴ θέση Τραγάνες τῆς Ἴκλαινας Μεσσηνίας. Ἡ ἔρευνα διεξάγεται ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ ὑπογραφομένου καὶ χρηματοδοτεῖται ἀπὸ τὴν Ἕδρα Ἑλληνικῶν Σπουδῶν τοῦ Πανεπιστημίου Missouri τῶν Η.Π.Α., τὸ Ἰνστιτοῦτο Προϊστορίας τοῦ Αἰγαίου (Institute for Aegean Prehistory), τὸ Ἵδρυμα τῆς Κλασσικῆς Βιβλιοθήκης Loeb (Loeb Classical Library Foundation), καὶ τὸ Ἐθνικὸ Ἵδρυμα Ἀνθρωπιστικῶν Ἐπιστημῶν τῶν Η.Π.Α. (National Endowment for the Humanities)[1]. Ἡ ἐπιστημονικὴ ὁμάδα ἀποτελεῖται ἀπὸ τὶς ἀρχαιολόγους Σταυρούλα Δρακοπούλου, Βαρβάρα Ἐλευθερίου, Ansley Beard, Δημήτρη Μπρέλλα, Jennifer Glaubius, Joanna Potenza, Meredith Reifschneider, Alissa Stoimenoff, καὶ Rebecca Worsham, τὸν τοπογράφο Chris Mundigler, τοὺς ἀρχιτέκτονες Steven Clarke καὶ Michael Nelson, τὴ ζωοαρχαιολόγο Deborah Ruscillo Κοσμοπούλου, τὴν ἀνθρωπολόγο Maria Liston, τὴ βοτανολόγο Susan Allen, τὶς εἰδικοὺς ἐπὶ θεμάτων κεραμικῆς Cynthia Shelmerdine, Joann Gulizio καὶ Mary Jane Cuyler, καὶ τὸν εἰδικὸ γιὰ θέματα ἠλεκτρονικῆς διαχείρισης δεδομένων Kevin Pluta. Στὴν ἔρευνα ἔλαβαν μέρος 65 φοιτητὲς ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Μιζούρι καὶ ἄλλων πανεπιστημίων.

Οἱ προτεραιότητες τῆς ἐφετινῆς περιόδου ἦταν ἡ περαιτέρω διερεύνηση τῶν οἰκιῶν ποὺ βρέθηκαν τὸ 2008 καὶ ὁ καθαρισμὸς τοῦ τυμβοειδοῦς ἐξάρματος ποὺ δεσπόζει τῆς θέσης. Συνολικὰ ἀνοίξαμε 30 τομὲς συνολικῆς ἐκτάσεως 750 τ.μ.[2] (εἰκ. 1, πίν. 66α).

---

1. Θερμότατες εὐχαριστίες ἐκφράζονται πρὸς τὴν Προϊσταμένη τῆς ΛΗ΄ Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων κ. Ξένη Ἀραπογιάννη, τὸν ἐπιβλέποντα ἐκ μέρους τῆς Ἐφορείας ἀρχαιολόγο κ. Δημοσθένη Κοσμόπουλο, καὶ τὸν ἀρχαιοφύλακα τοῦ Μουσείου Πύλου κ. Κωνσταντίνο Σικαλιὰ γιὰ τὴ βοήθειά τους στὴ διεξαγωγὴ τῆς ἔρευνας.

2. Γιὰ τὶς ἀνασκαφικὲς μεθόδους βλ. ἀναλυτικὰ *ΠΑΕ* 2008, 51-52.

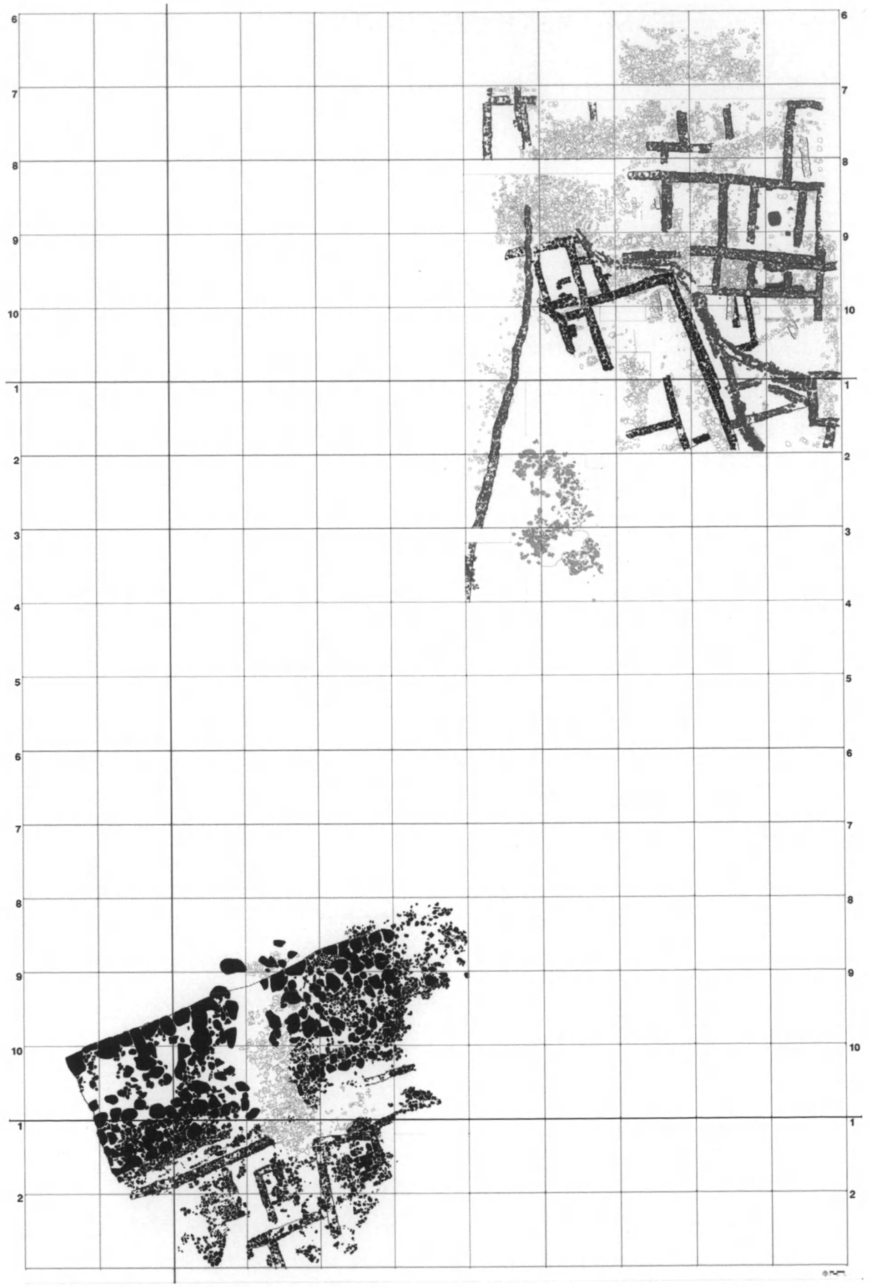

Εἰκ. 1. Γενικὴ κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς (*ρόζ: φάση 1, πράσινο: φάση 2, μπλέ: φάση 3, καφέ: φάση 4*). Stephen Clarke.

Ο ΟΙΚΙΣΜΟΣ

Τὸ 2008 εἴχαμε ἀνασκάψει τέσσερα κτίσματα, τὰ ὁποῖα εἴχαμε ὀνομάσει Οἰκίες Α, Β, Γ, Δ. Ἐφέτος ἡ ἀνασκαφὴ ἐπικεντρώθηκε στὶς Οἰκίες Β, Γ, καὶ Δ.

Οἰκία Β

Ἡ Οἰκία Β εἶναι ἕνα μακρὺ ὀρθογώνιο κτίριο μὲ κατεύθυνση βδ-να, ὁριζόμενο ἀπὸ τοὺς τοίχους η, θ, καὶ ι (εἰκ. 2). Ἐφέτος ἀκολουθήσαμε τὸν τοῖχο ι πρὸς τὰ ΝΑ. στὰ τετράγωνα N13a9θ10 καὶ N13a10θ1, ἀλλὰ δὲν φθάσαμε τὸ νότιο ἄκρο του, γιατὶ συνεχίζεται στὸ ἄσκαφο. Τὸ ἀνασκαφὲν τμῆμα του ἔχει τώρα συνολικὸ μῆκος 13 μ. Σὲ ἀπόσταση 3.30 μ. ἀπὸ τὸ βόρειο ἄκρο τοῦ τοίχου ι ἀρχίζει λεπτὸς καὶ ρηχὸς τοῖχος (ι΄) ποὺ φαίνεται ὅτι σὲ ὑστερότερη φάση προστέθηκε στὴν ἀνατολικὴ πρόσοψη τοῦ τοίχου ι γιὰ ὑποστήριξη ἢ ἐπισκευή (πίν. 66β). Ὁ τοῖχος ι΄ ἔχει μῆκος 5.40 μ., πλάτος 0.30 μ., καὶ εἶναι κατασκευασμένος ἀπὸ μονὴ σειρὰ μικρῶν λίθων σὲ δύο ὁριζόντιες σειρές. Στὰ ἀνατολικὰ τοῦ τοίχου αὐτοῦ καὶ στὸ ἴδιο βάθος μὲ τὸ θεμέλιό του, βρέθηκαν τμήματα δαπέδου ἀπὸ πατημένο χῶμα καὶ κονίαμα καλυμμένο μὲ λευκὴ βαφή, ποὺ φανερώνει τὴν ὕπαρξη δωματίου, ἂν καὶ μέχρι στιγμῆς δὲν ἔχει σταθεῖ δυνατὸν νὰ ὁρισθοῦν οἱ τοῖχοι ποὺ πιθανὸν νὰ τὸ ὅριζαν. Ἡ κεραμικὴ ποὺ βρέθηκε στὰ θεμέλια εἶναι ΥΕ ΙΙ/ΙΙΙΑ καὶ φαίνεται ὅτι ὁ τοῖχος κατασκευάσθηκε κατὰ τὴν πρώιμη μυκηναϊκὴ περίοδο. Τὸ δάπεδο περιεῖχε ἀνάμικτη κεραμικὴ ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙΑ2 ποὺ δηλώνει ὅτι ὁ χῶρος στὸν ὁποῖο ἀνῆκε τὸ δάπεδο ἦταν σὲ χρήση μέχρι τὴν ΥΕ ΙΙΙΑ2.

Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Οἰκίας Β βρέθηκαν δύο δωμάτια ποὺ φαίνονται νὰ ἀνήκουν σὲ προγενέστερη φάση (πίν. 67α). Τὸ δωμάτιο Β1 ὁρίζεται ἀπὸ τοὺς τοίχους Β1α (ΒΔ.-ΝΑ., θεμελιωμένος σὲ βάθος 0.931, πλ. 0.45, σωζ. μήκ. 3.80, σωζ. ὕψος 0.46) and Β1β (ΝΔ.-ΒΑ., θεμελιωμένος σὲ βάθος 0.830, πλ. 0.52, σωζ. μήκ. 3.5, σωζ. ὕψος 0.363). Οἱ λίθοι τῆς γωνίας ποὺ σχηματίζουν οἱ δύο αὐτοὶ τοῖχοι εἶναι καμένοι. Στρῶμα ὀστράκων, μικρῶν χαλικιῶν καὶ σκληροῦ χώματος καλύπτει τὸ ΝΔ. ἄκρο τοῦ Β1β, ἐνῶ τεμάχια κονιάματος καὶ χαλίκια στὰ νότια τοῦ τοίχου Β1β φαίνονται νὰ προέρχονται ἀπὸ κατεστραμμένο δάπεδο καὶ συνδέονται μὲ μικρὰ τεμάχια ἀπὸ ὠμὲς πλίνθους ποὺ βρέθηκαν κοντὰ στὸ ΒΑ. ἄκρο τοῦ τοίχου Β1β. Στὰ Β. τοῦ τοίχου Β1α ὑπάρχει στρῶμα μὲ ὄστρακα ἀπὸ κύλικες, κύπελλα, ἀλλὰ καὶ ἀποθηκευτικὰ ἀγγεῖα τῶν ΥΕ ΙΙ/ΙΙΙΑ περιόδων

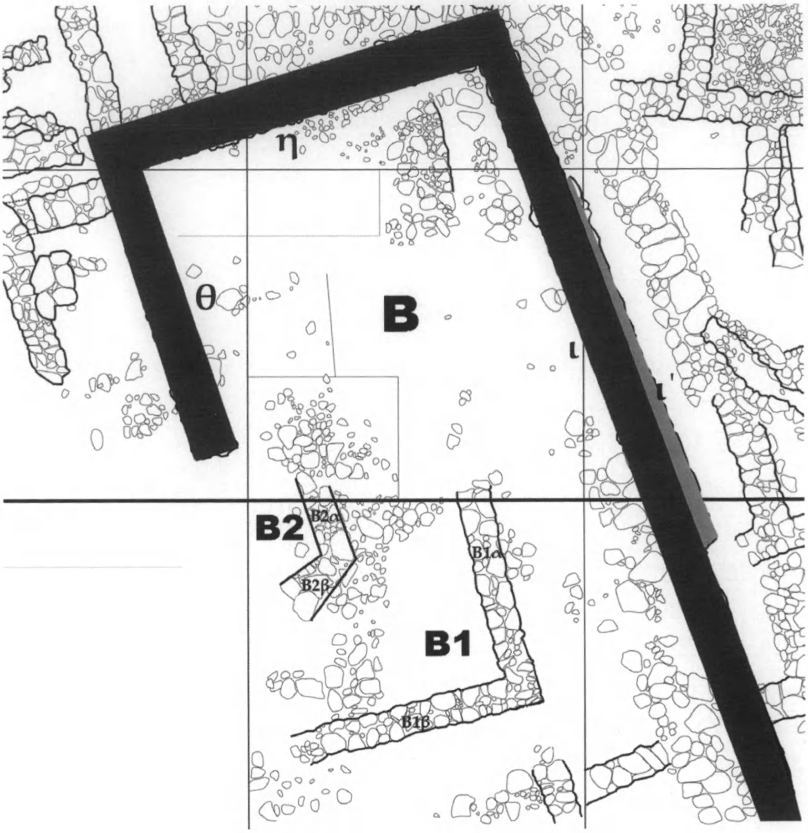

Εἰκ. 2. Κάτοψη τῆς Οἰκίας Β.

(βάθος 0.670-0.795). Τὸ στρῶμα αὐτὸ ἀποτελεῖ συνέχεια στρώματος καμένων λίθων καὶ καμένου χώματος ποὺ ἐκτείνεται μέχρι τὴ γωνία τῶν τοίχων Β1α καὶ Β1β, ἐπὶ συνολικοῦ ἐμβαδοῦ 2.5 τ.μ. Τὸ δεύτερο δωμάτιο (Β2) ὁρίζεται ἀπὸ τοὺς τοίχους Β2α (ΝΑ.-ΒΔ., πλ. 0.40, σωζ. μήκ. 1.95) καὶ Β2β (Ν-ΒΑ., πλ. 0.50, σωζ. μήκ. 0.97), στὰ ΒΔ. τοῦ δωματίου Β1. Καὶ οἱ δύο τοῖχοι εἶναι θεμελιωμένοι σὲ βάθος 0.934. Ἀνάμεσά τους βρέθηκε παχὺ (βάθος 0.917-1.010) στρῶμα πλίνθων καὶ κονιάματος ποὺ φαίνεται νὰ συνεχίζει τὸ καμένο στρῶμα στὰ Β. τοῦ τοίχου Β1α. Στὰ ἀνατολικὰ τοῦ τοίχου Β2α ὑπάρχουν πεσμένοι λίθοι ποὺ φαίνονται νὰ προέρχονται ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ τοίχου.

Τὰ θεμέλια των τοίχων τῶν δύο αὐτῶν δωματίων εἶναι χαμηλότερα ἀπὸ τοὺς τοίχους η, θ, καὶ ι καὶ φαίνεται ὅτι τὰ δωμάτια ἀνήκουν σὲ παλαιότερη φάση. Σὲ

τέτοια περίπτωση, ἴσως ἀποτελοῦν ὑπολείμματα παλαιοτέρων κτισμάτων ποὺ ἔπεσαν σὲ ἀχρησία ὅταν κατασκευάσθηκε ἡ Οἰκία Β. Ἐπειδὴ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς Οἰκίας Β δὲν ἔχει ἀνασκαφεῖ ἀκόμα πλήρως, τὸ θέμα θὰ διερευνηθεῖ τοῦ χρόνου.

Οἰκία Γ

Ἡ Οἰκία Γ εἶναι ἕνα συγκρότημα τουλάχιστον ὀκτὼ δωματίων στὰ τετράγωνα N13a9ι7, N13a9η8, N13a9θ8, N13a9ι8, N13a9η9, N13a9θ9, καὶ N13a9ι9, μὲ προσανατολισμὸ ἀνατολικὰ πρὸς δυτικά (εἰκ. 3). Διακρίνονται δύο ἀρχιτεκτονικὲς φάσεις. Ἡ πρώτη (σχεδιασμένη μὲ μαῦρο στὴν εἰκ. 3) περιλαμβάνει τρία δωμάτια διατεταγμένα ἀπὸ ἀνατολικὰ πρὸς δυτικά. Τὰ δωμάτια αὐτὰ ὁρίζονται στὰ βόρεια ἀπὸ τὸν τοῖχο β (μ. 14.98), στὰ νότια ἀπὸ τὸν τοῖχο γ καὶ στὰ ἀνατολικὰ ἀπὸ τὸν τοῖχο η, ὁ ὁποῖος ἦταν ὁ πίσω τοῖχος τοῦ κτιρίου. Ἡ εἴσοδος φαίνεται ὅτι βρισκόταν στὰ δυτικά, στὸ δωμάτιο Γ3, ὁριζόμενο ἀπὸ τοὺς τοίχους α (πλ. 0.58-0.70) καὶ β (πλ. 0.49-0.67). Ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ δωματίου αὐτοῦ δὲν βρέθηκε, ἀλλὰ στὸ σημεῖο αὐτὸ ἔχει ἐπέλθει σημαντικὴ διατάραξη ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τοῦ ὑστερότερου ἀγωγοῦ Ι. Πεσμένες πέτρες γύρω ἀπὸ τὴ δυτικὴ ἀπόληξη τοῦ τοίχου γ ἴσως νὰ ἀνῆκαν ἀρχικὰ στὸν δυτικὸ αὐτὸ τοῖχο τοῦ δωματίου Γ3, ἂν καὶ ὑπάρχει ἡ πιθανότητα ὁ χῶρος νὰ ἦταν ἀνοικτὸς πρὸς τὰ δυτικά.

Τὸ δωμάτιο Γ2, ὁριζόμενο ἀπὸ τοὺς τοίχους α, β, γ καὶ ζ, ἔχει διαστάσεις 3.27 μ. (Α-Δ)×4.45 μ. (Β-Ν). Ἡ ΝΔ. γωνία τῶν τοίχων γ καὶ α ἔχει καταστραφεῖ ἀπὸ τὸν ὑστερότερο ἀγωγὸ Ι. Τὸ δωμάτιο Γ1 (πίν. 67β) ἔχει διαστάσεις 6.15 μ. (Α-Δ)×4.51(Β-Ν) μ. καὶ ὁρίζεται ἀπὸ τοὺς τοίχους β, γ, ζ, καὶ η (μήκ. 6.05 μ., πλ. 0.62 μ). Καὶ οἱ τρεῖς αὐτοὶ τοῖχοι εἶναι βαθεῖς (7-9 σειρὲς μὲ μέσο ὕψος 1 μ.) καὶ πλατεῖς καὶ φαίνεται ὅτι ἦταν κατασκευασμένοι γιὰ νὰ ὑποστηρίξουν καὶ δεύτερο ὄροφο. Τὸ βασικὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ δωματίου εἶναι ἑστία, σχεδὸν κυκλική, διαστάσεων 0.91×0.96×0.07 μ., τῆς ὁποίας ἡ ἀνώτερη ἐπιφάνεια καλύπτεται ἀπὸ λεπτὸ στρῶμα ἐρυθροῦ πηλοῦ (Munsell 2.5YR 4/8). Ἡ ἑστία εἶναι κατασκευασμένη ἀπὸ δάπεδο πατημένου χώματος καὶ κονιάματος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου βρέθηκε ΥΕ ΙΙΙΑ1/ΙΙΙΑ2 κεραμική. Τὸ δάπεδο παρουσιάζει ἐλαφρὰ κλίση πρὸς τὰ δυτικὰ καὶ συνεχίζεται στὸ δωμάτιο Γ2. Στὸ ὑπόστρωμα τοῦ δαπέδου βρέθηκε μεγάλος ἀριθμὸς ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙΑ ὀστράκων, ὀστῶν ζώων, καὶ λιθαρίων. Μέσα στὸ δάπεδο καὶ γύρω ἀπὸ τὴν ἑστία βρέθηκαν τέσσερεις ἐπίπεδες πλάκες, μέσης διαμέτρου 0.35 μ., ποὺ χρησίμευαν ὡς βάσεις γιὰ τὶς κολόνες ποὺ

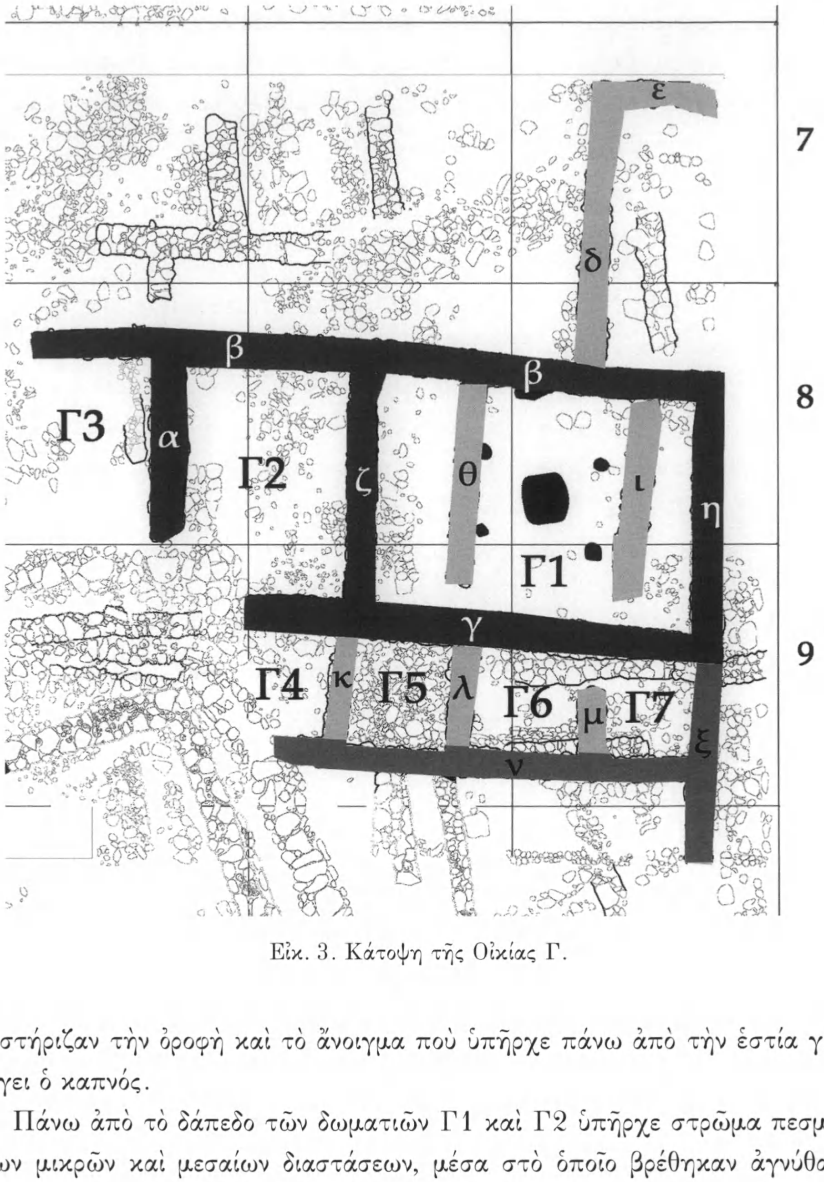

Εἰκ. 3. Κάτοψη τῆς Οἰκίας Γ.

ὑποστήριζαν τὴν ὀροφὴ καὶ τὸ ἄνοιγμα ποὺ ὑπῆρχε πάνω ἀπὸ τὴν ἑστία γιὰ νὰ φεύγει ὁ καπνός.

Πάνω ἀπὸ τὸ δάπεδο τῶν δωματιῶν Γ1 καὶ Γ2 ὑπῆρχε στρῶμα πεσμένων λίθων μικρῶν καὶ μεσαίων διαστάσεων, μέσα στὸ ὁποῖο βρέθηκαν ἀγνύθα καὶ βαρύδι ἀργαλιοῦ (πίν. 75β:1, ο). Οἱ πεσμένοι αὐτοὶ λίθοι προέρχονται ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῆς πρώτης φάσης τοῦ κτιρίου. Μετὰ τὴν καταστροφή, ἡ ἑστία, οἱ βάσεις τῶν κιόνων, καὶ τὸ δάπεδο δὲν χρησιμοποιοῦνται καὶ καλύπτονται ἀπὸ πατημένο χῶμα καὶ λιθάρια. Τὸ δωμάτιο Γ1 χωρίζεται σὲ μικρότερα τμήματα ἀπὸ τοὺς χαμηλοὺς τοίχους θ (μήκ. 3.79, πλ. 0.51-0.53) καὶ ι (μήκ. 2.85, πλ.

0.47-0.54): οἱ τοῖχοι αὐτοὶ εἶναι κατασκευασμένοι ἀπὸ δύο σειρὲς λίθων μὲ μέγιστο ὕψος 0.30 μ. καὶ χτίσθηκαν ὅταν ἡ ἑστία μὲ τοὺς κίονες ἔπεσε σὲ ἀχρησία (ὁ τοῖχος θ εἶναι κτισμένος ἐπάνω στὶς δύο δυτικὲς βάσεις κιόνων τῆς ἑστίας). Κατὰ τὴ δεύτερη αὐτὴ οἰκοδομικὴ φάση μία σειρὰ τριῶν δωματίων κατασκευάζεται καὶ προστίθεται στὸ νότιο τμῆμα τοῦ κτιρίου. Πρόκειται γιὰ τὰ μικρὰ ὀρθογώνια δωμάτια Γ5-Γ7 (πίν. 68α) καὶ τὸ δωμάτιο Γ4, ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ ὁποίου φαίνεται ὅτι καταστράφηκε ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τοῦ Ἀγωγοῦ ΙΙΙ καὶ κατόπιν ἀπὸ φωτιά, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὶς καμένες πέτρες καὶ τὸ καμένο χῶμα στὸ σημεῖο αὐτό (πίν. 68β). Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, δὲν ἔχουν βρεθεῖ ἴχνη δυτικοῦ τοίχου καὶ εἶναι πιθανὸν ὅτι ὁ χῶρος αὐτὸς ἦταν ἀνοικτὸς πρὸς τὰ δυτικά. Τὰ δωμάτια αὐτὰ ὁρίζονται ἀπὸ τοὺς τοίχους κ (πλ. 0.50, μήκ. 2), λ (πλ. 0.60, μήκ. 2.10), καὶ μ (πλ. 0.60, μήκ. 1.8), ποὺ εἶναι ρηχοί (μόνο δύο σειρές, μέσου ὕψους 0.40-0.50). Ἑνώνονται μὲ τὸν τοῖχο γ καὶ ὁρίζονται στὰ νότια ἀπὸ τὸν ἐνισχυμένο τοῖχο ν (μήκ. 8.5, πλ. 0.60). Εἶναι πιθανὸν ὅτι οἱ τοῖχοι ν καὶ ξ κατασκευάσθηκαν στὴν πρώτη φάση καὶ συλλειτουργοῦσαν μὲ τὰ δωμάτια Γ1-Γ3, καὶ ὅτι κατὰ τὴ δεύτερη φάση ὁ χῶρος ἀνάμεσά τους διαιρέθηκε σὲ μικρότερα δωμάτια ἀπὸ τοὺς τοίχους κ, λ, καὶ μ. Τὸ μικρὸ καὶ ὁμοιόμορφο μέγεθος τῶν δωματίων αὐτῶν (τὸ καθένα ἔχει ἐμβαδὸν περίπου 4 τ.μ.) ὑποδεικνύει ὅτι χρησιμοποιοῦνταν ὡς ἀποθηκευτικοὶ χῶροι, ἂν καὶ τὸ δωμάτιο Γ5 ἦταν στρωμένο μὲ στρῶμα λιθαρίων (πίν. 68α) καὶ θὰ μποροῦσε νὰ εἶχε χρησιμοποιηθεῖ καὶ ὡς φωταγωγός. Στὸ ἐσωτερικὸ τῶν δωματίων αὐτῶν ἐντοπίσθηκαν δύο δάπεδα, τὸ ἕνα πάνω στὸ ἄλλο, κατασκευασμένα ἀπὸ λιθάρια καὶ πατημένο χῶμα. Ἐπάνω στὰ δάπεδα αὐτὰ βρέθηκαν μεγάλες ποσότητες ΥΕ ΙΙΙΑ2/ΙΙΙΒ κεραμικῆς, περιλαμβανομένων καὶ ὀστράκων ἀπὸ κύλικες καὶ βαθεῖς σκύφους (πίν. 69β), καθὼς καὶ θραύσματα πίθων καὶ χονδροειδῶν ἀποθηκευτικῶν ἀγγείων, τεμάχια ἀπὸ ρυτό (εἰκ. 8: P1317), καὶ τεμάχια ἀνθρωπόμορφων καὶ ζωόμορφων εἰδωλίων (πίν. 75β e, f, g), ἀνακατεμένα μὲ ὀστὰ ζώων καὶ θραύσματα λευκοῦ κονιάματος. Ἕνα μεγάλο πιάτο βρέθηκε *κατὰ χώραν* σὲ στρῶμα μαλακοῦ ἐρυθροῦ πηλοῦ πάνω στὸ δάπεδο τοῦ δωματίου Γ7 (πίν. 69α).

Στὴ δεύτερη φάση ἀνήκουν ἐπίσης οἱ τοῖχοι δ καὶ ε, στὰ βόρεια τῶν δωματίων Γ1-Γ3, ποὺ ὁρίζουν τὸ δωμάτιο Γ8. Τὸ δωμάτιο αὐτὸ ἐκτείνεται σὲ ἄσκαφη περιοχὴ στὰ ἀνατολικά, καὶ ὡς ἐκ τούτου δὲν ἔχει ἀνασκαφεῖ πλήρως. Κοντὰ στὴν ἀνατολικὴ ἀπόληξη τοῦ τοίχου ε βρέθηκε ΥΕ ΙΙΙΑ2 κεραμικὴ μὲ θραύσματα ἀνθρωπόμορφων εἰδωλίων (πίν. 75β c, d).

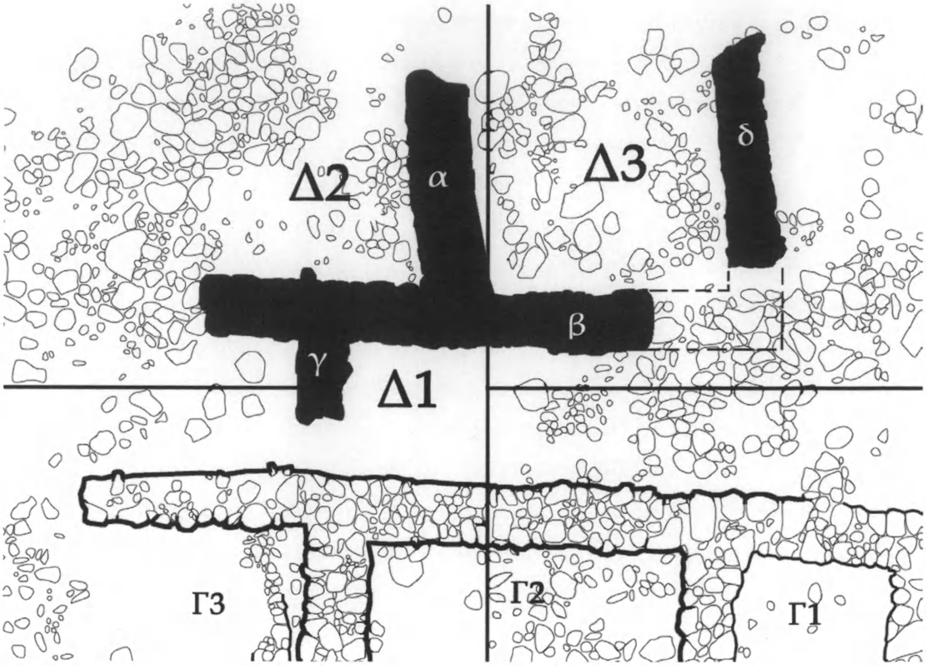

Εἰκ. 4. Κάτοψη τῆς Οἰκίας Δ.

Οἰκία Δ

Τὸ δωμάτιο Δ2 καὶ τὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ δωματίου Δ1 στὸ τετράγωνο N13a9η7 εἶχαν ἀνασκαφεῖ τὸ 2008. Ἐφέτος ἐπεκτείναμε τὴν ἀνασκαφὴ πρὸς τὰ ἀνατολικὰ στὸ τετράγωνο N13a9θ7, ὅπου βρέθηκε ἄλλο ἕνα δωμάτιο τῆς Οἰκίας αὐτῆς, τὸ Δ3 (εἰκ. 4, πίν. 70α). Τὸ δωμάτιο αὐτὸ ὁρίζεται ἀπὸ τοὺς τοίχους α (πλ. 0.60, σωζ. μῆκ. 2.15, σωζ. ὕψος 0.40), β (πλ. 0.45-0.50, σωζ. μῆκ. 4.30, σωζ. ὕψος 0.50), καὶ δ (πλ. 0.47, σωζ. μῆκ. 2.32, σωζ. ὕψος 0.94). Ἡ ΝΔ. γωνία τοῦ δωματίου, ἀνάμεσα στοὺς τοίχους β καὶ δ ἔχει καταστραφεῖ (στὸ σημεῖο αὐτὸ ὑπάρχουν πολλὲς πεσμένες πέτρες, ὁρισμένες ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἴσως ἀνῆκαν στὸ κατεστραμμένο τμῆμα τοῦ τοίχου). Τόσο τὸ τμῆμα τοῦ τοίχου β ἀπὸ τὴ γωνία μὲ τὸν τοῖχο α μέχρι τὸ σημεῖο ποὺ σταματᾶ κοντὰ στὸν τοῖχο δ, ὅσο καὶ τὸ χῶμα τριγύρω ἔχει καεῖ. Δάπεδο δὲν βρέθηκε στὸ δωμάτιο Δ3, ἀλλὰ ὁ χῶρος ἀνάμεσα στοὺς τοίχους α καὶ δ εἶναι γεμάτος μὲ θραύσματα ἀγγείων, συμπεριλαμβανομένου μεγάλου τεμαχίου ἀπὸ πίθο. Ὁ χῶρος στὰ δυτικὰ τοῦ τοί-

χου δ περιεῖχε μεγάλες ποσότητες ὀστράκων ἀνακατεμένων μὲ τμήματα λευκοῦ κονιάματος καὶ τεμάχια ἀνθρωπόμορφων εἰδωλίων (πίν. 75β c, d), ἀλλὰ δάπεδο δὲν βρέθηκε οὔτε ἐδῶ καὶ δὲν γνωρίζουμε ἐὰν πρόκειται γιὰ ἄλλο δωμάτιο. Σὲ ἀπόσταση 2.40 μ. ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ τοίχου δ βρέθηκαν ἀναποδογυρισμένοι δύο σκύφοι, ἕνας πιθαμφορέας, ἕνα κύπελλο καὶ ἕνα ἀμφικωνικὸ σφονδύλι (πίν. 70β, πίν. 75β m). Ἡ κεραμικὴ καὶ ἀπὸ τὰ ἀνατολικὰ καὶ ἀπὸ τὰ δυτικὰ τοῦ τοίχου δ εἶναι ΥΕ ΙΙΙΑ1/ΙΙΙΑ2, ἀλλὰ ὑπάρχουν καὶ λίγα ὄστρακα βαθέων σκύφων ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ χρονολογηθοῦν στὴν ΥΕ ΙΙΙΒ. Ὁ χῶρος στὰ βόρεια τῆς Οἰκίας Δ εἶναι καλυμμένος μὲ στρῶμα πεσμένων λίθων, ποὺ περιέχει μεγάλες ποσότητες ὀστράκων, κυρίως κυλίκων, σκύφων, κυπέλλων, καὶ ἀμφορέων τῆς ΥΕ ΙΙΙΑ2/ΙΙΙΒ (πίν. 70γ). Μέσα στὸ στρῶμα αὐτὸ ἐπίσης βρέθηκε καὶ χεῖλος ἀπὸ ἀσάμινθο (πίν. 71α).

Οἰκία Ε

Ἡ Οἰκία Ε (εἰκ. 5, πίν. 71β) βρίσκεται στὰ ἀνατολικὰ τῆς Οἰκίας Β καὶ στὰ νότια τῆς Οἰκίας Γ, στὸ τετράγωνο N13a10ι1. Τὸ 2009 ἀνασκάψαμε τμῆμα ἑνὸς ὀρθογώνιου δωματίου πλάτους 2.75 μ. (Ε1), ποὺ ὁρίζεται ἀπὸ τοὺς τοίχους α (πλ. 0.60, μήκ. 3.60), β (πλ. 0.55, μήκ. 2.50), καὶ γ (πλ. 0.60, μήκ. 2.30 μ.). Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δωματίου καλύπτεται ἀπὸ πεσμένες πέτρες καὶ μέχρι στιγμῆς δὲν ἔχει βρεθεῖ δάπεδο. Ἡ κεραμικὴ χρονολογεῖται στὴν ΥΕ ΙΙΙΑ2 καὶ βρέθηκε καὶ τεμάχιο ζωόμορφου εἰδωλίου (πίν. 75β g). Τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον χαρακτηριστικὸ τοῦ δωματίου αὐτοῦ εἶναι ὅτι ἀπὸ τὸ ἐσωτερικό του ξεκινᾶ ὁ Ἀγωγὸς Ι, τὸ ὁποῖο ἐγείρει τὴν πιθανότητα ὕπαρξης ἐργαστηριακῆς ἐγκατάστασης.

Στὰ νότια τοῦ τοίχου β ξεκινᾶ ἄλλος τοῖχος, ὁ τοῖχος δ (πλ. 0.60, μήκ. 1.50) ποὺ κατευθύνεται πρὸς τὰ νότια. Κατὰ πόσον οἱ τοῖχοι β καὶ δ ὁρίζουν δωμάτιο θὰ διερευνηθεῖ τὸ 2010.

Οἱ ἀγωγοί

Ἀπὸ τὰ πιὸ ἐνδιαφέροντα εὑρήματα τῆς ἐφετινῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου εἶναι σύστημα ἀγωγῶν ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ τὴ νοτιοανατολικὴ γωνία τῆς ἀνασκαφείσης περιοχῆς καὶ καταλήγει στὰ βορειοδυτικὰ στὸ λιθόστρωτο. Τὸ σύστημα αὐτὸ ἔχει δύο κύριους ἀγωγούς.

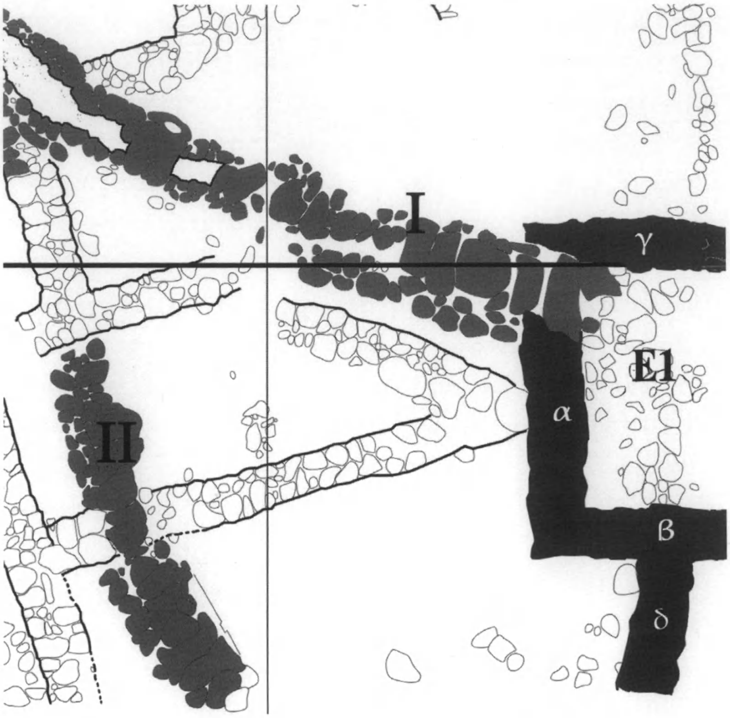

Εἰκ. 5. Κάτοψη τοῦ δωματίου Ε1.

Ὁ Ἀγωγὸς Ι ἀρχίζει ἀπὸ τὸ δωμάτιο Ε1. Πρόκειται γιὰ κτιστὸ ἀγωγό, καλυμμένο μὲ μεγάλες ἀσβεστολιθικὲς πλάκες, ἀκανόνιστες ὀρθογώνιες (μεγίστων διαστάσεων 0.80×0.30 μ.) ἢ ᾠοειδεῖς (μέγ. διαστάσεων 0.60×0.30 μ.), συνολικοῦ μήκους 16 μ., ἀπὸ τὴν ἀρχή του στὸ δωμάτιο Ε1 μέχρι τὴν ἔξοδό του στὸ λιθόστρωτο στὸ τετράγωνο Ν13a9ζ8. Τὰ πρῶτα 13 μέτρα μήκους φθάνουν μέχρι τὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ δωματίου Γ4, ὅπου ὁ ἀγωγὸς στρέφεται πρὸς τὰ δυτικά, περνᾶ πάνω ἀπὸ τὴ βορειοανατολικὴ γωνία τοῦ δωματίου Α3[3] καὶ ἐκβάλλει στὴ βορειοανατολικὴ γωνία τοῦ δωματίου Α1 (εἰκ. 6).

Ὁ Ἀγωγὸς ΙΙ ἀποκαλύφθηκε στὸ τετράγωνο Ν13a10θ1 καὶ παρακολουθήθηκε σὲ μῆκος 7 μ. Ἡ ἀρχή του δὲν ἔχει ἐντοπισθεῖ ἀκόμα γιατὶ βρίσκεται

3. Γιὰ τὸ δωμάτιο 3 βλ. *ΠΑΕ* 2008, 58.

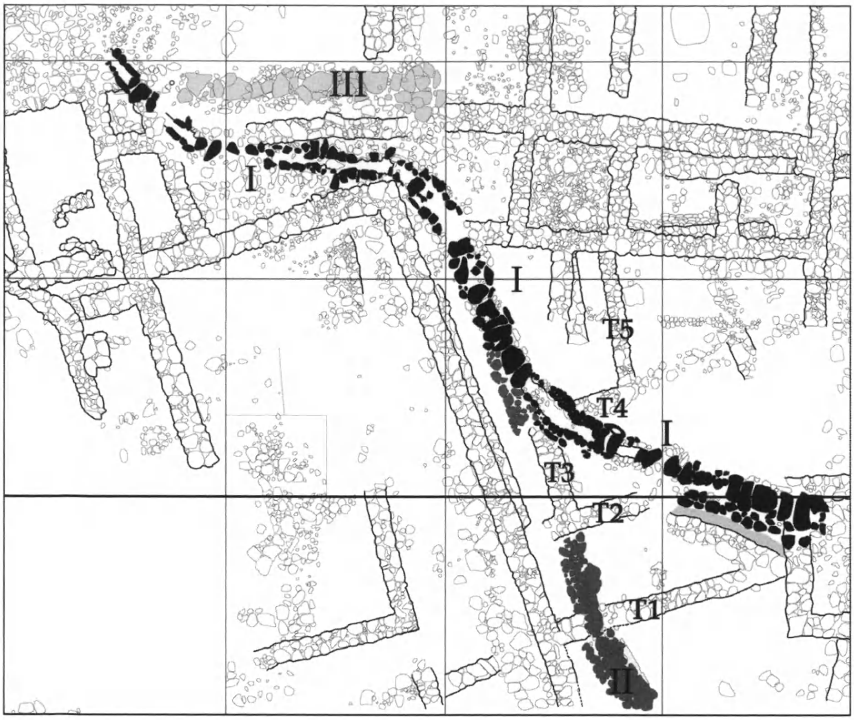

Εἰκ. 6. Κάτοψη τῶν ἀγωγῶν.

στὸ ἄσκαφο. Ἑνώνεται μὲ τὸν Ἀγωγὸ I στὸ τετράγωνο N13a9θ10 (πίν. 72α). Εἶναι καλυμμένος μὲ μεγάλες ἀσβεστολιθικὲς πλάκες, παρόμοιων διαστάσεων μὲ ἐκεῖνες τοῦ Ἀγωγοῦ I. Αὐτοὶ οἱ δύο ἀγωγοὶ εἶναι κτισμένοι πάνω σὲ σειρὰ τοίχων (T1-T4) ποὺ ἀρχικὰ φαίνεται ὅτι ἀνῆκαν σὲ δωμάτιο ποὺ δὲν ἔχει ταυτισθεῖ ἀκόμα. Στρῶμα καταστροφῆς ποὺ ἐντοπίσθηκε ἀνάμεσα στοὺς τοίχους T1, T2, καὶ τὸν ἀγωγὸ II φαίνεται ὅτι ἀνῆκε σὲ ἐκεῖνο τὸ δωμάτιο. Τὸ στρῶμα αὐτὸ περιέχει καμένο χῶμα, κάρβουνο, καμένα λιθάρια, καὶ καμένα ὀστὰ ζώων μὲ ὄστρακα τῆς ΥΕ ΙΙΙΑ1/ΙΙΙΑ2/ΙΙΙΒ περιόδου, ἐνῶ στρῶμα μὲ λιωμένες πλίνθους βρέθηκε γύρω στὴ νότια ἄκρη τοῦ τοίχου T2. Ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὸ στρῶμα καταστροφῆς βρέθηκε στρῶμα σκούρου ἐρυθροῦ χώματος μὲ τεμάχια κατεστραμμένου δαπέδου καὶ φθαρμένου κονιάματος. Τὸ δάπεδο μὲ τὴ σειρά του βρίσκεται ἐπάνω σὲ στρῶμα κίτρινου ἀργιλώδους χώματος μὲ θραύσματα καμένων ὀστῶν καὶ κεραμικῆς, ἀλλὰ τὸ χῶμα δὲν ἦταν καμένο. Πλάι στὴ βορειοανατολικὴ πρόσοψη

τοῦ Ἀγωγοῦ ΙΙ καὶ σὲ παράλληλη κατεύθυνση βρέθηκε πήλινος ἀγωγός (πίν. 72β), ὁ ὁποῖος θὰ ἀνασκαφεῖ πλήρως τοῦ χρόνου. Τὸ τμῆμα ποὺ ἀποκαλύφθηκε ἔχει μῆκος 0.90 μ., ἀπὸ τὴ νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ τετραγώνου N13a10θ1 μέχρι τὸ σημεῖο ποὺ σταματᾶ ἀπότομα μπροστὰ σὲ σειρὰ λιθαρίων.

Ἕνας τρίτος ἀγωγὸς (ΙΙΙ στὴν εἰκ. 6) εἶχε ἀνασκαφεῖ τὸ 2008 στὸ τετράγωνο N13a10η8[4], ὁ ὁποῖος καταλήγει στὸ λιθόστρωτο στὸ ὁποῖο καταλήγει καὶ ὁ ἀγωγὸς Ι.

Βόρεια προέκταση τοίχου α

Στὸ βόρειο τμῆμα τῆς ἀνασκαφῆς ἐρευνήσαμε τρία σκάμματα (N13a9ε8 καὶ N13a9ε8ζ7 ἀπὸ τὸ 2008 καὶ τὸ καινούργιο N13a9ε7), γιὰ νὰ καθορίσουμε τὰ ὅρια τοῦ λιθόστρωτου πρὸς τὰ βόρεια καὶ βορειοδυτικά, τὰ ὁποῖα καὶ ἐντοπίσθηκαν στὰ σκάμματα N13a9ζ7 καὶ N13a9ε8. Ἀπρόσμενο εὕρημα ἦταν ἡ συνέχιση τοῦ μακροῦ τοίχου α, τοῦ ὁποίου τὸ βόρειο ἄκρο φαινόταν κατεστραμμένο ἀπὸ τὸ λιθόστρωτο στὸ τετράγωνο N13a9ε8. Ὁ τοῖχος αὐτὸς συνεχίζεται στὸ τετράγωνο N13a9ε7 (εἰκ. 7, πίν. 73α), σὲ ἀπόσταση 9.90 μ. ἀπὸ τὸ σημεῖο ποὺ διακόπτεται τὸ νότιο τμῆμα του, διάστημα ποὺ καταλαμβάνεται ἀπὸ τὸ λιθόστρωτο. Ὁ τοῖχος α παρακολουθήθηκε πρὸς τὰ βόρεια σὲ μῆκος 3 μ. μέχρι τὸ τέλος τοῦ σκάμματος, ἀλλὰ συνεχίζεται περαιτέρω πρὸς τὰ βόρεια, στὸ ἄσκαφο. Τὸ συνολικὸ ἀρχικὸ μῆκος τοῦ τοίχου στὴν ἀνασκαφεῖσα περιοχὴ ἀνέρχεται ἔτσι στὰ 35 μ. Ἡ χρήση τοῦ τοίχου δὲν εἶναι ξεκάθαρη, ἀλλὰ εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι τὸ νότιο ἄκρο του, στὸ τετράγωνο N13a10ε3 φαίνεται ὅτι στρέφεται πρὸς τὸ Κυκλώπειο Ἄνδηρο, ἐν ᾗ περιπτώσει εἶναι πιθανὸν ὅτι ὁριοθετοῦσε κάποιο χῶρο σὲ συνάρτηση μὲ τὸ κτίριο ποὺ βρισκόταν ἐπὶ τοῦ ἀνδήρου (βλ. κατ.). Ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς, τόσο πρὸς τὰ βόρεια, ὅσο καὶ πρὸς τὰ νότια, θὰ μᾶς βοηθήσει νὰ κατανοήσουμε τὴ χρήση τοῦ μακροῦ αὐτοῦ τοίχου.

Στὸ τετράγωνο N13a9ε7, σὲ ἐλαφρῶς χαμηλότερο βάθος ἀπὸ τὸν τοῖχο α, βρέθηκαν τρεῖς τοῖχοι ποὺ φαίνονται νὰ ὁρίζουν δωμάτιο (πίν. 73α). Πρόκειται γιὰ τοὺς τοίχους Τ2 (μήκ. 5 μ., πλ. 0.55 μ.), Τ3 (μήκ. 3 μ., πλ. 0.60 μ.), καὶ Τ4 (μήκ. 3.5 μ., πλ. 0.60 μ.). Ἐντὸς τοῦ δωματίου, πλάι στὴ βόρεια πρόσοψη

4. Βλ. *ΠΑΕ* 2008, 64-65.

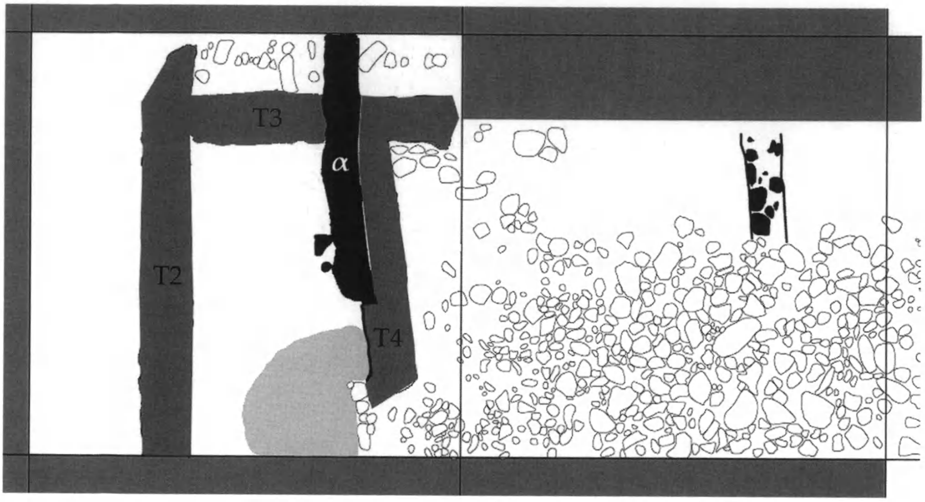

Εἰκ. 7. Κάτοψη τῆς βόρειας προέκτασης τοῦ τοίχου α καὶ τῶν τοίχων Τ2-Τ4. Ὁ ἀποθέτης σημειώνεται μὲ ἀνοικτὸ γκρίζο.

τοῦ τοίχου Τ3 καὶ στὸ ἴδιο βάθος μὲ τὸ θεμέλιο τοῦ τοίχου βρέθηκαν ἀναποδογυρισμένο ἕνα κύπελλο καὶ δύο σχεδὸν ὁλόκληρες κύλικες, προφανῶς πεσμένα ἀπὸ ψηλότερο σημεῖο (πίν. 73β).

Οἱ τοῖχοι Τ2 καὶ Τ3 ἔχουν κτισθεῖ ἐπάνω σὲ παχειά (0.60 μ.) ἐπίχωση ποὺ περιεῖχε μεγάλες ποσότητες σπασμένων ΥΕ ΙΙΙΑ1/ΙΙΙΑ2 ἀγγείων, ὀστῶν, καὶ κάρβουνου, ἐκ τῶν ὁποίων μπορέσαμε νὰ συγκολλήσουμε ὁρισμένα ὁλόκληρα ἀγγεῖα, συμπεριλαμβανομένου ΥΕ ΙΙΙΑ1/ΙΙΙΑ2 κρατήρα (εἰκ. 8: Ρ1052, πίν. 75α b). Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίχωση αὐτή, σὲ βάθος 2.574 καὶ κοντὰ στὸ νότιο ἄκρο τοῦ τοίχου α βρέθηκε ἀποθέτης ἐλλειψοειδοῦς σχήματος καὶ διαστάσεων 0.80×0.45 μ., ποὺ περιεῖχε μεγάλες ποσότητες ὀστράκων καὶ καμένων ὀστῶν ζώων (πίν. 74α). Λίγο βαθύτερα ἀπὸ τὸν ἀποθέτη (2.672), στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ τοίχου Τ2 βρέθηκε μεγάλος πίθος (πίν. 74β) τοποθετημένος μέσα σὲ σκληρὸ στρῶμα μὲ χαλίκια καὶ κίτρινα ἐγκλείσματα, ποὺ πιθανὸν νὰ ἀποτελεῖ δάπεδο. Ὁ πίθος πρέπει νὰ ἦταν κεκλιμένος γιατὶ μία ἀπὸ τὶς πλευρές του ἦταν πεσμένη ἐπάνω στὴν ἄλλη. Φωτογραφήθηκε ἀλλὰ ἔμεινε στὴ θέση του, καθὼς τμῆμα του συνεχίζεται στὸ ἄσκαφο στὸ τετράγωνο N13a9δ7 καὶ θὰ ἀνασκαφεῖ στὸ μέλλον.

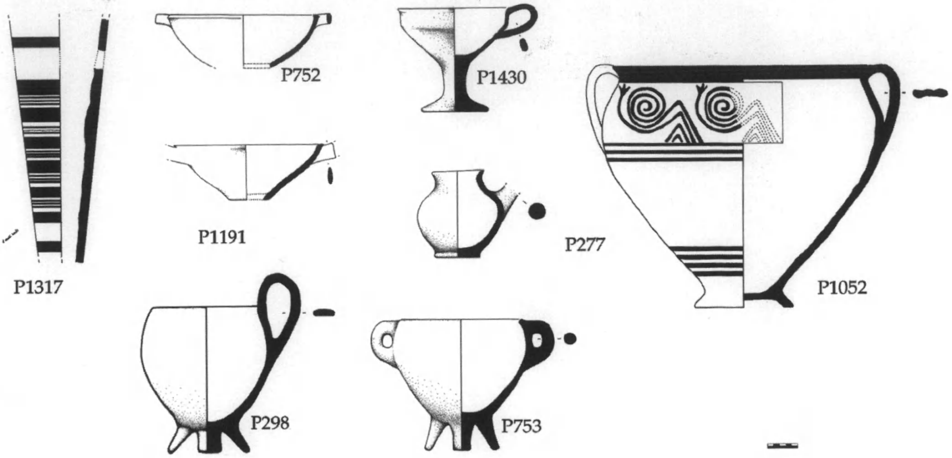

Εἰκ. 8. Σχέδια ἀγγείων.

Ἡ ταφή

Ἐφέτος ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ σκελετοῦ στὸν ὁποῖο ἀνήκει τὸ κρανίο ποὺ βρέθηκε τὸ 2008 (πίν. 76α)[5]. Ἡ μελέτη τῶν λειψάνων ἐπιβεβαίωσε ὅτι πρόκειται γιὰ γυναίκα ἡλικίας 12-13 ἐτῶν ποὺ εἶχε ταφεῖ σὲ ρηχὴ κοιλότητα τοῦ ἐδάφους. Τὸ σῶμα εἶχε ἐναποτεθεῖ σὲ ὕπτια θέση, μὲ τὰ πόδια πρὸς τὸ Βορρά, τοὺς βραχίονες λυγισμένους, τὸ ἀριστερὸ χέρι νὰ ἀκουμπᾶ στὸ στέρνο καὶ τὸ δεξὶ στὸ δεξὶ ὦμο καὶ τὸ κεφάλι ἔντονα γυρμένο πρὸς τὸ στῆθος. Ἡ κοιλότητα ἦταν πολὺ μικρὴ καὶ ρηχὴ γιὰ νὰ χωρέσει ὅλο το σῶμα, μὲ ἀποτέλεσμα τὸ σῶμα νὰ σχηματίζει καμπύλη, μὲ τὴ λεκάνη καὶ τὴν κατώτερη σπονδυλικὴ στήλη νὰ βρίσκονται στὸ βυθὸ τῆς κοιλότητας καὶ τὶς κνῆμες καὶ τὸν λαιμὸ περίπου 0.10-0.12 μ. ψηλότερα. Ἡ παθολογία τοῦ σκελετοῦ ἐπιβεβαιώνει τὴν παρουσία πορώδους ἀλλοιώσεως στὸν δεξιὸ ὀφθαλμικὸ κόγχο καὶ πορώδους ὑπερόστωσης στὸν κρανιακὸ θόλο, ἀποτελέσματα ἀναιμίας.

5. Βλ. *ΠΑΕ* 2008, 66.

Τὸ κυκλώπειο ἄνδηρο (πίν. 77α-β)

Μεγάλες προσπάθειες καταβλήθηκαν ἐφέτος γιὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ τύμβου, κάτω ἀπὸ τὸν ὁποῖο τελικὰ φανερώθηκε «κυκλώπειο» μυκηναϊκὸ ἄνδηρο. Τὸ ἄνδηρο εἶχε ὑποστεῖ σημαντικὴ φθορὰ ἀνὰ τοὺς αἰῶνες, ἀλλὰ ἡ πιὸ σοβαρὴ καταστροφὴ ἔγινε τὴ δεκαετία τοῦ 1970, ὅταν μηχανικὸς ἐκσκαφέας (μπουλντόζα) ἄνοιξε τάφρο πλάτους 7 μ. στὸ κέντρο τοῦ ἀνδήρου, κάθετα στὸν μακρύ του ἄξονα. Ὁ ἐκσκαφέας μετακίνησε τοὺς κυκλώπειους λίθους τοῦ κεντρικοῦ τμήματος καὶ τοὺς ἐναπόθεσε ἐπάνω στὴν ἐπίχωση ποὺ εἶχε συσσωρευθεῖ μέχρι τότε ἐπάνω στοὺς λίθους τοῦ δυτικοῦ τμήματος, ἐνῶ τὸ χάσμα ποὺ ἀνοίχθηκε γέμισε ἐν συνεχεία μὲ μπάζα. Μετὰ ἀπὸ τέσσερεις ἑβδομάδες ἐντατικῆς ἐργασίας μὲ ἕξι ἐργάτες, ἀφαιρέθηκε ἡ πυκνὴ βλάστηση ἀπὸ σχίνα, βάτα, καὶ ἀγριόχορτα, μετακινήθηκαν οἱ λίθοι ποὺ εἶχαν ριχθεῖ ἀπὸ τὸν ἐκσκαφέα στὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ ἀνδήρου, ἀφαιρέθηκε τὸ παχὺ (1.50-1.80 μ.) στρῶμα τῆς σύγχρονης ἐπίχωσης κάτω ἀπὸ τοὺς ριχτοὺς λίθους, καὶ ἀποκαλύφθηκαν οἱ λίθοι ποὺ βρίσκονταν ἀκόμα *κατὰ χώραν*.

Τὸ ἄνδηρο εἶναι ὀρθογώνιο (εἰκ. 9), διαστάσεων 8×23 μ., μὲ τὸν μακρὺ ἄξονα προσανατολισμένο νδ-βα., κατασκευασμένο μὲ μεγάλους ἀσβεστολιθικοὺς λίθους. Ἀποκαλύφθηκαν δύο τοῖχοι (βόρειος καὶ δυτικὸς) ποὺ ξεκινοῦν ἀπὸ τὴν μεταξύ τους γωνία καὶ ἀνηφορίζουν πρὸς τὰ ψηλότερα σημεῖα τοῦ πλατώματος στὰ νότια καὶ τὰ ἀνατολικά.

Στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ ἀνδήρου (εἰκ. 10) εἶναι ορατὲς τρεῖς ὁριζόντιες σειρὲς ὀγκολίθων: 1) Ἀπὸ τὴν κατώτερη σειρὰ διακρίνονται μόνο τὰ ἀνώτερα τμήματα δύο ὀγκολίθων στὴ ΒΔ. γωνία. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ὀγκολίθων αὐτῶν εἶναι ἀκόμα θαμμένο. 2) Ἡ μεσαία σειρὰ διατηρεῖται καλά, ἀπὸ τὴ ΒΔ. γωνία μέχρι τὸ σημεῖο ποὺ ὁ μηχανικὸς ἐκσκαφέας κατέστρεψε τὸ κτίσμα. Ἀρχίζοντας ἀπὸ τὴ βδ. γωνία, οἱ δύο πρῶτοι ὀγκόλιθοι εἶναι ὀρθογώνιοι (ὁ ὀγκόλιθος 1 ἔχει διαστάσεις 1.50 μ.×0.80 μ.) ἢ σχεδὸν τετράγωνοι (ὁ 2 ἔχει διαστάσεις 0.60 μ.×0.80 μ.) καὶ ὀγκωδέστεροι ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους, γιὰ νὰ προσφέρουν μεγαλύτερη ἐνίσχυση στὴ γωνία. Οἱ ἑπόμενοι τρεῖς ὀγκόλιθοι εἶναι ὀρθογώνιοι καὶ λαξευμένοι μὲ μεγαλύτερη ἐπιμέλεια, ἐλαφρῶς χαμηλότεροι ἀπὸ τοὺς πρώτους δύο (ὕψος 0.60 μ.), ἀλλὰ μακρύτεροι (μῆκος 1-1.75 μ.). Στὴ συνέχεια, ἀντὶ γιὰ ἕκτο καὶ ἕβδομο ὀγκόλιθο ὑπάρχουν δύο ζευγάρια στενόμακρων λίθων (0.60 μ.×1.70 μ.) ποὺ καταλήγουν στὸ σημεῖο ποὺ ὁ ἐκσκαφέας κατέστρεψε τὸ ἄνδη-

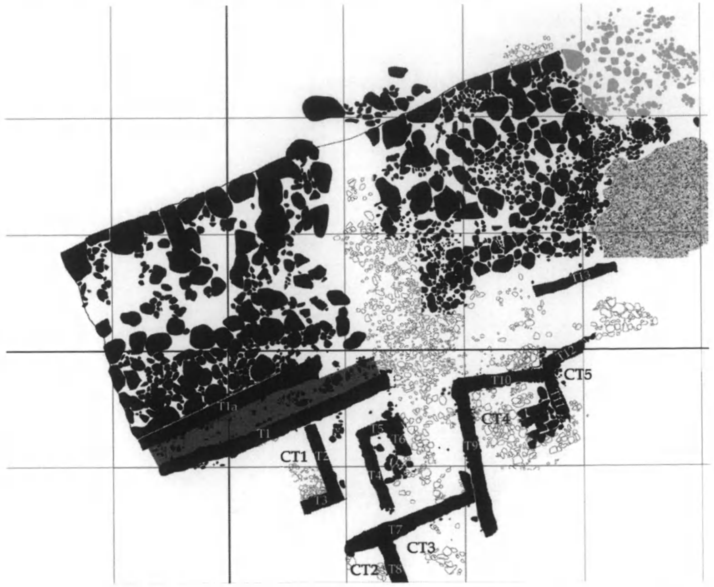

Εἰκ. 9. Κάτοψη τοῦ κυκλώπειου ἀνδήρου καὶ τῶν ἀνασκαφέντων τοίχων στὰ νότια. Ὁ διάδρομος εἶναι σημειωμένος μὲ σκοῦρο γκρίζο, ἡ ἀναβάθρα μὲ ἀνοικτὸ γκρίζο, καὶ ἡ ἀνοικτὴ αὐλὴ μὲ σπογγωτό.

ρο, σὲ ἀπόσταση περίπου 9 μ. ἀπὸ τὴ ΒΔ. γωνία. 3) Ἀπὸ τὴν ἀνώτερη σειρὰ λείπουν δύο ὀγκόλιθοι ἀπὸ τὴ ΒΔ. γωνία, ἀλλὰ οἱ ἑπόμενοι ἑπτὰ εἶναι στὴ θέση τους. Εἶναι ὀρθογώνιοι, μήκους 0.70 ἕως 1.20 μ. καὶ ὕψους 0.50 ἕως 0.70 μ. Ἡ συνέχεια τῆς σειρᾶς αὐτῆς πρὸς τὰ ΒΑ. τοῦ κατεστραμμένου ἀπὸ τὸν ἐκσκαφέα τμήματος εἶναι σὲ ἐλαφρῶς ψηλότερο ἐπίπεδο λόγω τῆς ἀνωφέρειας τοῦ ἐδάφους. Στὸ σημεῖο αὐτὸ διατηροῦνται δύο μεγάλοι ὀγκόλιθοι, μήκους 1.20-1.60 μ. καὶ ὕψους 0.80-0.90 μ., ἀλλὰ πρὸς τὰ ΒΑ. φαίνεται ὅτι ἡ σειρὰ αὐτὴ συνεχιζόταν ἀπὸ ζευγάρια μακρόστενων λίθων, μήκους περίπου 1.50 μ. καὶ ὕψους 0.50 μ. (τμήματα τῶν λίθων αὐτῶν εἶναι θαμμένα).

Ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἐνδιαφέροντα ἀρχιτεκτονικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἀνδήρου εἶναι οἱ ὀδοντώσεις ποὺ παρουσιάζει στὴ βόρεια πλευρά (πίν. 78α). Διατηροῦνται δύο ὀδοντώσεις, πάχους 0.20-0.30 μ., ἡ πρώτη σὲ ἀπόσταση 12 μ. καὶ ἡ δεύτερη σὲ ἀπόσταση 21 μ. ἀπὸ τὴ ΒΔ. γωνία. Παρόμοιες ὀδοντώσεις παρουσιάζονται ἐπίσης σὲ μυκηναϊκὰ ἄνδηρα στὴν Πύλο, στὸν Γλά, καὶ στὴν Τίρυνθα (J. Wright, Mycenaean Palatial Terraces, *AM* 95, 1980, 59-86).

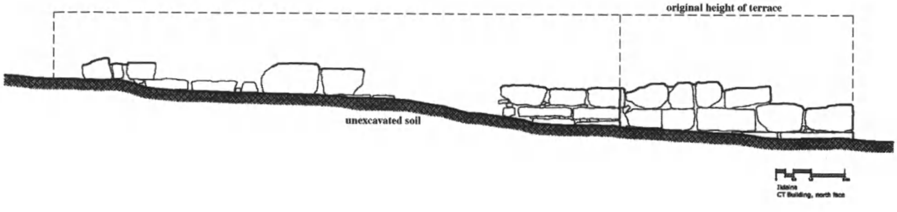

Εἰκ. 10. Τομὴ τῆς βόρειας πρόσοψης τοῦ κυκλώπειου ἀνδήρου (Michael Nelson).

Ἡ δυτικὴ πλευρὰ ἔχει μῆκος 8.30 μ. καὶ ἀκολουθεῖ τὴν ἀνωφερικὴ κλίση τοῦ ἐδάφους πρὸς τὰ νότια. Μόνο μία σειρὰ εἶναι ἀκόμα στὴ θέση της πάνω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, ἀποτελούμενη ἀπὸ ἕξι σχεδὸν τετράγωνους ὀγκόλιθους, μέσων διαστάσεων 0.60×0.80. Ἡ ἐπίχωση μπροστὰ ἀπὸ τὴ δυτικὴ καὶ βόρεια πλευρὰ δὲν ἔχει ἀνασκαφεῖ καὶ ἀκολούθως τὸ πρόβλημα τῆς θεμελίωσης τοῦ ἀνδήρου θὰ διερευνηθεῖ τοῦ χρόνου.

Πρὸς τὰ ἀνατολικὰ τοῦ κατεστραμμένου ἀπὸ τὸν ἐκσκαφέα τμήματος καὶ περίπου 14 μ. ἀπὸ τὴ δυτικὴ ἄκρη τοῦ ἀνδήρου βρέθηκε στρῶμα ἐπίπεδων λίθων ποὺ καλύπτουν ὁλόκληρο τὸ πλάτος τοῦ ἀνδήρου καὶ συνεχίζονται καὶ στὸν ἐπίπεδο χῶρο στὰ ἀνατολικά. Οἱ λίθοι αὐτοὶ εἶναι ἀρκετὰ μεγάλοι (οἱ μεγαλύτεροι ἔχουν διαστάσεις 1×0.60) καὶ σχηματίζουν πλακόστρωτο διαστάσεων 12×8 μ., τὸ ὁποῖο ἴσως νὰ χρησίμευε ὡς δάπεδο αὐλῆς. Στὰ ἀνατολικὰ καὶ νοτιοανατολικὰ τὸ πλακόστρωτο καταλήγει σὲ στρῶμα ἐρυθροῦ, ἰδιαίτερα σκληροῦ χώματος, τὸ ὁποῖο ἴσως ἀνῆκε σὲ ἄλλη αὐλὴ ἢ κάποιο ἀνοικτὸ χῶρο μὲ σκληρὸ δάπεδο (πίν. 78β καὶ σημειωμένο μὲ σπογγωτὸ στὴν εἰκ. 9). Μὲ βάση τὸ ὕψος τοῦ πλακόστρωτου ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους στὴ βδ. γωνία συμπεραίνεται ὅτι τὸ συνολικὸ ὕψος τοῦ ἀνδήρου θὰ ἦταν περίπου 2 μ. Πρόσβαση στὸ πλακόστρωτο καὶ στὰ δωμάτια ποὺ ὑπῆρχαν στὰ νότια γινόταν ἀπὸ λιθόστρωτη ἀναβάθρα («ράμπα») στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ ἀνδήρου (πίν. 79α, σημειωμένο μὲ ἀνοικτὸ γκρίζο στὴν εἰκ. 9). Ἡ ἀναβάθρα, τὴν ὁποία ἀποκαλύψαμε σὲ πλάτος 5 μ. (βδ.-να.) καὶ μῆκος 4 μ. (ν.-βα.) ἀνηφορίζει ἀπὸ τὸ χαμηλὸ τμῆμα τῆς πλαγιᾶς πρὸς τὴν κορυφὴ τοῦ ἀνδήρου. Τόσο στὴν ἐπίχωση ποὺ κάλυπτε τὸ ἄνδηρο, ὅσο καὶ ἀνάμεσα στοὺς λίθους βρέθηκαν μεγάλες ποσότητες ΥΕ κεραμικῆς, κυρίως στελέχη ἀπὸ κύλικες. Ἀξιοσημείωτη εἶναι καὶ ἡ εὕρεση πέντε ὀστράκων ἀπὸ μελαμβαφεῖς κανθάρους τοῦ 4ου ἢ 3ου αἰ. π.Χ. καὶ τεμαχίων ἀπὸ κεραμίδια τῆς ἴδιας

ἐποχῆς, ποὺ φανερώνουν περιορισμένη χρήση τοῦ ἀνδήρου στὴν ὕστερη Κλασσικὴ ἢ πρώιμη Ἑλληνιστικὴ περίοδο.

Ὅσον ἀφορᾶ στὴ χρήση τοῦ ἀνδήρου, φαίνεται ὅτι κατασκευάσθηκε γιὰ νὰ ὑποστηρίξει ἐπίπεδη προέκταση τοῦ πλατώματος ποὺ ἐκτείνεται ἀκριβῶς στὰ νότια. Ἡ συνολικὴ ἐπιφάνεια τοῦ πλατώματος καὶ τοῦ ἀνδήρου χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν ἀνέγερση κτιριακοῦ συγκροτήματος, τὸ ὁποῖο ὀνομάσαμε «Κτίριο CT» («Cyclopean Terrace Building»). Ἡ ἐνίσχυση τῆς βδ. γωνίας τοῦ ἀνδήρου καὶ τὰ σκαλοπάτια ποὺ βρέθηκαν στὸ τετράγωνο N14a1γ1 (βλ. κατ.) ἀφήνουν ἀνοικτὸ τὸ ἐνδεχόμενο τὸ συγκρότημα αὐτὸ νὰ ἦταν διώροφο. Σημειωτέον ὅτι ἡ βδ.γωνία τοῦ ἀνδήρου παρέχει ἀνεμπόδιστη θέα πρὸς τὴν κοιλάδα τοῦ Κορυφασίου καὶ τὸ Ἰόνιο πέλαγος, καθὼς καὶ ὀπτικὴ ἐπαφὴ μὲ τὸ ἀνάκτορο τοῦ Ἄνω Ἐγκλιανοῦ.

Δυστυχῶς, τὸ ἄνδηρο εἶναι τόσο κατεστραμμένο πού, ἐὰν κάποιο κτίσμα ὑπῆρχε ἐκεῖ, ἔχει χαθεῖ γιὰ πάντα. Ἐν τούτοις, ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ πλατώματος στὰ νότια (τετράγωνα N14a1α1-δ1, α2-γ2, N13a10δ8-δ10 καὶ N13a10γ10) ἄρχισε νὰ φέρνει στὸ φῶς θεμέλια τοίχων ποὺ πιθανὸν νὰ ἀνῆκαν στὸ κτίριο CT. Αὐτὰ τὰ θεμέλια βρέθηκαν κατὰ τὶς τελευταῖες ἡμέρες τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴν μποροῦμε ἀκόμα νὰ διακρίνουμε τὴν κάτοψη τοῦ κτιρίου, ἀλλὰ τμήματα δωματίων εἶναι ὁρατά. Κατ' ἀρχάς, ἀνάμεσα στὸν τοῖχο T1a (μήκ. 8.70, πλ. 0.60), ποὺ φαίνεται νὰ ὁρίζει τὸ νότιο ἄκρο τοῦ ἀνδήρου, καὶ τὸν παράλληλό του τοῖχο T1 (μήκ. 10.5, πλ. 0.60) σχηματίζεται διάδρομος πλάτους 0.90-1.20 μ. μὲ κατεύθυνση νδ.-βα., ποὺ διατηρεῖται σὲ μῆκος 10.50 μ. Ὁ διάδρομος αὐτὸς (C1, πίν. 79β) σημειωμένος μὲ σκοῦρο γκρίζο στὴν εἰκ. 9 φαίνεται ὅτι ὁδηγοῦσε ἀπὸ τὸ χαμηλότερο τμῆμα τῆς πλαγιᾶς πρὸς τὰ δωμάτια στὴν ἀνώτερη ἐπιφάνεια. Ὅπως ἀναφέρθηκε, τὰ δωμάτια αὐτὰ ἄρχισαν νὰ ἀνασκάπτονται τὶς τελευταῖες ἡμέρες τῆς ἀνασκαφῆς καὶ ἡ ταύτισή τους εἶναι προσωρινή. Μὲ βάση τὰ ὑπάρχοντα δεδομένα διακρίνονται τουλάχιστον πέντε δωμάτια (εἰκ. 9). Τὸ πλάτους 3 μ. ὀρθογώνιο δωμάτιο CT 1, ποὺ ὁρίζεται ἀπὸ τοὺς τοίχους T1, T2 (μῆκ. 3.5, πλ. 0.50), καὶ T3 (μῆκ. 1.9, πλ. 0.50), τὰ CT2 καὶ CT 3 ποὺ ὁρίζονται ἀπὸ τοὺς τοίχους T7 (μῆκ. 5.7, πλ. 0.40-0.65) καὶ T8 (μῆκ. 2+, πλ. 0.50), τὸ πλάτους 3.7 μ. CT 4, ποὺ ὁρίζεται ἀπὸ τοὺς τοίχους T9 (μῆκ. 7+, πλ. 0.50-0.60), T10 (μῆκ. 3.9, πλ. 0.40-0.60), καὶ T11 (μῆκ. 3.2+, πλ. 0.30-0.50), καὶ τὸ CT 5, ποὺ ὁρίζεται ἀπὸ τοὺς τοίχους T11 καὶ T12 (μῆκ. 2+, πλ. 0.60). Ἡ χρήση τοῦ μικροῦ χώρου ποὺ ὁρίζεται ἀπὸ τοὺς τοίχους T4,

Τ5, καὶ Τ6 δὲν ἔχει γίνει ἀκόμα σαφής, ἀλλὰ εἶναι πιθανὸν ὅτι χρησιμοποιόταν ὡς ἀποθηκευτικὸς χῶρος. Στὸ δωμάτιο CT4 διατηροῦνται πέντε χαμηλά (ὕψος 0.20) σκαλοπάτια πλάτους 1.50, τὸ καθένα κατασκευασμένο ἀπὸ τρεῖς ἐπίπεδες πέτρες μέσου πλάτους 0.50-0.60, ποὺ ἀνεβαίνουν πρὸς τὰ βόρεια (πίν. 80).

Τὰ εὑρήματα ἀπὸ τὰ δωμάτια αὐτὰ συνίστανται σὲ κύλικες, κύπελλα, ἀποθηκευτικὰ καὶ χρηστικὰ ἀγγεῖα τῶν ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙΑ1 περιόδων, ποὺ χρονολογοῦν τὸ Κτίριο CT στὴν πρώιμη μυκηναϊκὴ περίοδο. Τὰ πιὸ συναρπαστικὰ εὑρήματα βρέθηκαν ἐν τούτοις στὸ δωμάτιο CT4 καὶ τὸν στενὸ χῶρο ἀνάμεσα στοὺς τοίχους Τ4-Τ6, σὲ μικρὸ βάθος (0.15-0.20 ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους). Πρόκειται γιὰ θραύσματα τοιχογραφιῶν μὲ ἀναπαραστάσεις ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, γυναικείου χεριοῦ καὶ πλοίου μὲ ἀνδρικὲς μορφές, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μία ξαπλωμένη. Ἀπὸ τὸ δωμάτιο CT 4 προέρχεται καὶ θραῦσμα πήλινης τράπεζας προσφορῶν μὲ ἐρυθρὴ καὶ γαλάζια διακόσμηση.

Τὰ εὑρήματα αὐτά, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν κυκλώπεια κατασκευὴ τοῦ ἀνδήρου, καὶ τὴ θέση μὲ τὴ μοναδικὴ θέα φανερώνουν ὅτι τὸ Κτίριο CT ἦταν ἐξέχουσας σημασίας καὶ εἶναι συμβατὰ μὲ ὅσα γνωρίζουμε γιὰ ἀνακτορικὰ συγκροτήματα στὸν Ἄνω Ἐγκλιανὸ καὶ στὶς Μυκῆνες. Τὸ θέμα τῆς χρήσης τοῦ Κτιρίου CT θὰ διερευνηθεῖ μὲ τὴν συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς πρὸς τὰ νότια.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Παρ' ὅλο ποὺ ἡ μελέτη τῶν εὑρημάτων βρίσκεται ἀκόμα σὲ ἀρχικὸ στάδιο, εἶναι δυνατὴ ἡ ἐξαγωγὴ ὁρισμένων προκαταρκτικῶν συμπερασμάτων σχετικὰ μὲ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ ἱστορία τοῦ οἰκισμοῦ. Γενικά, μὲ βάση τὰ ὑπάρχοντα δεδομένα, φαίνεται ὅτι ὁ οἰκισμὸς ἔχει τέσσερεις ἀρχιτεκτονικὲς φάσεις. Ἡ πρώτη φάση χρονολογεῖται στὸ τέλος τῆς ΜΕ περιόδου ἢ στὴν ἀρχὴ τῆς ΥΕ καὶ περιλαμβάνει στρῶμα καταστροφῆς. Ἡ δεύτερη φάση περιλαμβάνει τὸ κτίριο CT καὶ τὶς Οἰκίες Α καὶ Β, ποὺ φαίνεται ὅτι κατασκευάσθηκαν στὴν ΥΕ ΙΙ καὶ παρέμειναν σὲ χρήση μέχρι τὴν ΥΕ ΙΙΙΑ1. Τὰ κτίσματα αὐτὰ ἔχουν τὸν ἴδιο προσανατολισμὸ καὶ εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ ἰδίου ἀρχιτεκτονικοῦ σχεδιασμοῦ. Ἡ τρίτη φάση χρονολογεῖται στὴν ΥΕ ΙΙΙΑ1/ΙΙΙΑ2 καὶ περιλαμβάνει τὸ Μέγαρο τῆς Οἰκίας Γ καὶ τοὺς τοίχους Τ2-Τ4 κάτω ἀπὸ τὴ βόρεια προέκταση τοῦ τοίχου α. Ἡ τέταρτη φάση χρονολογεῖται στὴν ΥΕ ΙΙΙΑ2/ΙΙΙΒ καὶ περιλαμβάνει τὶς προσθῆκες τῆς Οἰκίας Γ, καθὼς ἐπίσης καὶ τὶς Οἰκίες Δ καὶ Ε, τοὺς ἀγωγούς, καὶ τὸν τοῖχο α.

Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ φανερώνουν ὅτι ὁ οἰκισμὸς γνωρίζει μεγάλη ἀκμὴ κατὰ τὴν πρώιμη μυκηναϊκὴ περίοδο (ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙΑ1). Ὁ μνημειώδης χαρακτήρας καὶ ἡ μοναδικὴ θέση τοῦ κυκλωπείου ἀνδήρου καὶ τοῦ Κτιρίου CT, τὰ ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα τοῦ κτιρίου αὐτοῦ (λιθόστρωτη αὐλή, ἀναβάθρα, πιθανῶς δύο ὄροφοι), ἡ πήλινη τράπεζα προσφορῶν καὶ ἡ χρήση ὑψηλῆς καλλιτεχνικῆς ποιότητας τοιχογραφιῶν γιὰ διακόσμηση φανερώνουν ὅτι τὸ κτίριο αὐτὸ ἦταν ἰδιαίτερα σημαντικό. Μάλιστα, τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτὰ εἶναι συμβατὰ μὲ πιθανὴ χρήση τοῦ κτιρίου ὡς ἕδρας τῶν τοπικῶν ἡγεμόνων. Ὁ οἰκισμὸς κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ ἐκτείνεται πρὸς τὰ βόρεια, ὅπως φανερώνεται ἀπὸ τὶς Οἰκίες Α καὶ Β ποὺ ἔχουν τὸν ἴδιο προσανατολισμὸ μὲ τὸ κυκλώπειο ἄνδηρο. Σὲ κάποια στιγμή, πιθανῶς στὴν ΥΕ ΙΙΙΑ2, τὸ Κτίριο CT καταστρέφεται, ἡ Οἰκία Α καίγεται, καὶ νέα κτίρια ἐγείρονται (φάση 3), τὰ ὁποῖα κατόπιν ὑφίστανται μεταβολὲς καὶ προσθῆκες (φάση 4). Οἱ φάσεις 3 καὶ 4 ἀντιπροχωπεύουν ριζικὴ ἀλλαγὴ στὸν προσανατολισμὸ τοῦ οἰκισμοῦ, ἐφ᾿ ὅσον τὰ κτίσματα τῶν φάσεων αὐτῶν ἔχουν προσανατολισμὸ α-δ. Τὰ κτίσματα αὐτὰ τὰ ὀνομάσαμε συμβατικὰ «Οἰκίες», ἀλλὰ στὴν πραγματικότητα φαίνονται νὰ ἀποτελοῦν τμήματα ἑνὸς μεγάλου κτιριακοῦ συγκροτήματος ποὺ ἐκτείνεται ἀπὸ τὴν Οἰκία Α στὰ δυτικὰ καὶ συνεχίζονται πέρα ἀπὸ τὴν ἀνεσκαμμένη περιοχὴ στὰ ἀνατολικά. Δεδομένου τοῦ σύνθετου χαρακτήρα τοῦ κτιριακοῦ αὐτοῦ συγκροτήματος (Μέγαρο, ἀποθηκευτικοὶ χῶροι, σύνθετο σύστημα κτιστῶν λίθινων καὶ πήλινων ἀγωγῶν, πιθανὲς ἐργαστηριακὲς ἐγκαταστάσεις), δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀποκλεισθεῖ ἡ πιθανότητα ὅτι τὸ συγκρότημα αὐτὸ διαδέχθηκε τὸ Κτίριο CT ὡς τὸ διοικητικὸ κέντρο τοῦ οἰκισμοῦ. Ὅλος ὁ οἰκισμὸς φαίνεται ὅτι καταστράφηκε στὸ τέλος τῆς ΥΕ ΙΙΙΒ ἀλλὰ ἴχνη ἐκτεταμένης καταστροφῆς ἀπὸ φωτιὰ δὲν ὑπάρχουν, παρὰ μόνο σποραδικὰ ἴχνη καμένων τοίχων.

ΜΙΧ. Β. ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΣ

9. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΡΟΦΙΛΑ ΑΝΔΡΟΥ

(Πίν. 81-97)

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ νεολιθικοῦ οἰκισμοῦ τοῦ Στρόφιλα Ἄνδρου ξεκίνησε τὸ 1998 ὡς σωστικὴ ἀνασκαφὴ τῆς ΚΑ΄ Ἐφορείας Προϊστορικῶν-Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων στὸ ἀκίνητο πρώην ἰδιοκτησίας Λεωνίδα Κοντορούση[1]. Ἀπὸ φέτος ἐντάχθηκε στὶς συστηματικὲς ἀνασκαφὲς τῆς Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ γι' αὐτὸ εὐχαριστῶ θερμὰ τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο τῆς Ἑταιρείας καὶ ἰδιαιτέρως τὸν Γενικὸ Γραμματέα κ. Βασίλειο Πετράκο.

Ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα τῆς Ἄνδρου μέχρι καὶ τὴ δεκαετία τοῦ 1980 ἦταν ἐπικεντρωμένη στὶς ἀρχαιότητες τῶν ἱστορικῶν χρόνων (πίν. 81α), εἴτε τῶν ἤδη γνωστῶν, ὅπως ἡ γεωμετρικὴ πόλη τῆς Ζαγορᾶς[2] καὶ ἡ ἀρχαία πόλη τῆς Ἄνδρου στὴν Παλαιόπολη[3] εἴτε τῶν νέων ὅπως ἡ ἀρχαία πόλη τῆς Ὑψηλῆς[4]. Οἱ προϊστορικὲς ἀρχαιότητες ἦταν ἐξαιρετικὰ περιορισμένες, λίγα λίθινα ἐργαλεῖα ἀπὸ τὴ θέση Μικρογιάλι, μεμονωμένα εὑρήματα σὲ διάφορες θέσεις, καθὼς καὶ

---

1. Σχετικὴ βιβλιογραφία στὰ Χ. Α. ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ, Προϊστορικὴ Ἄνδρος στὸ Ν. ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ (ἐπιμ.), *ΓΕΝΕΘΛΙΟΝ, 1-16, Ἵδρυμα Ν. Π. Γουλανδρῆ, Μουσεῖο Κυκλαδικῆς Τέχνης* (Ἀθήνα 2006) στὸ ἑξῆς ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ 2006. Ὁ οἰκισμὸς τοῦ Στρόφιλα στὴν Ἄνδρο, στὸ ΑΔ. ΣΑΜΨΩΝ (ἐπιμ.), *Προϊστορία τοῦ Αἰγαίου. Παλαιολιθική - Μεσολιθική - Νεολιθική*, 185-194, ἐκδ. Ἀτραπός (Ἀθήνα 2006). Strofilas - A Neolithic Settlement on Andros, στὸ N. BRODIE, J. DOOLE, G. GAVALAS, C. RENFREW (ed.), *Ὁρίζων. A Colloquium on the Prehistory of the Cyclades*, McDonald Institute for Archaeological Research, University of Cambridge (Cambridge 2008), 43-55 στὸ ἑξῆς TELEVANTOU 2008. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ γιὰ τὴν πρώτη σωστικὴ ὀλιγοήμερη ἔρευνα προσέφερε δύο ἐργάτες ἡ τότε Κοινότητα Μεσαριᾶς, ὅπου ἀνῆκε διοικητικὰ ὁ Στρόφιλας.

2. Σχετικὴ βιβλιογραφία AL. CAMPITOGLOU, *Zagora 2, Excavation of a Geometric Town on the Island of Andros* (Athens 1988).

3. Σχετικὴ βιβλιογραφία Λ. ΠΑΛΑΙΟΚΡΑΣΣΑ-ΚΟΠΙΤΣΑ, *Παλαιόπολις Ἄνδρου. Τὰ οἰκοδομικὰ ἀπὸ τὴν προανασκαφικὴ ἔρευνα* (Ἀθήνα 2006).

4. Σχετικὴ βιβλιογραφία Χ. Α. ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ, Ἄνδρος. Τὸ ἱερὸ τῆς Ὑψηλῆς, *Φῶς Κυκλαδικόν. Τόμος τιμητικὸς γιὰ τὸν Νικόλαο Ζαφειρόπουλο* (ἐπιμ. Ν. ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ) (Ἀθήνα 1999) 132-139.

περιορισμένα στοιχεῖα καὶ εὑρήματα ἀπὸ τὸ βορειοδυτικὸ τμῆμα τοῦ νησιοῦ[5]. Τὰ εὑρήματα αὐτὰ μαρτυροῦσαν δραστηριότητα ἤδη ἀπὸ τὴ Νεώτερη Νεολιθικὴ περίοδο, χωρὶς ὅμως νὰ τεκμηριώνουν μονιμότερες ἐγκαταστάσεις. Μὲ τὰ περιορισμένα αὐτὰ στοιχεῖα ἡ Ἄνδρος ἦταν κυριολεκτικὰ ἀπούσα ἀπὸ τὴν προϊστορικὴ ἀρχαιολογία μὲ ἀποτέλεσμα νὰ δίνεται ἡ εἰκόνα ὅτι δὲν συνέβαλε οὔτε κὰν συμμετεῖχε οὐσιαστικὰ στὴ γένεση, τὴν ἐξέλιξη καὶ τὴ διαμόρφωση τοῦ προϊστορικοῦ πολιτισμοῦ τῶν Κυκλάδων.

Ὡστόσο σειρὰ στοιχείων τῆς γεωγραφίας καὶ τῆς γεωμορφολογίας της ἔδειχναν ὅτι ἔπρεπε νὰ ἀναμέναμε ἐντοπισμὸ καὶ σημαντικῶν προϊστορικῶν ἀρχαιοτήτων. Σὲ ἔκταση (ἐμβαδὸν 374 τετρ. χλμ.) εἶναι τὸ δεύτερο σὲ μέγεθος, μετὰ τὴ Νάξο, κυκλαδονήσι, προικισμένο μὲ φυσικὰ πλεονεκτήματα ἰδιαίτερα ἑλκυστικὰ γιὰ ἐγκατάσταση καὶ συστηματικὴ κατοίκηση. Κατ' ἀρχὴν ἡ ἐξαιρετικὰ καίρια, ἀπὸ στρατηγικὴ καὶ ἐμπορικὴ σημασία, γεωγραφική της θέση στὸ βορειότερο τμῆμα τῶν Κυκλάδων, τὴν καθιστᾶ φυσικὴ γέφυρα, ἕνα ἀπὸ τὰ πρῶτα «πατήματα» τοῦ ἀνθρώπου, ἀπὸ καὶ πρὸς τὴν Ἀττική, τὴν Εὔβοια καὶ τὰ ὑπόλοιπα κυκλαδονήσια. Παράλληλα δίνει τὴ δυνατότητα, κυρίως ἀπὸ τὴ δυτικὴ ἀκτή, ἐλέγχου τοῦ θαλασσίου δρόμου ποὺ συνδέει τὶς περιοχὲς αὐτές, ἀλλὰ καὶ εὐκολότερης, σὲ σχέση μὲ τὰ περισσότερα κυκλαδονήσια, ἐπικοινωνίας μὲ αὐτές. Διαθέτει πλούσιο ὑδροφόρο ὁρίζοντα, ὁ ὁποῖος σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς ἀρκετὰ μεγάλες, συγκριτικὰ μὲ τὸ σύνολο σχεδὸν τῶν Κυκλάδων, καλλιεργήσιμες ἐκτάσεις, μποροῦσαν νὰ ἐξασφαλίσουν στὸν ἄνθρωπο, δραστηριότητες ὅπως ἡ γεωργία καὶ ἡ κτηνοτροφία, βασικὲς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἐπιβίωση καὶ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου. Ἰδιαίτερης σπουδαιότητας εἶναι ὅτι ἡ πλούσια καὶ ἐκτεταμένη αὐτοφυὴς βλάστηση, μοναδικὴ στὶς Κυκλάδες, παρεῖχε ξυλεία, ἡ ὁποία ἐκτὸς τῶν ἄλλων συνηθισμένων χρησιμοτήτων (θέρμανση, προετοιμασία φαγητοῦ, ἀνάπτυξη τεχνῶν κλπ.) – ἀποτελοῦσε τὴν πρώτη ὕλη γιὰ τὴν κατασκευὴ σκαφῶν –, στοιχεῖο, τὸ ὁποῖο συνδυαζόμενο μὲ πολλὰ ἀσφαλὴ ὁρμητήρια, ἔδινε τὴ δυνατότητα ἀνάπτυξης τῆς ἁλιείας, τῆς θαλασσίας ἐπικοινωνίας, τῶν ἐμπορικῶν σχέσεων καὶ τῶν πολιτιστικῶν ἀνταλλαγῶν μὲ ἄλλες περιοχές. Ἐπιπλέον τὸ ὑπέδαφός της, πλούσιο σὲ ὀρυκτά, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐκμεταλλεύσιμα

5. Α. Κουτσουκου, Ἀρχαιολογικὴ ἐπιφανειακὴ ἔρευνα στὴ ΒΔ Ἄνδρο, *Ἀνδριακὰ Χρονικὰ* 21, 1991, 99-104. Χ. Α. Τελεβαντου, ὅ.π. 2006, 2-3, εἰκ. 1-2.

(σίδηρος, μαγγάνιο, ἀμίαντος, τάλκης, χαλκός, σχιστόλιθος, μάρμαρο), ἀναμφισβήτητα συνέβαλε, σὲ διάφορες ἐποχές, στὴν ἀνάπτυξη τοῦ νησιοῦ. Μὲ ὅλα τὰ παραπάνω φυσικὰ προσόντα θὰ ἦταν τουλάχιστον παράδοξο νὰ μὴν προσελκύσει ἀπὸ πολὺ νωρὶς τὸ ἐνδιαφέρον τῶν προϊστορικῶν κατοίκων τοῦ νησιωτικοῦ Αἰγαίου, πιθανὸν καὶ τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδας, οἱ ὁποῖοι θὰ ἀναζητοῦσαν στὶς Κυκλάδες βιώσιμη περιοχὴ γιὰ μονιμότερη ἐγκατάσταση.

Μὲ αὐτὸ τὸ σκεπτικὸ διενεργήσαμε πολλὲς ἐπιφανειακὲς ἔρευνες, οἱ ὁποῖες ἐπιβεβαίωσαν τὰ παραπάνω καὶ κατέδειξαν τὴ σπουδαιότητα κυρίως τῆς δυτικῆς ἀκτῆς, ἡ ὁποία συνεχίσθηκε κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους μὲ τὴν ἵδρυση σημαντικῶν πόλεων καὶ οἰκισμῶν (Ζαγορά, Ὑψηλή, Παλαιόπολη, Φελλός). Σὲ αὐτὴν (πίν. 81α) ἐντοπίστηκαν σημαντικότατοι ἀρχαιολογικοὶ χῶροι τῆς Νεολιθικῆς ἐποχῆς, ὅπως ὁ μεγάλος ὀχυρωμένος οἰκισμὸς τοῦ Στρόφιλα, ἀλλὰ καὶ τῆς Πρώιμης καὶ Μέσης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, ὅπως ἡ μεγάλη πόλη τῆς Πλάκας[6]. Ἐπίσης στὸ Βριόκαστρο[7], θέση γνωστὴ γιὰ τὶς ἀρχαιότητες τῶν ἱστορικῶν χρόνων, διαπιστώθηκε ὅτι προϋπῆρχε ὀχυρωμένος νεολιθικὸς οἰκισμός.

ΣΤΡΟΦΙΛΑΣ

Ὁ νεολιθικὸς οἰκισμὸς τοῦ Στρόφιλα ἐντοπίστηκε στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1990 σὲ περιοδεία μας στὴ δυτικὴ ἀκτὴ τῆς Ἄνδρου. Περίπου στὸ κέντρο της, ἀνάμεσα στὴν Παλαιόπολη καὶ τὴν Ζαγορὰ βρίσκεται τὸ ὁμώνυμο, τὸ ὁποῖο ἐνδεχομένως ὀφείλει τὸ ὄνομά του στοὺς στροβιλίζοντες ἀνέμους τῆς περιοχῆς. Στὴν κορυφή του σχηματίζεται μεγάλο ὀροπέδιο ἀκρωτήριο (πίν. 81α-β), φύσει ὀχυρό, μὲ δύο ἀσφαλὴ λιμάνια στὴ νότια πλευρὰ ποὺ ἐξασφαλίζουν τὴν προστασία τῶν σκαφῶν καὶ εὐνοοῦν τὴ θαλάσσια δραστηριότητα. Ἡ θέση αὐτὴ διαθέτει ἐξαιρετικὴ ὁρατότητα ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ καὶ τὴν Εὔβοια μέχρι τὴν Πάρο καὶ τὴν Νάξο, ἐνῶ ἐλέγχει τόσο τὸν θαλάσσιο δρόμο ποὺ ἑνώνει τὶς περιοχὲς αὐτὲς ὅσο καὶ τὸ κεντρικὸ καὶ νότιο τμῆμα τοῦ νησιοῦ, τὸ ὁποῖο εἶναι ἐξαιρετικὰ εὔφορο.

Σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ὀροπεδίου, σὲ μιὰ ἔκταση εἴκοσι πέντε στρεμμάτων περίπου, ὑπάρχουν πολλοὶ λιθοσωροὶ μὲ περιορισμένο ὁμαλὸ χῶρο ἀνάμεσά τους,

6. Χ. Α. Τελεβαντου 2006,12-13, εἰκ. 9-10.

7. Αὐτόθι 3, εἰκ. 2.

μία χαρακτηριστικὴ εἰκόνα ὁρισμένων ἀρχαιολογικῶν χώρων τῆς Ἄνδρου (π.χ. Ζαγορά, Ὑψηλή). Ἡ διαμόρφωση αὐτὴ τοῦ ἐδάφους ὀφείλεται στὴ συσσώρευση τοῦ ἀρχαίου οἰκοδομικοῦ ὑλικοῦ ἀφενὸς ἐξαιτίας τῆς κατάρρευσης τῶν ἐρειπίων στὸ πέρασμα τοῦ χρόνου καὶ ἀφετέρου ἀπὸ τὴ συγκέντρωση τοῦ δομικοῦ ὑλικοῦ ἀπὸ τοὺς συγχρόνους καλλιεργητὲς ποὺ προσπαθοῦσαν σὲ αὐτὸ τὸν βραχώδη καὶ πετρώδη χῶρο νὰ δημιουργήσουν τμήματα γῆς πρόσφορα γιὰ καλλιέργεια καὶ ὄργωμα. Συνήθως οἱ λιθοσωροὶ δημιουργοῦνταν σὲ σημεῖα ὅπου τὰ ἀρχαῖα κτίρια δὲν ἦταν ἰσοπεδωμένα ἐντελῶς καὶ ἦταν ἀδύνατον νὰ καλλιεργηθοῦν. Ἐπίσης ὑπῆρχε μεγάλη πυκνότητα ὀψιανοῦ, εἴτε τέχνεργων εἴτε ἀπολεπισμάτων, πληθώρα ὀστράκων, καθὼς καὶ λίθινα ἐργαλεῖα. Σὲ λίγα σημεῖα ἦταν ὁρατοὶ τοῖχοι, κυρίως τμήματα τοῦ τείχους, ὅπως διαπιστώθηκε ἀργότερα. Φάνηκε ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ προϊστορικὴ ἐγκατάσταση τῆς Νεολιθικῆς ἐποχῆς ἀλλὰ δὲν εἶχε γίνει ἀντιληπτό, διότι δὲν ἦταν ἀναμενόμενο μὲ βάση τὰ ἕως τότε γνωστὰ στοιχεῖα, ὅτι, ὅπως ἔδειξε ἡ ἀνασκαφή, εἶναι ἕνας μοναδικὸς ἐκτεταμένος ὀχυρωμένος οἰκισμὸς μὲ μεγάλα οἰκοδομήματα, πολλὰ καὶ πλούσια εὑρήματα, ποὺ ἄκμασε κατὰ τὴν Τελικὴ Νεολιθικὴ περίοδο (4500-3200 π.Χ.).

Τὸ ἀκρωτήριο τοῦ Στρόφιλα, ποὺ περιλαμβάνει καὶ τὸ ὀροπέδιο (ὑψόμετρο 140.20 μ.), ὅπου ἐκτείνεται ὁ οἰκισμός, εἶναι εὐάλωτο μόνο ἀπὸ τὴν ἐνδοχώρα, ὅπου ὑπάρχει εὔκολη πρόσβαση. Ἔτσι, γιὰ τὴν προστασία τοῦ οἰκισμοῦ κατασκευάστηκαν ἀμυντικὰ ἔργα κατὰ μῆκος τοῦ αὐχένα τοῦ ὀροπεδίου (πίν. 82α). Στὸ χαμηλότερο τμῆμα ὑπάρχει τοῖχος πλάτους 0.80 μ. ποὺ φαίνεται νὰ ἑνώνει τὰ δύο βραχώδη, ἀπόκρημνα ὅρια τοῦ ὀροπεδίου[8]. Παράλληλα πρὸς αὐτόν, σὲ ἀπόσταση 15 μ. περίπου, στὸ ὑψηλότερο ἐπίπεδο τοῦ αὐχένα, ὑπάρχει ἐντυπωσιακό, καλὰ διατηρημένο, ἰσχυρὸ τεῖχος (πάχος 1.60-2.5 μ.-5 μ. στοὺς προμαχῶνες), τὸ ὁποῖο ἀποκαλύφθηκε σὲ ὅλο τὸ μῆκος του, περίπου 80 μ. (πίν. 82β). Ἑδράζεται στὸν φυσικὸ βράχο καὶ λόγω τῆς ἐπικλινοῦς ἐπιφάνειας ὑπάρχει ὑψομετρικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸ ἐπίπεδο θεμελίωσης τῆς βόρειας (χαμηλότερο) καὶ νότιας (ὑψηλότερο) ὄψης του ποὺ φθάνει τὸ 1 μ. περίπου. Διασώζεται μέχρις ὕψους 1.90 μ. περίπου (ἐξωτερικὴ ὄψη), ἐνῶ τὸ ὕψος του ὑπολογίζεται ὅτι θὰ ἔφθανε τουλάχιστον τὰ 5 μ. περίπου. Ἡ ἀνασκαφὴ σὲ τμῆμα κατὰ μῆκος τῆς ἐσωτερικῆς

8. Στὸ ἀνώτερο τμῆμα ὑπάρχει σύγχρονη ξερολιθιὰ μὲ μία ὄψη (ἐξωτερικὴ) ὅπως συνηθίζεται στὴ διαμόρφωση ἐπικλινοῦς ἐδάφους.

ὄψης στὸ κέντρο τοῦ τείχους ἔδειξε ὅτι στὴ βάση του ἐξέχει. Τὸ προεξέχον αὐτὸ τμῆμα ἔχει πλάτος 0.65-0.70 μ. καὶ ὕψος 0.71 μ. Ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 4.40 μ., ἡ δυτικὴ πλευρὰ ἔχει καμπυλόσχημο ὅριο, ἐνῶ ἡ ἀνατολικὴ συνεχίζεται στὸ ἄσκαφο τμῆμα. Ἐνδεχομένως νὰ κατασκευάστηκε γιὰ καλύτερη ἕδραση στὸ συγκεκριμένο σημεῖο, ὅμως δὲν ἀποκλείεται νὰ ἀποτελεῖ εἶδος περιδρόμου γιὰ τὴ διευκόλυνση κίνησης περιμετρικὰ (ἐσωτερικὰ) τοῦ τείχους. Τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ τείχους ἔχει καταστραφεῖ μέχρι τὰ θεμέλια. Στὸ δυτικὸ ὑπάρχει ἡ πύλη (πλάτους 1.50 μ.) τοῦ οἰκισμοῦ, ἡ ὁποία στὰ δυτικὰ προστατεύεται ἀπὸ ἕναν ἰδιαίτερα ἰσχυρὸ καμπυλόσχημο προμαχῶνα (Γ). Τὸ τεῖχος ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ ἄλλους δύο παρομοίους συμπαγεῖς προμαχῶνες, τὸν Α στὸ κέντρο περίπου καὶ τὸν Β ἀνάμεσα στὸν Α καὶ τὸν Γ. Ἐπίσης διαπιστώνεται ὅτι ταυτόχρονα μὲ τὸ τεῖχος εἶχαν οἰκοδομηθεῖ τουλάχιστον τὸ Κτήριο Ζ (πίν. 5) καὶ ἄλλοι τοῖχοι, δυτικότερα, ἐγκάρσιοι στὸ τεῖχος. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ καταδεικνύει ὅτι στὴ φάση ἀνέγερσης τοῦ τείχους ὑπῆρχε εὐρύτερος σχεδιασμὸς καὶ προγραμματισμὸς γιὰ τὴν οἰκοδόμηση τοῦ Στρόφιλα.

Τὸ τεῖχος προστάτευε, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὀροπέδιο ὅπου ἐκτείνεται ὁ οἰκισμός, καὶ ὅλο τὸ ἀκρωτήριο (πίν. 81β), τὸ ὁποῖο σὲ περίπτωση ἀνάγκης παρεῖχε τὴ δυνατότητα νὰ συντηρηθοῦν τὰ κοπάδια γιὰ ἱκανὸ χρονικὸ διάστημα. Ἡ σαφὴς ὑψομετρικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸ τεῖχος καὶ στὸν παράλληλο πρὸς αὐτὸ τοῖχο (πίν. 83β) ἐνδεχομένως νὰ δείχνει ὅτι ἡ ὀχύρωση ἦταν σύνθετη μὲ σύστημα διπλοῦ ἐμποδίου – προτείχισμα καὶ τεῖχος[9], στοιχεῖο ὅμως ποὺ χρήζει περαιτέρω ἀνασκαφικῆς τεκμηρίωσης. Στὴν περίπτωση αὐτὴ ἂν ὁ ἐχθρὸς διασποῦσε τὴν πρώτη ἀμυντικὴ γραμμή, βρισκόταν ἐγκλωβισμένος σὲ ἕναν μακρόστενο, περιορισμένο χῶρο, ἐνῶ οἱ ἀμυνόμενοι, προστατευμένοι ἀπὸ ἕνα ἰσχυρότατο τεῖχος καὶ εὑρισκόμενοι ψηλότερα, μποροῦσαν νὰ τὸν ἀντιμετωπίσουν ἀποτελεσματικά. Ὡστόσο ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ ἀνατολικοῦ μισοῦ περίπου τμήματος τῆς ἔκτασης αὐτῆς, ἡ ὁποία εἶναι βραχώδης καὶ ἐπικλινὴς ἀπὸ τὰ βόρεια πρὸς τὰ νότια, διαπιστώθηκε ὅτι ὑπάρχει πληθώρα βραχογραφιῶν (βλ. παρακάτω) καὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ ἀποτελοῦσε ἕνα ἰδιαίτερο χῶρο ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ τεῖχος, ὁ ὁποῖος νὰ

9. Ι. ΑΣΛΑΝΗΣ, Ἡ πρώτη ἐμφάνιση ὀχυρώσεων σὲ προϊστορικοὺς οἰκισμοὺς τοῦ Αἰγαιακοῦ χώρου στὸ Λ. Γ. ΜΕΝΔΩΝΗ - Α. Ι. ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ ΑΙΝΙΑΝ (ἐκδ.), *Κέα-Κύθνος: Ἱστορία καὶ Ἀρχαιολογία* (Ἀθήνα 1998), 110.

ὁριοθετεῖτο καὶ νὰ προστατευόταν στὰ νότια ἀπὸ αὐτὸ καὶ στὰ βόρεια ἀπὸ τὸ προαναφερόμενο «προτείχισμα».

Τὸ τεῖχος τοῦ Στρόφιλα εἶναι τὸ ἀρχαιότερο ἕως τώρα ἐπιβεβαιωμένο μὲ σαφὴ ὀχυρωματικὴ ἀντίληψη στὶς Κυκλάδες καὶ τὸ μοναδικὸ ἀπὸ τὴν ὕστερη φάση τῆς ΤΝ περιόδου[10]. Τεκμηριώνει ὅτι ἤδη τὴν περίοδο αὐτὴ τὸ ἐπίπεδο τῶν ὀχυρώσεων ἦταν ὑψηλὸ καὶ ταυτόχρονα καταδεικνύει ὅτι οἱ γνωστὲς ὀχυρώσεις τῶν ΠΚ ΙΙ καὶ ΙΙΙ περιόδων (φάση ὁμάδας Κέρου-Σύρου: Καστρὶ Σύρου, Πάνορμος Νάξου, Κύνθος Δήλου, Μαρκιανὴ Ἀμοργοῦ)[11] ἔχουν τὶς προδρομικὲς μορφές τους στὴ Νεολιθικὴ Ἐποχὴ καὶ ἴσως εἶναι ζήτημα χρόνου, ἔρευνας καὶ τύχης νὰ τεκμηριωθεῖ καὶ γιὰ τὴν Πρωτοκυκλαδικὴ Ι περίοδο (φάση ὁμάδας Γρόττας-Πηλοῦ).

Ὁ οἰκοδομικὸς ἱστὸς εἶναι ἐξαιρετικὰ πυκνός (πίν. 83β), μὲ κτίρια ὀρθογώνια καὶ ἀψιδωτά. Τμῆμα τοῦ οἰκισμοῦ φαίνεται ὅτι εἶχε οἰκοδομηθεῖ ταυτόχρονα μὲ τὴ φάση ἀνέγερσης τοῦ τείχους καθὼς διαπιστώνεται, ὅπως ἀναφέρθηκε παραπάνω, ὅτι τοῖχοι οἰκοδομημάτων συμπλέκονται μὲ αὐτό.

Τὰ κτίρια τοῦ Στρόφιλα ἐντυπωσιάζουν ὡς πρὸς τὸ μεγάλο μέγεθος, τοὺς

---

10. Λιθόκτιστος τοῖχος περιέβαλλε καὶ τὸν μικρὸ νεολιθικὸ οἰκισμὸ τοῦ Σάλιαγκου στὴν Ἀντίπαρο, J. D. EVANS καὶ C. RENFREW, *Excavations at Saliagos near Antiparos* (Oxford 1968), 23, εἰκ. 11, πίν. X. Γιὰ τὸ Ἐμποριὸ τῆς Χίου S. HOOD, *Prehistoric Emporio and Hagio Gala, BSA* Suppl. 15 (London 1981), 93 κέ., εἰκ. 51-52. Ι. Ἀσλάνης, ὅ.π. 111-112.

11. ΧΡ. ΤΣΟΥΝΤΑΣ, Κυκλαδικὰ ΙΙ, *ΑΕ* 1899, 116-130. E.-M. BOSSERT, Kastri auf Syros, *ΑΔ* 22, 1967, Μελέται, 57. ΧΡ. ΝΤΟΥΜΑΣ, Νάξος, *ΑΔ* 19, 1964, 411-412. CHR. DOUMAS, Early Cycladic Architecture, στὸ J. THIMME-P. GETZ-PREZIOSI, *Art and culture of the Cyclades* (Karlsruhe 1977), 31-32, εἰκ. 8-9. J. A. MACGILLIVRAY, Mount Kynthos in Delos, The Early Cycladic Settlement, *BCH* 104, 1980, 7. Λ. Ι. ΜΑΡΑΓΚΟΥ, *Ἀμοργὸς* Ι. *Ἡ Μινώα. Ἡ πόλις, ὁ λιμὴν καὶ ἡ μείζων περιφέρεια* (Ἀθῆναι 2002), 13, εἰκ. 17-21. Ι. ΑΣΛΑΝΗΣ, ὅ.π. 1998 111-112. Ὀχύρωση εἶχαν καὶ οἰκισμοὶ τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ στὴν Αἴγινα, H. WALTER - M. FELTEN, *Alt-Agina* III, 1 (Mainz 1981), εἰκ. 34-35, στὴν Πολιόχνη τῆς Λήμνου, L. BERNABO-BREA, *Poliocni* I, 1 (Roma 1964),117 κέ., εἰκ. 62, στὴ Θερμὴ τῆς Λέσβου: W. LAMB: *Excavations at Thermi in Lesbos* (Cambridge 1936), 12, 15, 209, πίν., 2, 6-7) καὶ στὸ Παλαμάρι τῆς Σκύρου: Λ. ΠΑΡΛΑΜΑ, Σκύρος Cycladum et Sporadum extima, στὸ Ν. ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ, *Φῶς Κυκλαδικόν, Τόμος τιμητικὸς γιὰ τὸν Νικόλαο Ζαφειρόπουλο* (Ἀθήνα 1999), 47-50, fig. 1, 7-10.

πολλοὺς χώρους, τὴν ἐπιμελημένη τοιχοποιία ἀλλὰ καὶ τὴ διατήρησή τους, καθὼς τὸ ὕψος τους φθάνει καὶ τὸ 1 μ.

Γιὰ παράδειγμα, μεγάλο εἶναι τὸ δίχωρο Ἀψιδωτὸ 1, μήκους 10 μ. καὶ πλάτους 6 μ. (πίν. 84α), τὸ ὁποῖο φαίνεται ὅτι ἀποτελοῦσε τὸ κεντρικὸ τμῆμα τριπλοῦ ἀψιδωτοῦ οἰκοδομήματος. Ἀνασκαφικὰ τεκμηριώθηκε ὅτι πάνω στὴ δυτικὴ ἄκρη τῆς νότιας πλευρᾶς του θεμελιώθηκε τμῆμα τοῦ Οἰκοδομήματος Β (πίν. 84α-β). Τὸ τελευταῖο εἶναι τὸ μεγαλύτερο καὶ ἐντυπωσιακότερο ἕως τώρα κτίριο στὸν οἰκισμὸ μὲ ἐξωτερικὲς διαστάσεις 16×11.20 μ. Ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία δωμάτια, τὸν μεγάλο Χῶρο 3 ἐμβαδοῦ 143 τ.μ. καὶ τὰ μικρότερα δωμάτια 1 καὶ 2 στὴν ἀνατολικὴ πλευρά του. Διαπιστώνονται τουλάχιστον δύο οἰκοδομικὲς φάσεις. Στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ κτιρίου ὁ δυτικὸς τοῖχος, ὁ ὁποῖος σώζεται στὰ θεμέλια, κατασκευάστηκε δύο φορές. Στὰ δωμάτια 1 καὶ 2 ἀρχικὰ ὑπῆρχε ἀπὸ μία θύρα στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο πλ. 1.10 μ. γιὰ εἴσοδο ἀπὸ τὸν ἐξωτερικὸ χῶρο. Ἀργότερα κλείστηκαν μὲ ἀργολιθοδομὴ καὶ προφανῶς ἡ εἴσοδος στὸ κτίριο θὰ γινόταν μόνο ἀπὸ τὴ δυτικὴ πλευρὰ κατευθεῖαν στὸν Χῶρο 3. Στὴ βόρεια πλευρά του εἶναι ὅμορο μὲ τὸ ἱερό, μὲ τὸ ὁποῖο ἐνδεχομένως ἐπικοινωνοῦσε. Ἡ θέση αὐτὴ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ συνολικὸ ἐμβαδόν του ποὺ φθάνει τὰ 180 τ.μ. περίπου, ἀλλὰ καὶ τοῦ Χώρου 3 ποὺ καταλάμβανε τὸ μεγαλύτερο μέρος (143 τ.μ.) καὶ στὸ ὁποῖο θὰ ὑπῆρχε ἡ δυνατότητα συγκέντρωσης μεγάλου ἀριθμοῦ ἀτόμων, δείχνουν ὅτι θὰ πρέπει νὰ εἶχε ἰδιαίτερη λειτουργία στὸν οἰκισμὸ πιθανὸν καὶ διοικητικοῦ χαρακτήρα. Τὸ Κτίριο Γ βρίσκεται στὴ νοτιοδυτικὴ ἄκρη τοῦ ὀροπεδίου καὶ ἔχει τρία μεγάλα δωμάτια. Στὸ ἕνα, στὸ βραχῶδες δάπεδο ὑπάρχουν βραχογραφήματα δύο δακτυλιόσχημων θεμάτων (πίν. 85α-β).

Τὸ πάχος τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων τῶν κτιρίων συνήθως κυμαίνεται ἀπὸ 0.60 μ. - 0.80 μ., στοιχεῖο ποὺ ἴσως ὑποδηλώνει ὕπαρξη ὀρόφου σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις. Οἱ τοῖχοι κατασκευάζονται μὲ πλακοειδεῖς λίθους ἀπὸ τὸ φυσικὸ πέτρωμα τῆς περιοχῆς καὶ ἄφθονο πηλὸ ὡς συνδετικὸ ὑλικό. Τὰ δάπεδα εἶναι πήλινα καὶ φαίνεται ὅτι οἱ στέγες ἦταν ἐπίπεδες μὲ πλάκες καὶ πηλό, μία πρακτικὴ ποὺ παρέμεινε ἀναλλοίωτη μέχρι καὶ πολὺ πρόσφατα στὴ λαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν Κυκλάδων.

Ἡ ἐμφάνιση τοῦ τύπου τοῦ ἀμιγῶς ἀψιδωτοῦ κτιρίου στὸν Στρόφιλα εἶναι ἀπὸ τὶς ἀρχαιότερες στὸ νησιωτικὸ Αἰγαῖο, στὴ βόρεια, κεντρικὴ καὶ νότια Ἑλλάδα καὶ ἡ μοναδικὴ ἕως τώρα στὶς Κυκλάδες. Σύγχρονη φαίνεται νὰ εἶναι

ἡ Οἰκία Q στὸ Ραχμάνι τῆς Θεσσαλίας[12]. Κτίρια μὲ καμπύλους τοίχους ἢ σὲ σχῆμα D κατὰ τὴ Νεολιθικὴ ἐποχὴ ἔχουν βρεθεῖ στὸ Ἐμποριὸ τῆς Χίου[13], στὴ Ρόδο[14], ἀλλὰ καὶ στὴ Φτελιὰ Μυκόνου[15]. Ἀντίθετα, ὁ τύπος τοῦ προσχεδιασμένου ἀμιγῶς ἀψιδωτοῦ οἰκοδομήματος κατὰ τὴν Προϊστορικὴ Ἐποχὴ μέχρι σήμερα τεκμηριωνόταν κυρίως στὴν κεντρικὴ ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα καὶ τὴν Εὔβοια κατὰ τὴν Πρωτοελλαδικὴ ΙΙ καὶ ΙΙΙ περίοδο[16]. Τὴν ἴδια ἐποχή, τὴν ΠΚ ΙΙ καὶ ΙΙΙ περίοδο, στὶς Κυκλάδες ὑπάρχουν κτίρια μὲ κυκλοτερὴ διαμόρφωση τῶν τοίχων, π.χ. στὸ Καστρὶ τῆς Σύρου, στὸν Πάνορμο τῆς Νάξου καὶ στὸν Σκάρκο τῆς Ἴου, ἀλλὰ καὶ στὸ ΒΑ Αἰγαῖο, στὴν Θερμὴ τῆς Λέσβου, κυρίως γιὰ καλύτερη λειτουργία τῶν ἐξωτερικῶν χώρων καὶ ἀνετότερη διακίνηση (π.χ. γιὰ τὰ ζῶα)[17]. Τὰ οἰκοδομήματα τοῦ Στρόφιλα δείχνουν τὴν πρώιμη παρουσία τοῦ ἀψιδωτοῦ τύπου. Ἡ περίπτωση τοῦ Ἀψιδωτοῦ 1, παλαιότερου τοῦ Οἰκοδομήματος Β, καταδεικνύει τὴν ταυτόχρονη χρήση τῶν δύο τύπων, ἀψιδωτοῦ καὶ ὀρθογωνίου, στὸν Στρόφιλα. Αὐτὸ ἐνδεχομένως νὰ ὑποδηλώνει τὸν γεφυρωτικὸ ρόλο τῆς Ἄνδρου στὶς συναλλαγές, ἀνταλλαγὲς ἰδεῶν, τεχνολογίας καὶ προϊόντων καὶ γενικὰ στὶς στενὲς ἐπαφὲς ἀνάμεσα στὸ νησιωτικὸ Αἰγαῖο καὶ τὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα.

Ὅπως ἀναφέρθηκε κτίρια τοῦ οἰκισμοῦ (π.χ. Οἰκοδόμημα Β, Ἀψιδωτὸ 1, πίν. 84α-β) ἀλλὰ καὶ ἄλλα (π.χ. τὸ Ἀψιδωτὸ 3 στὴ βορειοδυτικὴ πλευρὰ τοῦ ὀροπεδίου) ἔχουν περισσότερες ἀπὸ μία οἰκοδομικὲς φάσεις. Ἐπίσης, σὲ ὁρισμένα

---

12. A. J. B. Wace - M. S. Thompson, *Prehistoric Thessaly* (Cambridge 1912), 37-40, εἰκ. 17.

13. S. Hood, ὅ.π. 101-102, πίν. 18d.

14. Αδ. Σαμψων, *Ἡ Νεολιθικὴ περίοδος στὰ Δωδεκάνησα* (Ἀθήνα 1987), 79-80, 125, πίν. 39 (α).

15. Ad. Sampson, *The Neolithic Settlement at Ftelia, Mykonos* (Rhodes 2002), 30-31, εἰκ. 12, 14.

16. Κ. Ιωαννιδου, Ἐκ Λιανοκλαδίου Φθιώτιδος, *ΑΑΑ* Ι, 1973, 395. Κ. Δημακοπουλου, Εἰδήσεις ἀπὸ τὴ Θήβα: Ἀνεύρεση πρωτοελλαδικοῦ οἰκοδομήματος, *ΑΑΑ* VIII, Β΄, 1975, 192.

17. Μ. Μαρθαρη, Ἀπὸ τὸν Σκάρκο στὴν Πολιόχνη, παρατηρήσεις γιὰ τὴν κοινωνικοοικονομικὴ ἀνάπτυξη τῶν οἰκισμῶν τῆς πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ στὶς Κυκλάδες καὶ τὰ νησιὰ τοῦ βορειοανατολικοῦ Αἰγαίου, στὸ Χρ. Ντουμας - V. La Rosa (ἐπ.), *Πολιόχνη καὶ Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ στὸ Βόρειο Αἰγαῖο* (Ἀθήνα 1997), 370. W. Lamb, *Excavations at Thermi in Lesbos* (Cambridge 1936), 51.

σημεῖα κατὰ μῆκος τοῦ τείχους, ἐσωτερικά, ὑπάρχει μεγάλος ἀποθέτης, ὁ ὁποῖος κάλυψε τμῆμα τοῦ περιδρόμου τοῦ τείχους (βλ. παραπάνω). Ὁ ἀποθέτης αὐτός, ποὺ περιέχει ριγμένα ἄτακτα ποικίλα εὑρήματα καὶ οἰκοδομικὸ ὑλικό, πιθανότατα δείχνει ὅτι ὁ οἰκισμὸς εἶχε ὑποστεῖ σὲ κάποια φάση μία μεγάλη, ἄγνωστης αἰτίας, καταστροφή. Παρόμοια εἰκόνα ὑπάρχει στὴν ἀντίστοιχη περιοχὴ ἐξωτερικὰ καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ τεῖχος. Ἐδῶ βρέθηκε καὶ ἕνα ἀκέραιο πήλινο εἰδώλιο (πίν. 86β), τὸ ὁποῖο δείχνει τὴ συνολικὴ μορφὴ ἑνὸς τύπου εἰδωλίου τοῦ ὁποίου σὲ ἄλλες περιοχὲς (π.χ. Κεφάλα Κέας) βρέθηκε μόνο τὸ κεφάλι[18].

Στὸν Στρόφιλα ἕως τώρα ἦλθαν στὸ φῶς ἐπίκρουστες ἢ σκαλιστὲς βραχογραφίες, πολλὲς εἰκονιστικές, ἰδιαίτερα φυσιοκρατικὲς μὲ ἀφηγηματικὸ χαρακτήρα, ἀλλὰ καὶ σχηματικὲς μὲ συμβολικὸ περιεχόμενο. Καλύπτουν μεγάλη ἐπιφάνεια σὲ ἔκταση τουλάχιστον 300 τ.μ., καὶ βρίσκονται σὲ διάφορα σημεῖα τοῦ οἰκισμοῦ, στὶς πλίνθους τῆς ἐξωτερικῆς ὄψης τοῦ τείχους, στὸν ριζιμιὸ βράχο στὴν ἔκταση ἀνάμεσα στὸ τεῖχος καὶ τό «προτείχισμα», καθὼς καὶ στὸ ἱερὸ μέσα στὸν οἰκισμό.

Οἱ περισσότερες ἀπὸ αὐτὲς διακρίνονται ἀνάλογα μὲ τὴ φωτοσκίαση. Ὅσες βρίσκονταν σὲ ἀνοικτὸ χῶρο ἐμφανίζονταν πολὺ καλὰ ξαφνικὰ καὶ ἀναπάντεχα λίγο μετὰ τὴν ἀνατολὴ τοῦ ἡλίου καὶ λίγο πρὶν τὴ δύση του, γεγονὸς ποὺ ἴσως νὰ τοὺς προσέδιδε καὶ τὸ στοιχεῖο τοῦ μαγικοῦ. Σὲ κλειστὸ χῶρο (ἱερό), τὸν ρόλο αὐτὸ θὰ εἶχε ὁ τεχνητὸς φωτισμός. Ὅμως δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶχε χρησιμοποιηθεῖ χρῶμα, ἴσως λευκό, ὁπότε τὸ τελικὸ ἔργο θὰ εἶχε χαρακτήρα περισσότερο ζωγραφικό.

Μία σειρὰ σημαντικῶν βραχογραφημάτων κοσμεῖ κατὰ διαστήματα τὶς πλίνθους τῆς ἐξωτερικῆς ὄψης τοῦ τείχους. Κυρίαρχο θέμα εἶναι τὸ πλοῖο, ποὺ εἰκονίζεται πάνω ἀπὸ εἴκοσι φορές. Ξεχωρίζει παράσταση μὲ πομπὴ τεσσάρων πλοίων στὸν προμαχώνα Α, στὸ κέντρο τοῦ τείχους, τὰ δύο μὲ σημαία (πίν. 86α, 86γ). Φαίνεται νὰ ἀντανακλᾶ μία πραγματικότητα ἐκείνης τῆς ἐποχῆς γιὰ συλλογικὴ θαλάσσια δραστηριότητα, ὅπως ἡ ἁλιεία καὶ ἡ ναυτιλία. Ἐπίσης στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς πύλης εἰκονίζεται πλοῖο, τὸ ὁποῖο συνδυάζεται μὲ παράσταση ψαριοῦ. Τὰ περισσότερα πλοῖα φαίνεται νὰ ἔχουν κατεύθυνση πρὸς

18. C. E. Coleman, *Kephala, A Late Neolithic Settlement and Cemetery, Keos* I (Princeton 1977), 8, πίν. 73 (128).

τὴν πύλη καὶ ἴσως νὰ λειτουργοῦσαν καὶ ὡς ὁδηγοὶ γιὰ τὴν εἴσοδο στὸν οἰκισμό.

Στὸν ριζιμιὸ βράχο στὴν ἔκταση ἐξωτερικὰ τοῦ τείχους ὑπάρχει πληθώρα βραχογραφιῶν, οἱ ὁποῖες θὰ ἐντυπωσίαζαν ἀπὸ τὸ μεγαλεῖο ἀπὸ τὸ τεῖχος, ἀλλὰ ἀρκετὰ καλὰ ὁρατὲς καὶ ἀπὸ τὸ ἔδαφος, ἀπὸ ὅπου δίνεται ἡ ἐντύπωση ὅτι ἀποτελοῦν τὴ συνέχεια τῶν παραστάσεων στὴν ὄψη τοῦ τείχους.

Θεματολογικὰ σχετίζονται μὲ τὴ θάλασσα καὶ τὴ στεριά, προβάλλοντας τοὺς δύο σημαντικότερους τομεῖς τῆς δραστηριότητας τῶν κατοίκων, ἰδιαίτερα σημαντικῶν γιὰ τὴν ἐπιβίωσή τους, τὸν ἀγροτικό, ἰδιαίτερα τὴν κτηνοτροφία καὶ τὸ κυνήγι τῶν ἀγρίων ζώων, καὶ τὸν θαλασσινὸ ὅπως ἡ ναυσιπλοΐα, ἡ ἁλιεία καὶ τὸ θαλάσσιο ἐμπόριο. Ἀπεικονίζονται μὲ ἀρκετὴ φυσιοκρατία καὶ ἀφηγηματικὸ τρόπο εἰκονιστικὰ θέματα, τουλάχιστον δώδεκα πλοῖα σὲ διαφόρους τύπους καὶ μεγέθη (πίν. 86δ), πολλὰ ζῶα καὶ ἕνα μεγάλο ψάρι. Ἀπεικονίζεται κυνήγι στὴν ἄγρια φύση, ὅπου κατὰ ὁμάδες σαρκοβόρα ζῶα, ἴσως λύκοι ἢ τσακάλια, κυνηγοῦν ἐλάφια (πίν. 87α-β), καὶ ἄλλα δυσερμήνευτα σχήματα. Ξεχωρίζει ἕνα μεγάλο πλοῖο μήκους μισοῦ μέτρου. Διαθέτει πηδάλιο καὶ ἕνα ἀγκιστροειδὲς ἐξάρτημα στὴν πρώρα ἐν εἴδει ἐμβόλου, ἴσως σχετικὸ μὲ τὸ ψάρεμα. Συνοδεύεται ἀπὸ μικρότερα πλοῖα καὶ σκάφη, ὁρισμένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα φαίνεται νὰ βρίσκονται στὴν ἀσφάλεια ἑνὸς βραχώδους ὅρμου, ἐνῶ δύο βραχογραφήματα ἴσως νὰ ἀπεικονίζουν ἀνθρώπινη μορφή. Ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ μεγάλο πλοῖο ὑπάρχει ἕνα δακτυλιόσχημο θέμα (βλ. παρακάτω), ἐνδεχομένως δηλωτικὸ θεϊκῆς προστασίας. Ἄλλο πλοῖο ἔχει ὡς φορτίο δύο κατσίκια, ἐνῶ ἕνα σκυλὶ φαίνεται νὰ συμμετέχει γαβγίζοντας (πίν. 88α-β). Τὰ θέματα αὐτὰ συνδυάζονται μὲ ἄλλα σχηματικά, συμβολικοῦ χαρακτήρα, ὅπως τὸ ὀκτώσχημο στὸ σχῆμα ἀνθρώπινου πέλματος, ἕνα θέμα ποὺ ἀπαντᾶ σὲ βραχογραφίες τῆς ὑπαίθρου τῆς Νάξου καὶ ἑρμηνεύθηκε ὡς ἀστερισμός[19], οἱ μικρὲς κοιλότητες συνήθως σὲ σπειροειδὴ διαταξη[20], τὸ δακτυλιόσχημο στὸ σχῆμα τῶν νεολιθικῶν εἰδωλίων/περιάπτων[21], καθὼς καὶ ἄλλα ἀδιάγνωστα.

19. Μ. Μπαρδανησ, Στοιχεῖα ἀπὸ τὶς ἀστρονομικὲς γνώσεις τῶν προϊστορικῶν Κυκλαδιτῶν, *Ἀπειραθίτικα* 3, 1988/89, 434, εἰκ. 7.

20. Μ. Μπαρδανησ, ὅ.π. 434-440, εἰκ. 3-5. Ο. Φιλανιωτου, Μικρὲς Κυκλάδες, στὸ Α. Γ. Βλαχοπουλοσ 2005 (ἐπιμ.), *Ἀρχαιολογία. Νησιὰ τοῦ Αἰγαίου* (Ἀθήνα 2005), 289, εἰκ. 427.

21. Κ. Δημακοπουλου, *Κοσμήματα τῆς ἑλληνικῆς προϊστορίας. Ὁ Νεολιθικὸς θη-*

Τὴν ἰδιαίτερη σχέση τῶν κατοίκων τοῦ Στρόφιλα μὲ τὴ θάλασσα ἐκφράζει, μὲ συμβολικὸ καὶ πολύπλοκο τρόπο, μεγάλη ἐπιδαπέδια βραχογραφία σὲ μεγάλη αἴθουσα, ποὺ βρίσκεται ἀνάμεσα σὲ σημαντικὰ οἰκοδομήματα τοῦ οἰκισμοῦ (πίν. 83β). Ἡ αἴθουσα ἔχει ἐμβαδὸν 100 τετρ. μ. περίπου καὶ ἐσωτερικὰ εἶναι διαμορφωμένη σὲ δύο τμήματα καὶ ἐπίπεδα. Στὸ νότιο τμῆμα, ποὺ ἀποτελεῖ τὸ 1/3 περίπου τοῦ χώρου, ὑπάρχει στὸ κέντρο ὑπερυψωμένο βαθμιδωτὸ πήλινο δάπεδο μὲ μεγάλη κυκλικὴ λίθινη κατασκευή. Ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ ὑπερυψωμένο αὐτὸ δάπεδο, στὸ ὑπόλοιπο τμῆμα τοῦ χώρου, ἐμβαδοῦ 70 τετρ. μ., στὸν ριζιμιὸ ἐπίπεδο βράχο, ἁπλώνεται μία μνημειακὴ βραχογραφία γύρω ἀπὸ μία μεγάλη μακρόστενη ἐγκοπὴ στὸν βράχο, ἴσως γιὰ προσφορές. Στὴ μία πλευρὰ τῆς ἐγκοπῆς εἰκονίζεται ἕνα ψάρι, καὶ στὴν ἄλλη, μικρὲς κοιλότητες σὲ πυκνὴ σπειροειδὴ διατάξη (πίν. 89α-β). Τὸ τελευταῖο θέμα ἐπαναλαμβάνεται σὲ πολλὰ σημεῖα τῆς παράστασης καὶ φαίνεται νὰ ἀποτελεῖ τὸ συνδετικὸ εἰκονιστικὸ στοιχεῖο ἀνάμεσα στὰ ὑπόλοιπα θέματα. Στὸ δεξιὸ τμῆμα τῆς παράστασης βρίσκονται συγκεντρωμένα πλοῖα, τὸ ἕνα μὲ φορτίο ἕνα ζῶο, ἐνῶ στὸ κέντρο εἰκονίζεται ἕνα ὑδρόβιο πτηνό (πίν. 90α-β). Τὰ εἰκονιστικὰ αὐτὰ στοιχεῖα ἔχουν ὡς κοινὸ στοιχεῖο τὴ σχέση τους μὲ τὴ θάλασσα καὶ γενικὰ τὸ ὑδάτινο στοιχεῖο, τὸ ὁποῖο φαίνεται νὰ δηλώνεται μὲ τὰ μεγάλα ἢ μικρὰ καμπυλόσχημα σπειροειδὴ θέματα ἀπὸ σειρὰ μικρῶν κοιλοτήτων, ἕνα θέμα σύνηθες σὲ βραχογραφίες (βλ. παρακάτω).

Στὴν παράσταση ἐπαναλαμβάνονται μεμονωμένα ἢ κατὰ ὁμάδες τὰ δύο ἀνεικονικὰ θέματα ποὺ παριστάνονται καὶ στὴ βραχογραφία ἔξω ἀπὸ τὸ τεῖχος, δηλαδὴ τὸ ὀκτώσχημο ποὺ θυμίζει ἀνθρώπινο πέλμα[22] καὶ τὸ δακτυλιόσχημο, τοῦ γνωστοῦ τύπου τῶν δακτυλιόσχημων νεολιθικῶν περιάπτων-εἰδωλίων, ποὺ ἐδῶ ἐπαναλαμβάνεται σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια τῆς σύνθεσης πάνω ἀπὸ σαράντα φορὲς σὲ διάφορα μεγέθη καὶ κατευθύνσεις (πίν. 90α-β). Τὸ θέμα αὐτὸ θεωρεῖται ὡς θρησκευτικὸ σύμβολο ποὺ ἀποδίδει σχηματικὰ τὴν ἀνθρώπινη μορφή, εἰδικὰ τὴ γυναικεία, ἐνδεχομένως τὴν ἴδια τὴ θεότητα[23]. Ἐπίσης ἀποτελεῖ ἕνα

σαυρός (Ἀθήνα 1998). Ν. Κυπαρισση-Αποστολικα 2001, *Τὰ προϊστορικὰ κοσμήματα τῆς Θεσσαλίας* (Ἀθήνα 2001), 54-56.

22. Μ. Μπαρδανης, ὅ.π. 434, εἰκ. 7.

23. Κ. Δημακοπουλου, ὅ.π. 17. Ν. Κυπαρισση-Αποστολικα, ὅ.π. 54-56. C. A. Televantou 2008, 4, εἰκ. 9-10b.

σύμβολο στὸν διεθνὴ κώδικα ἐπικοινωνίας τῆς ἐποχῆς, καθὼς ἀπαντᾶται ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο (Ἀλεπότρυπα) μέχρι τὰ Βαλκάνια καὶ τὴ Βάρνα στὴ Μαύρη Θάλασσα[24]. Στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο ἦταν γνωστὸ ἀπὸ τὴ νεολιθικὴ κεραμικὴ τοῦ Διμηνίου, καθὼς καὶ ἀπὸ λίθινα, πήλινα, ἀσημένια καὶ χρυσὰ περίαπτα ἀπὸ διάφορες περιοχές[25]. Μὲ τὸν νεολιθικὸ θησαυρὸ τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου[26], ἄγνωστης προέλευσης, ὁ ἀριθμός τους αὐξήθηκε κατὰ πολὺ ἂν λάβουμε ὑπόψη ὅτι τὰ χρυσὰ περίαπτα ἀπὸ πέντε ἔφθασαν τὰ τριάντα ὀκτώ. Στὸν Στρόφιλα βρέθηκαν τέσσερα τέτοια λίθινα περίαπτα (πίν. 91α), τὰ μοναδικὰ ὣς τώρα στὶς Κυκλάδες, ἐνῶ εἰκονίζεται σὲ βραχογράφημα στὸν ριζιμιὸ βράχο τοῦ Κτιρίου Γ (πίν. 85α-β) στὴ βραχογραφία ἔξω ἀπὸ τὸ τεῖχος καθὼς καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα τοῦ οἰκισμοῦ μαζί μὲ σπείρα ἀπὸ μικρὲς κοιλότητες (πίν. 90α-β). Τὰ κινητὰ εὑρήματα σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸν μεγάλο ἀριθμὸ τῶν βραχογραφημάτων ἀπεικονίσεων σὲ ἀμετακίνητο στοιχεῖο μέσα στὸν οἰκισμὸ δείχνουν τὴ βαθιά, σταθερὴ καὶ παγιωμένη σχέση τῶν κατοίκων μὲ τὸ σύμβολο αὐτό. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ ἴσως θὰ πρέπει νὰ προβληματίσει γιὰ τὴν καταγωγὴ τοῦ συμβόλου, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν προέλευση τοῦ θησαυροῦ τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, ποὺ δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι οἱ Κυκλάδες, ἴσως ὁ Στρόφιλας. Ἐπίσης παρατηροῦμε ὅτι τὸ σχῆμα τῶν δακτυλιόσχημων εἰδωλίων εἶναι ὅμοιο μὲ τῶν αἰνιγματικῶν πρωτοκυκλαδικῶν τηγανόσχημων σκευῶν, ποὺ ἀνάμεσα σὲ ἄλλα ἔχουν χαρακτηρισθεῖ ὡς τελετουργικὰ καὶ θεωρήθηκαν ὅτι ἀποτελοῦν συμβολικὴ ἀπόδοση τῆς γυναικείας θεότητας (πίν. 91β)[27]. Κατὰ τὴν ἄποψή μας ἐνδεχομένως νὰ ἀποτελοῦν κατὰ τὴν Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ τὴ μεταφορὰ τοῦ νεολιθικοῦ κωδικοποιημένου δακτυλιόσχημου συμβόλου - εἰδωλίου σὲ κινητὸ ἀντικείμενο. Τηγανόσχημα σκεύη ἀπαντοῦν ἤδη ἀπὸ τὴν ΠΚ Ι περίοδο (Ὁμάδα Κάμπος) καὶ μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ ἔχουν φανερὴ τὴ δήλωση τοῦ γυναικείου φύλου, ἐνῶ σὲ μία ὁμάδα συγκεντρώνουν στὴν ἐπιφάνειά τους ἐγχάρακτα τὰ κύρια ἐπιμέρους εἰκονογραφικὰ

---

24. Ν. Κυπαρισση-Αποστολικα, ὅ.π. 54-56.

25. Αὐτόθι. Γ. Γ. Λωλος, Σαλαμίνα στὸ Α.Γ. Βλαχοπουλος, ὅ.π. 176, εἰκ. 234.

26. Κ. Δημακοπουλου, ὅ.π.

27. Β. Λαμπρινουδακης, Θρησκεία, στὸ Λ. Μαραγκου (ἐκδ.), *Κυκλαδικὸς Πολιτισμός. Ἡ Νάξος στὴν 3η π.Χ. χιλιετία* (Ἀθήνα 1990), 104 ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

θέματα τόσο τῆς μεγάλης ἐπιδαπέδιας βραχογραφίας ὅσο καὶ αὐτῆς ἔξω ἀπὸ τὸ τεῖχος, δηλαδὴ τὸ πλοῖο, τὸ ψάρι καὶ τὴ σπείρα[28].

Μία σειρὰ σημαντικῶν στοιχείων τῆς μεγάλης αἴθουσας δείχνουν ὅτι πρόκειται γιὰ ἕνα συγκροτημένο χῶρο γιὰ τελετουργικοὺς σκοπούς, δηλαδὴ ἕνα ἱερὸ τῆς κοινότητας[29]. Τέτοια στοιχεῖα εἶναι ἡ ξεχωριστὴ θέση στὸν οἰκισμὸ ἀνάμεσα σὲ σημαντικὰ οἰκοδομήματα, τὸ μέγεθος (±100 τετρ. μέτρα), ἡ ἐσωτερικὴ διαμόρφωση μὲ τὸ ὑπερυψωμένο λευκὸ καὶ κοκκινωπὸ δάπεδο, ἡ κυκλικὴ κατασκευή, ἡ μεγάλη ἐγκοπή, οἱ μικρὲς κοιλότητες προσφορῶν καὶ φυσικὰ ἡ μεγάλη ἐπιδαπέδια βραχογραφία, ὅπου συνδυάζονται εἰκονιστικὰ (ψάρι, πάπια, πλοῖο) καὶ σχηματικά-συμβολικὰ θέματα (δακτυλιόσχημο καὶ ὀκτώσχημο θέμα, ὁμάδες μικρῶν κοιλοτήτων) εὐρύτερα διαδεδομένα. Ἡ λατρεία καὶ τὰ δρώμενα, ἐκτὸς ἄλλων, θὰ σχετίζονταν μὲ τὴν ὑπέρτατη δύναμη, ποὺ θὰ ἐκφραζόταν κυρίως στὸν χῶρο τοῦ ὑδάτινου στοιχείου καὶ ἀσφαλῶς τῆς θάλασσας, ποὺ εἶχε σπουδαιότατο ρόλο γιὰ τοὺς κατοίκους.

Ἡ πολυσύνθετη αὐτὴ ἐπιδαπέδια βραχογραφία τοῦ Στρόφιλα, ἡ ἀρχαιότερη μνημειακοῦ χαρακτήρα στὸ Αἰγαῖο, μὲ τὴ χρήση τῶν διεθνῶν κωδίκων ἐπικοινωνίας τῆς ἐποχῆς, ἀσφαλῶς θὰ ἀποτελέσει τὸ ἀντικείμενο εὐρύτατης συζήτησης καὶ ἀνάλυσης ἀπὸ τοὺς μελετητὲς τῆς αἰγαιακῆς προϊστορίας. Εἶναι βέβαιο ὅτι μαζὶ μέ τὶς ἄλλες βραχογραφίες τοῦ Στρόφιλα ἀνοίγονται νέοι ὁρίζοντες γιὰ τὴ μελέτη τόσο τῆς ἴδιας τῆς τέχνης τῆς βραχογραφίας καὶ γενικότερα τῆς εἰκονιστικῆς τέχνης ὅσο καὶ τῶν πρωιμότερων σταδίων τῆς ναυτιλίας καὶ τῶν θρησκευτικῶν ἀντιλήψεων. Ἀναμφίβολα τὰ ἔργα αὐτὰ ἀποτελοῦν μακρινοὺς ἀλλὰ γνήσιους προγόνους τῆς εἰκονιστικῆς τέχνης τῶν προϊστορικῶν Κυκλάδων, ποὺ γνώρισε στὰ μέσα περίπου τῆς 2ης χιλιετίας π.Χ. τὴν ἀποκορύφωση

28. B. Otto, The Ornamental Motifs of the Cycladic Neolithic and Early Bronze Ages, στὸ J. Thimme-P. Getz-Preziosi, ὅ.π. 133-137, εἰκ. 117, 118: 1-2, 120: 1. J. E. Coleman, Frying pans of the Early Bronze Age Aegean, *AJA* 89, 1985, 191-219, εἰκ. 5. Μ. Μαρθαρη, Σύρος στὸ Α. Γ. Βλαχοπουλος 2005 (ἐπιμ.), ὅ.π. εἰκ. 318.

29. Ad. Sampson, The architectural phases of the Neolithic settlement of Ftelia, Myconos, στὸ K. Boyle - G. Gavalas, ὅ.π. 7-8 προβληματισμὸς γιὰ «κτήριο μὲ ἰδιαίτερη συμβολικὴ σημασία ποὺ ἀντιπροσώπευε ἕνα χῶρο προσφορῶν προορισμένο γιὰ τὸ κοινὸ» στὴ Φτελιὰ Μυκόνου.

στὶς ἀριστουργηματικὲς μνημειακὲς τοιχογραφίες τῆς Θήρας (16ος αἰ. π.Χ.)[30]. Ἐπίσης εἶναι φανερὲς οἱ ἰσχυρὲς ἀντιστοιχίες μὲ τὶς ἐπίκρουστες εἰκονιστικὲς παραστάσεις σὲ λίθους ἀπὸ τὴν Κορφὴ τ' Ἀρωνιοῦ στὴ Νάξο, ποὺ χρονολογοῦνται στὴν ΠΚ ΙΙ περίοδο σύμφωνα μὲ τὰ εὑρήματα ἀπὸ τὴν παρακείμενη ἀψιδωτὴ πετροκαλύβα[31]. Πολὺ κοντὰ βρίσκονται ἡ τεχνικὴ τῆς ἐπίκρουσης, ἡ κλίμακα τῶν μορφῶν καὶ ἡ γενικὴ αἰσθητικὴ τῶν ἔργων, ἐνῶ καὶ ἐπιμέρους θέματα παρουσιάζουν ἀντιστοιχίες (π.χ. πλοῖο μὲ ζῶα πίν. 88α-β). Οἱ λίθοι τῆς Νάξου πιθανότατα νὰ ἀποτελοῦν τὶς πλίνθους κάποιου κτιρίου, ἴσως τοῦ μικροῦ ἀψιδωτοῦ τὸ ὁποῖο χαρακτηρίσθηκε καὶ ὡς ἱερό[32]. Δὲν ἀποκλείεται οἱ παραστάσεις ἀρχικὰ νὰ ἀποτελοῦσαν ἑνιαία σύνθεση ὅπως στὸν Στρόφιλα, ὅπου ἡ κόσμηση πλίνθων προϋπάρχει στὸ τεῖχος. Πάντως οἱ ναξιακὲς παραστάσεις φαίνεται νὰ δείχνουν ὅτι ἡ τέχνη τῆς βραχογραφίας, τῆς ὁποίας πολλὰ διάσπαρτα καὶ δύσκολα χρονολογήσιμα ἀνεικονικὰ δείγματα ἔχουν ἐντοπιστεῖ στὴν ὕπαιθρο χώρα τοῦ νησιοῦ, συνεχίζεται στὶς Κυκλάδες καὶ κατὰ τὴν Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ. Τὴ συνέχεια αὐτὴ καταδεικνύουν καὶ οἱ βραχογραφίες τῆς Πλάκας.

Οἱ ἀνασκαφὲς στὸν νεολιθικὸ οἰκισμὸ τοῦ Στρόφιλα ἄνοιξαν ἕνα νέο, μεγάλο κεφάλαιο γιὰ τὴν τέχνη τῆς βραχογραφίας στὸ προϊστορικὸ Αἰγαῖο. Βραχογραφήματα, συνήθως γραμμικὰ καὶ πιὸ σπάνια εἰκονιστικά, ἀπὸ τὰ ὁποῖα πολλὰ μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν προϊστορικά, ἔχουν βρεθεῖ διάσπαρτα σὲ πολλὰ μέρη τῆς Ἑλλάδας, ὅπως στὴ Νάξο[33], στὴν Ἡρακλειά[34], στὴν Κρήτη[35] ἢ στὴν εὐρύτερη

30. Χρ. Ντούμας, *Οἱ τοιχογραφίες τῆς Θήρας* (Ἀθήνα 1992) 48, 49, πίν. 35. Χ. Α. Τελεβάντου, *Ἀκρωτήρι Θήρας, Οἱ τοιχογραφίες τῆς Δυτικῆς Οἰκίας* (Ἀθήνα 1994), 95-117, πίν. 58-67, ἀναδ. πίν. 4, ἀναδ. σχ. 3.

31. Χρ. Ντούμας, Κορφὴ τ' Ἀρωνιοῦ, *ΑΔ* 20, 1965, Μελέται, 41-64. Χρ. Μπουλώτης, Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, στὸ Α. Γ. Βλαχόπουλος 2005 (ἐπιμ.), ὅ.π. 49-38, εἰκ. 32.

32. Β. Λαμπρινουδάκης, ὅ.π. Χρ. Μπουλώτης, ὅ.π. 38, εἰκ. 32.

33. Μ. Μπαρδάνης, ὅ.π. Χρ. Ντούμας, ὅ.π.

34. Ο. Φιλανιώτου, ὅ.π. 289, εἰκ. 427.

35. P. Faure, Αἱ ἐγχάρακτοι βραχογραφίαι τοῦ σπηλαίου Ἀσφέντου Σφακείων, *Ἀμάλθεια* 2, 1971, 277-283. Cultes populaires dans la Crete antique, *BCH* 96, 1972, 406-411. Χ. Παπουτσάκη, Οἱ βραχογραφίες στ' Ἀσφέντου τῶν Σφακίων, *Κρητικὰ Χρονικὰ* 24, 1972, 107-139. A. Zois 1973, À propos des cravures d'Asfendou, *BCH* 97, 1973, 23-29.

περιοχὴ τοῦ Παγγαίου[36], σὲ ἀνοικτοὺς βραχώδεις χώρους, σὲ βραχοσκεπὲς ἢ σὲ σπήλαια, ὄχι ὅμως σὲ ἀνασκαφικὸ περιβάλλον ποὺ νὰ τεκμηριώνει τὴ χρονολόγησή τους. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν οἱ βραχογραφίες τοῦ Στρόφιλα ἀποτελοῦν μοναδικὰ ἕως σήμερα σύνθετα δείγματα τῆς τέχνης τῆς βραχογραφίας, ποὺ χρονολογοῦνται μὲ ἀσφάλεια στὴν ΤΝ περίοδο σὲ ἄμεση σχέση μὲ συγκεκριμένο χρονολογημένο οἰκιστικὸ σύνολο. Ὁ ἐντοπισμὸς βραχογραφιῶν μὲ ἀνάλογα θέματα (πλοῖα, κοιλότητες στὸ σχῆμα σπείρας ἢ ρόδακα) καὶ τεχνική (ἐπίκρουστη) καὶ στὸν ἐπίσης νεολιθικὸ οἰκισμὸ τοῦ Βρυοκάστρου, ἀλλὰ καὶ στὴ μεσοκυκλαδικὴ πόλη τῆς Πλάκας, ὅπου ὅμως τὸ θεματολόγιο φαίνεται νὰ εἶναι διευρυμένο, δείχνουν ὅτι αὐτὴ ἡ τέχνη ἀσκεῖτο γιὰ μεγάλο διάστημα στὴν Ἄνδρο.

Ἡ κεραμικὴ τοῦ Στρόφιλα περιλαμβάνει μεγάλα χονδροειδὴ ἀγγεῖα (πίν. 91γ) μὲ κυλινδρικὸ λαιμὸ καὶ κάθετες ταινιωτὲς λαβές, μικρὲς καὶ μεγάλες[37]. Πλησιέστερα στὸ σχῆμα εἶναι κάποια σκεύη ἀπὸ τὴν Κεφάλα[38] καὶ ἀπὸ τὸ σπήλαιο τῆς Ἀλεπότρυπας[39]. Μερικὰ φέρουν σχοινοειδὴ διακόσμηση σὲ διάταξη θλαστῆς γραμμῆς ἀνάλογα μὲ τὴν κεραμικὴ τῆς Κεφάλας (πίν. 91δ)[40]. Τὰ περισσότερα λεπτότεχνα ἀγγεῖα εἶναι στιλβωτὰ καστανέρυθρα ἕως μελανά (πίν. 92α)[41]. Ἡ διακόσμηση, ἐκτὸς τῆς σχοινοειδοῦς ποὺ ἀναφέραμε, εἶναι ἐγχάρακτη καὶ κόκκινη στιλβωτή (συχνὰ μὲ λευκὸ ἔνθετο χρῶμα) καθὼς καὶ κόκκινη στιλβωτὴ μὲ γραμμικὰ θέματα (pattern burnished, πίν. 23), ποὺ χαρακτηρίζει τὴν κεραμικὴ σὲ θέσεις τῆς ΤΝ, ὅπως ἡ Κεφάλα καὶ τὸ Ζὰ στὶς Κυκλάδες[42],

36. Ν. Μουτσόπουλος, Νεολιθικὸ ἀκιδογράφημα στὶς ὄχθες τῆς Χειμαδίτιδας λίμνης καὶ τὸ δίδυμο μενχὶρ τοῦ Πελεκάνου, *Ἀρχαιολογία* 56, 1965, 39-45. Τὰ ἀκιδογραφήματα τοῦ Παγγαίου (Ἀθήνα 1969).

37. C. A. Televantou 2008, 4, εἰκ. 11.

38. J. E. Coleman, *Keos* I, ὅ.π. 5, 16, 23, 71, πίν. 33, 78, 80.

39. Γ. Α. Παπαθανασόπουλος, Σπήλαια Διροῦ, *ΑΔ* 27, 1972, Χρονικά, πίν. 192στ. G. A. Papathanassopoulos (ἐπ.), *Neolithic Culture in Greece* (Athens 1996), 216 (ἀρ. 17).

40. J. E. Coleman, ὅ.π. 12-13, πίν. 79.

41. C. A. Televantou 2008, 4, πίν. 13, 14.

42. J. E. Coleman, ὅ.π. 11-12, 100, ἔγχρ. πίν., πίν. 40-43, 86-88, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία. Κ. Ζάχος, Σπήλαιο Ζᾶ, *ΑΔ* 42, 1987, Χρονικά, 698, σχ. 9.

ἡ Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν[43], ἡ Αἴγινα[44], τὸ σπήλαιο Σκοτεινὴ Θαρουνίων στὴν Εὔβοια[45]. Στὰ λεπτότεχνα ἀγγεῖα ἀνήκουν ἕνα κύπελλο μὲ ὑπερυψωμένη ταινιωτὴ λαβὴ μὲ διάτρηση (πίν. 92β). Οἱ λαβὲς αὐτὲς εἶναι ἀρκετὰ διαδεδομένες καὶ ἀπαντοῦν ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τῆς Νεώτερης Νεολιθικῆς, π.χ. στὸν Σάλιαγκο[46], ἀλλὰ καὶ ἀργότερα στὴν Κεφάλα[47] καὶ στὸ Ἐμποριὸ τῆς Χίου[48]. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἕνα μικρὸ κλειστὸ ἀγγεῖο, εἶδος κρατηρίσκου (πίν. 92γ). Ὁ κωνικὸς λαιμὸς μὲ ἐλαφρὰ ἔξω νεύοντα χείλη διακρίνεται ἀπὸ τὸ ἡμισφαιρικὸ σῶμα μὲ χαρακτηριστικὴ γωνίωση. Οἱ τέσσερις συμμετρικὰ τοποθετημένες ἀποφύσεις σχηματίζουν ἀκτινωτὰ νευρώσεις καὶ τὰ ἐνδιάμεσα διακοσμοῦνται μὲ ἐπάλληλα ἐγχάρακτα τρίγωνα. Τὸ ἀγγεῖο ἂν καὶ βασικὰ νεολιθικὸ στὸ σχῆμα του[49] μὲ τὴ χαρακτηριστικὴ διάκριση λαιμοῦ καὶ σώματος παραπέμπει στὸ σχῆμα τῶν Πρωτοκυκλαδικῶν κρατηρίσκων[50].

Στὰ ἀνοιχτὰ ἀγγεῖα ὑπερτεροῦν οἱ φιάλες (πίν. 92δ) σὲ ποικίλα μεγέθη καὶ σχήματα: μὲ εὐθύγραμμα τοιχώματα, μὲ καμπύλα, μὲ ἔσω νεῦον χείλη μὲ ἐλαφρὰ γωνίωση καί μὲ ἔξω νεῦον χεῖλος. Οἱ λαβὲς εἶναι ταινιωτὲς καὶ ὁριζόντιες κυλινδρικὲς μὲ διάτρηση. Ἀπαντοῦν καὶ χαρακτηριστικὲς λαβὲς ποὺ βρίσκουν τὰ παράλληλά τους στὴν Κέα καὶ στὴν Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν: λαβὲς μὲ ἐγχάρακτη διακόσμηση[51], οἱ διπλὲς λαβὲς[52] καὶ οἱ ἀποφύσεις στὸ σχῆμα

43. S. A. IMMERWAHR, The Neolithic and the Bronze Ages, *The Athenian Agora* XIII (1971), 7-9, πίν. 4 (35,36).

44. G. WELTER, Aiginetischen Keramik, *AA* 1937, 20-23.

45. Αδ. ΣΑΜΨΩΝ, Εὔβοια, Σπήλαιο Σκοτεινὴ στὰ Θαρούνια, *ΑΔ* 42, 1987, Μέρος Β΄ 2 Χρονικά, 701, πίν. 386α.

46. D. EVANS καὶ C. RENFREW, *Excavations at Saliagos near Antiparos* (Oxford 1968), 39, εἰκ. 58.3-10, πίν. XXXI,α.

47. J. E. COLEMAN, ὅ.π. 19, πίν. 85AD-AV.

48. S. HOOD, ὅ.π. 255, ἀρ. 112-113, εἰκ. 122, πίν. 31.

49. J. D. EVANS καὶ C. RENFREW, ὅ.π. 18, εἰκ. 341-2, πίν. XVIII (πάνω δεξιά).

50. Ἐνδεικτικὰ βλ. J. E. COLEMAN, Early Cycladic Clay Vessels, στὸ J. THIMME - P. GETZ-PREZIOZI, ὅ.π. ἀρ. 370-372, 375.

51. J. E. COLEMAN, *Keos* I, ὅ.π. 18, 100, πίν. 84 AO-AP. S. IMMERWAHR, ὅ.π. 71, 15, πίν. 13 (207).

52. S. IMMERWAHR, ὅ.π. 6, πίν. 1 (ἀρ. 1).

«κεφαλῆς ἐλέφαντα», γνωστὲς ἐπίσης καὶ ἀπὸ τὸ σπήλαιο τοῦ Ζᾶ στὴ Νάξο[53].

Ἐντυπωσιακὸς εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν λίθινων ἐργαλείων, τὰ ὁποῖα συχνὰ βρίσκονται ἐπὶ τοῦ δαπέδου τῶν δωματίων ἀλλὰ κτισμένα καὶ στοὺς τοίχους. Ὑπάρχουν μεγάλα τριβεῖα ἀπὸ χοντροδουλεμένη πέτρα, τριπτῆρες ἀπὸ βότσαλα σὲ διάφορα μεγέθη καὶ πελέκεις (πίν. 92ε). Ἀνάμεσα στὰ τέχνεργα ἀπὸ ὀψιανὸ ξεχωρίζουν τρεῖς μεγάλες φυλλόσχημες αἰχμὲς μὲ ἀμφιπρόσωπη ἐπεξεργασία (πίν. 92ζ), πολὺ καλῆς τεχνικῆς, ἕνας σπανιότατος τύπος κατὰ τὴ ΝΝ περίοδο στὶς Κυκλάδες[54]. Ἐπίσης ὑπάρχουν λεπίδες ἀπὸ ὀψιανό, βαλλιστικὲς μισχωτὲς αἰχμές, φολίδες, ἀνεπεξέργαστα κομμάτια καὶ πυρήνας ὀψιανοῦ[55]. Ἐπίσης βρέθηκε μεγάλος ἀριθμὸς ὀστῶν ζώων ἀρκετὰ μὲ ἴχνη λείανσης, καθὼς καὶ ὄστρεα (πίν. 93α).

Ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τὰ χάλκινα ἀντικείμενα. Ὡς τώρα βρέθηκαν εἴκοσι ἐννέα διαφόρων κατηγοριῶν, δύο ἐγχειρίδια, τὸ ἕνα μὲ κεντρικὴ νεύρωση (πίν. 93γ)[56], περόνες, βελόνες καὶ ὀπεῖς. Ἡ εὕρεση τόσου μεγάλου ἀριθμοῦ χαλκίνων ἀντικειμένων, μοναδικὴ περίπτωση ὣς τώρα στὸ Αἰγαῖο, δείχνει ὅτι πρόκειται γιὰ ἕνα πλούσιο οἰκισμὸ μὲ χαλκολιθικὸ χαρακτήρα. Ἐπίσης τὰ εὑρήματα αὐτὰ δίνουν σημαντικὰ νέα στοιχεῖα γιὰ τὴν πρώιμη μεταλλουργία στὸ Αἰγαῖο. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ χάλκινα βρέθηκε καὶ μία χρυσὴ ψῆφος (πίν. 93β), ἡ ὁποία μὲ τὸ ἔλασμα ἀπὸ τὸ σπήλαιο τοῦ Ζᾶ[57] καὶ τὸ δισκάριο

53. J. E. COLEMAN, ὅ.π. 18-19, πίν. 75Υ, 77 T-W, 80A. S. IMMERWAHR, ὅ.π. 15, πίν. 13 (196). Κ. ΖΑΧΟΣ, 1990α, 698, σχ. 9.

54. Κ. ΖΑΧΟΣ 1990α, ὅ.π. 700. Ἡ Νεολιθικὴ Ἐποχὴ στὴ Νάξο, στὸ Λ. ΜΑΡΑΓΚΟΥ, ὅ.π. 31, 38 (ἀρ. 10-11).

55. C. A. TELEVANTOU 2008, 5, εἰκ. 19.

56. K. ZACHOS, Metal jewellery, στὸ A. PAPATHANASOPOULOS, ὅ.π. 142, ὡς πρὸς τὸ μέγεθος εἶναι ἀνάλογο τοῦ ἐγχειριδίου ἀρ. 182α καὶ ὡς πρὸς τὸν τύπο, ἀλλά μὲ νεύρωση, μὲ τὸ ἀρ. 44α. Γιὰ τὸ θέμα τῆς πρώιμης μεταλλουργίας στὸ Αἰγαῖο βλ. καὶ C. RENFREW, Cycladic Metallurgy and the Aegean Early Bronze Age, *AJA* 71, 1967, 1-20. K. BRANINGAN, ***Aegean Metalwork of the Early and Middle Bronze Ages*** (Clarendon Press, Oxford 1974). Χρ. ΝΤΟΥΜΑΣ, *Ἡ πρώιμη μεταλλουργία στὸ Αἰγαῖο*, Ἵδρυμα Ν. Π. Γουλανδρῆ-Μουσεῖο Κυκλαδικῆς Τέχνης, Διαλέξεις 1986-1989 (Ἀθήνα 1990), 111-116.

57. Ὡς πρὸς τὸ σχῆμα ἡ ψῆφος τοῦ Στρόφιλα εἶναι ἀνάλογη μὲ τὴν ἀργυρὴ ψῆφο ἀπὸ τὸ σπήλαιο τῆς Ἀλεπότρυπας. G. A. PAPATHANASOPOULOS, ὅ.π. 227, ἀρ. κατ. 41c.

ἀπὸ τὴ Φτελιά[58], ἀποτελοῦν τὰ μοναδικὰ νεολιθικὰ χρυσὰ ἀντικείμενα ἀπό τὶς Κυκλάδες καὶ ὑποδηλώνει ἐπαφὴ μὲ βαλκανικὲς περιοχὲς τῆς ἐνδοχώρας, ὅπως ἡ Βάρνα στὶς ἀκτὲς τῆς Μαύρης Θαλάσσας.

Σημαντικὰ εἶναι καὶ τὰ εἰδώλια (πίν. 86β) – λίθινα, μαρμάρινα, πήλινα[59]– καθὼς καὶ τμήματα λιθίνων καὶ μαρμαρίνων ἀγγείων, ὁρισμένα ἀντίστοιχα μὲ τῆς Κεφάλας[60]. Στὰ μικροαντικείμενα περιλαμβάνονται περίαπτα (λίθινα, πήλινα, ἀπὸ ὄστρεα), πήλινα σφονδύλια, ὀστέινα ἐργαλεῖα (π.χ. ὀπεῖς, σπάτουλες, πίν. 93α), κοσμήματα (περίαπτα, ψῆφοι, δακτυλιόσχημα, πίν. 91α-β, 93δ).

Ἀνασκαφὴ 2009

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 2009 πραγματοποιήθηκε κάτω ἀπὸ δυσμενεῖς καιρικὲς συνθῆκες (σφοδρὸς ἄνεμος) ἀπὸ τὶς 10 Αὐγούστου ἕως τὶς 4 Σεπτεμβρίου. Συμμετεῖχαν οἱ ἀρχαιολόγοι Κικὴ Μπίρταχα, Καλλιόπη Φωτιάδη, Μαργαρίτα Βλάμη καὶ Βασιλικὴ Πουλοπούλου, οἱ συντηρητὲς ἀρχαιοτήτων Γιάννης Σταϊκόπουλος καὶ Ἐλπίδα Βαμβακάρη, ἐνῶ πολύτιμη ἦταν ἡ βοήθεια τῶν φυλάκων ἀρχαιοτήτων Μαρίας Κορρὲ καὶ Παναγιώτη Κουλούρη.

Ἡ ἔρευνα ἐπικεντρώθηκε στὴν περιοχὴ ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ τεῖχος, ἀμέσως δυτικὰ τοῦ χώρου ποὺ ἀναφέρεται παραπάνω, μὲ κύριο στόχο νὰ διαπιστωθεῖ, ὅπως καὶ ἔγινε, ἐὰν οἱ βραχογραφίες συνεχίζουν νὰ ἐκτείνονται περαιτέρω σὲ αὐτὴ τὴν περιοχή. Ἀνασκάφηκε ἔκταση ἐμβαδοῦ 120 τ.μ. περίπου (πίν. 94α-β), σὲ ἕξι ὅμορες τομές (I-I/2009). Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους ἦταν ἐπικλινὴς ἀπὸ νότια πρὸς βόρεια. Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ ἐπιφανειακοῦ στρώματος καλλιέργειας, καθὼς καὶ στρώματος πεσμένων ἀργῶν λίθων ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὸ τεῖχος, ἀποκαλύφθηκε ὁ φυσικὸς βράχος ἐπίσης μὲ κλίση ΝΑ>ΒΔ (πίν. 95α). Στὴ μεγαλύτερη ἐπιφάνειά του παρουσιάζει φυσικὰ βαθμιδωτὰ μέτωπα, εἶναι ρηγματωμένος, ἐνῶ σὲ ὁρισμένα σημεῖα βρέθηκε εἶδος πηλοκονιάματος καὶ δὲν ἀποκλείεται οἱ ρωγμὲς αὐτὲς νὰ εἶχαν πληρωθεῖ προκειμένου νὰ ἐξομαλυνθεῖ ἡ

58. AD. SAMPSON, The architectural phases of the Neolithic settlement of Ftelia, Myconos, στὸ K. BOYLE-G. GAVALAS, ὅ.π. 8, εἰκ. 15.

59. C. A. TELEVANTOU 2008, εἰκ. 21, 22a-b.

60. J. E. COLEMAN, ὅ.π. 106, πίν. 23, 67 (103).

ἐπιφάνεια καὶ νὰ εἶναι εὐκολότερα βατή. Γιὰ τὶς βραχογραφίες χρησιμοποιήθηκαν τὰ ἐπίπεδα καὶ λεῖα τμήματα τοῦ βράχου. Βρέθηκαν βραχογραφήματα εἴτε σὲ σύνολα εἴτε μεμονωμένα ὅπου εἰκονίζονται θέματα συνήθη καὶ ἐπαναλαμβανόμενα στὶς βραχογραφίες τοῦ Στρόφιλα ὅπως πλοῖα, ζῶα, μικρὲς κοιλότητες σὲ πυκνὴ σπειροειδὴ διατάξη, ὀκτώσχημα στὸ σχῆμα ἀνθρώπινου πέλματος, μεγάλο δαχτυλιόσχημο θέμα καὶ ἄλλα, ὣς τώρα ἀδιάγνωστα. Ξεχωρίζει μεγάλη παράσταση ὅπου ἀπεικονίζονται ζῶα, μικρὲς κοιλότητες σὲ πυκνὴ σπειροειδὴ διατάξη, ποὺ ὑποδηλώνουν πιθανότατα τὸ ὑδάτινο στοιχεῖο, καὶ μεγάλο δαχτυλιόσχημο θέμα (πίν. 95β), τὸ μεγαλύτερο ἕως τώρα στὴν περιοχὴ ἐξωτερικὰ τοῦ τείχους. Ἐντυπωσιακὸ εἶναι τὸ βραχογράφημα μεγάλου πλοίου, τὸ ὁποῖο διαθέτει πρύμνη καὶ μεγάλη πλώρη μὲ τριγωνικὴ βάθυνση, πιθανὸν σημαία (πίν. 96α). Πάνω καὶ κάτω ἀπὸ αὐτὸ εἰκονίζονται ὀκτώσχημα θέματα στὸ σχῆμα ἀνθρώπινου πέλματος, ἐνῶ πολὺ κοντὰ σὲ αὐτὸ εἰκονίζονται δύο ζῶα (πίν. 96β), πιθανότατα ἐλάφια. Τὰ ἴδια θέματα ἐπαναλαμβάνονται μεμονωμένα, διάσπαρτα στὶς ἀποκαλυφθεῖσες ἐπιφάνειες τοῦ βράχου (πίν. 97α-β).

Ἡ κεραμεικὴ ποὺ περισυνελέγη (πίν. 97γ), χονδροειδὴς (χρηστικὴ μὲ ἐγχάρακτη, σχοινοειδὴ διακόσμηση σὲ διάταξη θλαστῆς γραμμῆς), καὶ λεπτότεχνη (μὲ κόκκινη στιλβωτὴ διακόσμηση pattern-burnished), εἶναι ἀνάλογη μὲ τὴν κεραμεικὴ ποὺ ἔχει βρεθεῖ ὣς τώρα στὸν Στρόφιλα (βλ. παραπάνω), ἐπιβεβαιώνοντας τὴ χρονολόγηση τῶν βραχογραφιῶν στὴν Τελικὴ Νεολιθικὴ περίοδο. Στὰ ὑπόλοιπα εὑρήματα συγκαταλέγονται ὀστὰ καὶ ὄστρεα, ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα φέρουν ἴχνη ἐπεξεργασίας καὶ λείανσης, πυρῆνες καὶ τέχνεργα ὀψιανοῦ, ἀνάμεσά τους αἰχμὴ βέλους, φυλλόσχημη αἰχμὴ ἀπὸ πυριτόλιθο καθὼς καὶ μικρὸ λίθινο περίαπτο, ἀλλὰ καὶ ἀποφύσεις λαβῶν ἀνάμεσά τους καὶ τοῦ γνωστοῦ τύπου σὲ σχῆμα κεφαλῆς ἐλέφαντα. Ἐπίσης βρέθηκε χάλκινη περόνη μὲ στριφτὸ στέλεχος καὶ τετράγωνη κεφαλὴ καὶ μεγάλος λίθινος πέλεκυς.

Ἡ διαπίστωση ὅτι οἱ βραχογραφίες ἐξωτερικὰ καὶ ἀμέσως βόρεια τοῦ τείχους ἁπλώνονται ὣς τώρα σὲ ὅλη τὴν μέχρι τώρα ἀνασκαμμένη ἔκταση ὑποδηλώνει ὅτι πρόκειται γιὰ ἕνα χῶρο ἰδιαίτερα σημαντικὸ γιὰ τὸν οἰκισμό, ἐνδεχομένως σχετιζόμενο μὲ θρησκευτικὲς ἢ ἄλλες τελετουργίες. Ἡ περαιτέρω ἔρευνα ὅλου τοῦ χώρου ἐξωτερικά (βόρεια) τοῦ τείχους καθὼς καὶ ἡ συνολικὴ μελέτη τῶν παραστάσεων θὰ δώσει περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὴν τέχνη, τὶς κοινωνικὲς δραστηριότητες, τὶς θρησκευτικὲς ἀντιλήψεις καὶ τὴν πανίδα τῆς Νεολιθικῆς Ἐποχῆς στὴν Ἄνδρο, ἀλλὰ καὶ εὐρύτερα στὸν Αἰγαιακὸ χῶρο.

Μικρὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα κοντὰ στὸ κτίριο Γ στὴ νοτιοδυτικὴ πλευρὰ τοῦ ὀροπεδίου, κατὰ μῆκος τῆς βόρειας πλευρᾶς τῆς ξερολιθιᾶς ποὺ ὁριοθετεῖ τὸ ὀροπέδιο στὰ νότια, δὲν ἀπέδωσε εὑρήματα.

Μέχρι τώρα τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα δείχνουν ὅτι στὸ ὀροπέδιο τοῦ Στρόφιλα ἀναπτύχθηκε κατὰ τὴ ΝΝ ΙΙ περίοδο ἕνας πολὺ μεγάλος ὀργανωμένος οἰκισμός. Οἱ ἰσχυρὲς ἀντιστοιχίες μὲ τὸν «Πολιτισμὸ Κεφάλας-Ἀττικῆς» τὸν τοποθετοῦν στὴν ΤΝ ἢ Χαλκολιθικὴ περίοδο, ἐνδεχομένως πρὸς τὸ τέλος τῆς 4ης χιλιετίας π.Χ. καὶ πάντως ὄχι πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὴν Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ ἂν ληφθεῖ ὑπόψη τὸ μικρὸ κλειστὸ ἀγγεῖο ποὺ πλησιάζει τοὺς πρωτοκυκλαδικοὺς κρατηρίσκους καὶ ὁρισμένα εἰδώλια ποὺ προαναγγέλλουν τὴν πρωτοκυκλαδικὴ πλαστική. Ἐπίσης εἶναι ἀξιοσημείωτο, ὅτι μόνο πολὺ λίγη κεραμικὴ (π.χ. ὄστρακα πυξίδας ἀπὸ τὸ Ἀψιδωτὸ Κτίσμα 1) φαίνεται νὰ ἀνήκουν στὸ πολὺ πρώιμο στάδιο τῆς ΠΚ Ι περιόδου (ὁμάδα Πηλοῦ-Γρόττας) καὶ δείχνουν κάποια δραστηριότητα στὸν οἰκισμὸ καὶ κατὰ τὴν περίοδο αὐτή. Στὸ τέλος τῆς ΤΝ περιόδου ὁ οἰκισμὸς φαίνεται νὰ ἐγκαταλείπεται, χωρὶς ἐμφανὴ βίαια αἴτια. Φαίνεται ὅτι τὸ Ἀψιδωτὸ Κτίσμα 1, κοντὰ στὸ ἱερό, συνεχίζει νὰ χρησιμοποιεῖται μέχρι καὶ τὴν ἀρχὴ τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, ἴσως σὲ σχέση μὲ τὸ ἱερὸ ὡς πατρογονικοῦ λατρευτικοῦ χώρου. Οἱ κάτοικοι μάλλον μετακινήθηκαν στὸ ἀκρωτήριο τῆς Πλάκας, ὅπου βρίσκεται μία μεγάλη πόλη τῆς Πρώιμης καὶ Μέσης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ.

Ὁ νεολιθικὸς οἰκισμὸς τοῦ Στρόφιλα ἀναμφισβήτητα δημιουργεῖ νέες προοπτικὲς γιὰ τὴ μελέτη τῆς προϊστορίας τοῦ Αἰγαίου. Μία σειρὰ σημαντικῶν στοιχείων ποὺ τὸν χαρακτηρίζουν, σκιαγραφοῦν μὲ εὔγλωττο τρόπο μία νέα εἰκόνα γιὰ τὸν πολιτισμὸ στὸ νησιωτικὸ Αἰγαῖο καὶ ἰδιαίτερα στὶς Κυκλάδες κατὰ τὴν ΤΝ περίοδο καὶ ἀνατρέπουν τὴν μέχρι πρόσφατα ἐπικρατούσα εἰκόνα γιὰ πολὺ μικροὺς οἰκισμοὺς ἢ ἐποχικὲς ἐγκαταστάσεις.

Ἡ μεγάλη ἔκταση τοῦ οἰκισμοῦ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν πυκνότητα καὶ τὸ μέγεθος τῶν κτιρίων, τὴν ἐπαναλαμβανόμενη οἰκοδόμηση στὸν ἴδιο χῶρο, καθὼς καὶ τὰ ἔργα συλλογικοῦ χαρακτήρα, ὅπως τὸ τεῖχος καὶ τὸ ἱερό, φανερώνουν τὴ διαμόρφωση μιᾶς μεγάλης κοινωνίας μὲ σαφεῖς προαστικὲς δομές. Τὸ ἰσχυρὸ τεῖχος δείχνει τὴν ἀνάγκη τῶν κατοίκων γιὰ προστασία ἀπὸ ἐπιθέσεις καὶ δίνει μιὰ εἰκόνα γιὰ τὴ γενικότερη κατάσταση ποὺ φαίνεται ὅτι ἐπικρατοῦσε καὶ εἰδικότερα τοὺς σοβαροὺς κινδύνους ἀπὸ ἐπιθέσεις ὀργανωμένων ὁμάδων ἢ ἐνδεχομένως καὶ ἀπὸ πληθυσμιακὲς μετακινήσεις. Τὸ ἱερὸ φανερώνει ὅτι πρόκειται γιὰ μία

κοινότητα μὲ διαμορφωμένες θρησκευτικὲς ἀντιλήψεις καὶ κοινὸ τρόπο λατρείας σὲ εἰδικὰ διαμορφωμένο χῶρο.

Οἱ βραχογραφίες, κυρίως αὐτὲς ποὺ σχετίζονται μὲ τὸ τεῖχος, ἀντικατοπτρίζουν τὴ μεικτὴ οἰκονομία τοῦ οἰκισμοῦ, ἀγροτικὴ καὶ ναυτική, ἐνῶ προβάλλουν τὴ μεγάλη ναυτικὴ δραστηριότητα στὴ ναυπηγικὴ καὶ τὸ θαλάσσιο ἐμπόριο, τὴ ναυσιπλοΐα καὶ τὸ ἐμπόριο. Ἡ μεγάλη σημασία ποὺ δίνεται στὸ πλοῖο, μάλιστα σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ τεῖχος, δείχνει ὅτι ἀποτελοῦσε τὸ ἰδιαίτερο σύμβολο τοῦ Στρόφιλα, ποὺ δήλωνε μὲ ἀμεσότητα τὴ στενὴ σχέση μὲ τὴ θάλασσα, τὴ ναυτιλία καὶ τὸ ἐμπόριο, στὰ ὁποῖα προφανῶς ὀφειλόταν ἡ δύναμη καὶ ἡ ἀνάπτυξή του. Ὅμως ὅλες αὐτὲς οἱ ἀπεικονίσεις πλοίου στὶς βραχογραφίες τοῦ Στρόφιλα, ποὺ φθάνουν ἕως τώρα τὶς τριάντα ὀκτὼ (38)[61], εἶναι ἐξαιρετικῆς σημασίας ὄχι μόνο γιὰ καλλιτεχνικοὺς ἢ συμβολικοὺς λόγους, ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ δίνουν νέα σημαντικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸ ὑψηλό, ἐπίσης μὴ ἀναμενόμενο, ἐπίπεδο τῆς ναυπηγικῆς κατὰ τὴ Νεολιθικὴ ἐποχή, διαφοροποιώντας τὴν ἐπικρατούσα εἰκόνα γιὰ μικρὰ καὶ πολὺ ἁπλὰ σκάφη, δηλαδὴ μικρὲς λέμβους συχνὰ μονόξυλες. Ἀντίθετα, διαπιστώνεται μία πολυμορφία πλοίων τόσο ὡς πρὸς τὸ μέγεθος ὅσο καὶ τὸν τύπο, μὲ περισσότερο ἢ λιγότερο πλήρωμα, μὲ καμπίνα ἢ πηδάλιο (πίν. 86δ). Ἄλλωστε εἶναι λογικὸ καὶ ἀναμενόμενο, νησιὰ μὲ ἄφθονη ξυλεία, ὅπως ἡ Ἄνδρος, νὰ συνέβαλαν οὐσιαστικὰ στὴν ἐξέλιξη τῆς ναυπηγικῆς τέχνης καὶ σὲ ὅσα αὐτὸ συνεπάγεται.

Ἐπίσης πολλὰ στοιχεῖα δείχνουν ἀναπτυγμένη τεχνογνωσία σὲ πολλοὺς τομεῖς, ὅπως στὴν οἰκοδομικὴ τέχνη, τὴ λιθοτεχνία καὶ τὴ μεταλλουργία, μία ἐπαναστατικὴ τέχνη ποὺ θὰ ὁδηγήσει σὲ ἄλλο ἐξελικτικὸ στάδιο τοῦ πολιτισμοῦ. Παράλληλα ἡ ἐκτεταμένη χρήση ἀπὸ τὴν κοινότητα ὑψηλῆς ποιότητας βραχογραφιῶν σὲ χώρους συλλογικῆς χρήσης ὅπως τὸ ἱερὸ καὶ τὸ τεῖχος, φανερώνει τὴν ὕπαρξη ἑνὸς ἤδη διαμορφωμένου εἰκονογραφικοῦ λεξιλογίου μὲ χρήση εἰκονιστικῶν θεμάτων σὲ συνδυασμὸ μὲ ἕνα σύστημα συμβόλων, δηλαδὴ ἕναν ἀναπτυγμένο καὶ εὐρύτερα διαδεδομένο κώδικα ἐπικοινωνίας. Τέλος ἡ πληθώρα, ἡ ποικιλία καὶ ἡ ὑψηλὴ ποιότητα τῶν εὑρημάτων φανερώνει μεγάλο πλοῦτο. Μὲ βάση τὰ παραπάνω συμπεραίνεται ὅτι ὁ μεγάλος οἰκισμὸς τοῦ Στρόφιλα στὴν Ἄνδρο θὰ εἶχε σημαντικὴ καὶ ξεχωριστὴ θέση στὸ νεολιθικὸ νησιωτικὸ Αἰγαῖο.

61. Ὑπάρχει καὶ ἀριθμὸς βραχογραφημάτων τὰ ὁποῖα ἐνδεχομένως νὰ ἀπεικονίζουν πλοῖα, χρήζουν ὅμως περαιτέρω μελέτης.

Κυρίως ὅμως ἀποτελεῖ ἀψευδὴ μάρτυρα ὅτι τουλάχιστον ἀπὸ τὴν 4η χιλιετία π.Χ. στὸν ζωτικὸ γεωγραφικὸ χῶρο τοῦ Αἰγαίου διαμορφώθηκαν μεγάλες ὀργανωμένες κοινωνίες μὲ προαστικὲς δομὲς καὶ ὑψηλὸ πολιτιστικὸ ἐπίπεδο, ποὺ ἀποτέλεσαν τὸ ἰσχυρὸ ὑπόβαθρο ἀλλὰ καὶ τὸ ἐφαλτήριο γιὰ τὴ δημιουργία τῶν μεγάλων αἰγαιακῶν πολιτισμῶν τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ Α. ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ

10. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΟ ΚΑΣΤΡΙ ΧΑΛΑΝΔΡΙΑΝΗΣ ΣΥΡΟΥ

(Πίν. 98-102)

Συνεχίστηκε καὶ ἐφέτος ἡ ἀνασκαφὴ στὸ Καστρὶ Χαλανδριανῆς Σύρου. Ἡ νεώτερη ἀνασκαφὴ τοῦ ὀχυρωμένου πρωτοκυκλαδικοῦ οἰκισμοῦ ποὺ βρίσκεται ἐκεῖ ξεκίνησε τὸ 2006[1] (εἰκ. 1, πίν. 98α-β). Ἡ ἀνασκαφὴ χρηματοδοτήθηκε ἀπὸ φιλάρχαιο Συριανὸ ποὺ ἐπιθυμεῖ νὰ μείνει ἀνώνυμος καὶ διεξήχθη ὑπὸ τὴ διεύθυνση τῆς ὑπογράφουσας.

Στὶς ἐργασίες τοῦ 2009 ἔλαβαν μέρος ἡ ἀρχαιολόγος Ἰωάννα Γεωργιάδη, ὁ τοπογράφος Θόδωρος Χατζηθεοδώρου, ὁ φωτογράφος Κώστας Ξενικάκης καὶ ὁ συντηρητὴς ἀρχαιοτήτων Κώστας Ἀλεξίου. Τὴ βοήθειά τους παρεῖχαν, ὅπως κάθε χρόνο, οἱ φύλακες ἀρχαιοτήτων Σύρου Μαρία Κάτρη καὶ Γιῶργος Σαλονίκης.

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα καθὼς καὶ ὁ καθαρισμός, ἡ συντήρηση, ἡ φωτογράφηση καὶ ἡ καταγραφὴ τῶν κινητῶν ἀρχαίων στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Σύρου ἔλαβαν χώραν κυρίως κατὰ τοὺς μῆνες Ὀκτώβριο καὶ Νοέμβριο[2].

Προηγήθηκε λεπτομερὴς καθαρισμὸς τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου ἀπὸ τὴ βλάστηση (πίν. 99-100). Ἡ ἀνασκαφὴ συνεχίστηκε καὶ ἐφέτος στὰ νοτιοανατολικὰ τοῦ τοξοειδοῦς τείχους τῆς κορυφῆς (εἰκ. 1). Περατώθηκαν οἱ τομές, οἱ ὁποῖες ἀνοίχτηκαν τὸ 2008 στὰ τετράγωνα Ι6, Ι7, Θ6 ποὺ ἔχουν διαστάσεις 6×6 μ. τὸ καθένα. Δὲν κατέστη ὅμως δυνατὸ νὰ διανοιχθοῦν περαιτέρω τομές, ὅπως εἶχε προγραμματισθεῖ λόγω τῶν ἔντονων καιρικῶν φαινομένων. Ἡ περάτωση τῆς ἀνασκαφῆς στὸν χῶρο ποὺ περιέκλειε τὸ τοξοειδὲς τεῖχος σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ συντήρηση τῆς κεραμεικῆς, ἡ ὁποία προχώρησε πολὺ ἐφέτος, ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα νὰ σχηματισθεῖ μιὰ πιὸ ὁλοκληρωμένη εἰκόνα γιὰ τὴν ποικιλία τῶν πήλινων σκευῶν ποὺ χρησιμοποιοῦσαν οἱ κάτοικοι τοῦ οἰκισμοῦ.

Ἡ λεπτότεχνη καὶ ἡμιχονδροειδὴς κεραμεικὴ ποὺ βρέθηκε στοὺς χώρους, οἱ ὁποῖοι ὑπῆρχαν στὴν κορυφὴ τοῦ Καστριοῦ, πίσω ἀπὸ τὸ τοξοειδὲς τεῖχος τῆς κορυφῆς, αὐξάνουν σημαντικὰ τὶς γνώσεις μας ὄχι μόνο ὅσον ἀφορᾶ στὸ

---

1. *Ἔργον* 2006, 54-59· 2007, 60-65· 2008, 87-92· Μ. Μαρθαρη, *ΠΑΕ* 2006, 111-119, πίν. 75-79· 2007, 49-53, πίν.41-44· 2008, 87-92, πίν. 64-66.

2. Γιὰ τὶς ἔρευνες τοῦ 2009, βλ. ἐπίσης *Ἔργον* 2009, 64-67.

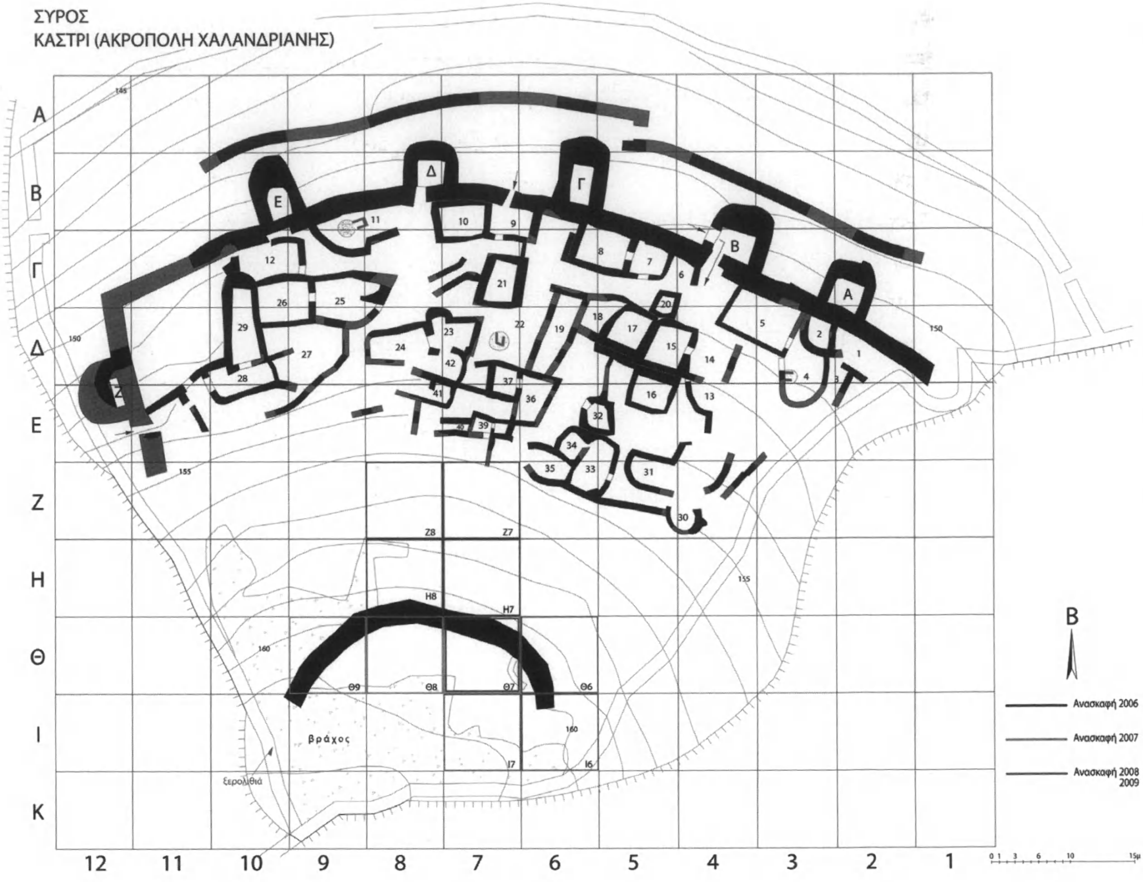

Εἰκ. 1. Καστρί, τοπογραφικὸ τοῦ οἰκισμοῦ μὲ σημειωμένες τὶς τομὲς ποὺ διανοίχθηκαν τὸ 2008 καὶ περατώθηκαν τὸ 2009 καθὼς καὶ τὶς παλαιότερες τοῦ 2006 καὶ τοῦ 2007 (τοπογραφικὸ Θ. Χατζηθεοδώρου).

ρεπερτόριο τῶν πήλινων ἀγγείων ποὺ ἦταν σὲ χρήση στοὺς οἰκισμοὺς κατὰ τὴν πολυσυζητημένη φάση, τὴν ὁμώνυμη τῆς ἀνασκαπτόμενης θέσης, ἀλλὰ καὶ ὅσον ἀφορᾶ σὲ χρονολογικὰ ζητήματα. Ἐντύπωση προξενεῖ ἡ εὕρεση μεγάλου ἀριθμοῦ σφαιρικῶν πυξίδων μὲ ἐγχάρακτη καὶ ἐμπίεστη διακόσμηση. Ἰδιαίτερο μάλιστα ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τμῆμα μελανοῦ στιλβωτοῦ πολλαπλοῦ σκεύους ποὺ πρέπει νὰ ἀπετελεῖτο ἀπὸ τέσσερεις συνδεόμενες μεταξύ τους σφαιρικὲς πυξίδες. Πρόκειται γιὰ σπάνιο τύπο ποὺ εἶναι κυρίως γνωστὸς ἀπὸ νεκροταφεῖα (πίν. 102α).

Ἐπίσης ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ εὕρεση μελανῶν στιλβωτῶν κρατηρίσκων, ποὺ φέρουν κατὰ κανόνα ἔντυπη καὶ ἐγχάρακτη διακόσμηση (πίν. 101β-γ). Τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ εἶναι ἐπίσης γνωστὰ ἀπὸ νεκροταφεῖα καὶ μάλιστα κυρίως ἀπὸ τὸ παρακείμενο νεκροταφεῖο τῆς Χαλανδριανῆς. Ἐκεῖ βρέθηκαν σὲ τάφους ποὺ ἔχουν χρονολογηθεῖ στὴν πρώιμη φάση τῆς Πρωτοχαλκῆς ΙΙ ἐποχῆς («πολιτισμὸ» Κέρου - Σύρου) ἀπὸ ἀρκετοὺς ἐρευνητές. Μετὰ ὅμως ἀπὸ τὴν εὕρεση ἱκανοῦ ἀριθμοῦ κρατηρίσκων αὐτοῦ τοῦ τύπου στὸν οἰκισμὸ τοῦ Καστριοῦ θὰ μποροῦσαν τάφοι ποὺ ἔχουν ὡς μοναδικὸ εὕρημα κρατηρίσκο νὰ χρονολογηθοῦν κάλλιστα καὶ στὴν ὕστερη φάση τῆς Πρωτοχαλκῆς ΙΙ ἐποχῆς, δηλαδὴ στὴ φάση Καστριοῦ.

Στὴ χονδροειδὴ κεραμεικὴ συμπεριλαμβάνονται ἀρκετοὶ τύποι σφαιρικῶν ἀγγείων (πίν. 101α), μία πρόχους μὲ στενὸ καὶ ψηλὸ κυλινδρικὸ λαιμὸ καὶ πολλοὶ τύποι πιθοειδῶν ἀγγείων μὲ ποικιλόμορφη πλαστικὴ καὶ ἐμπίεστη διακόσμηση (πίν. 102γ). Τέλος εἶναι σημαντικὸ ὅτι συγκολλήθηκε μεγάλο τμῆμα λεκανοειδοῦς ἑστίας τοῦ τύπου ποὺ κατασκευάζεται ἀπευθείας σὲ κοιλότητα τοῦ δαπέδου (πίν. 102β). Τὰ ἰδιαίτερα αὐτὰ σκεύη βρίσκονται κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ πολὺ κατεστραμμένα διότι ὁ πυθμένας τους εἶναι λεπτότατος ἐξαιτίας τοῦ τρόπου τῆς κατασκευῆς τους. Μὲ προσπάθειες ἔχουν συγκολληθεῖ καὶ συμπληρωθεῖ πρόσφατα τέτοια σκεύη στὸν Σκάρκο τῆς Ἴου καὶ στὸ Ἀκρωτήρι τῆς Θήρας μὲ ἀποτέλεσμα νὰ γίνει κατανοητὴ καλύτερα ἀπὸ ὅ,τι παλαιότερα ἡ μορφή τους.

Ἀπὸ τὴν ἐξέταση τῆς πολεοδομικῆς καὶ ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς τοῦ Καστριοῦ, ἡ ὁποία προκύπτει τόσο ἀπὸ τὴ συμπλήρωση τῆς κάτοψης τοῦ οἰκισμοῦ μὲ τὴ νέα ἀνασκαφή (εἰκ. 1) ὅσο καὶ ἀπὸ τοὺς συστηματικοὺς καθαρισμοὺς ποὺ διενεργοῦνται κάθε χρόνο πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνασκαφή (πίν. 99-100) γίνονται κατανοητὰ τὰ ἑξῆς: Τὸ Καστρὶ δὲν εἶναι ἕνας χαοτικὸς οἰκισμός, ὅπως χαρακτηρίστηκε ἀπὸ ἀρκετοὺς ἐρευνητές, ἀλλὰ ἀντίθετα, ἂν ἐξαιρέσουμε τοὺς ὀχυρωματικοὺς περιβόλους, παρουσιάζει πολλὰ κοινὰ στοιχεῖα μὲ τὸν ἐξαιρετικὰ διατηρημένο καὶ πολὺ καλὰ ὀργανωμένο οἰκισμὸ στὸν Σκάρκο τῆς Ἴου. Οἱ διαφορὲς ἀνάμεσα στοὺς δύο οἰκισμοὺς ὀφείλονται ὄχι τόσο στὴ διαφορετική τους χρονολόγηση, ἄλλωστε τὸ Καστρὶ ἀναπτύσσεται ἀμέσως μετὰ τὸν Σκάρκο, ἀλλὰ στὴ διαφορετική τους κλίμακα. Τὸ Καστρὶ εἶναι ἕνας οἰκισμὸς πολὺ μικρότερος ἀπὸ τὸν Σκάρκο.

Τὰ περισσότερα κτίρια στὸ Καστρὶ ἁπλώνονται πρὸς τὴν κορυφὴ ὀργανωμένα σὲ οἰκοδομικὲς νησίδες (εἰκ. 1). Οἱ νησίδες χωρίζονται μεταξύ τους μὲ στενοὺς καὶ συχνὰ βαθμιδωτοὺς δρόμους ποὺ εἶναι σὲ γενικὲς γραμμὲς παράλληλοι καὶ κάθετοι πρὸς τὸ τεῖχος (πίν. 100β). Τὰ κτίρια τῶν νησίδων δὲν διαχωρίζονται

μεταξύ τους μὲ διπλοὺς τοίχους ἐκτὸς ἀπὸ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις (εἰκ. 1, πίν. 100α) ἐνῶ αὐτὸς εἶναι ὁ κανόνας στὸν Σκάρκο. Τὰ λίγα ἀνεξάρτητα κτίρια ποὺ ὑπάρχουν, ὅλα ἐπιμήκη, εἶναι προσκολλημένα στὸ βόρειο τεῖχος κατὰ μῆκος τοῦ μακροῦ ἄξονά τους.

Αὐτὰ καθαυτὰ τὰ κτίρια ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἕναν ἢ δύο χώρους μὲ ὀρθογώνια ἢ τραπεζιόσχημη κάτοψη καὶ ἀπεστρογγυλεμένες συνήθως γωνίες (εἰκ. 1). Οἱ δύο χῶροι σχηματίζουν συνήθως μεταξύ τους γωνία καὶ σπάνια εἶναι τοποθετημένοι κατὰ μῆκος τοῦ ἴδιου ἄξονα. Ὁ τρόπος δόμησης εἶναι ἀντίστοιχος μὲ ἐκεῖνον τῆς ὀχύρωσης (πίν. 99α). Τὸ κύριο οἰκοδομικὸ ὑλικὸ εἶναι μικρὲς καὶ λεπτὲς πλάκες μαρμάρου (πίν. 99β).

Τὰ κτίρια εἶχαν μόνα τους ἢ μοιράζονταν μὲ ἄλλα αὐλὲς περιφραγμένες μὲ κτιστὸ μανδρότοιχο (εἰκ. 1). Στοὺς χώρους 11, 4 καὶ 22 ἐπισημάνθηκαν κτιστὲς ἑστίες. Οἱ ἑστίες στὸ Καστρὶ ἀποτελοῦνται ἀπὸ δύο κάθετα τοποθετημένες πλάκες ποὺ σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις ἔχουν ἀνάμεσά τους ὁριζόντια πλάκα ποὺ χρησίμευε ὡς βάση τῆς ἑστίας.

ΜΑΡΙΖΑ Ε. ΜΑΡΘΑΡΗ

11. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΖΩΜΙΝΘΟΥ

(Πίν. 103-134)

Συνεχίσθηκε γιὰ πέμπτη χρονιὰ ἡ συστηματικὴ ἀνασκαφὴ τῆς Ζωμίνθου (πίν. 103α-β, εἰκ. 1) ὑπὸ τὴ διεύθυνση τῶν ἐπιτίμων ἐφόρων ἀρχαιοτήτων Γιάννη καὶ Ἔφης Σακελλαράκη[1]. Ἡ ἀνασκαφὴ ἔλαβε χώρα σὲ τρεῖς τομεῖς στὸ λεγόμενο Κεντρικὸ Κτήριο (εἰκ. 2), οἱ ὁποῖοι ὀνομάστηκαν Τομέας 1, 2 καὶ 3. Ὁ Τομέας 1 περιέλαβε τὸν μεσότοιχο τῶν Δωματίων 14 καὶ 15 καὶ τμήματα τῶν στρωμάτων τοῦ δαπέδου τῶν δωματίων αὐτῶν ἑκατέρωθεν τοῦ τοίχου, καθὼς καὶ μία δοκιμαστικὴ τομὴ ποὺ διενεργήθηκε κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ Δωματίου 15. Στὸν Τομέα 2 συνεχίστηκε ἡ ἀνασκαφὴ στὴν περιοχὴ τοῦ λεγόμενου «λάκκου τῆς ἀρχαιοκαπηλίας» στὸ ΒΔ τμῆμα τοῦ κτηρίου, ὅπου ὁ μεγάλος Χῶρος 19 διαιρέθηκε, μετὰ τὴν ἐπισήμανση κατὰ τὴν περυσινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο ἑνὸς μικροῦ τοίχου μὲ κατεύθυνση Α-Δ, στὸν Χῶρο 19 πρὸς Β καὶ τὸν Χῶρο 28

1. Ἡ ἀνασκαφὴ ἄρχισε στὶς 6 Ἰουλίου καὶ τελείωσε στὶς 31 Ἰουλίου 2009 καὶ διήρκεσε συνολικὰ 20 ἀνασκαφικὲς ἡμέρες. Ἔλαβαν μέρος οἱ ἀρχαιολόγοι Γιάννης Γεωργίου, Κώστας Παπαδόπουλος, Γιῶργος Χαρίτος καὶ Ἄγγελος Μπούφαλης, οἱ φοιτητὲς ἀρχαιολογίας Γιάννα Κονσολάκη, Κατερίνα Κανατσέλου, Προκόπης Μαυρογενίδης, Γιῶργος Καλομοίρης καὶ Γιῶργος Λιλής, οἱ ἀρχιτέκτονες Χρῆστος Τριγωνάκης, Γιῶργος Τσέρκης καὶ Μαριτέτα Ξυλούρη, ὁ τοπογράφος Γιῶργος Ξυλούρης (Γκράς), ὁ εἰκονολήπτης Γιῶργος Χριστοδούλου, οἱ ἔκτακτοι φύλακες ἀρχαιοτήτων Βασίλης Φασουλᾶς (Μητσοφλᾶς) καὶ Γιάγκος Χαιρέτης, ὁ πρόσθετος φύλακας ἀρχαιοτήτων Γιάννης Κεφαλογιάννης (Μπασάκος) καὶ οἱ νυκτοφύλακες Γιώργης Σμπῶκος (Κατσαούνης) καὶ Μανώλης Μαυρόκωστας (Ἀλμπάτης). Τὸ τεχνικὸ καὶ ἐργατικὸ προσωπικὸ ἀποτέλεσαν οἱ συντηρητὲς Μύρων Νικάκης καὶ Κώστας Νικάκης, οἱ τεχνίτες ἀνασκαφῆς Μπάμπης Μαρκομιχελάκης καὶ Λευτέρης Καβουσανάκης, ὁ εἰδικευμένος ἐργάτης Γιάννης Χαιρέτης (Κουγιούμπαλος) καὶ οἱ ἐργάτες Βασίλης Βρέντζος (Γιαγκοβασίλης), Γιάννης Βρέντζος (Πλατσαρᾶς), Μιχάλης Δακανάλης (Μπιντής), Δημήτρης Καλλέργης (Σπιταλιόρος), Κώστας Κονιός (Τσιριντανόκωστας), Βασίλης Κουνάλης (Πίκνος), Λευτέρης Μαυρόκωστας (Μαυρολευτέρης), Κώστας Νταγιαντᾶς (Φουρνάρης), Γιώργης Ξημέρης (Κοῦβος), Δημήτρης Ξυλούρης (Κικής), Μπάμπης Συκιώτης (Μπαμπίνος), Ἀλέξανδρος Φασουλᾶς (Λούλης), Γιάννης Φασουλᾶς (Νταμπακογιάννης) καὶ Μπάμπης Χαιρέτης (Χλούφτης).

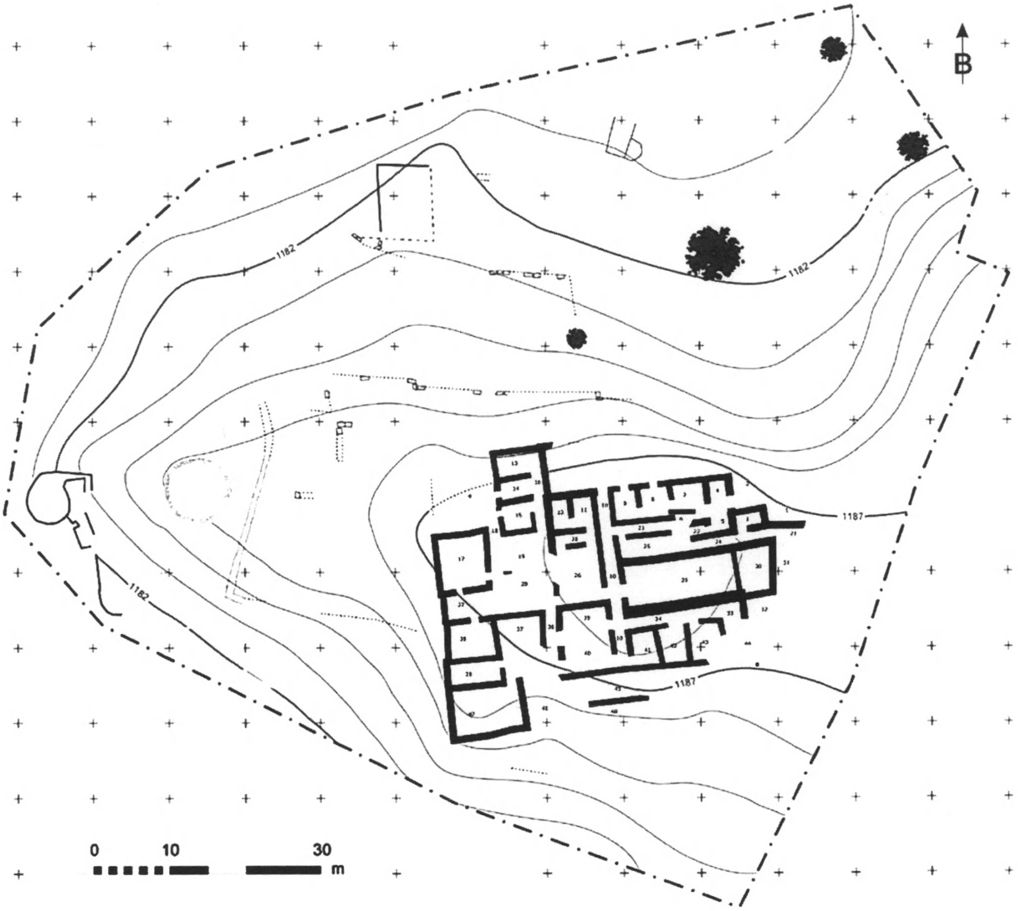

Εἰκ. 1. Κάτοψη τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου τῆς Ζωμίνθου.

Εἰκ. 2. Κάτοψη τοῦ Κεντρικοῦ Κτηρίου τῆς Ζωμίνθου.

πρὸς Ν (εἰκ. 2). Στὸν Τομέα 3 οἱ ἐργασίες ἐπικεντρώθηκαν στὸν ἐντοπισμὸ καὶ τὴν ἀποτύπωση τῶν σωζόμενων τοίχων στὸ Ν καὶ ΝΑ τμῆμα τοῦ Κεντρικοῦ Κτηρίου. Διενεργήθηκε ἐπίσης ἐκτὸς τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου τῆς Ζωμίνθου μία ἐπείγουσα σωστικὴ ἀνασκαφὴ σὲ ταφικὴ βραχοσκεπὴ μυκηναϊκῶν χρόνων στὴ θέση Κουρουπητὸς τῆς εὐρύτερης περιοχῆς. Παράλληλα μὲ τὶς ἀνασκαφικὲς ἐργασίες συνεχίστηκαν καὶ φέτος οἱ ποικίλες ἄλλες ἐργασίες συντήρησης, τεκμηρίωσης καὶ μελέτης τῶν φετινῶν κινητῶν εὑρημάτων, στερέωσης τῶν τοίχων τοῦ Κεντρικοῦ Κτηρίου, οἱ διάφορες περιβαλλοντικὲς ἐργασίες, καθὼς καὶ οἱ περιοδεῖες γιὰ τὴ χαρτογράφηση τοπωνυμίων καὶ τὸν ἐντοπισμὸ ἀρχαιολογικῶν θέσεων στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς Ζωμίνθου καὶ τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου.

ΤΟΜΕΑΣ 1

Στόχος τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας τοῦ Τομέα 1 ἦταν ἡ ἀπομάκρυνση τῶν ποικίλων λίθων τοῦ ἰσχυρὰ μετακινημένου ἀπὸ τὸν σεισμὸ μεσότοιχου τῶν Δωματίων 14 καὶ 15 (εἰκ. 2, πίν. 104α-β)[2], τόσο ἀπὸ τὸν Βορρὰ ὅσο καὶ ἀπὸ τὸν Νότο. Αὐτὸ ἦταν ἀπαραίτητο προκειμένου νὰ καταστεῖ δυνατὴ ἡ πλήρης ἀνασκαφὴ τῶν τμημάτων τοῦ δαπέδου τῶν Δωματίων 14 καὶ 15 ποὺ εἶχαν ἐπικαλυφθεῖ ἀπὸ τὸν πεσμένο τοῖχο. Ἔτσι οἱ ἀνασκαφικὲς ἐργασίες στὸν Τομέα 1 μποροῦν νὰ χωριστοῦν σὲ δύο κύριες ἑνότητες:

1) Στὴν ἀφαίρεση τῶν λίθων τοῦ κινημένου μεσότοιχου καὶ τῆς ἐπίχωσης ἀνάμεσα σὲ αὐτούς, καὶ 2) στὴν ἀνασκαφὴ τῶν στρωμάτων δαπέδου τῶν Δωματίων 14 καὶ 15 ἑκατέρωθεν τῆς βόρειας καὶ νότιας ὄψης τοῦ μεσότοιχου ἀντίστοιχα μετὰ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ σωζόμενου κατώτατου τμήματός του. Ἐπιπλέον, ἀνοίχτηκε μία μικρὴ δοκιμαστικὴ τομὴ κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ Δωματίου 15.

Μεσότοιχος Δωματίων 14 καὶ 15

Ἡ ἀπομάκρυνση τῶν λίθων τοῦ τοίχου ἔπρεπε νὰ γίνει μὲ τέτοια προσοχὴ ὥστε στὸ μέλλον νὰ μποροῦν ἐνδεχόμενα νὰ ἐπανατοποθετηθοῦν τὰ τμήματά του,

2. Σχετικὰ μὲ αὐτὸν τὸν τοῖχο βλ. καὶ *ΠΑΕ* 2005, 93· *ΠΑΕ* 2007, 67-68.

τὰ ὁποῖα ἔχουν πολλὲς φορὲς φωτογραφηθεῖ (πίν. 104α-β) καὶ ἐπίσης ἀποτυπώθηκαν σχεδιαστικά (εἰκ. 3-5) κατὰ τὴν περυσινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο. Εἶχε βέβαια παρατηρηθεῖ ὅτι ὁ διαλυμένος, κινημένος μεσότοιχος τῶν Δωματίων 14 καὶ 15 σωζόταν σὲ τρία κύρια τμήματα ἀνάμεσα σὲ ἀκατάστατη λιθορριπή. Τὰ τρία αὐτὰ τμήματα τοῦ κινημένου τοίχου διακρινόταν ὅτι σώζονται δύο στὸν Βορρὰ καὶ ἕνα στὸν Νότο καὶ ἀριθμήθηκαν πρὶν τὴν ἔναρξη τῶν φετινῶν ἐργασιῶν ἀπὸ Α ἕως Γ, δηλ. Α καὶ Β στὸν Βορρά (εἰκ. 3, 5) καὶ Γ στὸν Νότο (εἰκ. 4-5). Ἐπιπλέον, οἱ ἐπιμέρους λίθοι τοῦ κάθε τμήματος τοῦ τοίχου ἀριθμήθηκαν ξεχωριστὰ κατὰ δόμους. Ἔτσι μὲ τὴν ἔναρξη τῶν φετινῶν ἐργασιῶν στὸν Τομέα 1 τὸ Τμῆμα Α εἶχε τοὺς ἀριθμημένους λίθους 1-22, τὸ Τμῆμα Β εἶχε τοὺς ἀριθμημένους λίθους 1-24 καὶ τὸ Τμῆμα Γ εἶχε τοὺς ἀριθμημένους λίθους 1-41. Γιὰ τὴν ἐνδεχόμενη ἐπανατοποθέτηση τῶν τριῶν τμημάτων τοῦ κινημένου τοίχου στὴν ἀκριβή τους θέση καὶ ἀκόμη καὶ μὲ τὴν κλίση ποὺ ἔλαβαν κατὰ τὴ σεισμικὴ καταστροφὴ ἔγινε ταχυμετρικὴ μέτρηση τῶν συντεταγμένων πλήθους σημείων τους.

Μετὰ τὸν καθαρισμὸ καὶ τὴν ἐκ νέου φωτογράφηση τοῦ τοίχου ἀφαιρέθηκαν σὲ ὅλη του τὴν ἔκταση συνολικὰ τέσσερα διαδοχικὰ στρώματα λίθων καὶ τῆς ἐπίχωσης ἀνάμεσα σὲ αὐτούς. Τὰ τέσσερα αὐτὰ στρώματα ἀντιπροσωπεύουν τὸ κινημένο τμῆμα τοῦ μεσότοιχου καὶ ἀφαιρέθηκαν ἀπὸ βάθος 0.12-0.16 μ. μέχρι βάθος 1.30-1.35 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο τοῦ Τομέα 1 (ΣΣ1)[3]. Κατὰ τὴν ἐργασία αὐτὴ ἀπομακρύνθηκαν ἐκτὸς ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν μὴ ἀριθμημένων λίθων τῆς ἀκατάστατης λιθορριπῆς τοῦ κινημένου τοίχου καὶ οἱ ἀριθμημένοι λίθοι τῶν τριῶν Τμημάτων Α, Β καὶ Γ, οἱ ὁποῖοι βέβαια συλλέχθηκαν χωριστὰ καὶ φυλάχθηκαν. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὸ Τμῆμα Γ, στὸ τμῆμα δηλαδὴ τῆς νότιας ὄψης τοῦ τοίχου, ἀριθμήθηκαν κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐργασιῶν εἴκοσι ἀκόμα λίθοι οἱ ὁποῖοι φάνηκε ὅτι ἀνήκουν σὲ ἤδη ἀριθμημένους δόμους του, ἔτσι ὥστε ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν λίθων τοῦ τμήματος ἔφθασε τοὺς 61. Γενικὰ οἱ λίθοι τοῦ τοίχου ἦταν στὴν πλειοψηφία τους ἀσβεστόλιθοι μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους,

3. Ὡς σταθερὸ σημεῖο μέτρησης τῶν βαθῶν τοῦ Τομέα 1 (ΣΣ1) ὁρίστηκε φέτος σημεῖο ἐπάνω στὴ ΝΑ γωνία ἑνὸς μεγάλου λίθου τῆς Β παραστάδας τοῦ παραθύρου τοῦ Δωματίου 15, τὸ ὁποῖο βρίσκεται σὲ ὕψος 102.98 μ. σὲ σχέση μὲ τὸ βασικὸ σταθερὸ σημεῖο +100,00 μ. τῆς ἀνασκαφῆς ποὺ ἔχει ὁριστεῖ στὴν ἐπιφάνεια τοῦ φυσικοῦ βράχου μέσα σὲ νεωτερικὸ ἀλώνι στὰ δυτικὰ τοῦ Κεντρικοῦ Κτηρίου.

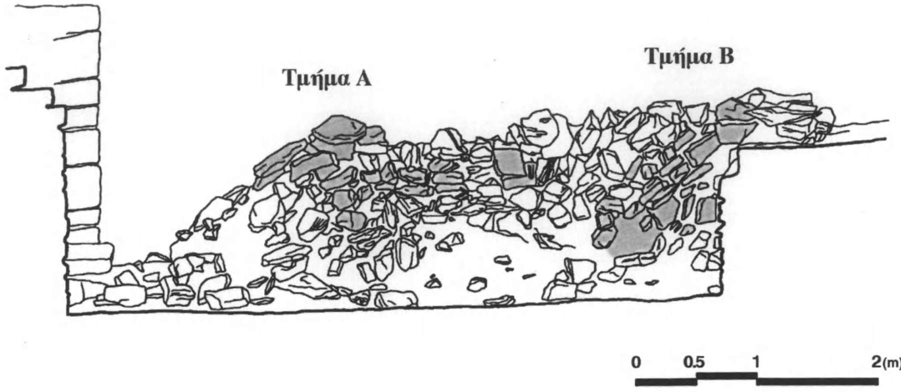

Εἰκ. 3. Σχέδιο τῆς Β ὄψης τοῦ μεσότοιχου τῶν Δωματίων 14 καὶ 15 μὲ σημειωμένα τὰ Τμήματα Α καὶ Β.

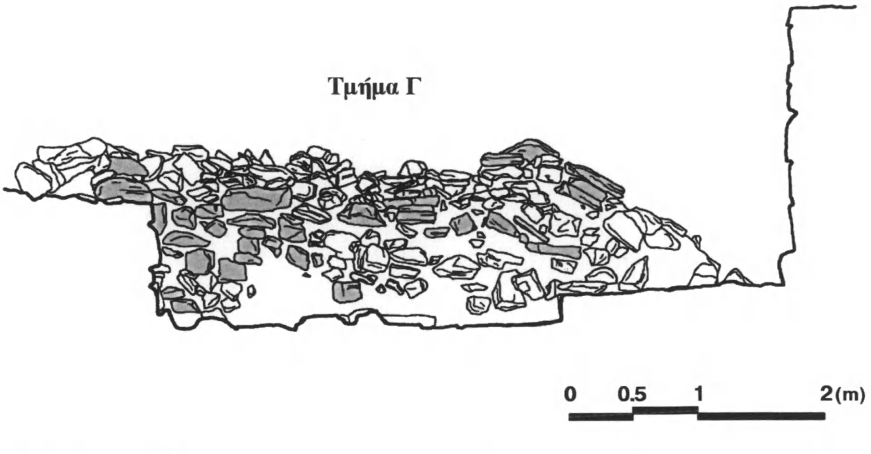

Εἰκ. 4. Σχέδιο τῆς Ν ὄψης τοῦ μεσότοιχου τῶν Δωματίων 14 καὶ 15 μὲ σημειωμένο τὸ Τμῆμα Γ.

μεταξύ τους ὑπῆρχαν ὅμως καὶ ἀρκετοὶ πράσινοι σχιστόλιθοι καὶ ἐλάχιστοι κόκκινοι. Ἐπίσης παρατηρήθηκε ὅτι ὁ τοῖχος θὰ πρέπει νὰ ἦταν κτισμένος μὲ μεγαλύτερους λίθους στὶς δύο ὄψεις, συχνὰ ἐγκάρσια τοποθετημένους, καὶ μὲ σχετικὰ μικρότερους στὸ ἐσωτερικό. Τὴν παρατήρηση αὐτὴ φαίνεται νὰ ἐπιβεβαιώνει καὶ ἡ ἀποκάλυψη τῆς ἄνω ἐπιφάνειας τοῦ σωζόμενου, κατώτατου τμήματός του (πίν. 105α).

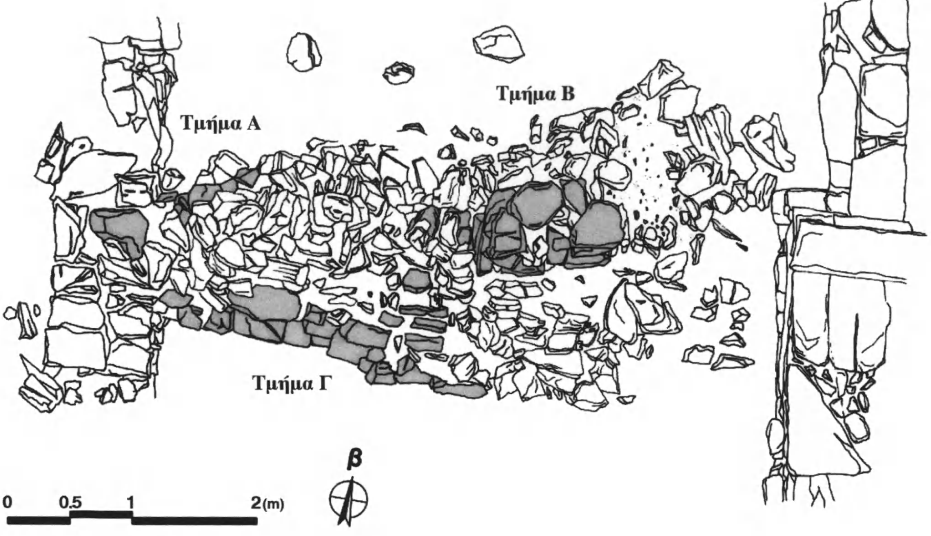

Εἰκ. 5. Ἄνοψη τοῦ μεσότοιχου τῶν Δωματίων 14 καὶ 15 μὲ σημειωμένα τὰ Τμήματα Α, Β, Γ.

Ἡ ἐπίχωση καὶ στὰ τέσσερα στρώματα τοῦ κινημένου τμήματος τοῦ μεσότοιχου ἦταν ὁμοιογενής. Τὸ χῶμα ἦταν καστανό, ἀρκετὰ χαλαρό, μὲ μεγάλη περιεκτικότητα σὲ ρίζες. Περιεῖχε ἀκόμα ἀρκετὰ ὄστρακα, κυρίως ἀπὸ ἀγγεῖα μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους. Σὲ πολλὰ σημεῖα καὶ τῶν τριῶν ὄψεων τοῦ τοίχου σημαντικὸ τμῆμα τῆς ἐπίχωσης ἀνάμεσα στοὺς λίθους καταλάμβανε τὸ στερεωτικὸ ὑλικὸ ποὺ εἶχε χρησιμοποιηθεῖ κατὰ τὴν παλαιὰ συντήρησή του, ἡ ὁποία εἶχε λάβει χώρα μετὰ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ ἀνώτερου τμήματός του τὴ δεκαετία τοῦ 1980. Σημειώνεται ἀκόμα ὅτι ἀνάμεσα στοὺς λίθους τοῦ Τμήματος Γ ποὺ ἀφαιρέθηκαν ἦλθαν στὸ φῶς συσσωματώματα ἁλάτων παρόμοια μὲ αὐτὰ ποὺ εἶχαν ἀνευρεθεῖ σὲ μεγάλες ποσότητες κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς κατώτερης ἐπίχωσης τοῦ Δωματίου 15 τὸ 2007[4].

Ἀνάμεσα στὰ λιγοστὰ εὑρήματα ποὺ ἀπέδωσε ἡ καθαίρεση τοῦ κινημένου τμήματος τοῦ τοίχου ξεχωρίζει μία συγκέντρωση τριῶν μικρογραφικῶν ἄωτων

4. Γ. Σακελλαρακης, *ΠΑΕ* 2007, 68.

κωνικῶν κυπέλλων, τὰ ὁποῖα ἦρθαν στὸ φῶς στὸ ἴδιο περίπου βάθος πολὺ κοντὰ στὴ νότια ὄψη τοῦ κεντρικοῦ τμήματός του. Ἕνα ἀκόμα ἀγγεῖο, συγκεκριμένα ἕνα ἡμισφαιρικὸ κύπελλο, ἦρθε στὸ φῶς στὸ ἔντονα διαταραγμένο ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ τοίχου, ἐνῶ δίπλα σὲ αὐτὸ ἀμέσως στὰ ἀνατολικά του καὶ στὸ ἴδιο βάθος βρέθηκε ἕνας μικρὸς λίθος ὠοειδοῦς σχήματος μὲ ἰδιαίτερα λεῖες ἐπιφάνειες, πιθανῶς τριπτήρας. Σὲ διάφορα σημεῖα τοῦ τοίχου καὶ στὰ τέσσερα στρώματα ποὺ ἀφαιρέθηκαν βρέθηκαν ἕντεκα ὀστά. Τέλος, ἀπὸ τὸ κεντρικὸ τμῆμα τοῦ τοίχου κοντὰ στὴ βόρεια ὄψη του συλλέχθηκαν τρία τμήματα καμένου ξύλου. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ὄστρακα ποὺ συλλέχθηκαν σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ κινημένου τμήματος τοῦ τοίχου, ὅλα τὰ παραπάνω εὑρήματα προέρχονται ἀπὸ σημεῖα τῆς περιφέρειάς του. Εἶναι ἔτσι πιθανὴ ἡ προέλευσή τους ἀπὸ τοὺς γειτονικοὺς χώρους, ἀφοῦ τμήματα τοῦ τοίχου εἶχαν ἐν μέρει εἰσχωρήσει στὰ Δωμάτια 14, 15 καὶ στὸν Διάδρομο 16 κατὰ τὴ διάλυσή του μὲ τὴ σεισμικὴ καταστροφὴ τοῦ κτηρίου. Σημειώνεται ἀκόμα ὅτι, ὅπως ἔχουν δείξει οἱ μέχρι τώρα ἐργασίες συντήρησης τῶν τοίχων τοῦ Κεντρικοῦ Κτηρίου τῆς Ζωμίνθου, εἶναι συνήθης ἡ ἀνεύρεση στὸ ἐσωτερικό τους ἱκανῆς ποσότητας ὀστράκων, ἀλλὰ καί, σπανιότερα, ὀστῶν. Τουλάχιστον σχετικὰ μὲ τὰ τέσσερα ἀγγεῖα ποὺ ἀναφέρθηκαν παραπάνω θὰ πρέπει ὡστόσο νὰ θεωρηθεῖ βέβαιη ἡ προέλευσή τους ἀπὸ ράφια ἢ ἀπὸ τοὺς ὀρόφους τῶν γειτονικῶν δωματίων. Εἰδικότερα τὰ τρία κυπελλίδια θὰ πρέπει νὰ προέρχονται ἀπὸ τὸν ὄροφο τοῦ Δωματίου 15 ὄχι μόνον λόγω τῆς θέσης ἀνεύρεσής τους ἀλλὰ καὶ λόγω τοῦ πλήθους τέτοιων κυπελλιδίων ποὺ ἦρθαν στὸ φῶς κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς κατώτερης ἐπίχωσης τοῦ δωματίου αὐτοῦ κατὰ τὸ 2007[5].

Μὲ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἀφαίρεσης τοῦ τέταρτου στρώματος τοῦ μετακινημένου τμήματος τοῦ μεσότοιχου ἄρχισαν πλέον νὰ ἀποκαλύπτονται οἱ παρυφὲς τῆς καλὰ διατηρημένης βάσης του. Ἡ ἀνασκαφὴ μέχρι βάθος 1.40-1.51 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ1 ἑνὸς ἀκόμα στρώματος ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ ἴδιου τοῦ τοίχου εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα τὴν ἀπομάκρυνση τῶν τελευταίων πεσμένων ἢ μετακινημένων λίθων καὶ τὴν πλήρη ἀποκάλυψη τῆς ἄνω ἐπιφάνειας τοῦ σωζόμενου, κατώτατου τμήματός του (πίν. 105α). Τὸ χῶμα τοῦ στρώματος δὲν διέφερε ἀπὸ αὐτὸ τῶν ὑπερκείμενων στρωμάτων. Περιεῖχε λίγα μόνον ὄστρακα καὶ μερικὰ τμήματα ὀστῶν. Τὰ τελευ-

5. Ὅ.π. 68-70, 73, 76-77, πίν. 54α.

ταῖα βρέθηκαν ὅλα στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τοῦ τοίχου. Μερικὰ ἀκόμα εὑρήματα, τέσσερα ἀγγεῖα καὶ ἕνα λίθινο ἐργαλεῖο, ἦλθαν στὸ φῶς στὸ ἴδιο περίπου βάθος στὸ ἀνατολικὸ ὅριο τοῦ στρώματος. Πρόκειται γιὰ ἕνα προχοΐδιο στὴ ΒΑ παρυφὴ τοῦ τοίχου καὶ μία συγκέντρωση τριῶν ἄωτων κωνικῶν κυπέλλων καὶ ἑνὸς τριπτήρα ἀπὸ πρασινωπὸ λίθο στὴν ΝΑ παρυφή του. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι μὲ τὸ τέλος τῶν ἐργασιῶν στὸν Τομέα 1 δὲν στάθηκε δυνατὸ νὰ ἀποκαλυφθεῖ μὲ σαφήνεια ἡ ἀνατολικὴ ἀπόληξη τοῦ σωζόμενου τμήματος τοῦ τοίχου, ἂν καὶ ἐκεῖ ἡ ἀνασκαφὴ δὲν ἔχει ἀκόμα προχωρήσει στὸ βάθος ποὺ ἔφθασε ἑκατέρωθεν τῆς βόρειας καὶ νότιας ὄψης του, ἐντὸς δηλαδὴ τῶν Δωματίων 14 καὶ 15 ἀντίστοιχα. Τὰ τέσσερα ἀγγεῖα καὶ τὸ λίθινο ἐργαλεῖο γιὰ τὰ ὁποῖα ἔγινε λόγος παραπάνω φαίνεται ὡστόσο νὰ ὁριοθετοῦν τὴν ἀνατολικὴ ἀπόληξή του καὶ θὰ πρέπει προφανῶς νὰ θεωρηθοῦν εὑρήματα τοῦ στρώματος τοῦ δαπέδου τοῦ Διαδρόμου 16, ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ ὁποίου δὲν ἔχει ἀκόμα ὁλοκληρωθεῖ. Ἡ διατηρημένη βάση τοῦ μεσότοιχου τῶν Δωματίων 14 καὶ 15 σώζεται σὲ ὕψος 2-4 δόμων καὶ τὸ πλάτος της κυμαίνεται ἀπὸ 0.85 μ. στὸ δυτικὸ τμῆμα μέχρι 1 μ. στὸ ἀνατολικό. Ἡ αὔξηση τοῦ πάχους τοῦ τοίχου στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα του ὀφείλεται σὲ ἐλαφριὰ μετακίνηση ἐκεῖ τῶν ὄψεών του, καὶ κυρίως τῆς νότιας (πίν. 105α). Τὸ μῆκος τοῦ τοίχου δὲν μπορεῖ ἀκόμα νὰ μετρηθεῖ ἀκριβῶς, ἀφοῦ ὅπως σημειώθηκε ἤδη δὲν ἔχει ἀκόμα ἀποκαλυφθεῖ ἡ ἀνατολικὴ ὄψη του, ὡστόσο δὲν θὰ πρέπει νὰ ὑπερβαίνει τὰ 4 μ.

Δωμάτιο 14

Μὲ τὴν ἐμφάνιση τῆς βόρειας ὄψης τοῦ μεσότοιχου ἔλαβε χώρα στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Δωματίου 14 (εἰκ. 2) καὶ κατὰ μῆκος τοῦ τοίχου ἡ ἀνασκαφὴ τῆς στενόμακρης λωρίδας τῆς ἐπίχωσης ποὺ εἶχε καλυφθεῖ ἀπὸ τοὺς ἀνώτερους, μετακινημένους δόμους του. Ἡ ἐπίχωση αὐτὴ ἀφαιρέθηκε σὲ δύο διαδοχικά, ἐπάλληλα στρώματα καὶ μέχρι βάθος 1.67-1.75 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ1, δηλαδὴ μέχρι περίπου τὸ βάθος (1.74 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ1) στὸ ὁποῖο εἶχε φθάσει τὸ 2005 στὸ ὑπόλοιπο δωμάτιο ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ στρώματος τοῦ δαπέδου[6]. Ἡ ἀφαίρεση τῆς ἐπίχωσης ἔφθασε οὐσιαστικὰ στὸ ἐπίπεδο μέχρι τὸ ὁποῖο εἶχε ἐπιχωματωθεῖ γιὰ λόγους προστασίας τὸ δάπεδο τοῦ Δωματίου 14 μετὰ τὴν ἀνασκαφή του τὸ

6. Γ. Σακελλαρακης - Δ. Παναγιωτοπουλος, *ΠΑΕ* 2005, 95.

2005. Τὸ χῶμα τῆς ἐπίχωσης εἶχε γενικὰ τὰ ἴδια χαρακτηριστικὰ μὲ αὐτὸ τῶν στρωμάτων τοῦ κινημένου τοίχου, ἂν καὶ ἦταν ἐλαφρὰ σκληρότερο. Κατὰ τὴν ἀνασκαφή της ἐξακολούθησαν νὰ ἀφαιροῦνται ἀρκετοὶ λίθοι τοῦ τοίχου ποὺ εἶχαν πέσει κατὰ μῆκος τῆς βόρειας ὄψης του, ἡ ὁποία ἀποκαλύφθηκε σὲ ὕψος δύο ἕως τεσσάρων δόμων.

Τὸ πρῶτο στρῶμα ἀφαιρέθηκε μέχρι βάθος 1.54 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ1 στὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ δωματίου, 1.49-1.51 μ. στὸ κεντρικὸ καὶ 1.42-1.44 μ. στὸ ἀνατολικό. Τὸ στρῶμα ἀντιστοιχεῖ στὸ κατώτατο τμῆμα τῆς κατώτερης ἐπίχωσης τοῦ Δωματίου 14 ποὺ ἀφαιρέθηκε κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 2005[7]. Ἐκτὸς ἀπὸ λίγα ὄστρακα ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ στρώματος ἀπέδωσε τρία ἀκόμα εὑρήματα: δύο μεγάλα κομμάτια καμένου ξύλου ἀπὸ τὸ κεντρικὸ τμῆμα καὶ ἕνα ὀστὸ ἀπὸ τὸ ἀνατολικό.

Τὸ δεύτερο, μεγαλύτερου πάχους στρῶμα ἀφαιρέθηκε μέχρι βάθος 1.70 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ1 στὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ δωματίου, 1.67-1.72 μ. στὸ κεντρικὸ καὶ 1.72-1.75 μ. στὸ ἀνατολικό. Τὸ στρῶμα αὐτὸ ἀντιστοιχεῖ στὸ στρῶμα τοῦ δαπέδου τοῦ Δωματίου 14 τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 2005[8]. Ἡ ἀνασκαφή του ἀπέδωσε πολλὰ ὄστρακα, κυρίως ἀπὸ ἀγγεῖα μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους. Ἀνάμεσα στὰ ὑπόλοιπα εὑρήματα κυριαρχοῦσε τὸ πλῆθος τμημάτων καμένου ξύλου ποὺ ἦλθαν στὸ φῶς κυρίως στὸ δυτικὸ καὶ κεντρικὸ τμῆμα τοῦ δωματίου, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἦταν ἰδιαίτερα μεγάλα κομμάτια, πιθανῶς τμήματα πεσμένων δοκῶν. Βρέθηκαν ἀκόμα τέσσερα ὀστά, τρία στὸ δυτικὸ τμῆμα καὶ ἕνα στὸ κεντρικό, καθὼς καὶ τέσσερα ἀγγεῖα. Τὰ τελευταῖα, τρία ἄωτα κωνικὰ κύπελλα καὶ ἕνα ἡμισφαιρικό, ἦρθαν στὸ φῶς στὸ κατώτατο ἐπίπεδο τῆς ἐπίχωσης κατὰ μῆκος τῆς Β ὄψης τοῦ τοίχου, σὲ ἐπαφὴ μαζί της ἢ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ αὐτήν. Στὸ κατώτατο ἐπίπεδο τοῦ στρώματος, στὸ κεντρικὸ τμῆμα καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν μεσότοιχο, ἦρθε ἀκόμα στὸ φῶς μεγάλο τμῆμα πιθοειδοῦς ἀγγείου ἢ πίθου.

Δωμάτιο 15

Μετὰ τὴν ἐμφάνιση τῆς νότιας ὄψης τοῦ μεσότοιχου ἀνασκάφηκε ἡ στενόμακρη λωρίδα τῆς ἐπίχωσης ἀμέσως νότια καὶ κατὰ μῆκος της, δηλαδὴ τὸ τμῆμα

---

7. *ΠΑΕ* 2005, 93-94.

8. Ὅ.π. 95-98.

τοῦ στρώματος τοῦ δαπέδου τοῦ Δωματίου 15 (εἰκ. 2) ποὺ εἶχε καλυφθεῖ ἀπὸ τὸ ἀνώτερο, μετακινημένο τμῆμα τοῦ τοίχου. Ἐπειδὴ τὸ μετακινημένο τμῆμα τοῦ μεσότοιχου εἶχε εἰσχωρήσει ἐντὸς τοῦ δωματίου κυρίως στὸ ἀνατολικό του μισό, τὸ πλάτος τῆς ἐπίχωσης ἦταν ἐκεῖ μεγαλύτερο καὶ μειωνόταν σταδιακὰ πρὸς τὸν δυτικὸ τοῖχο. Ἡ ἐπίχωση ἀφαιρέθηκε μέχρι βάθος 1.55-1.61 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ1, δηλαδὴ περίπου μέχρι τὸ βάθος (κυρίως 1.48-1.54 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ1) στὸ ὁποῖο εἶχε φθάσει κατὰ τὴν περυσινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο ἡ ἀφαίρεση τοῦ στρώματος τοῦ δαπέδου στὸ ὑπόλοιπο δωμάτιο καὶ λίγο χαμηλότερα. Εἰδικότερα, ἡ ἀνασκαφὴ ἔφθασε μέχρι βάθος 1.61-1.62 μ. στὸ δυτικὸ καὶ τὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τοῦ δωματίου, καὶ μέχρι βάθος 1.55 μ. στὸ κεντρικό, μεταξὺ τῆς νότιας ὄψης τοῦ μεσότοιχου καὶ τῆς μεγάλης ἀσβεστολιθικῆς πλάκας ποὺ βρίσκεται σὲ ὁριζόντια θέση ἐκεῖ, ἐπάνω στὸ πλακόστρωτο τοῦ Δωματίου 15 καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν τοῖχο, καὶ τῆς ὁποίας ἀποκαλύφθηκε φέτος ἡ πρὸς Β συνέχεια, ἀφοῦ εἶχε ἐν μέρει καλυφθεῖ ἀπὸ τὸ πεσμένο τμῆμα τοῦ μεσότοιχου (πίν. 105α-β, 106α). Σημειώνεται ἀκόμα ὅτι ἡ ἐπίχωση τοῦ στρώματος ἀφαιρέθηκε μέχρι ἀπόσταση περ. 3.40 μ. ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ Δωματίου 15, δηλαδὴ ἀκριβῶς μέχρι τὸ ἀνατολικὸ ὅριο τοῦ δωματίου καὶ χωρὶς νὰ προχωρήσει στὸ ἄνοιγμα τῆς θύρας πρὸς τὸν Διάδρομο 16 (πίν. 105α, 106α), ὅπου ἡ ἀνασκαφὴ σταμάτησε στὸ ἐπίπεδο ποὺ ἔφθασε ἐκεῖ ἡ ἀφαίρεση τοῦ κινημένου τμήματος τοῦ μεσότοιχου (μέχρι βάθος 1.29 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ1).

Τὸ χῶμα τοῦ στρώματος ἦταν καστανό, σχετικὰ σκληρὸ καὶ συμπαγές, καὶ περιεῖχε λίγες ρίζες, μερικοὺς μικροὺς λίθους καὶ λεπίδα. Κατὰ τὴν ἀνασκαφή του ἀφαιρέθηκαν στὸ ἀνατολικὸ μισὸ τοῦ δωματίου μερικοὶ ἀκόμα λίθοι τοῦ μεσότοιχου ποὺ ἦταν πεσμένοι κατὰ μῆκος τῆς νότιας ὄψης του, ἡ ὁποία ἀποκαλύφθηκε σὲ ὕψος δύο ἕως τριῶν δόμων (πίν. 106α). Τὸ στρῶμα περιεῖχε πλῆθος ὀστράκων καὶ ἄλλων ευρημάτων τοῦ δαπέδου τοῦ δωματίου, καὶ κυρίως στὸ ἀνατολικὸ καὶ κεντρικὸ τμῆμα του, ὅπου, ὅπως σημειώθηκε παραπάνω, εἶχε μεγαλύτερο πλάτος (πίν. 105β). Σημειώνεται ἀκόμα ὅτι ὅλα τα εὑρήματα τοῦ κεντρικοῦ τμήματος ἦρθαν στὸ φῶς μεταξὺ τῆς νότιας ὄψης τοῦ μεσότοιχου καὶ τῆς μεγάλης ἀσβεστολιθικῆς πλάκας ποὺ ἀναφέρθηκε παραπάνω. Συγκεκριμένα βρέθηκαν:

– Δώδεκα ἀγγεῖα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἕνα μικρογραφικὸ κωνικὸ κύπελλο βρέθηκε στὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ δωματίου καὶ ἕνα ἄωτο κωνικὸ κύπελλο στὸ κεντρικό. Τὰ ὑπόλοιπα ἦρθαν ὅλα στὸ φῶς στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα. Πρόκειται γιὰ ὀκτὼ ἄωτα

κωνικὰ κύπελλα, ἕνα κωδωνόσχημο κύπελλο καὶ ἕνα προχοΐδιο (πίν. 105β). Ἔτσι, μαζὶ μὲ τὰ ἀγγεῖα ποὺ ἦλθαν στὸ φῶς κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ στρώματος τοῦ δαπέδου τὸ 2007 καὶ τὸ 2008, ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν ἀγγείων τοῦ ἰσογείου τοῦ Δωματίου 15 ἀνέρχεται σὲ 118, συμπεριλαμβανομένων καὶ αὐτῶν ποὺ εἶχαν ἀποτεθεῖ στὸ παράθυρο τοῦ δυτικοῦ τοίχου καὶ τὴν κόγχη τοῦ νότιου τοίχου τοῦ δωματίου.

– Τρεῖς λίθινοι τριπτῆρες, ἕνας στὸ κεντρικὸ τμῆμα, καὶ δύο στὸ ἀνατολικό (πίν. 107α).

– Ἕνα ἀκανόνιστο τμῆμα χαλαζία στὸ κεντρικὸ τμῆμα, καθὼς καὶ ἕνα τμῆμα πιθανότατα ἑξαεδρικῆς ὀρείας κρυστάλλου ποὺ συλλέχθηκε κατὰ τὸ κοσκίνισμα τῶν χωμάτων τοῦ δυτικοῦ καὶ τοῦ κεντρικοῦ τμήματος. Τὰ δύο αὐτὰ εὑρήματα ἔρχονται νὰ προστεθοῦν στὸ πλῆθος τῶν ἀντίστοιχων εὑρημάτων ποὺ ἀπέδωσε ἡ περυσινὴ ἀνασκαφὴ τοῦ στρώματος τοῦ δαπέδου τοῦ Δωματίου 15.

– Ἀρκετὰ τμήματα ὀστῶν ποὺ βρέθηκαν ὅλα στὸ δυτικὸ καὶ τὸ κεντρικὸ τμῆμα ἐκτὸς ἀπὸ ἕνα ποὺ συλλέχθηκε στὸ ἀνατολικό.

– Μερικὰ μικρὰ καὶ μεγάλα τμήματα καμένου ξύλου, κυρίως στὸ κεντρικὸ τμῆμα, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἕνα στὸ ἀνατολικὸ καὶ δυτικό.

Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι σχεδὸν ὅλα τὰ παραπάνω εὑρήματα ἦλθαν στὸ φῶς ἀπὸ βάθος 1.41 μ. μέχρι βάθος 1.56 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ1. Σὲ σχέση μὲ τὰ 4 τμήματα στὰ ὁποῖα διαιρέθηκε ἡ περυσινὴ ἀνασκαφὴ τοῦ στρώματος τοῦ δαπέδου τοῦ ὑπόλοιπου δωματίου σημειώνεται ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ μικρογραφικὸ κύπελλο, λίγα τμήματα ὀστῶν καὶ ἕνα μικρὸ τμῆμα καμένου ξύλου ποὺ βρέθηκαν στὸ ΒΔ Τμῆμα Β′, ὅλα τὰ ὑπόλοιπα εὑρήματα προέρχονται ἀπὸ τὸ ΒΑ Τμῆμα Δ′. Σημειώνεται τέλος ὅτι, μὲ τὴν ἐξαίρεση λίγων, κυρίως μικρῶν λίθων ποὺ ἀποκαλύφθηκαν γύρω ἀπὸ τὴ μεγάλη ἀσβεστολιθικὴ πλάκα τοῦ κεντρικοῦ τμήματος, μὲ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ στρώματος δὲν ἦρθαν στὸ φῶς πλάκες τυπικὲς τῆς πλακόστρωσης τοῦ ὑπόλοιπου δωματίου, καὶ μάλιστα οὔτε στὴ ΒΑ γωνία ὅπου τὸ στρῶμα τοῦ δαπέδου εἶχε καὶ τὸ μεγαλύτερο πλάτος (πίν. 106α).

Μετὰ τὸ τέλος τῶν ἐργασιῶν στὴν περιοχὴ τοῦ μεσότοιχου διανοίχθηκε μικρὴ δοκιμαστικὴ τομὴ στὸ δάπεδο τοῦ Δωματίου 15 γιὰ τὸν ἔλεγχο τῆς ὑποκείμενης στρωματογραφίας, καὶ συγκεκριμένα στὸ κεντρικό του τμῆμα, ὅπου μία στρώση πηλοχώματος κάλυπτε μία τραπεζιόσχημη περιοχὴ ἐμβαδοῦ περ. 0.5 τ.μ. μεταξὺ τῶν λίθων τῆς πλακόστρωσης (πίν. 106α). Ἡ ἀνασκαφὴ στὴν περιοχὴ τῆς τομῆς ἄρχισε ἀπὸ βάθος 1.45-1.49 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ1 καὶ ἔφθασε μέχρι

βάθος 1.62-1.64 μ. Ἀφαιρέθηκαν τρία στρώματα χώματος πάχους περ. 0.05 μ. τὸ καθένα, ἐνῶ κατὰ μῆκος τοῦ βόρειου ὁρίου τῆς τομῆς ἀφέθηκε ἄσκαφη μία λωρίδα τῆς συγκεκριμένης περιοχῆς ὡς μάρτυρας. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ πρώτου στρώματος ἀφαιρέθηκε ἀρχικὰ τὸ πηλόχωμα, ἀπὸ τὸ ὁποῖο κρατήθηκαν δύο δείγματα. Κάτω ἀπὸ τὸ πηλόχωμα τὸ χῶμα ἦταν καστανοῦ χρώματος καὶ συμπαγές. Στὸ κεντρικὸ τμῆμα τῆς τομῆς βρέθηκε μικροῦ μεγέθους σχιστολιθικὴ πλάκα, ἡ ὁποία ὅμως λόγω τοῦ μεγέθους της δὲν θὰ μποροῦσε νὰ ἀνήκει στὴν πλακόστρωση τοῦ δαπέδου, καθὼς καὶ ἕνας ψαμμιτικὸς λίθος. Ἐκτὸς ἀπὸ λίγα ὄστρακα, κατὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ πρώτου στρώματος χώματος τῆς τομῆς ἀνευρέθηκαν τέσσερα τμήματα καμένου ξύλου, τέσσερα ὀστὰ καὶ τμήματα κωνικοῦ κυπέλλου. Κατὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ δεύτερου στρώματος δὲν παρατηρήθηκε διαφοροποίηση στὸ χῶμα καὶ συλλέχθηκαν λίγα ἀκόμα ὄστρακα καὶ τρία ὀστά, ἕνας μικρὸς λίθος πιθανῶς μὲ περιεκτικότητα σὲ μέταλλο καὶ δύο πολὺ μικροῦ μεγέθους ὑποκίτρινα βότσαλα. Τὸ τρίτο στρῶμα χαρακτηριζόταν ἀπὸ χῶμα ἀναμεμειγμένο μὲ μεγάλη ποσότητα κάρβουνου καὶ πολὺ μικροὺς λίθους, οἱ ὁποῖοι μάλιστα εἶχαν ὑπόλευκο χρῶμα, πιθανὸν ὡς συνέπεια ἔντονης καύσης. Ἐκτὸς ἀπὸ λίγα ὄστρακα τὸ τρίτο στρῶμα δὲν ἀπέδωσε ἄλλα εὑρήματα. Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς τομῆς σταμάτησε μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ τελευταίας αὐτῆς στρώσης χώματος χωρὶς νὰ ἔχει ὁλοκληρωθεῖ ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ στρώματος μὲ τὴ μεγάλη περιεκτικότητα σὲ κάρβουνο καὶ τοὺς μικροὺς ὑπόλευκους λίθους.

ΤΟΜΕΑΣ 2

Χῶροι 19 καὶ 28

Ὁ Τομέας 2 περιέλαβε τὴν περιοχὴ τοῦ λεγόμενου «λάκκου τῆς ἀρχαιοκαπηλίας» τοῦ ΒΔ τμήματος τοῦ Κεντρικοῦ Κτηρίου. Πρόκειται γιὰ μεγάλης ἔκτασης περιοχὴ στὰ Ν τοῦ Δωματίου 15 καὶ στὰ Α τῶν Δωματίων 17 καὶ 27, ὅπου κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1960 εἶχε γίνει «ἀρχαιοκαπηλικὴ τομὴ» καὶ ἡ ὁποία ἄρχισε νὰ ἀνασκάπτεται συστηματικὰ ὡς Χῶρος 19 κατὰ τὴν περυσινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο. Οἱ περυσινὲς ἐργασίες εἶχαν φέρει στὸ φῶς, κυρίως στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τοῦ χώρου, ἐκτεταμένη λιθορριπὴ τεράστιων πλακῶν καὶ μεγάλων λίθων μὲ φορὰ πτώσης κυρίως ἀπὸ Α-ΒΑ πρὸς Δ-ΝΔ, ἐνῶ ἡ ἐπισήμανση στὸ κεντρικὸ δυτικὸ τμῆμα ἑνὸς μικροῦ πλάτους τοίχου μὲ προσανατολισμὸ Α-Δ (Τοῖχος Α)

ὁδήγησε φέτος στὴ διαίρεσή του στὸν Χῶρο 19 πρὸς Β καὶ τὸν Χῶρο 28 πρὸς Ν (εἰκ. 2). Μὲ κύριο στόχο τὴν ἀποσαφήνιση τῆς κάτοψης σὲ αὐτὸ τὸ ἔντονα διαταραγμένο τμῆμα τοῦ Κεντρικοῦ Κτηρίου, ἡ ἀνασκαφὴ στοὺς Χώρους 19 καὶ 28 ἐπεκτάθηκε φέτος πρὸς ΒΔ, ΒΑ καὶ Ν, ἐνῶ παράλληλα συνεχίστηκε ἡ διερεύνηση τῆς λιθορριπῆς ποὺ εἶχε ἀποκαλυφθεῖ πέρυσι (εἰκ. 6, πίν. 106β).

Οἱ ἐργασίες στὸν Τομέα 2 ξεκίνησαν στὸν Χῶρο 28 μὲ τὴν πρὸς Ν ἐπέκταση κατὰ 1.42 μ. τοῦ σκάμματος τῆς περυσινῆς ἀνασκαφῆς μὲ στόχο τὸν ἐντοπισμὸ τοίχου μὲ κατεύθυνση Α-Δ, τὴν ὕπαρξη τοῦ ὁποίου εἶχε ὑποδείξει ἡ γεωμαγνητικὴ διασκόπηση ποὺ διενεργήθηκε στὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο τὸ 2007[9]. Ἀρχικὰ ἔλαβε χώρα ἡ πρὸς Ν ἐπέκταση τῆς ἀνασκαφῆς τῆς Τομῆς Α, δηλαδὴ τοῦ ΝΑ τμήματος τῆς ἔκτασης ποὺ ἀνασκάφηκε πέρυσι (εἰκ. 6, πίν. 106β). Ἡ ἐπίχωση ἀφαιρέθηκε ἐκεῖ ἀπὸ βάθος 0.25-0.35 μ. μέχρι βάθος 1.20 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ3[10]. Ἦρθαν στὸ φῶς σὲ ὅλη τὴν ἔκταση ποὺ ἀνασκάφηκε καὶ κυρίως στὸ ἀνατολικό της μισὸ ἀρκετοὶ πεσμένοι λίθοι κυρίως μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους, ἀνάμεσά τους καὶ λίγες σχιστόπλακες, οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἀφαιρέθηκαν. Εἰδικὰ στὴ ΝΑ γωνία ἀποκαλύφθηκαν ἤδη ἀπὸ τὰ ἐπιφανειακὰ στρώματα περισσότεροι, σὲ σχέση μὲ τὸ ὑπόλοιπο τμῆμα τῆς τομῆς, λίθοι μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους, οἱ ὁποῖοι εἶναι πιθανὸ νὰ ἔχουν πέσει ἀπὸ τοῖχο ποὺ βρίσκεται στὰ Ν τοῦ σκάμματος. Ὡστόσο, ὁ ἀναζητούμενος τοῖχος τῆς γεωμαγνητικῆς διασκόπησης δὲν στάθηκε ἀκόμα δυνατὸ νὰ ἐντοπιστεῖ. Στὶς ἀνώτερες στρώσεις χώματος ποὺ ἀφαιρέθηκαν στὴν ἐπέκταση τῆς Τομῆς Α πρὸς Ν ἦρθαν στὸ φῶς μερικὰ ἐνδιαφέροντα κινητὰ εὑρήματα. Τὸ σημαντικότερο ἦταν ἕνα χάλκινο καρδιόσχημο περίαπτο. Βρέθηκε μάλιστα κοντὰ στὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς τομῆς, κοντὰ δηλαδὴ στὸ σημεῖο ἀνεύρεσης κατὰ τὴν περυσινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο δύο λίθινων

9. Γ. Σακελλαρακησ, *ΠΑΕ* 2007, 95, εἰκ. 3.

10. Πρόκειται γιὰ σημεῖο ἐπάνω στὴν ἐπιφάνεια τμήματος τοίχου ποὺ βρίσκεται στὰ Α τῆς πρὸς Ν ἐπέκτασης τῆς Τομῆς Α. Τὸ σημεῖο αὐτό, τὸ ὁποῖο βρίσκεται σὲ ὕψος 102.73 μ. σὲ σχέση μὲ τὸ βασικὸ σταθερὸ σημεῖο +100,00 μ. τῆς ἀνασκαφῆς, χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὶς μετρήσεις τοῦ κεντρικοῦ καὶ νότιου τμήματος τοῦ Τομέα 2. Γιὰ τὸ βόρειο τμῆμα τοῦ Χώρου 19 χρησιμοποιήθηκε ὡς σταθερὸ σημεῖο μὲ τὴν ὀνομασία ΣΣ2 τὸ σημεῖο ποὺ ἔχει ὁριστεῖ ἐπάνω στὸν ἀνώτερο λίθο της ΝΑ γωνίας τοῦ Δωματίου 15 (ΣΣ3 τῆς περυσινῆς ἀνασκαφῆς) καὶ βρίσκεται σὲ ὕψος 102.98 μ. σὲ σχέση μὲ τὸ βασικὸ σταθερὸ σημεῖο +100.00 μ. τῆς ἀνασκαφῆς.

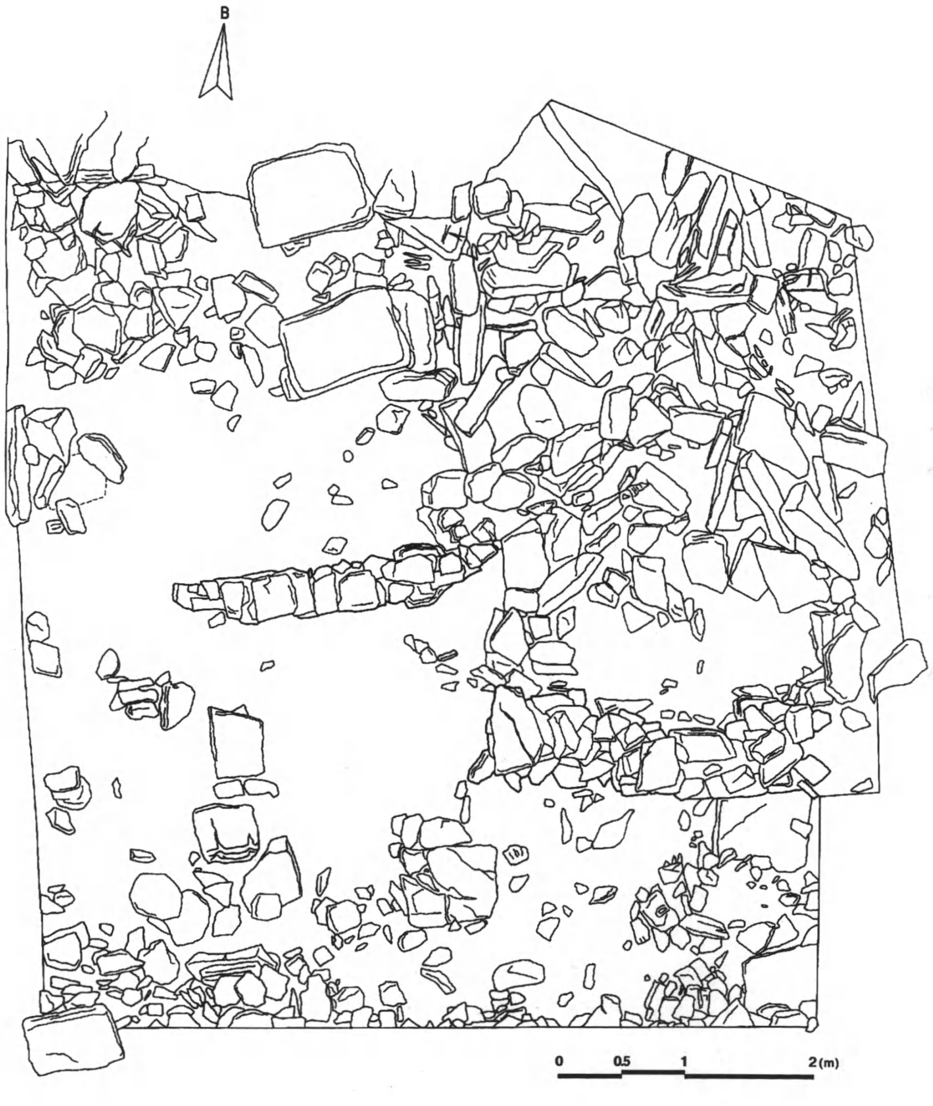

Εἰκ. 6. Κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς στοὺς Χώρους 19 καὶ 28.

χαντρῶν ἀπὸ σάρδιο καὶ ἀχάτη, μὲ τὶς ὁποῖες πιθανότατα σχετίζεται (πίν. 107β). Βρέθηκαν ἀκόμα ἕνα τμῆμα ἑξαεδρικῆς ὀρείας κρυστάλλου (πίν. 107γ) καὶ ἕνα ὄστρακο ἀπὸ τὴ βάση ἀγγείου μεσαίου μεγέθους ποὺ φέρει ἀποτύπωμα ψάθας στὴν ἐξωτερική του ἐπιφάνεια (πίν. 107δ). Σὲ κατώτερο ἐπίπεδο, στὸ βόρειο τμῆμα τοῦ ἀνατολικοῦ μισοῦ τῆς τομῆς ἐντοπίστηκε περιοχὴ ἀπὸ καστανοκόκκινα χώματα μὲ μικρὰ κομμάτια πηλοῦ ποὺ περιεῖχαν πετραδάκια (πίν. 108α), ἴσως ὑπολείμματα κάποιας πλίνθινης κατασκευῆς ποὺ κατέρρευσε καὶ διαλύθηκε κατὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ κτηρίου. Ἐν μέρει πάνω σὲ αὐτὴν τὴν περιοχὴ καὶ ἀμέσως νοτιότερα βρέθηκαν πολλὰ ὄστρακα καθὼς καὶ τρία ἀγγεῖα (πίν. 108α), τὸ ἄνω ἥμισυ ἀμφορέα, τοῦ ὁποίου τὰ ὄστρακα τοῦ κάτω τμήματος εἶχαν ἔλθει στὸ φῶς σὲ διασπορὰ ἀμέσως βορειότερα στὸ ΝΑ τμῆμα τῆς Τομῆς Α κατὰ τὴν περυσινὴ ἀνασκαφή, ἕνα καδόσχημο (πίν. 108β) καὶ ἕνα ἄωτο κωνικὸ κύπελλο. Λίγο δυτικότερα, τὴν κεντρικὴ περιοχὴ τῆς τομῆς καταλάμβανε σὲ ἔκταση μέγ. μήκ. 1 μ. καὶ μέγ. πλάτ. 0.90 μ. συγκέντρωση ὀστράκων καὶ τουλάχιστον δέκα ἀγγείων (πίν. 108α). Τὰ τελευταῖα ἦταν ὅλα μικρὰ ἀγγεῖα, στὴν πλειοψηφία τους ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, τὰ ὁποῖα ἦταν πιθανῶς συγκεντρωμένα σὲ κάποιο ράφι ἢ ἑρμάριο τοῦ ὀρόφου καὶ θὰ μποροῦσαν τουλάχιστον νὰ προέρχονται ἀπὸ τὸν ἴδιο χῶρο μὲ τὰ τρία ἀγγεῖα ποὺ ἀναφέρθηκαν παραπάνω, ἂν δὲν σχετίζονται ἀμεσότερα μὲ αὐτὰ καὶ τὴν πιθανὴ πλίνθινη κατασκευή. Ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς συγκέντρωσης τῆς κεραμεικῆς συλλέχθηκαν καὶ μερικὰ ὀστά, ἀνάμεσά τους καὶ δύο τμήματα ἀπὸ κέρατα. Ἀξίζει πάντως νὰ σημειωθεῖ ὅτι τόσο ἀπὸ ἐκεῖ ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη ἔκταση τῆς τομῆς προέρχονται σχετικὰ λίγα τμήματα καμένου ξύλου, τὰ ὁποῖα βρέθηκαν διάσπαρτα. Τρεῖς μόνον συγκεντρώσεις ἐλάχιστων καὶ μικρῶν κάρβουνων ἐντοπίστηκαν, στὴ ΒΔ γωνία τῆς τομῆς, πάνω ἀπὸ τὴ συγκέντρωση τῆς κεραμεικῆς καὶ στὴ ΝΑ γωνία, ποσότητα ποὺ δὲν εἶναι ἱκανὴ νὰ στηρίξει ἀπὸ μόνη της τὴν ὑπόθεση ἑνὸς ξύλινου ραφιοῦ, χωρὶς νὰ μπορεῖ βέβαια νὰ ἀποκλειστεῖ καὶ τὸ ἐνδεχόμενο αὐτὸ νὰ ἦταν λίθινο. Διάσπαρτα σὲ διάφορα σημεῖα καὶ βάθη τῆς πρὸς Ν ἐπέκτασης τῆς Τομῆς Α συλλέχθηκαν τέσσερα ἀκόμα κωνικὰ κύπελλα καὶ τρία ἀποσπασματικὰ σωζόμενα ἀγγεῖα, μερικὰ ἀκόμα τμήματα ὀστῶν, ἕνας μικρὸς μελανὸς λίθος, ἕνα βότσαλο καὶ λίγα μικρὰ λίθινα τμήματα μὲ κίτρινη καὶ ἐρυθρὴ ὕλη, πιθανῶς χρωστική. Τέλος, ἀφαιρέθηκαν τέσσερα ἀγγεῖα ποὺ εἶχαν ἀφεθεῖ στὴ θέση τους πέρυσι στὸ κατώτατο ἐπίπεδό της Τομῆς Α. Πρόκειται γιὰ τμήματα ἑνὸς καδόσχημου καὶ μιᾶς χύτρας καὶ γιὰ δύο ἄωτα κωνικὰ κύπελλα (πίν. 108β). Κατὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ ἑνὸς κυ-

πέλλου, ποὺ ἦταν σὲ ἀνεστραμμένη θέση, ἦλθε στὸ φῶς κάτω ἀπὸ αὐτὸ κι ἄλλο ἀνεστραμμένο ἄωτο κωνικὸ κύπελλο. Ἀπὸ τὴν ἴδια περιοχὴ ἀφαιρέθηκε ἐπίχωση μέχρι βάθος 1.20 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ3 καὶ συλλέχθηκαν δύο ἀκόμα κωνικὰ κύπελλα.

Κατὰ 1.42 μ. πρὸς Ν ἐπεκτάθηκε καὶ ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ ὑπόλοιπου Χώρου 28, τοῦ τμήματος δηλαδὴ ποὺ βρίσκεται στὰ δυτικὰ τῆς περυσινῆς Τομῆς Α καὶ μέχρι τὸ δυτικὸ ὅριο τοῦ Τομέα 2, τὸ ὁποῖο στὴ συγκεκριμένη ἐπέκταση ἀποτελεῖ ἡ πρὸς Ν νοητὴ προέκταση τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ Δωματίου 17 (εἰκ. 6, πίν. 106β). Καὶ στὴν περίπτωση αὐτῆς τῆς ἐπέκτασης ὁ στόχος ἦταν ἡ ἀναζήτηση τοῦ τοίχου μὲ κατεύθυνση Α-Δ ποὺ ὑπέδειξαν τὰ ἀποτελέσματα τῆς γεωμαγνητικῆς διασκόπησης. Ἡ ἀνασκαφὴ ξεκίνησε ἀπὸ βάθος 0.50-0.60 μ. καὶ ἔφθασε μέχρι βάθος 1.11-1.24 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ3. Σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τῆς τομῆς ἦλθαν στὸ φῶς πολλοὶ πεσμένοι λίθοι μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους, ἀνάμεσά τους καὶ μερικὲς σχιστόπλακες. Στὸ δυτικὸ τμῆμα οἱ πεσμένοι λίθοι παρουσίαζαν μεγαλύτερη πυκνότητα καὶ ἀποφασίστηκε νὰ μὴν ἀφαιρεθοῦν. Σχετικὰ μὲ τὶς σχιστολιθικὲς πλάκες (πέντε ἀπὸ πράσινο καὶ δύο ἀπὸ κόκκινο σχιστόλιθο καθὼς καὶ μερικὰ μικρότερα τμήματα) θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι οἱ περισσότερες βρέθηκαν σὲ ὁριζόντια θέση καὶ θὰ μποροῦσαν νὰ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐπένδυση δαπέδου ὀρόφου. Ἐπίσης σὲ ὁριζόντια θέση βρέθηκαν δύο μεγάλες ἀσβεστολιθικὲς πλάκες, ὅπως καὶ μία παρόμοια ποὺ εἶχε ἀποκαλυφθεῖ ἀνατολικότερα κατὰ τὴν περυσινὴ ἀνασκαφὴ τῆς Τομῆς Α. Πάντως, οὔτε στὰ πλαίσια αὐτῆς τῆς ἐπέκτασης στάθηκε δυνατὸ νὰ ἐντοπιστεῖ ὁ ἀναζητούμενος τοῖχος. Αὐτὸς ἴσως βρίσκεται βαθύτερα ἢ λίγο νοτιότερα, ἀπὸ ὅπου μπορεῖ νὰ κατέπεσαν καὶ πολλοὶ ἀπὸ τοὺς λίθους ποὺ ἦρθαν στὸ φῶς στὸ σύνολο τῆς πρὸς Ν ἐπέκτασης τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Χώρου 28. Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι ἡ πλειονότητα τῶν εὑρημάτων βρέθηκε στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τῆς τομῆς. Πρόκειται κυρίως γιὰ μία συγκέντρωση ἀπὸ ἕντεκα ἀγγεῖα, στὴν πλειονότητά τους ἄωτα κωνικὰ κύπελλα καθὼς καὶ δύο τμηματικὰ σωζόμενες χύτρες καὶ ἕνα ἐπίσης ἀποσπασματικὸ μικρὸ ἀγγεῖο. Τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ ἴσως σχετίζονται μὲ τὶς συγκεντρώσεις ἀγγείων ποὺ ἦρθαν στὸ φῶς ἀνατολικότερα καὶ συζητήθηκαν παραπάνω. Στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς τομῆς βρέθηκαν ἐπίσης μία χάλκινη περόνη (πίν. 107ε), ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ συναφθεῖ μὲ τὸ χάλκινο περίαπτο καὶ τὶς λίθινες χάντρες ποὺ ἀναφέρθηκαν πιὸ πάνω, καὶ τμῆμα λίθινου τριβείου. Τέσσερα ἀκόμα ἀγγεῖα, τρία ἄωτα κωνικὰ κύπελλα καὶ τμῆμα ἑνὸς ἀκόμα κυπέλλου, βρέθηκαν στὸ κεντρικὸ τμῆμα τῆς τομῆς. Στὴν ἴδια περιοχὴ συλλέχθηκαν δύο τμήματα λευκοῦ κονιάματος καὶ μικρὴ πλάκα σχι-

στόλιθου σχήματος τραπεζίου, ἡ ὁποία φαίνεται νὰ ἔχει λαξευμένες τουλάχιστον δύο πλευρές της. Διάσπαρτα, τέλος, σὲ ὅλη τὴν ἔκταση ποὺ ἀνασκάφηκε ἦλθαν στὸ φῶς ἀρκετὰ ὀστὰ καὶ μικρὰ κομμάτια κάρβουνων.

Γιὰ τὴν καλύτερη κατανόηση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν καταλοίπων τοῦ Τομέα 2 ἔγινε ἐπέκταση τῶν ὁρίων τῆς ἀνασκαφῆς καὶ στὸν Χῶρο 19, καὶ συγκεκριμένα πρὸς ΒΔ καὶ ΒΑ. Ἡ ΒΔ ἐπέκταση ἔλαβε τὴν ὀνομασία Τομὴ Ζ. Πρόκειται γιὰ τὴν περιοχὴ κατὰ μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ Δωματίου 17 ποὺ βρίσκεται στὰ ΒΔ τῆς περυσινῆς Τομῆς Ε, στὰ Β ἑνὸς χάσματος ποὺ εἶχε ἀποκαλυφθεῖ μπροστὰ ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ Δωματίου 17 κατὰ τὴν περυσινὴ πρὸς Δ ἐπέκταση τῆς ἀνασκαφῆς τῆς Τομῆς Ε καὶ στὰ Ν τοῦ Χώρου 18 (εἰκ. 2, 6, πίν. 106β). Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς τομῆς ξεκίνησε ἀπὸ βάθος 0.30 μ. καὶ ἔφθασε μέχρι βάθος 1.56 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ2. Ἐκτὸς ἀπὸ πεσμένους λίθους κυρίως μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους ἦρθαν στὸ φῶς καὶ τέσσερα ἄωτα κωνικὰ κύπελλα. Τὰ τελευταῖα βρέθηκαν ἤδη κατὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν ἐπιφανειακῶν στρωμάτων χώματος κοντὰ στὸ βόρειο ὅριο τοῦ σκάμματος. Συλλέχθηκαν ἀκόμα μερικὰ τμήματα ὀστῶν. Στόχος τῆς ἀνασκαφῆς στὸ τμῆμα αὐτὸ ἦταν καὶ ἡ διερεύνηση πιθανοῦ ἀνοίγματος στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ Δωματίου 17. Πρόκειται τελικὰ μάλλον γιὰ κόγχη (πίν. 109α), στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ὁποίας ἡ ἀφαίρεση τῆς ἐπίχωσης δὲν ἀπέδωσε κανένα εὕρημα.

Στὸ ΒΑ τμῆμα τοῦ Τομέα 2 ἔγινε ἐπέκταση πρὸς ΒΑ τῆς περυσινῆς Τομῆς Γ (εἰκ. 6, πίν. 106β). Ὅπως καὶ ἡ Τομὴ Γ, ἡ φετινὴ ἐπέκτασή της ἦταν τριγωνικοῦ σχήματος μὲ διαστάσεις: 2.40 μ. στὴ Β πλευρά, 1.80 μ. στὴν Α καὶ 3.65 μ. στὴ ΝΔ. Ἡ ἀνασκαφὴ στὴν ἐπέκταση αὐτὴ δὲν προχώρησε σὲ μεγάλο βάθος. Συγκεκριμένα, ξεκίνησε ἀπὸ βάθος 0.20 μ. καὶ ἔφθασε μέχρι βάθος 0.52 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ2, χωρὶς δηλαδὴ νὰ προχωρήσει μέχρι τὸ ἐπίπεδο στὸ ὁποῖο εἶχε φθάσει πέρυσι ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Τομῆς Γ. Ἀφαιρέθηκαν ἀρκετοὶ πεσμένοι λίθοι μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους καὶ ἀποκαλύφθηκαν καὶ ἄλλες πλάκες μεσαίου καὶ μεγάλου μεγέθους ποὺ εἶναι κάθετα πεσμένες, παρόμοιες μὲ αὐτὲς ποὺ χαρακτηρίζουν γενικὰ τὸ ΒΑ καὶ Α τμῆμα τοῦ Τομέα 2 (πίν. 109β-110α). Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ συνήθη ὄστρακα συλλέχθηκαν λίγα τμήματα ὀστῶν καὶ ἕνα ἄωτο κωνικὸ κύπελλο.

Παράλληλα μὲ τὶς ἐπεκτάσεις τῶν ὁρίων τοῦ Τομέα 2 συνεχίστηκαν οἱ ἐργασίες καὶ στὴν ἔκταση ποὺ ἀνασκάφηκε πέρυσι, συγκεκριμένα μὲ τὴν ἀπομάκρυνση κάποιων πεσμένων λίθων στὴν περιοχὴ τοῦ Τοίχου Α καὶ κυρίως μὲ τὴ διερεύνηση τῆς μεγάλης λιθορριπῆς τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ τομέα (εἰκ. 6,

πίν. 106β). Ἀπὸ τὴν περιοχὴ στὰ Β καὶ ΒΑ τοῦ Τοίχου Α, στὴν περυσινὴ ἐπέκταση πρὸς Δ τῆς Τομῆς Ε, ἀφαιρέθηκαν μερικοὶ πεσμένοι λίθοι ποὺ εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ πέρυσι. Ἀπὸ τὴν ἐλάχιστη ἐπίχωση κάτω ἀπὸ τοὺς λίθους συλλέχθηκαν μερικὰ τμήματα ὀστῶν, λίγα μικρὰ τμήματα κάρβουνων καὶ τέσσερα ἀγγεῖα, δύο ἄωτα κωνικὰ κύπελλα καὶ τμήματα δύο ἀκόμα ἀποσπασματικὰ σωζόμενων ἀγγείων. Ἀποφασίστηκε ἀκόμα ἡ ἀφαίρεση ἀπὸ τὴν περυσινὴ ἐπέκταση πρὸς Δ τῆς Τομῆς Ε μιᾶς μικρῆς σειρᾶς λίθων ποὺ ξεκινοῦσε ἀπὸ τὴ ΒΔ ἀπόληξη τοῦ Τοίχου Α μὲ κατεύθυνση πρὸς Β. Διαπιστώθηκε ὅτι οἱ λίθοι αὐτοὶ ἦταν ἁπλῶς πεσμένοι ἐκεῖ, ἴσως καὶ ἀπὸ τὸν Τοῖχο Α. Κάτω ἀπὸ αὐτοὺς συλλέχθηκε ἕνας λίθινος τριπτήρας. Ἀπὸ τὴν περιοχὴ στὰ Ν τοῦ Τοίχου Α, στὴν περυσινὴ ἐπέκταση πρὸς Δ τῆς Τομῆς Α, ἀφαιρέθηκαν λίγοι λίθοι ποὺ εἶχε φέρει στὸ φῶς ἡ περυσινὴ ἀνασκαφή, κάτω ἀπὸ τοὺς ὁποίους συλλέχθηκαν λίγα ὀστὰ καὶ κάρβουνα καθὼς καὶ ἕνα ἄωτο κωνικὸ κύπελλο.

Μεγαλύτερης ἔκτασης καὶ σημασίας ἦταν οἱ ἐργασίες στὴν περιοχὴ τῆς μεγάλης λιθορριπῆς ποὺ καλύπτει τὸ ἀνατολικὸ μισὸ τοῦ σκάμματος, δηλαδὴ τὶς Τομὲς Β, Γ καὶ τὰ ἀνατολικὰ τμήματα τῶν Τομῶν Δ καὶ Ε (εἰκ. 6, πίν. 106β). Πρῶτο μέλημα ἦταν ἡ σταδιακὴ ἀφαίρεση τῶν περισσότερων ἀπὸ τὶς πλάκες καὶ τοὺς λοιποὺς λίθους (πίν. 109β). Ἀνάμεσά τους ἦταν τρεῖς πλάκες τεραστίου μεγέθους καὶ πολλὲς ἄλλες μεγάλου καὶ μεσαίου. Ἀρκετὲς ἀκόμα πλάκες καὶ λίθοι μεγάλου μεγέθους τῆς λιθορριπῆς ποὺ βρίσκονται κοντὰ στὸ ἀνατολικὸ ὅριο τοῦ τομέα δὲν στάθηκε δυνατὸ νὰ ἀφαιρεθοῦν, ἀφοῦ μέρος τους εἰσχωρεῖ ἐντὸς τῆς ἀνατολικῆς παρειᾶς τοῦ σκάμματος (πίν. 110α). Ἄλλωστε, τὴν πρὸς Α καὶ ΒΑ συνέχεια τῆς λιθορριπῆς ἔδειξε καὶ ἡ ἐπέκταση τῆς Τομῆς Γ ποὺ περιγράφηκε παραπάνω. Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν λίθων ἀποκαλύφθηκαν ἀπὸ κάτω καὶ ἄλλες πεσμένες πλάκες καὶ λίθοι, ἂν καὶ μικρότερου κυρίως μεγέθους, ποὺ δείχνουν ὅτι ἡ λιθορριπὴ θὰ πρέπει νὰ συνεχίζεται καὶ σὲ βάθος. Μεταξὺ τῶν λίθων ποὺ παραμένουν στὸ σκάμμα διακρίθηκαν συνολικὰ πέντε ἐπιμέρους λιθορριπές (πίν. 110β) καὶ πέντε ὁμάδες πλακῶν (πίν. 110α). Ἡ ἐπίχωση ἀνάμεσα στοὺς λίθους ποὺ ἀφαιρέθηκαν καὶ κάτω ἀπὸ αὐτοὺς ἦταν χαλαρή, ἄλλοτε καστανοῦ καὶ ἄλλοτε σκοτεινοῦ καστανοῦ χρώματος, καὶ περιεῖχε ἀρκετὰ ὄστρακα καὶ τμήματα ὀστῶν, πολὺ λίγα, μικρὰ τμήματα κάρβουνων καὶ δύο ἄωτα κωνικὰ κύπελλα ποὺ βρέθηκαν μαζί, ἐνῶ σὲ ἕνα σημεῖο συλλέχθηκαν καὶ λίγα τμήματα λευκοῦ κονιάματος. Ὡστόσο, σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς ἐντοπίστηκε στρῶμα χαλαροῦ καστανοῦ χώματος μὲ μεγάλη περιεκτικότητα σὲ

λεπίδα, ὑλικὸ ποὺ ὡς γνωστὸν χρησιμοποιοῦνταν εὐρέως γιὰ τὴ στεγανοποίηση δαπέδων καὶ ὀροφῶν. Συγκεκριμένα, τὸ στρῶμα αὐτὸ πάχους περ. 0.30-0.40 μ. ξεκινοῦσε ἀπὸ τὴ ΝΑ γωνία τῆς Τομῆς Β, δηλαδὴ ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ ἄκρη τοῦ λιθοσωροῦ ποὺ θὰ συζητηθεῖ ἀμέσως παρακάτω, καὶ συνέχιζε πρὸς Β μὲ σταδιακὰ διευρυνόμενη σὲ πλάτος ἔκταση. Ἀπὸ τὸ στρῶμα αὐτό, γιὰ τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι περιεῖχε ἐλάχιστα ὄστρακα, συλλέχθηκαν μερικὰ τμήματα ὀστῶν καὶ ἕνα ἄωτο κωνικὸ κύπελλο.

Ἀμέσως μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν πλακῶν καὶ τῶν λοιπῶν λίθων ἔγινε ὁρατὸς κατὰ μῆκος τοῦ βόρειου ὁρίου τῆς περυσινῆς Τομῆς Α ἕνας ἐπιμήκης λιθοσωρός, τὸ νότιο μέτωπο τοῦ ὁποίου εἶχε ἀποκαλυφθεῖ ἤδη κατὰ τὶς περυσινὲς ἐργασίες (εἰκ. 6, πίν. 106β, 109β). Ἔχει κατεύθυνση ἀπὸ Α πρὸς Δ καὶ στὴ δυτική του ἀπόληξη φαίνεται νὰ γωνιάζει πρὸς Β. Ὁ λιθοσωρὸς ἐρευνήθηκε μὲ καθαρισμὸ καὶ τὴν ἀφαίρεση ὁρισμένων λίθων καὶ τῆς μεταξύ τους ἐπίχωσης προκειμένου νὰ διαπιστωθεῖ ἐὰν πρόκειται γιὰ τοὺς διαλυμένους ἀνώτερους δόμους τοίχου. Ἡ ἐργασία αὐτή, κατὰ τὴ ὁποία συλλέχθηκε σχετικὰ μεγάλη ποσότητα ὀστράκων, λίγα τμήματα ὀστῶν καὶ δύο πιθανῶς ἐπεξεργασμένα λίθινα τμήματα, δὲν ὁδήγησε σὲ κάποιο ἀσφαλὲς συμπέρασμα, ἂν καὶ ἡ διερεύνηση τοῦ λιθοσωροῦ δὲν ἔχει ἀκόμα ὁλοκληρωθεῖ.

Μὲ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς δεύτερης περιόδου ἔρευνας τῶν Χώρων 19 καὶ 28 ἐπιβεβαιώθηκε ἡ εἰκόνα τῆς ἔντονης καταστροφῆς στὸ συγκεκριμένο τμῆμα τοῦ Κεντρικοῦ Κτηρίου. Μὲ τὴν ἐξαίρεση τοῦ μικροῦ πλάτους Τοίχου Α, δὲν ἔχουν ἔρθει ἀκόμα στὸ φῶς σαφῆ στοιχεῖα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς διαμόρφωσης τῆς ἐκτεταμένης αὐτῆς περιοχῆς. Αὐτά, ἐὰν πράγματι ὑπάρχουν, ἀναμένεται νὰ ἐντοπιστοῦν σὲ μεγαλύτερο βάθος, προφανῶς λόγω τῆς κακῆς διατήρησής τους. Τὸ χαρακτηριστικότερο στοιχεῖο ἀποτελεῖ μέχρι στιγμῆς ἡ μοναδικὴ γιὰ τὸ Κεντρικὸ Κτήριο λιθορριπὴ τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ βορειοανατολικοῦ τμήματος τῆς ἔκτασης ποὺ ἔχει ἐρευνηθεῖ. Ἤδη μὲ τὴν ἀποκάλυψη τῶν μεγάλων πλακῶν εἶχε γίνει ἀντιληπτὸ ὅτι λόγω τῶν διαστάσεών τους δὲν θὰ μποροῦσαν νὰ προέρχονται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τοίχους. Κάποιες ἀπὸ αὐτὲς θὰ μποροῦσαν ἴσως νὰ ἦταν καλυπτήριες δαπέδων ἢ ὀροφῶν. Ὡστόσο, οἱ χαρακτηριστικότερες ἀνάμεσά τους εἶναι μακρόστενες πλάκες σχετικὰ ὁμοιόμορφου σχήματος καὶ μεγέθους, οἱ ὁποῖες θὰ μποροῦσαν νὰ εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ ὡς σκαλοπάτια. Εἶναι ἐνδεικτικὸ ὅτι κάποιες ἀπὸ τὶς πλάκες αὐτοῦ τοῦ εἴδους ποὺ ἀφαιρέθηκαν καὶ ἄλλες ποὺ παραμένουν στὸ σκάμμα βρέθηκαν πεσμένες σὲ κλιμακωτὴ διάταξη (πίν. 106β,

109β-110α). Εἰδικὰ ἡ τεράστια ὀρθογώνια πλάκα ποὺ δέσποζε πρὶν τὴν ἀφαίρεσή της κατὰ τὶς φετινὲς ἐργασίες στὴν κορυφὴ τῆς λιθορριπῆς θὰ μποροῦσε νὰ εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ὡς πλατύσκαλο. Μὲ τὰ μέχρι τώρα δεδομένα εἶναι εὔλογο νὰ ὑποθέσουμε ὅτι στὸν Χῶρο 19 ἔχει καταρρεύσει ἕνα κλιμακοστάσιο. Ἐὰν αὐτὸ δὲν λειτούργησε στὸν ἴδιο τὸν Χῶρο 19, τότε θὰ μποροῦσε ἴσως νὰ συσχετιστεῖ μὲ τὴ σκάλα ποὺ ἀνασκάφηκε μερικῶς κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1980 ἀμέσως βορειοανατολικότερα στὸν Χῶρο 20 καὶ ἡ ὁποία φαίνεται ὅτι ἀποτελοῦσε σκέλος κλιμακοστασίου σχήματος πεῖ ποὺ χρησιμοποιοῦσε ὡς μεσότοιχο τὸν νότιο τοῖχο τοῦ χώρου (εἰκ. 2). Ὅλοι οἱ ἀξιόλογου μεγέθους λίθοι ποὺ ἀφαιρέθηκαν φέτος ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς μεγάλης λιθορριπῆς τῶν Χώρων 19 καὶ 28 ἀριθμήθηκαν καὶ φυλάχθηκαν σὲ περιοχὴ ἐντὸς τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου προκειμένου νὰ μελετηθοῦν περαιτέρω σὲ σχέση καὶ μὲ μελλοντικὰ εὑρήματα.

ΤΟΜΕΑΣ 3

Ἡ ἀνασκαφὴ στὸν Τομέα 3 σχεδιάστηκε μὲ στόχο τὸν καθαρισμὸ καὶ τὴ σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση τῶν σωζόμενων, ἐπιφανειακὰ ὁρατῶν τοίχων στὸ Ν καὶ κυρίως τὸ ΝΑ τμῆμα τοῦ Κεντρικοῦ Κτηρίου, ἀλλὰ καὶ τὸν ἐντοπισμὸ νέων μὲ βάση τὰ ἀποτελέσματα τῆς γεωμαγνητικῆς διασκόπησης τοῦ 2007, ἔτσι ὥστε νὰ συμπληρωθεῖ κατὰ τὸ δυνατὸν ἡ κάτοψη τοῦ κτηρίου στὸ τμῆμα αὐτὸ ποὺ δὲν ἔχει ἀκόμα ἐρευνηθεῖ συστηματικά. Ὑπενθυμίζεται ὅτι τὸ ΝΑ ἄκρο τοῦ Κεντρικοῦ Κτηρίου καταστράφηκε βάναυσα ἀπὸ ἀρχαιοκάπηλους κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1960 καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ διασώθηκε μόνο ἡ μοναδικὴ λίθινη βάση κίονα τοῦ κτηρίου (εἰκ. 2, πίν. 113β). Ἀνοίχθηκαν συνολικὰ 14 τομές (εἰκ. 7) καὶ στὶς περισσότερες περιπτώσεις τὸ ἐγχείρημα ὑπῆρξε ἐπιτυχές[11]. Ἐνδιαφέροντα ἀρχιτεκτονικὰ καὶ κινητὰ εὑρήματα σημειώθηκαν στὶς δύο μεγαλύτερης ἔκτασης τομές (Τομὲς 1 καὶ 2) ποὺ ἀνοίχθηκαν στὸν μεγάλο ἐπιμήκη Χῶρο 29 (εἰκ. 8, πίν. 111α), ὅπου ἡ ἀνασκαφὴ προχώρησε σὲ μεγαλύτερο βάθος.

11. Μὲ τὴν εὐκαιρία τῶν ἐργασιῶν αὐτῶν ταυτίστηκαν καὶ ἀριθμήθηκαν καὶ οἱ χῶροι ποὺ διακρίνονται ἐπιφανειακὰ στὸ κεντρικὸ καὶ νότιο τμῆμα τοῦ Κεντρικοῦ Κτηρίου (εἰκ. 2), ἔτσι ὥστε ὁ συνολικὸς ἀριθμός τους ἔφθασε τοὺς 48. Γιὰ τὴν ἀρίθμηση τῶν χώρων τοῦ βόρειου τμήματος καὶ τὴ μετονομασία τους ποὺ ἔλαβε χώρα τὸ 2007 βλ. Γ. Σακελλαρακης, *ΠΑΕ* 2007, 56, σημ. 2.

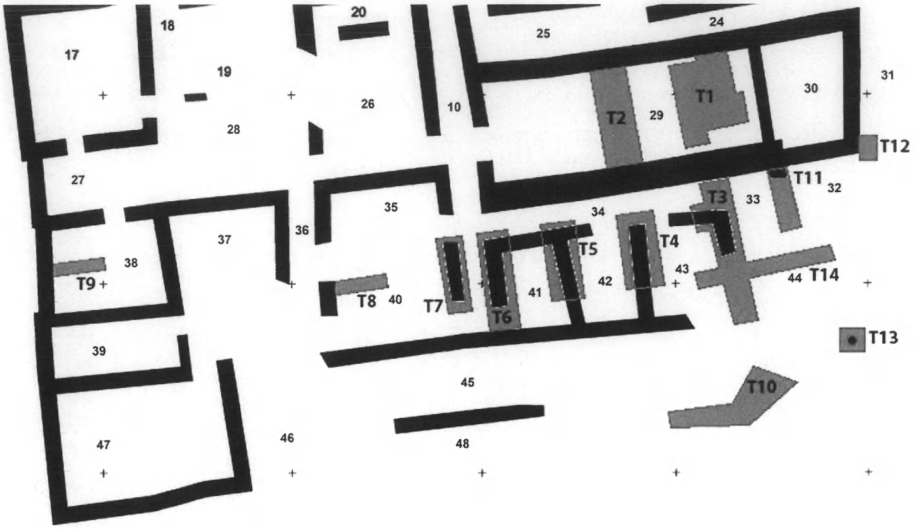

Εἰκ. 7. Κάτοψη τοῦ Ν τμήματος τοῦ Κεντρικοῦ Κτηρίου μὲ σημειωμένη τὴ θέση τῶν τομῶν.

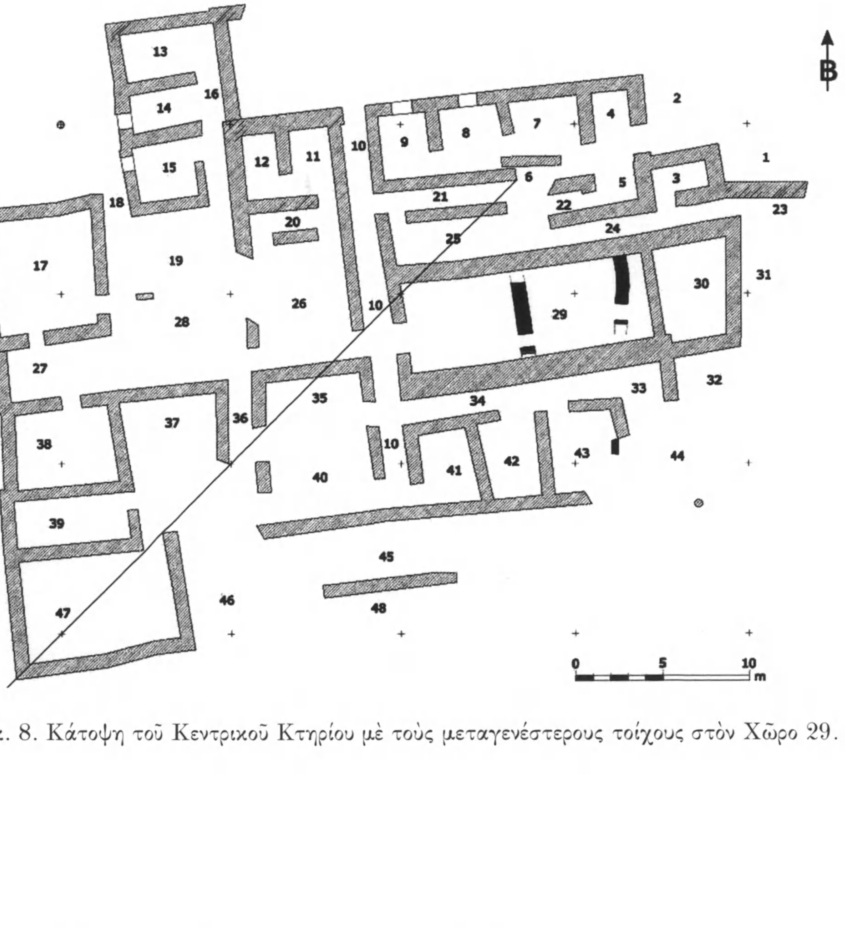

Εἰκ. 8. Κάτοψη τοῦ Κεντρικοῦ Κτηρίου μὲ τοὺς μεταγενέστερους τοίχους στὸν Χῶρο 29.

Τομὴ 1 - Χῶρος 29

Ἡ Τομὴ 1 ἀνοίχθηκε στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τοῦ Χώρου 29 (εἰκ. 7) μὲ στόχο τὴν ἀποκάλυψη λιθοκατασκευῆς σχήματος Τ, τὴν ὕπαρξη τῆς ὁποίας ἔδειξε ἡ γεωμαγνητικὴ διασκόπηση ἀπὸ βάθος 0.50 μ. ἕως 1.5 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Ἡ ἀνασκαφὴ ποὺ ἔφθασε σὲ βάθος περ. 1 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους ἀποκάλυψε στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τῆς τομῆς καὶ σὲ βάθος 0.13 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ3 ἕναν μεταγενέστερο τοῦ Κεντρικοῦ Κτηρίου ἐγκάρσιο τοῖχο μὲ προσανατολισμὸ Β-Ν (εἰκ. 8, πίν. 111α-β). Πατᾶ ἐπάνω σὲ χῶμα καὶ σώζεται σὲ ὕψος ἑνὸς δόμου, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ νότια ἀπόληξή του, ὅπου ἐπάνω στὸν σωζόμενο δόμο πατᾶ μεγάλος ὀρθογώνιος λίθος σὲ ὕψος 0.09 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ3, ὁ ὁποῖος καταλαμβάνει ἐκεῖ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ πλάτους τοῦ τοίχου. Κατὰ τὰ ἄλλα πρόκειται γιὰ σχετικὰ ἀμελοῦς κατασκευῆς τοῖχο μὲ δύο σειρὲς λίθων, κυρίως μεσαίου μεγέθους, ἐξωτερικὰ καὶ ἐλάχιστους ἄλλους μικρότερους μεταξύ τους. Πρὸς Β συναντᾶ τὸν παχὺ βόρειο τοῖχο τοῦ Χώρου 29, ἐνῶ ἡ νότια ἀπόληξή του ἀποτελεῖ τὴ βόρεια παραστάδα ἀνοίγματος, προφανῶς εἰσόδου, τοῦ ὁποίου ἡ νότια παραστάδα ἄρχισε νὰ ἀποκαλύπτεται στὸ νότιο ὅριο τῆς τομῆς. Μετὰ τὸ ἄνοιγμα, τὸ ὁποῖο ἔχει πλάτος περ. 1 μ., ὁ τοῖχος φαίνεται νὰ συνεχίζει πρὸς Ν μέχρι τὸν νότιο τοῖχο τοῦ χώρου. Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ἀνοίγματος βρίσκεται μεγάλη καὶ λεπτὴ ἀσβεστολιθικὴ πλάκα σὲ ὄρθια θέση, πιθανῶς τοποθετημένη ἐκεῖ (εἰκ. 111α-β). Στὸ ἴδιο περίπου βάθος μὲ τὸν τοῖχο ἀποκαλύφθηκαν καὶ δύο συγκεντρώσεις ἄτακτα πεσμένων λίθων, μία στὴ ΒΔ γωνία τῆς τομῆς, σὲ βάθος 0.21 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ3, καὶ μία στὴ ΝΔ γωνία, σὲ βάθος 0.11 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ3, ὁ χαρακτήρας τῶν ὁποίων δὲν μπορεῖ ἀκόμα νὰ διευκρινιστεῖ (πίν. 111α-β). Ἡ ἀνασκαφὴ στὸ ἐπίπεδο τοῦ τοίχου ἀπέδωσε ἐκτὸς ἀπὸ ὄστρακα λίγα τμήματα ὀστῶν, μερικὰ τμήματα καμένου ξύλου, τεμάχιο λίθου πιθανῶς μὲ περιεκτικότητα σὲ μέταλλο καὶ μία χάλκινη αἰχμὴ βέλους (πίν. 112β). Ἡ τελευταία βρέθηκε στὸ ἄνοιγμα, κοντὰ στὴ νότια ἀπόληξη τοῦ τοίχου καὶ ἐλαφρὰ χαμηλότερα ἀπὸ αὐτήν. Ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν πεσμένων λίθων προέρχονται ὄστρακα, ἀρκετὰ τμήματα ὀστῶν καὶ κάρβουνων, σπόροι καὶ τμῆμα πορτοκαλόχρωμου πετρώματος.

Στὸ κεντρικὸ τμῆμα τῆς τομῆς καὶ σὲ βάθος 0.57 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ3 ἀποκαλύφθηκε ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τεσσάρων ἀσβεστολιθικῶν πλακῶν ἰδιαίτερα μεγάλου μεγέθους, οἱ ὁποῖες βρίσκονται σὲ ὁριζόντια θέση καὶ σὲ σειρὰ μὲ διεύθυνση Β-Ν, καὶ φέρουν συνδετικὸ ἀσβεστοκονίαμα στοὺς ἁρμοὺς (πίν. 111α-β). Οἱ πλάκες

αὐτές, ποὺ δὲν εἶναι ἀκόμα σαφὲς ἐὰν ἀνήκουν σὲ τοῖχο ἢ πλακόστρωτο, ἔχουν πλάτος περ. 0.80 μ. καὶ μῆκος ἕως 1.10 μ., ἐνῶ τὸ πάχος τους, τὸ ὁποῖο δὲν ἔχει ἀκόμα ἀποκαλυφθεῖ στὸ σύνολό του, ὑπερβαίνει τὰ 0.15 μ. Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ Β τμήματος τῆς σειρᾶς τῶν πλακῶν καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ αὐτὲς βρίσκεται μία πέμπτη, ἡ ὁποία ὅμως ἐμφανίζει κλίση ἀπὸ ΒΑ πρὸς ΝΔ καὶ πιθανῶς δὲν βρίσκεται στὴν ἀρχική της θέση (πίν. 111α-β). Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια μίας ἀκόμα παρόμοιας πλάκας στὸ ἴδιο ἐπίπεδο καὶ μάλιστα σὲ ὁριζόντια θέση ἀποκαλύφθηκε στὸ ΝΑ τμῆμα τῆς τομῆς, ἐν μέρει κάτω ἀπὸ τὴν παραστάδα τοῦ μεταγενέστερου τοίχου (πίν. 111α-β). Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι μία παρόμοιων διαστάσεων πλάκα βρίσκεται στὴ ΝΑ γωνία τοῦ Χώρου 29, ἀμέσως ΝΑ τῆς τομῆς, ἂν καὶ σὲ ἐπίπεδο κατὰ 0.53 μ. ὑψηλότερο. Κοντὰ στὴ βόρεια ἀπόληξη τῆς σειρᾶς τῶν πλακῶν καὶ περ. 0.05 μ. ψηλότερα βρέθηκαν τρία ἀγγεῖα, δύο ἄωτα κωνικὰ κύπελλα καὶ τμήματα καρποδόχης, ἐνῶ δίπλα στὴ δυτικὴ παρειὰ τοῦ βόρειου τμήματος τῆς σειρᾶς τῶν πλακῶν ἦρθαν στὸ φῶς σὲ πυκνὴ συγκέντρωση τὰ τμήματα ἀπὸ τουλάχιστον πέντε ἀκόμα καρποδόχες (πίν. 112α) μαζὶ μὲ μικρὰ τμήματα ὀστῶν καὶ ἀδιάγνωστο πήλινο ἀντικείμενο. Ἀπὸ τὸ στρῶμα τῶν πλακῶν συλλέχθηκαν ἀκόμα μερικὰ τμήματα ὀστῶν καὶ κάρβουνων, μερικὰ μεγάλα τεμάχια λευκοῦ κονιάματος καὶ ὀρυκτὴ ὕλη σκοτεινοῦ ἐρυθροῦ χρώματος, πιθανῶς χρωστική.

Τομὴ 2 - Χῶρος 29

Ἡ Τομὴ 2 ἀνοίχθηκε στὸ κεντρικὸ τμῆμα τοῦ Χώρου 29 καὶ στὰ Δ τῆς Τομῆς 1 (εἰκ. 7) μὲ σκοπὸ τὴν ἀναζήτηση ἰσχυροῦ ἐγκάρσιου τοίχου στὸν ἄξονα Β-Ν, ὁ ὁποῖος ἀναμενόταν σὲ βάθος 0.30 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς τομῆς, καὶ πάλι μὲ βάση τὰ ἀποτελέσματα τῆς γεωμαγνητικῆς διασκόπησης. Πράγματι, σὲ βάθος 0.26 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους ἦρθε στὸ φῶς τοῖχος ὅμοιας κατασκευῆς καὶ σχεδὸν παράλληλος μὲ τὸν μεταγενέστερο τοῖχο τῆς Τομῆς 1, μὲ τὸν ὁποῖο πιθανότατα σχετίζεται (πίν. 111α-β, 113α). Βρίσκεται σὲ ὕψος 0.28 μ. (βόρειο τμῆμα) ἕως 0.38 μ. (νότιο τμῆμα) ἀπὸ τὸ ΣΣ3 καὶ σώζεται σὲ ὕψος δύο ἕως τριῶν δόμων. Στὸ νότιο τμῆμα του, τὸ ὁποῖο ἀπολήγει στὸν νότιο τοῖχο τοῦ Χώρου 29, φαίνεται νὰ ἔχει ἄνοιγμα πλάτους περ. 0.70 μ. Ὅπως καὶ ὁ τοῖχος τῆς Τομῆς 1 πατᾶ καὶ αὐτὸς ἐπάνω σὲ χῶμα. Εἶναι πιθανὸ οἱ δύο τοῖχοι

νὰ ἀνήκουν σὲ μία ἑνιαία, μεταγενέστερη κατασκευή[12], ἡ ὁποία ἐνδεχομένως χρησιμοποίησε πρὸς Β καὶ Ν καὶ τοὺς ἀρχαιότερους τοίχους τοῦ Χώρου 29 (εἰκ. 8). Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὸ νότιο τμῆμα του, στὴν περιοχὴ τοῦ ἀνοίγματος, ὁ τοῖχος φαίνεται νὰ πατᾶ σὲ μεγάλη ὁριζόντια πλάκα (πίν. 28, 32), ἡ ὁποία εἶναι πιθανῶς ὅμοια μὲ ἐκεῖνες τῆς Τομῆς 1, ἂν καὶ σὲ διαφορετικὸ ἐπίπεδο καθὼς βρίσκεται σὲ ὕψος 0.05 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ3, δηλαδὴ 0.62 μ. ψηλότερα. Στὰ Δ τοῦ τοίχου ἀποκαλύφθηκε στρῶμα πεσμένων λίθων μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους, τὸ ὁποῖο δὲν εἶναι ἀκόμα σαφὲς ἐὰν προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀνωδομή του (πίν. 28, 32). Ἀπὸ τὸ στρῶμα τοῦ τοίχου καὶ τῶν πεσμένων λίθων συλλέχθηκαν ὄστρακα, ἀρκετὰ τμήματα ὀστῶν καὶ μερικὰ τμήματα κάρβουνων. Κάτω ἀπὸ τὸ στρῶμα τῆς λιθορριπῆς, στὸ βόρειο καὶ τὸ κεντρικὸ τμῆμα τῆς τομῆς ὅπου ἀφαιρέθηκε, ἀποκαλύφθηκε καὶ ἐν μέρει ἀνασκάφηκε καθαρότερο στρῶμα χώματος (πίν. 111α, 113α) τὸ ὁποῖο ἀπέδωσε λίγα ὄστρακα καὶ μερικὰ τμήματα κάρβουνων. Κατὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ στρώματος ἐμφανίστηκε στὸ βόρειο τμῆμα τῆς τομῆς μία περιοχὴ χώματος μὲ ἔντονο ἐρυθρὸ χρῶμα, ἀπὸ ὅπου συλλέχθηκε ἕνας μικροῦ μεγέθους ἐρυθρὸς λίθος, πιθανῶς ὀρυκτὴ χρωστικὴ ὕλη.

Τομὴ 3

Ἡ Τομὴ 3 ἀνοίχθηκε μὲ στόχο τὸν καθαρισμὸ τῆς ἄνω ἐπιφάνειας καὶ τῶν παρειῶν τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ Χώρου 43 καὶ τῆς συμβολῆς του μὲ τὸν βόρειο (εἰκ. 7). Ἡ ἀνεύρεση ὅμως σχεδὸν ἐπιφανειακὰ κονιάματος ποὺ σώζεται στὴ θέση του ἐπάνω στὶς παρειὲς σὲ μεγάλο ὕψος, συχνὰ στὸ ὕψος ποὺ σώζεται καὶ ὁ ἴδιος ὁ τοῖχος, ὁδήγησε σὲ διακοπὴ τῶν ἐργασιῶν γιὰ τὴν προστασία του. Συλλέχθηκαν τμήματα κονιάματος.

---

12. Πρόκειται γιὰ τὰ πρῶτα σαφὴ μεταγενέστερα οἰκοδομικὰ λείψανα ποὺ ἔρχονται στὸ φῶς ἐντὸς τοῦ Κεντρικοῦ Κτηρίου τῆς Ζωμίνθου ἐπιβεβαιώνοντας μία μονιμότερου χαρακτήρα χρήση του σὲ ἐποχὴ ὑστερότερη τῆς ΥΜ Ι σεισμικῆς καταστροφῆς του. Γιὰ σποραδικὰ κινητά, κυρίως κεραμικὰ εὑρήματα μεταγενέστερης χρονολόγησης ἀπὸ τὰ ἀνώτερα στρώματα τοῦ μεγάλου Χώρου 17 στὴ ΒΔ γωνία τοῦ κτηρίου βλ. Γ. Σακελλαρακης - Δ. Παναγιωτοπουλος, *ΠΑΕ* 2005, 100-103. Γ. Σακελλαρακης, *ΠΑΕ* 2007, 91.

Τομὴ 4

Καθαρίστηκε ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ μεσότοιχου τῶν Χώρων 42-43 (εἰκ. 7). Διαπιστώθηκε καὶ σὲ αὐτὴν τὴν περίπτωση ἡ κάλυψη τῶν παρειῶν τοῦ τοίχου μὲ κονίαμα. Συλλέχθηκαν ὄστρακα καὶ τμήματα ὀστῶν καὶ κονιάματος.

Τομὴ 5

Ἀποκαλύφθηκε τὸ ἀνώτατο τμῆμα τοῦ μεσότοιχου τῶν Χώρων 41-42 καθὼς καὶ ἡ συμβολή του μὲ τὸν βόρειο τοῖχο (εἰκ. 7). Συλλέχθηκαν ὄστρακα καὶ τμήματα κονιάματος.

Τομὴ 6

Ἡ Τομὴ 6 ἀποκάλυψε τὸ ἀνώτατο τμῆμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ Χώρου 41, δηλαδὴ τὴ νότια ἀπόληξη τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ μεγάλου Διαδρόμου 10 (εἰκ. 7). Ἡ ἐπέκταση τῆς τομῆς πρὸς Ν ἐπιβεβαίωσε μάλιστα τὴν ὕπαρξη ἐκεῖ ἀνοίγματος εἰσόδου πρὸς τὸν Χῶρο 41. Συλλέχθηκαν ὄστρακα καὶ μεγάλα τμήματα ὀστῶν.

Τομὴ 7

Ἀποκαλύφθηκε ἐπιφανειακὰ τὸ νοτιότερο τμῆμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ Διαδρόμου 10 (εἰκ. 7). Συλλέχθηκαν ὄστρακα καὶ τμήματα ὀστῶν.

Τομὴ 8

Ἐπιχειρήθηκε ὁ ἐντοπισμὸς τοίχου ποὺ πιθανῶς ὁρίζει ἀπὸ Β τὸν Χῶρο 40 (εἰκ. 7) καὶ τὴν ὕπαρξη τοῦ ὁποίου ὑπέδειξε ἡ γεωμαγνητικὴ διασκόπηση, ἡ ἀνασκαφὴ ὅμως σταμάτησε σὲ μικρὸ βάθος δίχως ἀποτελέσματα. Συλλέχθηκαν ὄστρακα, τμήματα ὀστῶν καὶ ἕνα μικρὸ θραῦσμα ὀρείας κρυστάλλου.

Τομὴ 9

Τὸν ἐντοπισμὸ τοίχου ἐγκάρσιου στὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ Χώρου 38 μὲ βάση τὰ ἀποτελέσματα τῆς γεωμαγνητικῆς διασκόπησης εἶχε σὰν στόχο καὶ ἡ Τομὴ

9 (εἰκ. 7). Οἱ ἐργασίες σταμάτησαν ὅμως σὲ μικρὸ βάθος μετὰ τὴν ἐμφάνιση στρώματος πεσμένων λίθων. Συλλέχθηκαν ὄστρακα καὶ τμήματα ὀστῶν.

Τομὴ 10

Στόχος τῆς Τομῆς 10 (εἰκ. 7) ἦταν ἡ διερεύνηση ἑνὸς ὄγκου λίθων, ὁρισμένοι ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἶναι πολὺ μεγάλου μεγέθους, καὶ ἡ ἐξακρίβωση τῆς διάταξής τους, ἐὰν δηλαδὴ πρόκειται γιὰ τοῖχο ἢ ἐὰν πρόκειται γιὰ μετακινημένους λίθους ποὺ ἐνδεχομένως προέρχονται ἀπὸ τὴ λαθρανασκαφὴ ποὺ ἔλαβε χώρα στὸ ΝΑ ἄκρο τοῦ κτηρίου. Ἡ ὕπαρξη κονιάματος κάτω ἀπὸ τὸν κορυφαῖο λίθο τοῦ σωροῦ μάλλον ὑποδεικνύει τὴ μετακίνηση ἐκεῖ των λίθων κάποιου κατεστραμμένου τοίχου. Συλλέχθηκαν ὄστρακα, τμήματα ὀστῶν καὶ κονιάματος καθὼς καὶ ἕνα ἀδιάγνωστο λίθινο ἀντικείμενο.

Τομὴ 11

Ἀναζητήθηκε μὲ βάση τὰ ἀποτελέσματα τῆς γεωμαγνητικῆς διασκόπησης καὶ ἀποκαλύφθηκε ἐπιφανειακὰ τμῆμα τῆς πρὸς Ν προέκτασης τοίχου μὲ κατεύθυνση Β-Ν, ὁ ὁποῖος ξεκινᾶ ἀπὸ τὴ ΝΑ γωνία τοῦ Χώρου 29 καὶ φαίνεται νὰ ὁρίζει ἀπὸ Α τὸν Χῶρο 33 (εἰκ. 2, 7). Συλλέχθηκαν ὄστρακα, ἀρκετὰ τμήματα ὀστῶν καὶ κονιάματος, ἕνας εὔθρυπτος γαλαζωπὸς λίθος καὶ ἕνα προχοΐδιο ποὺ ἦρθε στὸ φῶς πεσμένο στὸ πλάι. Δύο ἀκόμα προχοΐδια ποὺ ἐμφανίστηκαν στὴν παρειὰ τῆς τομῆς παραμένουν στὴ θέση τους.

Τομὴ 12

Ἡ μικρῆς ἔκτασης Τομὴ 12 ἐπιχείρησε νὰ ἀνιχνεύσει πιθανὴ πρὸς Α συνέχεια τῆς τοιχοδομίας ἀπὸ τὴ ΝΑ γωνία τοῦ Χώρου 30 (εἰκ. 7). Οἱ ἐργασίες σταμάτησαν σὲ σχετικὰ μικρὸ βάθος χωρὶς νὰ δώσουν σαφῆ ἀποτελέσματα. Συλλέχθηκαν ὄστρακα καὶ τμήματα ὀστῶν.

Τομὴ 13

Ἔγινε μικρῆς ἔκτασης καὶ σὲ μικρὸ βάθος καθαρισμὸς γύρω ἀπὸ τὴ λίθινη, κυλινδρικὴ βάση κίονα ποὺ βρίσκεται στὸ κατεστραμμένο ἀπὸ τοὺς ἀρχαιοκάπη-

λους ΝΑ ἄκρο τοῦ κτηρίου καὶ σὲ βάθος 1.95 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ3 (εἰκ. 7, πίν. 113β), προκειμένου νὰ διαπιστωθεῖ ἐὰν πατᾶ σὲ κάποια ὑποθεμελίωση ἢ συνδέεται μὲ ἄλλου εἴδους λιθοκατασκευή. Φάνηκε ὅτι ὁ λίθος πατᾶ ἐπάνω σὲ χῶμα καὶ πιθανότατα δὲν βρίσκεται στὴν ἀρχική του θέση. Συλλέχθηκαν μόνον λίγα ὄστρακα.

Τομὴ 14

Ἡ Τομὴ 14 ἀνοίχθηκε στοὺς Χώρους 43 καὶ 44 ἐγκάρσια πρὸς τὶς Τομὲς 3 καὶ 11 (εἰκ. 7) μὲ τὸν στόχο νὰ συναντήσει τὴν πρὸς Ν προέκταση τοῦ τοίχου τῆς Τομῆς 3 καὶ πιθανὰ ἴχνη ἐκείνου τῆς Τομῆς 11, χωρὶς ὅμως νὰ ἀποκαλύψει ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα ποὺ νὰ συμπληρώνουν μὲ σαφήνεια τὴν κάτοψη τοῦ κτηρίου ἐκεῖ καὶ τὰ ὁποῖα ἀναμένονται σὲ μεγαλύτερο βάθος. Συλλέχθηκαν ὄστρακα, τμήματα ὀστῶν καὶ κονιάματος καθὼς καὶ ἕνας καλαθίσκος ποὺ βρέθηκε πεσμένος στὸ πλάι (πίν. 114α).

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΑΦΙΚΗΣ ΒΡΑΧΟΣΚΕΠΗΣ ΣΤΗ ΘΕΣΗ ΚΟΥΡΟΥΠΗΤΟΣ

Ἡ ἀνεύρεση τριῶν ὀστράκων σαρκοφάγου καὶ τμήματος ἀνθρώπινης κάτω γνάθου σὲ μία μικρή, ἀνώνυμη βραχοσκεπὴ κατὰ τὴν ἐπιφανειακὴ ἔρευνα τῆς εὐρύτερης περιοχῆς ὁδήγησε σὲ σύντομη σωστικὴ ἀνασκαφὴ ποὺ ἔφερε στὸ φῶς ταφὲς τῆς Ὑστερομινωικῆς ΙΙΙ περιόδου[13]. Ἡ θέση βρίσκεται μόλις 2 χλμ. Ν τῶν Ἀνωγείων καὶ σὲ ὑψόμετρο 914 μ. στὴν περιοχὴ Παναμπέλια, καὶ συγκεκριμένα στὴν πλαγιὰ ἑνὸς λόφου μὲ τὸ ὄνομα Κουρουπητός (πίν. 114β). Ἡ βραχοσκεπὴ ἀνοίγεται στὸν ἀσβεστολιθικὸ βράχο μὲ ΒΔ προσανατολισμὸ ἀντικρίζοντας ἄμεσα τὰ ὀροπέδια στὰ Παναμπέλια, ἔπειτα τὸ ὕψωμα τῶν Ἀνωγείων καὶ στὸ βάθος τὴν ὀροσειρὰ τοῦ Κουλούκωνα (Ταλλαῖα Ὄρη) (πίν. 115α-β). Μπροστὰ ἀπὸ τὴν εἴσοδό της σχηματίζεται πολὺ μικρὸ πλάτωμα καὶ ἀκολουθεῖ πλαγιὰ ἔντονης κλίσης. Πρόκειται γιὰ μία μικρῶν διαστάσεων σπηλαιώδη κοιλό-

13. Γιὰ τὴν ἀνασκαφικὴ διερεύνηση μίας ἀκόμα ταφικῆς βραχοσκεπῆς σὲ μικρὴ ἀπόσταση πρὸς Ν τοῦ Κεντρικοῦ Κτηρίου τῆς Ζωμίνθου βλ. Γ. Σακελλαρακης, *ΠΑΕ* 1983, 445.

τητα, πλάτους περ. 4 μ. καὶ βάθους 4.50 μ., μὲ χαμηλὴ ὀροφὴ ὕψους 0.80-2.80 μ., ἡ ὁποία ψηλώνει πρὸς τὸ ἐξωτερικὸ (πίν. 116α).

Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς βραχοσκεπῆς ἕνα παχὺ στρῶμα κοπριᾶς κάλυπτε ὅλη τὴν ἐπιφάνειά της. Τὰ μόνα στοιχεῖα ποὺ ἐξεῖχαν ἦταν τὸ δυτικὸ ἄκρο ἑνὸς τοίχου στὸ ἄνοιγμα τῆς εἰσόδου καὶ ἕνας μεγάλος βράχος στὸ δυτικὸ τμῆμα. Ἡ ἀφαίρεση τοῦ ἐπιφανειακοῦ στρώματος ἀποκάλυψε μέρος τοῦ φυσικοῦ βράχου, ἕναν ἰσχυρὸ τοῖχο ποὺ φράζει τὸ ἄνοιγμα τῆς εἰσόδου καὶ ὀνομάστηκε Τ1 (πίν. 116α), καθὼς καὶ δύο ἄλλες πιθανὲς λιθοκατασκευές, οἱ ὁποῖες ξεκινώντας κάθετα ἀπὸ τὸν Τ1 προχωροῦν πρὸς τὸ βάθος τῆς βραχοσκεπῆς κατὰ μῆκος τῶν πλευρικῶν τοιχωμάτων της καὶ ὀνομάστηκαν Τ2 ἡ ἀνατολικὴ καὶ Τ3 ἡ δυτικὴ (πίν. 116α). Στὸ βάθος μάλιστα τῆς βραχοσκεπῆς μία σειρὰ λίθων μοιάζει νὰ εἶναι τοποθετημένη ἐκεῖ, ἐνδεχομένως ὡς λιθολόγημα (πίν. 116α). Οἱ λιθοκατασκευὲς αὐτὲς φαίνεται ὅτι ἐνίσχυσαν τὴ φυσικὴ διαίρεση τοῦ χώρου σὲ κοιλότητες, κυρίως ὁρίζοντας τὸν κεντρικὸ χῶρο ποὺ καταλαμβάνει τὴ μεγαλύτερη ἔκταση καὶ ὀνομάστηκε Χῶρος 1 (πίν. 116α). Περαιτέρω ὀνομάστηκαν (πίν. 116α): Χῶρος 2 μία μικρὴ φυσικὴ κοιλότητα στὰ ΝΑ· Χῶρος 3 μία ἄλλη κοιλότητα στὰ ΝΔ ἡ ὁποία ὁρίζεται στὰ ΒΑ ἀπὸ τρεῖς μεγάλους λίθους – τὸ Ν τμῆμα τοῦ Τ3· Χῶρος 4 τὸ δυτικὸ τμῆμα, τὸ ὁποῖο διακρίνεται ἀπὸ τὸν Χῶρο 3 μέσω ἑνὸς μεγάλου βράχου πιθανότατα κατακρημνισμένου ἀπὸ τὴν ὀροφὴ καὶ ἀπὸ τὸν Χῶρο 1 μέσω τοῦ βόρειου τμήματος τοῦ Τ3· Χῶρος 5 ἡ περιοχὴ ἐξωτερικά του Τ1, τὸ πλάτωμα. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας τῶν παραπάνω χώρων ἦταν τὰ ἀκόλουθα:

Χῶρος 1: Στὸν κεντρικὸ χῶρο τῆς βραχοσκεπῆς ἤδη ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τοῦ πρώτου μετὰ τὸ ἐπιφανειακὸ στρώματος, ἀπὸ βάθος 0.55-0.57 μ. ἀπὸ σταθερὸ σημεῖο ποὺ ὁρίστηκε σὲ ἐξοχὴ τοῦ βράχου στὸ ἀνατολικὸ τοίχωμα (Στ1), ἔγινε φανερὸ ὅτι ἡ ταφὲς περιορίζονταν στὸ κεντρικὸ τμῆμα καὶ ἐπιπλέον ὅτι μία πτώση λίθων μὲ φορὰ ἀπὸ Δ πρὸς Α εὐθυνόταν γιὰ τὴ θραύση μίας σαρκοφάγου καὶ τὴ διατάραξη τοῦ περιεχομένου της (πίν. 116β). Μὲ τὴν πρόοδο τῆς ἀνασκαφῆς ἔγινε σαφὲς ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ ἕνα ἑνιαῖο, ἂν καὶ ἰσχυρότατα διαταραγμένο ἀπὸ τὴν πτώση τῶν λίθων, ταφικὸ σύνολο ἀποτελούμενο ἀπὸ μία ἀποσπασματικὰ σωζόμενη σαρκοφάγο τοῦ συνήθους κιβωτιόσχημου τύπου μὲ τέσσερα πόδια μαζὶ μὲ τὸ ἐπίσης ἀποσπασματικὰ σωζόμενο δικλινὲς κάλυμμά της ποὺ φέρουν γραπτὴ διακόσμηση (πίν. 117α-β), τοὺς σκελετοὺς τριῶν τουλάχιστον ἀτόμων (πίν. 118α) καὶ τὰ κτερίσματα ποὺ τοὺς συνόδευαν. Ὅλα αὐτὰ ἦρθαν στὸ φῶς σὲ διασπορὰ χωρὶς καμία ἀπολύτως τάξη μαζὶ μὲ λίγα, ἐπίσης διάσπαρτα ὀστὰ

ζώων, μέσα σὲ στρῶμα χώματος ἰδιαίτερα σκοτεινοῦ ἕως μελανοῦ χρώματος καὶ μέχρι βάθος 0.88 μ. ἀπὸ τὸ Στ1 (πίν. 118β, 119α). Βρέθηκαν συνολικὰ 15 ἀγγεῖα, κάποια ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι διακοσμημένα (πίν. 119β): ἕνας ψευδόστομος ἀμφορίσκος (πίν. 120α) καὶ ἕνας ἀκόμα μικρότερος (πίν. 120β), 2 ραμφόστομες πρόχοι (πίν. 121α-γ) καθὼς καὶ ἡ λαβὴ μὲ τμῆμα τοῦ στομίου μιᾶς τρίτης, 2 πρόχοι μὲ κυλινδρικὸ λαιμό (πίν. 122α), 3 προχοΐσκες (πίν. 122β), μία μικρογραφικὴ πρόχους (πίν. 119β), ἕνα ἀποσπασματικὰ σωζόμενο κωνικὸ κύπελλο, ἕνα μικρὸ φωλεόσχημο ἀγγεῖο (πίν. 123α), τμήματα ἑνὸς μικρογραφικοῦ ἀγγείου ἀπὸ γκρίζο πηλὸ καὶ τὸ πόδι μίας ὑψίποδης κύλικας (πίν. 123β). Βρέθηκαν ἀκόμα τρία χάλκινα κοσμήματα (πίν. 55), ἕνα συρμάτινο περιβραχιόνιο, μία περόνη καὶ ἕνας δακτύλιος, καθὼς καὶ ἕνα ἀμφικωνικὸ ἀντικείμενο ἀπὸ στεατίτη, πιθανῶς σφονδύλι. Τὰ ἀγγεῖα ἦταν διάσπαρτα μέσα στὸ σύνολο, μὲ μία μεγαλύτερη συγκέντρωση, κυρίως τῶν μεγαλύτερων ἀγγείων, στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα. Τὸ σφονδύλι βρέθηκε στὸ βόρειο τμῆμα, ἐνῶ ἡ περόνη καὶ ὁ δακτύλιος προέρχονται ἀπὸ τὸ δυτικό, ὅπως καὶ τὸ περιβραχιόνιο, τὸ ὁποῖο μάλιστα βρέθηκε μαζὶ μὲ τὸ ὀστὸ στὸ ὁποῖο πιθανότατα ἦταν περασμένο (πίν. 124β).

Ὁ σωρὸς ὅλων τῶν παραπάνω βρισκόταν ἐπάνω ἀπὸ κοιλότητα τοῦ φυσικοῦ βράχου καὶ ἐδάφους· τὸ τελευταῖο ἦταν ἕνα κιτρινωπό, συμπαγὲς χῶμα. Μὲ τὴν ἀφαίρεσή τους ἐμφανίστηκαν ἀπὸ κάτω τρεῖς εὐμεγέθεις λίθοι, ἐνῶ τὸ στρῶμα τοῦ μαύρου χώματος συνεχιζόταν περιέχοντας ὅμως ἐλάχιστα ὀστά (πίν. 125α). Στὸ μικρὸ διάκενο μεταξὺ τῶν τριῶν λίθων ἦρθε στὸ φῶς σὲ ἐλαφρὰ λοξὴ θέση καὶ μὲ τὸ στόμιο πρὸς τὰ πάνω ἕνα μικρογραφικὸ πιθοειδὲς ἀγγεῖο (πίν. 125β, 127α) ποὺ ἔμοιαζε νὰ εἶναι τοποθετημένο ἐκεῖ. Ἡ ἀνασκαφὴ γύρω καὶ ἐν μέρει κάτω ἀπὸ τοὺς λίθους αὐτοὺς ἀποκάλυψε μέχρι βάθος 1.04 μ. ἀπὸ τὸ Στ1 μία ὁμάδα ἀντικειμένων (πίν. 125α) ἀποτελούμενη ἀπὸ δύο πήλινα ἀγγεῖα, ἕνα μόνωτο κύπελλο μὲ πόδι (πίν. 126α) καὶ ἕνα ἀκόμα χωρὶς πόδι (πίν. 126α), τοποθετημένα σὲ ἀνεστραμμένη θέση ἐπάνω στὴ λαβὴ ἑνὸς χάλκινου ἐγχειριδίου καὶ ἐπάνω στὸν αὐλὸ μιᾶς χάλκινης αἰχμῆς λόγχης ἀντίστοιχα (πίν. 124α, 127α-β), μία χάλκινη φιάλη ἐπίσης σὲ ἀνεστραμμένη θέση ἐπάνω στὸν φυσικὸ βράχο (πίν. 124α, 127α-β) καὶ ἕνα ἀκόμα χάλκινο ἀνοικτὸ ἀγγεῖο (πίν. 124α, 127β). Τὸ τελευταῖο βρισκόταν κάτω ἀπὸ ἕναν ἀπὸ τοὺς τρεῖς λίθους, ἐνῶ ἐν μέρει κάτω ἀπὸ ἕναν ἄλλο βρισκόταν ἡ λόγχη, ἡ ὁποία ἦταν στρεβλωμένη. Στρεβλωμένη βρέθηκε καὶ ἡ λεπίδα τοῦ ἐγχειριδίου. Τὰ δύο ὅπλα εἶναι ἐξαιρετικῆς διατήρησης, τὸ ἐγχειρίδιο σώζει μάλιστα καὶ τοὺς πέντε ἥλους ποὺ στερέωναν τὴ λαβή του, ἀντίθετα μετριότατη εἶναι ἡ διατήρηση τῶν χάλκινων ἀγγείων.

Χῶρος 2: Ὁ Χῶρος 2 (πίν. 116α), μία μικρὴ κοιλότητα μὲ μικροῦ πάχους ἐπίχωση, ἀπέδωσε μόνον λίγα ὀστὰ ἀπὸ τὸ ἐπιφανειακὸ στρῶμα ποὺ πιθανότατα προέρχονται ἀπὸ τὸν Χῶρο 1.

Χῶρος 3: Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ Χώρου 3 (πίν. 116β) εὑρισκόμενη σχετικὰ ψηλὰ καὶ πολὺ κοντὰ στὴν ὀροφὴ τῆς βραχοσκεπῆς δὲν προσφερόταν γιὰ ὁποιαδήποτε χρήση. Καὶ πράγματι δὲν ὑπῆρξε κανένα εὕρημα στὴ μικρὴ ἐπίχωση ποὺ ἀφαιρέθηκε ἐκεῖ μέχρι νὰ ἐμφανιστεῖ τὸ φυσικὸ ἔδαφος.

Χῶρος 4: Μία μεμονωμένη ταφὴ ἀποκαλύφθηκε στὸν Χῶρο 4 σὲ βάθος 0.73 μ. ἀπὸ τὸ Στ1 (πίν. 116α, 128α). Ἂν καὶ τὰ σκελετικὰ κατάλοιπα ἦταν σὲ ἕνα βαθμὸ διαταραγμένα, πρόκειται μᾶλλον γιὰ ἕνα ἄτομο σὲ συνεσταλμένη στάση, τοποθετημένο μᾶλλον στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ μὲ πρόσωπο πρὸς ΒΑ. Τὰ μόνα κτερίσματα τῆς ταφῆς αὐτῆς ἦταν δύο ἄωτα κωνικὰ κύπελλα. Βρέθηκαν σὲ μικρὴ ἀπόσταση στὰ Δ τοῦ κρανίου, τὸ ἕνα, ποὺ σώζεται κατὰ τὸ ἥμισυ (πίν. 119β), μὲ τὸ στόμιο πρὸς τὰ πάνω καὶ τὸ ἄλλο (πίν. 128β) ἀνεστραμμένο, ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὸ προηγούμενο. Ἐπάνω στὸν σκελετὸ καὶ στὴν ἐπίχωση ποὺ τὸν κάλυπτε βρέθηκαν λίγα ὄστρακα, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἕνα μεγάλο πόδι χύτρας (πίν. 129α). Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι λίγα ὄστρακα μαγειρικῶν σκευῶν βρέθηκαν διάσπαρτα στὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ Χώρου 1.

Χῶρος 5: Στὸν Χῶρο 5 (πίν. 116α), δηλαδὴ στὸ μικρὸ πλάτωμα ποὺ σχηματίζεται ἐξωτερικὰ τῆς εἰσόδου τῆς βραχοσκεπῆς, ἔγινε καθαρισμὸς σὲ μικρὸ βάθος τῆς ἐξωτερικῆς ὄψης τοῦ τοίχου Τ1, καθὼς καὶ μία δοκιμαστικὴ τομὴ κάθετη στὸν τοῖχο περίπου στὸ μέσο τοῦ μήκους του. Λίγα ὀστὰ καὶ ὄστρακα σαρκοφάγου ποὺ συλλέχθηκαν ἀπὸ τὸν χῶρο αὐτὸ προέρχονται προφανῶς ἀπὸ τὸν Χῶρο 1. Σχετικὰ μὲ τὸν Τ1 ποὺ φράζει τὴν εἴσοδο τῆς βραχοσκεπῆς θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι εἶναι σχετικὰ ἰσχυρὸς τοῖχος δομημένος μὲ ἀργοὺς λίθους διαφόρων μεγεθῶν καὶ δίχως συνδετικὴ ὕλη. Ἔχει μῆκος περ. 2.60 μ. καὶ στὰ Α χρησιμοποιεῖ τὸν φυσικὸ βράχο. Ἐσωτερικὰ ἔχει μία σειρὰ δόμων, ἐνῶ στὴν ἐξωτερική του ὄψη ἀποκαλύφθηκαν ἕως καὶ τέσσερεις. Δὲν στάθηκε δυνατὸ νὰ χρονολογηθεῖ ἀκριβῶς, ὡστόσο κατὰ τὴν ἀφαίρεση τῆς ἐπίχωσης ἀπὸ τὴν ἄνω του ἐπιφάνεια βρέθηκε ἐπάνω σὲ αὐτήν, σὲ ἐσοχὴ μεταξὺ τῶν λίθων της, ἕνα ὄστρακο τῆς σαρκοφάγου του Χώρου 1. Ἂν καὶ αὐτὸ δὲν βρέθηκε σαφῶς κτισμένο στὸν τοῖχο, θὰ μποροῦσε νὰ ἀποτελεῖ ἔνδειξη ὅτι εἶναι ὑστερότερος τῶν ταφῶν.

Συνοψίζοντας τὰ δεδομένα τῆς ἀνασκαφικῆς διερεύνησης τῆς βραχοσκεπῆς στὸν Κουρουπητὸ μποροῦμε νὰ ἀναφέρουμε τὰ ἑξῆς: εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι στὴν

περίπτωση τῶν εὑρημάτων τοῦ κατώτερου στρώματος τοῦ κεντρικοῦ χώρου ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ μία ἐπιτάφια τελετὴ ποὺ ἔλαβε χώρα πρὶν τὴν ἐναπόθεση τῆς σαρκοφάγου. Γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ ἀνοίχτηκε στὸ φυσικὸ ἔδαφος ἕνας λάκκος, ὅπως φανερώνει τὸ βάθος τοῦ σκοτεινόχρωμου στρώματος ποὺ περιεῖχε ὅλα τὰ εὑρήματα καὶ περιβαλλόταν ἀπὸ τὸ κιτρινωπό, συμπαγὲς χῶμα ποὺ βρίσκεται σὲ ὅλον τὸν ὑπόλοιπο χῶρο τῆς βραχοσκεπῆς. Στὸν λάκκο αὐτὸ ἀφέθηκαν τὰ δύο ὅπλα καὶ στὴ συνέχεια, πιθανῶς μετὰ ἀπὸ τὴν προσφορὰ χοῶν, τοποθετήθηκαν τὰ δύο πήλινα κύπελλα ἀνάποδα ἐπάνω στὶς λαβὲς τῶν ὅπλων καὶ τὸ χάλκινο ἐπίσης ἀνάποδα στὸ πλάι. Γιὰ τὸ δεύτερο χάλκινο ἀγγεῖο εἶναι δύσκολο νὰ προσδιοριστεῖ ἀκριβῶς ὁ τρόπος τῆς τοποθέτησής του, ἀφοῦ φαίνεται νὰ δέχθηκε τὴ ρίψη ἑνὸς βράχου ποὺ σχεδὸν τὸ κατέστρεψε. Ἡ ρίψη ἑνὸς ἄλλου βράχου ἴσως εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν κάμψη τῆς αἰχμῆς τῆς λόγχης, ἐνῶ τὸ ἐγχειρίδιο φαίνεται ὅτι εἶχε καμφθεῖ ἤδη πρὶν τὴν ἐναπόθεσή του. Εἶναι πιθανὸ ὅτι μὲ τὴ ρίψη αὐτὴ τῶν τριῶν βράχων ἐπιχειρήθηκε νά «σφραγιστεῖ» ἡ ἀπόθεση. Τὸ κενὸ εὑρημάτων μεταξὺ τῶν ἀντικειμένων αὐτῶν καὶ ἐκείνων τοῦ ἀνώτερου ταφικοῦ συνόλου ἐνδεχομένως ὑποδηλώνει τὴν περαιτέρω κάλυψη τῆς κατώτερης ἀπόθεσης μὲ χῶμα, ἡ ὁποία θὰ δημιούργησε καὶ τὴν ἐπιφάνεια ἐπάνω στὴν ὁποία τοποθετήθηκαν ἡ σαρκοφάγος καὶ τὰ λοιπὰ κτερίσματα. Δυσερμήνευτη εἶναι ἡ ὕπαρξη λίγων μόνον ὀστῶν στὸ στρῶμα τῆς κατώτερης ἀπόθεσης καὶ μάλιστα ἑνὸς μακροῦ ποὺ βρισκόταν ἐν μέρει κάτω ἀπὸ τὸ κύπελλο μὲ τὸ πόδι, παρεμβαλλόταν δηλαδὴ μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τῆς λαβῆς τοῦ ἐγχειριδίου. Ἐπίσης δὲν εἶναι σαφὲς ἐὰν τὸ μικρὸ δοχεῖο ποὺ βρισκόταν στὸ κεντρικὸ διάκενο μεταξὺ τῶν τριῶν βράχων θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ στὸ κατώτερο ἢ τὸ ἀνώτερο σύνολο, ἂν καὶ τὸ πρῶτο μοιάζει νὰ εἶναι τὸ πιθανότερο. Μετὰ τὸ κλείσιμο τοῦ λάκκου καὶ τὴ δημιουργία τοῦ ἀνώτερου ἐπιπέδου, τὸ ὁποῖο εἶχε ἐνδεχομένως ὁριοθετηθεῖ ὡς χῶρος μὲ τὴν τοποθέτηση λίθων περιφερειακά, εἶχε τοποθετηθεῖ ἡ σαρκοφάγος, ἡ ὁποία θὰ πρέπει νὰ περιεῖχε ὅλους τοὺς νεκρούς, πιθανῶς καὶ κάποια ἀπὸ τὰ κτερίσματα. Ἡ θραύση της μοιάζει νὰ προκλήθηκε ἀπὸ τὴν κατακρήμνιση βράχων καὶ κυρίως ἑνὸς μεγάλου ποὺ ἦλθε στὸ φῶς στὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ ταφικοῦ στρώματος. Βάσει τῶν εὑρημάτων, κυρίως τῆς διακόσμησης τῆς σαρκοφάγου καὶ τῶν ἀγγείων, τὸ ταφικὸ σύνολο τοῦ Χώρου 1 μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὴν Ὑστερομινωικὴ ΙΙΙΑ2 περίοδο. Δὲν εἶναι ἀκόμα σαφὲς σὲ ποιὰ ἀκριβῶς περίοδο ἀνήκει ἡ ταφὴ τοῦ Χώρου 4 καὶ ἐὰν αὐτὴ σχετίζεται μὲ τὶς ταφὲς τοῦ Χώρου 1. Ὅλες οἱ ταφὲς πάντως ἦταν διαταραγμένες. Ἀρκετὰ τμήματα ὀστῶν βρέθηκαν διασκορπισμένα ἐντὸς καὶ ἐκτὸς

τῆς βραχοσκεπῆς, ἐνῶ λείπουν πολλὰ ὄστρακα, εἰδικὰ ἀπὸ τὴ σαρκοφάγο καὶ τὸ κάλυμμά της ποὺ σώζονται μόνον κατὰ τὸ ἥμισυ. Τὸ παχὺ στρῶμα κοπριᾶς ποὺ κάλυπτε ἐπιφανειακὰ τὸ δάπεδο τῆς βραχοσκεπῆς φανερώνει τὴν πρόσφατη παρουσία ἐκεῖ αἰγοπροβάτων καὶ τὴν ἐνδεχόμενη χρήση της ἀπὸ τοὺς βοσκοὺς τῆς περιοχῆς, ἐνῶ εἶναι ἐνδεικτικὸ ὅτι ἕνα ὄστρακο τῆς σαρκοφάγου συλλέχθηκε ἀπὸ σχισμὴ τοῦ βράχου σὲ ἀπόσταση περ. 6 μ. στὰ Δ τῆς εἰσόδου της, ὅπου εἶχε προφανῶς τοποθετηθεῖ ἀπὸ κάποιον ἄνθρωπο.

ΛΟΙΠΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Παράλληλα μὲ τὶς ἀνασκαφικὲς ἐργασίες κοσκινίστηκαν τὰ χώματα ἀπὸ ὅλους τοὺς τομεῖς καθὼς καὶ ἀπὸ τὸν τάφο στὸν Κουρουπητό, πλύθηκε τὸ σύνολο τῶν φετινῶν κεραμικῶν εὑρημάτων καὶ συντηρήθηκε ἡ πλειοψηφία τῶν ἀγγείων, ἐνῶ συντηρήθηκαν ἀκόμα τὰ χάλκινα καὶ λοιπὰ κινητὰ εὑρήματα τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς.

Συνεχίστηκε ἐπίσης ἡ στερέωση τῶν τοίχων τοῦ Κεντρικοῦ Κτηρίου. Φέτος συντηρήθηκαν στὸ Δωμάτιο 17 (εἰκ. 2) τὸ κεντρικὸ τμῆμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, ἡ ἐσωτερικὴ ὄψη τοῦ νότιου τοίχου στὰ Α τῆς θύρας καὶ οἱ ἐξωτερικὲς ὄψεις τοῦ βόρειου καὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου. Συντηρήθηκαν ἀκόμα ἡ ἐσωτερικὴ ὄψη καὶ τὸ παράθυρο τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ Δωματίου 14 (εἰκ. 2).

Ἰδιαίτερης σημασίας ἦταν ἡ ἀνθρακολογικὴ μελέτη ἀπὸ τὴν Δρ. Μαρία Ντίνου 42 δειγμάτων καμένου ξύλου ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸ στρῶμα τοῦ δαπέδου καὶ τὸ περβάζι τοῦ παραθύρου τοῦ Δωματίου 15 (εἰκ. 2). Ἡ ἐργασία αὐτὴ ἀπέδωσε ἐνδιαφέροντα ἀποτελέσματα σχετικὰ μὲ τὴ χλωρίδα τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ τῆς περιοχῆς τοῦ Κεντρικοῦ Κτηρίου, μιᾶς περιοχῆς τοῦ Ψηλορείτη ὑψομέτρου 1200 μ. Συγκεκριμένα ταυτίστηκαν 7 εἴδη δέντρων: δρῦς, πουρνάρι (ἀριά), ἀσφένταμος, ἀγριοκορομηλιά, τραχεία πεύκη, κέδρος (ἄρκευθος) καὶ φουντουκιά.

Σὲ πάμπολλες καὶ συνεχεῖς περιοδεῖες καταγράφηκαν καὶ χαρτογραφήθηκαν περισσότερα ἀπὸ 350 τοπωνύμια στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς Ζωμίνθου καὶ τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου, καθὼς ἐπίσης ποικίλοι δρόμοι (πίν. 129β), μικρὲς κοιλάδες, ἐκκλησίες (πίν. 129γ), ποικίλα κτίσματα (πίν. 130α-β, 131α), σπηλιάρια (πίν. 131β), διάφορες βραχοσκεπές (πίν. 132α), ὀρύγματα (πίν. 132β), πηγάδια (πίν. 133α) καὶ πηγές (πίν. 133β, 134). Δυστυχῶς ἐπισημάνθηκαν καὶ λαθρανα-

σκαφές. Στὶς περιοδεῖες αὐτὲς βεβαιώθηκε ἀπὸ σποραδικὰ ἐπιφανειακὰ κεραμικὰ εὑρήματα ἡ διαχρονικὴ ἀνθρώπινη παρουσία ἀπὸ τὴ μινωικὴ ἐποχὴ στὰ ἑλληνικὰ καὶ ἑλληνορωμαϊκὰ χρόνια, τὰ πρωτοβυζαντινά, τὴ δεύτερη βυζαντινὴ περίοδο καὶ τὴν Ἐνετοκρατία, μέχρι τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰ.

Ὅπως κάθε χρόνο ἔλαβαν καὶ φέτος χώρα στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς Ζωμίνθου οἱ διάφορες περιβαλλοντικὲς ἐργασίες, ὅπως ἡ συνέχιση τοῦ κλαδέματος τῶν θάμνων ὥστε νὰ ἀναπτυχθοῦν σὲ δέντρα καὶ τὸ μπόλιασμα ἄλλων, ἐνῶ ὁλοκληρώθηκε ἡ διαδικασία ἀνακήρυξης τοῦ αἰωνόβιου κράταιγου (τρικοκιᾶ) τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου τῆς Ζωμίνθου σὲ Μνημεῖο τῆς Φύσης[14].

Ἀξιοσημείωτη ὑπῆρξε ἀκόμη ἡ χρήση τῆς σύγχρονης τεχνολογίας στὴν ἀνασκαφὴ τῆς Ἑταιρείας στὴ Ζώμινθο, ὄχι μόνο μὲ τὴν προετοιμασία τῆς ἐπίσημης ἱστοσελίδας τῆς ἀνασκαφῆς (www.zominthos.org) ἀλλὰ καὶ μὲ ἄλλους τρόπους, ὅπως ἡ προετοιμασία ψηφιακῆς ἀναπαράστασης τοῦ περιεχομένου τοῦ κεραμικοῦ ἐργαστηρίου καὶ ἡ ἐνημέρωση τῆς διεθνοῦς ἐπιστημονικῆς κοινότητας μέσω τῆς συμμετοχῆς τῆς ἀνασκαφῆς Ζωμίνθου ὡς μόνης ἑλληνικῆς ἀνασκαφῆς στὶς λεγόμενες interactive digs τῆς «ἱστοσελίδας τοῦ γνωστοῦ περιοδικοῦ Archaeology. Κυκλοφόρησε ἐπίσης μὲ ἔξοδα τοῦ Δήμου Ἀνωγείων ἐνημερωτικὸ φυλλάδιο γιὰ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς Ἑταιρείας.

Τέλος, μὲ ἔξοδα τοῦ Δήμου Ἀνωγείων καὶ μὲ τὴ συνεργασία τῶν ἁρμόδιων Ἐφορειῶν Ἀρχαιοτήτων κατασκευάστηκε φυλάκιο στὸ Ἰδαῖο Ἄντρο, ὅπου καὶ ἡ γνωστὴ ἀνασκαφὴ τῆς Ἑταιρείας, ἐπισκευάστηκε ἐκεῖ ἡ ἁμαξιτὴ ὁδός, κατασκευάστηκαν δύο ἐνημερωτικὲς πινακίδες καὶ ἔγιναν διάφορες ἄλλες ἐργασίες διαμόρφωσης τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου προκειμένου αὐτὸς νὰ καταστεῖ ἐπισκέψιμος.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ - ΕΦΗ ΣΑΠΟΥΝΑ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ

14. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, *ΠΑΕ* 2007, 97, πίν. 71β.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΣ ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΦΙΛΙΠΠΩΝ ΘΕΣΗ «ΝΤΙΚΙΛΙ ΤΑΣ»

Μὲ τὴ συμμετοχὴ τριάντα ἀρχαιολόγων καὶ τεχνικῶν[1] πραγματοποιήθηκε κατὰ τὸ 2009 ἀπὸ τὶς 6 Ἰουλίου ὣς τὶς 21 Αὐγούστου τοῦ 2009 ἡ πρώτη περίοδος μελέτης τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ὑλικοῦ τοῦ νέου ἑλληνογαλλικοῦ ἀνασκαφικοῦ προγράμματος στὸν προϊστορικὸ οἰκισμὸ τοῦ Ντικιλὶ Τὰς ποὺ εἶχε ἀρχίσει κατὰ τὸ 2008.

Οἱ ἔρευνες πεδίου συμπεριέλαβαν τὴ μελέτη τῶν ἀρχαιολογικῶν δεδομένων τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 2008, ποὺ εἶχε πραγματοποιηθεῖ σὲ τρεῖς ἀνασκαφικοὺς τομεῖς (2, 3 καὶ 7), στοὺς ὁποίους εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ κατάλοιπα Νεώτερης Νεολιθικῆς καὶ Πρώιμης Ἐποχῆς Χαλκοῦ (Τομεῖς 2 καὶ 6), καθὼς καὶ Ὕστερης Ἐποχῆς Χαλκοῦ καὶ Ἱστορικῶν Χρόνων (Τομέας 7).

Στοὺς παραπάνω τομεῖς οἱ ἀνασκαφικὲς ἔρευνες εἶχαν φέρει στὸ φῶς διάφορων κατηγοριῶν ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα: Κατάλοιπα ἀρχιτεκτονικῶν κατασκευῶν καὶ δαπέδων, θραύσματα ἀγγείων, ἐργαλεῖα, εἰδώλια, καθὼς καὶ μεγάλες ποσότητες παλαιοβοτανολογικῶν καὶ παλαιοζωολογικῶν εὑρημάτων.

---

1. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ὑπεύθυνους τοῦ προγράμματος στὴν ὁμάδα τοῦ 2009 πῆραν μέρος: Marion Bernard, Francine Blondé, Ἀθηνᾶ Βολέτη, Frédéric Bourguignon, Philippe Collet, Roxana Doscan, Nicolas Doutau, Sylvie Elies, Χριστίνα Εὐαγγελίου, Maud Goldscheider, Ἀγγελικὴ Καραθάνου, Μιχάλης Καραβελίδης, Γεωργία Κατσίτη, Μάρθα Κοκκίδου, Μιχάλης Λιχουνᾶς, Ἔλσα Νικολέττου, Cécile Oberweiller, Marylise Oneray, Ἄννα Παναγιώτου, Sandra Prevostdermarkar, Χαράλαμπος Ρωμανίδης, Εὐαγγελία Βλιώρα, Σταῦρος Ζαχαριάδης.

Σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις ἡ μελέτη προχώρησε παράλληλα μὲ τὴ μελέτη τοῦ ὑλικοῦ τῶν παλαιοτέρων ἀνασκαφῶν (ἀνασκαφὲς J. Deshayes - Δ. Θεοχάρη 1961-1975 καὶ Χ. Κουκούλη - R.Treuil 1986 -2001).

Ἡ μελέτη τῶν νέων ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων τῆς οἰκίας 1, τὰ ὁποῖα ἡ νέα ἀνασκαφικὴ ἔρευνα εἶχε ἀποκαλύψει στὸν τομέα 6, ἐπέβαλε συγκριτικὴ μελέτη καὶ τῶν σωζόμενων *in situ* κατασκευῶν τοῦ παλαιοῦ ἀνασκαφικοῦ τομέα VI, ἐφ' ὅσον ἡ οἰκία 1 ἀνήκει στὸ ἀρχιτεκτονικὸ σύνολο τῶν τεσσάρων οἰκιῶν (1-4) τοῦ τομέα VI, τὸ ὁποῖο ἐπικαλύπτεται ἀπὸ στρῶμα κατοίκησης Πρώιμης Ἐποχῆς Χαλκοῦ. Οἱ πληροφορίες τῶν ἀρχιτεκτονικῶν καταλοίπων τοῦ παλαιοῦ καὶ τοῦ νέου ἀνασκαφικοῦ τομέα ἀλληλοσυμπληρώθηκαν μὲ λεπτομερειακὲς μακροσκοπικὲς παρατηρήσεις στὸ ἀνασκαφικὸ πεδίο καὶ μὲ τὴ μικρογεωμορφολογικὴ μελέτη στὸ ἐργαστήριο μιᾶς σειρᾶς δειγμάτων ἀπὸ θραύσματα ἀρχιτεκτονικῶν κατασκευῶν. Πολλὲς διαφορὲς καὶ τεχνικοὶ νεωτερισμοὶ ἐπισημάνθηκαν στὴν τεχνικὴ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν κατασκευῶν, ἀφ' ἑνὸς ἀνάμεσα στὴ Νεώτερη Νεολιθικὴ Ι καὶ ΙΙ καὶ ἀφ' ἑτέρου ἀνάμεσα στὴ Νεολιθικὴ καὶ τὴν Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ: Ἐπιλεκτικὴ χρήση ὁρισμένων πρώτων ὑλῶν (πηλοῦ, ἄχυρου, λεπύρων), αὐξανόμενη χρήση θραυσμάτων κεραμικῆς στὴν κατασκευὴ τῶν ἑστιῶν, τόσο στὰ δάπεδα ὅσο καὶ στὶς θολωτὲς ὀροφές τους, ἐμφάνιση πηλοῦ ὡς συνεκτικοῦ ὑλικοῦ στὴν κατασκευὴ τῶν τοίχων.

Κατὰ τὴ μελέτη τῆς κεραμικῆς δόθηκε προτεραιότητα στὴ μελέτη τῶν ἀγγείων τοῦ τομέα 7, ἐπειδὴ ἐκεῖ ἡ ἀνασκαφὴ εἶχε ἐκεῖ ἀποκαλύψει σημαντικὴ σὲ ἔκταση καὶ σὲ πολλαπλότητα στρωματογραφικὴ συνέχεια. Ἐπάλληλα δάπεδα τῆς Ὕστερης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ εἶχαν ἐμφανισθεῖ κάτω ἀπὸ ἕνα στρῶμα Ἑλληνιστικῆς Ἐποχῆς, τὰ ὁποῖα καλύπτονταν ἀπὸ ἐπιχώσεις νεώτερων φάσεων χρήσης τοῦ χώρου, κατὰ τοὺς Ρωμαϊκούς, Βυζαντινοὺς καὶ Ὀθωμανικοὺς Χρόνους. Ἡ συστηματικὴ ἔρευνα συγκόλλησης καὶ συσχέτισης τῶν θραυσμάτων τῆς κεραμικῆς ἐπέτρεψε τὴν ἐπαλήθευση καὶ τὸν ἀκριβέστερο προσδιορισμὸ τῆς στρωματογραφικῆς διαδοχῆς τῶν ἐπάλληλων φάσεων κατοίκησης δίνοντας παράλληλα τὴ δυνατότητα νὰ συμπληρωθοῦν ὁρισμένα ἀγγεῖα τμηματικὰ ἢ στὸ σύνολό τους.

Σχετικὰ μὲ τὶς περιόδους κατοίκησης τοῦ λόφου κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους ὁ τομέας 7 ἔδωσε ἀρχαιολογικὸ ὑλικό, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἐπιβεβαιώθηκε ἡ κατοίκηση τοῦ λόφου ἀπὸ τὸν 7ο π.Χ. ὡς τὸν 7ο μ.Χ. αἰώνα καὶ ἐν συνεχείᾳ κατὰ τὸν 14ο καὶ 15ο μ.Χ. αἰώνα. Τὰ κατάλοιπα τοῦ 4ου-3ου π.Χ. αἰώνα διαπιστώθηκε

ὅτι προέρχονταν ὄχι ἀπὸ δάπεδο κατοίκησης, ἀλλὰ ἀπὸ στρῶμα καταστροφῆς. Κατὰ τὴ μελέτη τῆς κεραμικῆς τοῦ ἀνασκαφικοῦ τομέα 7 ἐντοπίσθηκε ἐπίσης καὶ ἀρχαιολογικὸ ὑλικὸ ρωμαϊκῆς περιόδου (2ος π.Χ. - 2ος μ.Χ. αἰ.) σὲ ἐπιφανειακὰ στρώματα καὶ σὲ δύο θέσεις, ὅπου εἶχαν διαπιστωθεῖ ἐργασίες καθαρισμοῦ καὶ ἰσοπέδωσης ἐπιχώσεων προγενέστερων φάσεων κατοίκησης. Τὸ ἀρχαιολογικὸ ὑλικὸ 3ου-7ου μ.Χ. αἰώνα βρέθηκε ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον σὲ ἐπιφανειακὰ στρώματα, χωρὶς ὡστόσο νὰ ἐντοπισθοῦν ἀκόμα ἀδιατάρακτα δάπεδα κατοίκησης αὐτῶν τῶν περιόδων.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἐμφανίζει ἡ διαπίστωση ὅτι ὥς τώρα ἀπὸ τὸν λόφο τοῦ Ντικιλί Τάς, ὅπως καὶ ἀπὸ τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τῆς περιοχῆς τῶν Φιλίππων, λείπουν ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα χρονολογούμενα στὴ χρονικὴ περίοδο 7ου-14ου μ.Χ. αἰώνα ἐποχή, ἡ ὁποία ἐμφανίζεται ὡς περίοδος παρακμῆς μετὰ τοὺς μεγάλους σεισμοὺς τοῦ 7ου π.Χ. καὶ τὶς βαρβαρικὲς ἐπιδρομὲς τοῦ 7ου καὶ 8ου μ.Χ. αἰώνα.

Ὅλα τὰ χρονολογούμενα στοὺς ἱστορικοὺς χρόνους κατάλοιπα ἐπικαλύπτουν καὶ σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις διακόπτουν στρώματα τῆς κατοίκησης τὴς Ὕστερης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ ποὺ χρονολογοῦνται πιθανὸν στὰ τέλη τῆς 2ης π.Χ. χιλιετίας (οἱ C14 χρονολογήσεις δὲν ἔχουν ἀκόμα ὁλοκληρωθεῖ). Τὸ τελευταῖο χρονολογικὰ στρῶμα αὐτῆς τῆς περιόδου ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ ἕνα λεπτὸ ὁμοιογενὲς στρῶμα, τὸ ὁποῖο ἀποτελοῦσε τὴν ὑποδομὴ τοῦ ἑπόμενου δαπέδου κατοίκησης. Στὸ ἀρχαιολογικὸ ὑλικὸ ποὺ περιεῖχε αὐτὸ τὸ στρῶμα βρέθηκαν πολλὰ θραύσματα ἀγγείων διακοσμημένων μὲ πλαστικὲς ταινίες μὲ ἐμπίεστη διακόσμηση. Οἱ ἐνδείξεις γιὰ τὴν παρουσία μυκηναϊκῆς κεραμικῆς στὸν οἰκισμὸ τοῦ Ντικιλὶ Τὰς κατὰ τὴν ΥΕΧ πολλαπλασιάσθηκαν μὲ τὴν ἀνεύρεση δύο ἀκόμη ὀστράκων μυκηναϊκῶν ἀγγείων, ποὺ θυμίζουν ἀντίστοιχα ἀπὸ τὸν οἰκισμὸ τῆς Ὕστερης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ στὸν Σιδηροδρομικὸ Σταθμὸ Ἀγγίστας καὶ πρέπει νὰ προέρχονται ἀπὸ τοπικὰ ἐργαστήρια[2].

Ἡ μελέτη τῶν λίθινων ἀντικειμένων ἔδωσε σημαντικὲς νέες πληροφορίες: Μία λεπίδα πυριτόλιθου ποὺ προέρχονταν ἀπὸ στρῶμα Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ φαίνεται ὅτι ἔχει χρησιμοποιηθεῖ γιὰ νὰ κόψει ἢ νὰ ἐπεξεργασθεῖ καλάμι,

2. Ch. Koukouli-Chrysanthaki, Late Bronze Age in Eastern Macedonia, *Thrakia Praehistorica, Supplementum Pulpudeva* 3, 1982, 246-247, pl. 20a.

ὑλικὸ τοῦ ὁποίου ἡ χρήση ὡς δομικοῦ ὑλικοῦ τεκμηριώνεται ἀπὸ ἀποτυπώματα καλαμιῶν στὰ πήλινα ἀρχιτεκτονικὰ θραύσματα. Μιὰ ἄλλη λεπίδα πυριτόλιθου τῆς Ὕστερης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ εἶναι πιθανὸν ὅτι εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ὡς ὑλικὸ τοῦ tribulum (δοκάνης). Εἶναι ἡ πρώτη ἀρχαιολογικὴ μαρτυρία αὐτοῦ τοῦ ἐργαλείου στὸν Αἰγαιακὸ κόσμο κατὰ τὴν Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ.

Συνεχίσθηκαν ἐπίσης καὶ ἐπεκτάθηκαν οἱ ἐργαστηριακὲς ἔρευνες ποὺ εἶχαν ἀρχίσει τὸ 2008, οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς ὁποῖες δὲν ἔχουν ἀκόμα ὁλοκληρωθεῖ.

Τὸ σύστημα τῆς βάσης δεδομένων συμπληρώθηκε καὶ ἐμπλουτίσθηκε ἰδιαίτερα μὲ μία νέα βάση DikCOR, ἡ ὁποία μᾶς ἐπέτρεψε νὰ ἀναλύσουμε μὲ μεγάλες λεπτομέρειες τὶς συγκολλήσεις –πραγματικὲς ἢ ἀναπαραστατικὲς– τῶν ἀγγείων, ὅπως καὶ τὶς μεταξὺ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν θραυσμάτων σχέσεις, καὶ νὰ τροφοδοτήσουμε ἀντίστοιχα καὶ τὶς ἄλλες βάσεις τοῦ ἠλεκτρονικοῦ συστήματος καταγραφῆς καὶ τεκμηρίωσης.

ΧΑΪΔΩ ΚΟΥΚΟΥΛΗ ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ et al.

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΚΡΩΤΗΡΙΟΥ ΘΗΡΑΣ

(Πίν. 135-142)

Γιὰ μία ἀκόμη χρονιὰ δὲν κατέστη δυνατὴ ἡ πρόσβασή μας γιὰ ἐργασίες στὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο ποὺ ἐκκρεμοῦν ἐξ αἰτίας τοῦ ἀτυχοῦς συμβάντος τοῦ Σεπτεμβρίου 2005. Ὡστόσο ἡ νέα μελέτη ἀντικατάστασης τοῦ στεγάστρου ποὺ ἐκπόνησε γιὰ λογαριασμὸ τῆς ἐργολήπτριας Κοινοπραξίας ὁ Βρετανικὸς οἶκος OVE ARUP ὁλοκληρώθηκε καὶ πέρασε ἀπὸ ὅλα τα προβλεπόμενα στάδια ἐλέγχου καὶ ἐγκρίσεων ἀπὸ τὶς ἁρμόδιες τεχνικὲς ὑπηρεσίες τοῦ ΥΠΠΟ προκειμένου νὰ ἀρχίσει ἡ ἐφαρμογή της κατὰ τὸ 2010. Ἀναγκαστικά, λοιπόν, οἱ ἐργασίες καὶ κατὰ τὸ 2009 περιορίστηκαν στὰ ἐργαστήρια τῆς ἀνασκαφῆς, ἀλλὰ καὶ ἐκεῖ, λόγω τῆς οἰκονομικῆς δυσπραγίας, ὑπῆρξαν μικρῆς σχετικὰ κλίμακας. Ἡ μείωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μέχρι τώρα χορηγῶν δὲν ἐπέτρεψαν τὴν πλήρη ἀνάπτυξη τῶν ἐργαστηρίων μὲ τὸ ἀπαραίτητο ἐξειδικευμένο προσωπικό. Μὲ ἐπιχορηγήσεις ἀπὸ τὸ ΥΠΠΟ, τὴν Ἐθνικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος καὶ τὸ Institute for Aegean Prehistory κατέστη δυνατὸ νὰ πραγματοποιηθοῦν κατὰ ἐργαστήρια οἱ ἀκόλουθες ἐργασίες:

Α. Ἐργαστήριο Τοιχογραφιῶν

Ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ ἐπίκουρου καθηγητῆ τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων Ἀ. Βλαχόπουλου καὶ μὲ ὑπεύθυνη ἐργαστηρίου τὴν συντηρήτρια Εὐ. Καλαμπούκη συνεχίστηκαν οἱ ἐργασίες κατὰ τὸ 2009[1]. Ἀπὸ τὸν ἀρχαιολόγο Β. Οἰκονόμου δημιουργήθηκε βάση δεδομένων, στὴν ὁποία καταχωρήθηκαν τὰ

1. Ἐργάστηκαν ἐπίσης ὁ ἀρχαιολόγος Β. Οἰκονόμου, οἱ συντηρητὲς Π. Ἀγγελίδης, Α. Ζῶκος, Α. Κρητικοῦ, Ν. Λυμπερόπουλος, Μ. Παπαπέτρου καὶ Ε. Χαμαουί, οἱ ζωγράφοι Μ. Κρίγκα καὶ Ν. Σεπετζόγλου καὶ ὁ φωτογράφος Δ. Σακατζῆς. Ἐπίσης ἀσκήθηκαν ἡ φοιτήτρια ἀρχαιολογίας Δ. Καρμίρη καὶ οἱ σπουδαστὲς συντήρησης ἀπὸ μὲν τὸ ΤΕΙ Ἀθήνας Α. Βεδενόγλου, Φ. Γιαννουλίδη, Κ. Δέδε, Ι. Ζάχου, Ε. Κοσμέτου καὶ Μ. Κυριακίδου, ἀπὸ δὲ τὴν Σχολὴ Πετρᾶ οἱ Ν. Γρηγοροπούλου, Φ. Κοντούλη, Θ. Μποζόρης, Π. Σταθοπούλου καὶ Μ. Παπαδόγκωνα.

καταγεγραμμένα σπαράγματα τῆς μεγάλης «τοιχογραφίας τοῦ δονακῶνος», μαζὶ μὲ τὶς φωτογραφίες, τὰ σχέδια καὶ τοὺς πιθανότερους ζωγραφικοὺς συνδυασμούς τους. Ἔτσι, ἡ βάση αὐτὴ θὰ βοηθήσει μελλοντικὰ στὴν εὐχερέστερη ἀναζήτηση ἐπαφῶν μεταξὺ αὐτῶν τῶν σπαραγμάτων. Τοιχογραφίες προερχόμενες ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὴν Ξεστὴ 3 ἀποτέλεσαν τὸ ἀντικείμενο ἀπασχόλησης τοῦ ἐργαστηρίου κατὰ τὸ 2009 ὡς ἑξῆς:

1. Ἡ μεγάλη σύνθεση τῶν Γαλάζιων (Μεγάλων) Σπειρῶν, τῆς ὁποίας ἡ ἀνασύσταση εἶχε ὁλοκληρωθεῖ κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος, ἀλλὰ εἶχε διακοπεῖ λόγω τοῦ αἰφνίδιου θανάτου τοῦ Ἰ. Μιχαηλίδη[2]. Κατὰ τὸ 2009 τοποθετήθηκε σὲ ἀλουμινένιο πλαίσιο καὶ τὸ δεύτερο τμῆμα τῆς τοιχογραφίας ὕψους 3.11 μ. καὶ πλάτους 2.58 μ. (πίν. 135α). Ἡ μεγάλη αὐτὴ τοιχογραφικὴ σύνθεση μετὰ τὴν ἀνασυγκρότησή της καταχωρήθηκε στὸν εἰδικὸ κατάλογο τοιχογραφιῶν μὲ ἀριθμὸ 803Α (ἀριστερὸ τμῆμα) καὶ 803Β (δεξιὸ τμῆμα). Μὲ βάση τὰ ἡμερολόγια τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τὴ διαρρύθμιση τῆς Ξεστῆς 3 ἐπιβεβαιώνεται ὅτι ἡ μεγάλη αὐτὴ σύνθεση κοσμοῦσε τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ δωματίου 3 στὸν δεύτερο ὄροφο. Ἀπὸ τὸ ἀποκατασταθὲν ὕψος τῆς τοιχογραφίας (3.05 μ.) συνάγεται ὅτι τὸ ὕψος τοῦ δευτέρου ὀρόφου ἦταν μεγαλύτερο τουλάχιστον κατὰ 0.25 μ. ἀπὸ ἐκεῖνο τοῦ πρώτου ὀρόφου, δεδομένου ὅτι τὸ ὕψος τῶν τοιχογραφιῶν σ' αὐτὸν δὲν ξεπερνοῦσε τὰ 2.80 μ.

2. Μετὰ ἀπὸ πολύμηνη ἀναζήτηση ἐπαφῶν καὶ τὴν ἔναρξη συναρμολόγησης τῶν κονιαμάτων διαπιστώθηκε ὅτι οἱ ἑνότητες μὲ ἀπεικόνιση γαλάζιων ἐπίσης σπειρῶν ἀλλὰ σὲ μικρότερη κλίμακα ἀνῆκαν σὲ δύο διαφορετικὲς ζωφόρους, Α1 καὶ Α2. Ἡ *Ζωφόρος Α1*, μήκους 4.80 μ καὶ ὕψους 0.70 μ., μὲ τὴ βοήθεια τοῦ ζωγράφου Ν. Σεπετζόγλου ἀνασυγκροτήθηκε καὶ τοποθετήθηκε σὲ μεταλλικὸ πλαίσιο διαστάσεων 5 μ. μήκους καὶ 0.80 μ. ὕψους (πίν. 135β-γ) καταχωρηθεῖσα στὸν εἰδικὸ κατάλογο μὲ τὸν ἀριθμὸ 804. Στὴ *Ζωφόρο Α2* ποὺ εἰκονίζει μονὴ σπείρα ἀνήκουν σπαράγματα λιγότερο καλὰ διατηρημένα καὶ μὲ ἐλάχιστες ἐπαφὲς μεταξύ τους. Μετὰ τὴ σχεδιαστικὴ ἀποκατάστασή της ἡ ζωφόρος ἀνασυγκροτήθηκε στὴν ἀμμοδόχο προκειμένου νὰ τοποθετηθεῖ σὲ μεταλλικὸ πλαίσιο (πίν. 136α).

2. *ΠΑΕ* 2008, 128.

3. Μονὴ εἶναι καὶ ἡ σπεῖρα μιᾶς ἀκόμη ζωφόρου, τῆς ὁποίας ἡ σχεδιαστικὴ ἀποκατάσταση βοήθησε στὴν ἀνασυγκρότησή της σὲ ἀμμοδόχο (πίν. 136β). Ἡ ζωφόρος αὐτὴ παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἀπὸ ἀρχιτεκτονικῆς ἀπόψεως δεδομένου ὅτι στὴν ἀνώτερη ζώνη ποὺ διακρίνεται ἀπὸ τὸ πορτοκαλὶ χρῶμα τῆς διατηρεῖ πολὺ καλὰ τὰ ἀποτυπώματα δοκῶν ὀροφῆς. Ἀποκατασταθεῖσα σὲ μῆκος 3.65 μ. καὶ ὕψος 0.63 μ. τοποθετήθηκε σὲ μεταλλικὸ πλαίσιο (πίν. 136γ) καὶ καταχωρήθηκε στὸν εἰδικὸ κατάλογο τοιχογραφιῶν μὲ ἀριθμὸ 805.

4. Μία ἀκόμη ζωφόρος (*Ζωφόρος Β*) μὲ διπλὴ σπεῖρα ὕψους 0.76 μ. ἀνασυγκροτήθηκε στὴν ἀμμοδόχο σὲ μῆκος 6 μ. (πίν. 136δ-ε). Μὲ τὴ ζωφόρο αὐτὴν σχεδιαστικὰ σχετίζονται ἑνότητες σπαραγμάτων, οἱ ὁποῖες, ἂν ὄντως συνανήκουν, τῆς προσδίδουν τὸ ὑπερβολικὸ μῆκος τῶν 13 περίπου μέτρων. Ὡστόσο, τὸ πλῆθος σπαραγμάτων ἀπὸ ζωφόρους μὲ θέμα τὴ σπεῖρα καθιστᾶ πιθανὴ τὴν ὕπαρξη καὶ ἄλλων ζωφόρων, λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ἀνεστάλη ἡ ἀποκατάστασή της σὲ φορητὸ πίνακα, μέχρις ὁλοκληρώσεως τῆς σχετικῆς μελέτης.

Ὅλες οἱ ἀνωτέρω ζωφόροι μὲ σπεῖρες προέρχονται ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τῆς Ξεστῆς 3 καὶ φαίνεται ὅτι κοσμοῦσαν τὶς στενὲς ἐπιφάνειες τοίχων ἐπάνω ἀπὸ τὰ ὑφιστάμενα ἐκεῖ πολύθυρα, ἐνδεχομένως δὲ καὶ πολυπαράθυρα.

5. Ἀπὸ τὸν χῶρο τοῦ δευτέρου ὀρόφου τῆς Ξεστῆς 3 ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸ Δωμάτιο 4 τῶν κατώτερων ὀρόφων προέρχεται ἡ σύνθεση τῶν «Κόκκινων Σπειρῶν» σὲ καρδιόσχημη διάταξη. Πρόκειται γιὰ σύνθεση μεγάλων διαστάσεων καὶ σὲ μεγάλο ἀριθμὸ θραυσμάτων, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶχαν συντηρηθεῖ καὶ ὀργανωθεῖ σὲ ὁμάδες κατὰ τὰ προηγούμενα χρόνια. Διαπιστώθηκε ὅτι ἀνήκουν σὲ δύο ἑνότητες ποὺ ἀντιστοιχοῦν σὲ δύο διαφορετικοὺς τοίχους. Ἡ μία ἑνότητα διασώζοντας τὰ ἀποτυπώματα ξύλινων στύλων στὰ πλευρικὰ ἄκρα της ἔχει μῆκος 1.63 μ. καὶ περιλαμβάνει μία μόνο σπεῖρα (πίν. 137α), ἐνῶ τὴ δεύτερη ἑνότητα συναπαρτίζουν τρεῖς πλήρεις σπεῖρες καὶ τὸ μῆκος της ἐκτιμᾶται σὲ πέντε περίπου μέτρα (πίν. 137β). Μὲ τὴν εὐκαιρία τοῦ διεπιστημονικοῦ προγράμματος ΓΡΙΦΟΣ (βλ. παρακάτω) πραγματοποιήθηκε τρισδιάστατη σάρωση 800 περίπου σπαραγμάτων προκειμένου νὰ ἀναζητηθοῦν ἠλεκτρονικὰ ἐπαφὲς μεταξύ τους.

6. Δύο μεγάλες συνθέσεις προερχόμενες ἀπὸ τὸν προθάλαμο τῆς Ξεστῆς 3 παριστάνουν σκηνὲς κυνηγιοῦ. Ἡ μία σύνθεση ποὺ εἶχε βρεθεῖ ἐν μέρει κατὰ χῶραν καλύπτοντας τὸν νότιο τοῖχο (ἀριστερὰ τῆς εἰσόδου) τοῦ προθαλάμου παριστάνει, σχεδὸν σὲ φυσικὴ κλίμακα, ἀνδρικὴ μορφὴ νὰ τιθασσεύει ταῦρο, ἐνῶ

στὸν ἀπέναντι (βόρειο) μὴ σωζόμενο πηλότοιχο ποὺ διαχώριζε τὸν προθάλαμο ἀπὸ τὸ Δωμάτιο 4 φαίνεται νὰ ἀντιστοιχεῖ ἡ σύνθεση μὲ παράσταση ἀνδρὸς νὰ συλλαμβάνει αἴγαγρο. Μετὰ τὴν στερέωση καὶ τὸν καθαρισμὸ τῶν κονιαμάτων ἄρχισε ἡ ἀναζήτηση ἐπαφῶν μεταξύ τους προκειμένου νὰ ἀνασυγκροτηθοῦν οἱ ἀντίστοιχες συνθέσεις (πίν. 138α). Κατὰ τὸν καθαρισμὸ τῆς τοιχογραφίας μὲ τὴ σύλληψη αἰγάγρου στὸ πρόσωπο τῆς ἀνδρικῆς μορφῆς, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι παριστάνεται ἐκ τοῦ πλαγίου, εἰκονίζονται δύο ὀφθαλμοὶ καὶ μάλιστα σὲ μικρὴ ἀπόσταση μεταξύ τους. Ἐλπίζεται ὅτι ἡ συνέχιση τῶν ἐργασιῶν καὶ τῆς ἔρευνας θὰ δώσει ἀπάντηση στὸ αἴνιγμα.

Β. Ἐργαστήριο Κεραμικῆς

Μὲ ὑπεύθυνη ἀρχαιολόγο τὴν Δρα Εἰρήνη Νικολακοπούλου καὶ ἐπὶ κεφαλῆς συντηρητὴ τὸν Παν. Βλάχο[3] ἐκτελέστηκαν ἐργασίες ποὺ ἀφοροῦσαν σὲ ἔλεγχο παλαιότερα συντηρημένων ἀγγείων, γιὰ τὰ ὁποῖα ἐλήφθησαν μέτρα περαιτέρω προστασίας. Ἐπίσης προχώρησε ἡ διαλογὴ καὶ ἐπεξεργασία τῶν ὀστράκων ἀπὸ τὸ Συγκρότημα Δ (πίν. 138γ).

Γ. Ἐργαστήριο Λιθίνων

1. Μὲ τὴν ἐποπτεία τῆς Ἀρχαιολόγου Δρος Α. Δεβετζῆ ὁλοκληρώθηκε ἡ μελέτη τῶν λίθινων ἐργαλείων ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Οἰκία, στὰ ὁποῖα διασώζονται κατάλοιπα χρωστικῶν καὶ ἄλλων ἀνόργανων οὐσιῶν, προκειμένου νὰ προχωρήσει ἡ τελικὴ δημοσίευσή τους. Ἀπὸ τὴν ἴδια σχεδιάστηκαν συνολικὰ 82 ἐργαλεῖα, τὰ ὁποῖα ἐπίσης ἐξετάστηκαν καὶ φωτογραφήθηκαν στὸ μικροσκόπιο. Ἀνάμεσα στὰ κατάλοιπα χρωστικῶν οὐσιῶν ἀπὸ ἐργαστηριακὲς ἀναλύσεις ἀναγνωρίστηκαν δύο διαφορετικῆς προελεύσεως ἐρυθρὰ χρώματα, ὤχρας (πίν. 139α) καὶ μολύβδου (πίν. 139β-γ).

2. Ἡ Καθηγήτρια τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλίας Α. Ἀγραφιώτη ἐπικουρούμενη ἀπὸ ὁμάδα φοιτητῶν της συνέχισε τὴν καταγραφή, μελέτη καὶ ταξινόμηση ἐργαλείων ἀπὸ ὀψιανὸ καὶ πυριτόλιθο ποὺ προῆλθαν ἀπὸ τὶς πρόσφατες ἀνασκαφὲς

3. Ἐργάστηκε ἐπίσης ὁ συντηρητὴς Βασ. Δημητρόπουλος.

στὰ φρέατα θεμελίωσης τῶν στύλων γιὰ τὸ νέο στέγαστρο τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου[4].

Δ. Ἐργαστήριο Μετάλλων

Κατὰ τὴν καθιερωμένη ἐτήσια ἀπασχόλησή της στὸ Ἀκρωτήρι καὶ συγκεκριμένα τὸν Αὔγουστο τοῦ 2009 ἡ συντηρήτρια μεταλλικῶν εὑρημάτων Ε. Παπαδήμα ἀφ' ἑνὸς προέβη σὲ ἔλεγχο τῆς συμπεριφορᾶς τῶν συντηρημένων παλαιότερα σκευῶν καὶ ἀφ' ἑτέρου στὴν συντήρηση νέων. Ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα ποὺ φυλάσσονται στὴν ἀποθήκη τῆς ἀνασκαφῆς, ἐκτὸς ἀπὸ διάφορα μικροαντικείμενα, ἐλέγχθηκαν ἐπίσης τὰ ὑπ' ἀριθμὸν καταλόγου 3425 (χύτρα), 3582 (συντεθλιμμένη ὑδρία), 5606 (ταψί), 8596 (κύαθος) καὶ 9214 (ὑδρία μὲ χόρτινη ἐπένδυση στὴ λαβή). Κατὰ τὸ ἴδιο διάστημα μεταφέρθηκαν ἀπὸ τὸ Μουσεῖο Προϊστορικῆς Θήρας στὸ ἐργαστήριο τῆς ἀνασκαφῆς τὸ μὲν ὑπ' ἀριθ. 1974.1 ταψὶ γιὰ ἔλεγχο συμπεριφορᾶς καὶ τὸ ὑπ' ἀριθ. 1974.4 τηγάνι γιὰ συντήρηση (πίν. 140α-β). Ἀμφότερα ἐπεστράφησαν στὸ μουσεῖο μετὰ τὸ πέρας τῶν ἐργασιῶν συντήρησης.

Ε. Ἐργαστήριο Ὀργανικῶν Ὑλῶν

1. Ἡ ὁμάδα μελέτης τοῦ ἀρχαιοζωολογικοῦ ὑλικοῦ μὲ ἐπὶ κεφαλῆς τὴν Δρα Κατ. Τρανταλίδου[5] συνέχισε τὴν καταγραφὴ ὀστῶν ἀπὸ θηλαστικὰ καὶ πτηνὰ ποὺ εἶχαν συλλεγεῖ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τῶν φρεάτων θεμελίωσης πεσσῶν τοῦ νέου στεγάστρου.

2. Προσκεκλημένη τοῦ Κέντρου Ἔρευνας καὶ Συντήρησης Ἀρχαιολογικοῦ Ὑφάσματος ἡ Ἰταλίδα εἰδικὴ συντηρήτρια Paola Cesari ἐπανῆλθε[6] στὸ Ἀκρωτήρι καὶ ὑπέδειξε τρόπους σωστῆς καὶ ἀσφαλοῦς φύλαξης τῶν 69 σπαραγμάτων λινοῦ ὑφάσματος ποὺ ἔχουν διασωθεῖ. Συγκεκριμένα μετέφερε ἀπὸ τὴν Ἰταλία

---

4. Βλ. *ΠΑΕ* 2008, 131.

5. Στὴν ὁμάδα συμμετεῖχαν ἡ μεταπτυχιακὴ φοιτήτρια στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Leiden Βασιλικὴ Ἀργίτη, ἡ πτυχιοῦχος ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Δέσποινα Μπούλιου καὶ ὁ Π. Κ. Τρίμμης, τελειόφοιτος τοῦ Α.Π.Θ.

6. *ΠΑΕ* 2008, 131.

καὶ προσέφερε στὴν ἀνασκαφὴ μικρὰ κουτιὰ (30×25×10 ἐκ. 15×25×10 ἐκ. ἀντίστοιχα) καὶ εἰδικῶς κατασκευασμένα ἀπὸ ὑλικὸ ἐλεύθερο ὀξέων. Στὸν πυθμένα κάθε κουτιοῦ τοποθετήθηκε βάση ἀπὸ χονδρὸ φύλλο (πάχους 5 ἐκ.) ἀδρανοῦς πολυεθυλενίου μέσης πυκνότητας (ethafoam) κατάλληλου γιὰ τὴν ἀπορρόφηση κραδασμῶν (πίν. 140γ). Σὲ κάθε βάση ἀνοίχτηκαν μικρὲς ὀρθογώνιες ἢ κυκλικὲς κοιλότητες διαστάσεων ἀνάλογων μὲ ἐκεῖνες τῶν σπαραγμάτων ὑφάσματος, ἐντός των ὁποίων τοποθετήθηκαν τὰ σπαράγματα. Γιὰ νὰ διευκολύνεται ἡ ἀσφαλὴς μετακίνηση ἀλλὰ καὶ ἡ κάλυψη κάθε σπαράγματος χρησιμοποιήθηκαν ταινίες ἀπὸ λεπτὸ ἰνῶδες ἀδρανὲς ὑλικὸ ἀποτελούμενο ἀπὸ βισκόζη (80%) καὶ πολυεστέρα (20%)[7].

ΣΤ. Μελέτη εὑρημάτων καὶ προετοιμασία γιὰ δημοσίευση

1. Κεραμική

Ἡ μελέτη τῆς ΥΚ Ι κεραμικῆς ἀπὸ τὸ Συγκρότημα Δ γιὰ δημοσίευση εἶχε ἀναληφθεῖ πρὸ εἰκοσαετίας χωρὶς νὰ ἔχει σημειωθεῖ πρόοδος[8]. Ὡς ἐκ τούτου τὸ ὑλικὸ ἀνατέθηκε ἐκ νέου[9], μὲ ἄμεσα θετικὰ ἀποτελέσματα. Συγκεκριμένα, κατὰ τὸ 2009 ἐπὶ συνόλου 2126 ἀγγείων μελετήθηκαν καὶ εἰσήχθησαν σὲ εἰδικὴ βάση δεδομένων τὰ 770. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἡ τυπολογικὴ ταξινόμηση τῶν ἀγγείων, ἡ προέλευσή τους, ἡ ἐπεξεργασία τῶν ἀνασκαφικῶν δεδομένων καὶ συνεπῶς ἡ ἑρμηνεία τοῦ κτηρίου καὶ ἡ διάγνωση τῆς λειτουργίας τῶν ἐπὶ μέρους διαμερισμάτων του καθίστανται εὐχερέστερες. Ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν μελετηθέντων ἀγγείων ἡ μέγιστη πλειονότητα (60%) ἀνήκουν σὲ ἀγγεῖα πόσεως (ποτήρια καὶ κύπελλα διαφόρων τύπων), ἕνα ποσοστὸ 11.4% ἀντιπροσωπεύει πρόχους, ἐνῶ στὸ ὑπόλοιπο 28.6% περιλαμβάνονται κάδοι, καρποδόχες, ρυτά, φιάλες καὶ τριποδικὲς χύτρες. Ὅσον ἀφορᾶ στὴν προέλευση αὐτῶν τῶν ἀγγείων τὸ 90%, εἶναι θηραϊκά, ἐνῶ ἕνα ποσοστὸ 5.7% ἔχουν ἠπειρωτικὴ προέλευση, 2.9% προέρχονται ἀπὸ ἄλλα νησιὰ τῶν Κυκλάδων καὶ μόλις τὸ 1.5% ἀποτελοῦν

7. Ἐκφράζουμε καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ τὶς θερμὲς εὐχαριστίες μας στὴν κ. Paola Cesari γιὰ τὴν πολύτιμη προσφορά της.

8. *ΠΑΕ* 2008, 130.

9. Εἰρ. Νικολακοπούλου καὶ Ἠρὼ Μαθιουδάκη.

εἰσαγωγὲς ἀπὸ τὴν Κρήτη (Κνωσό). Ἐλπίζεται ὅτι ἡ ὁλοκλήρωση τῆς μελέτης αὐτῆς κατὰ τὰ προσεχὴ ἔτη θὰ εἶναι ἀκόμη πιὸ διαφωτιστική.

2. Τοιχογραφίες

Οἱ τοιχογραφίες ἀπὸ τὸ Κτήριο Β εἶχαν ἀποτελέσει ἀντικείμενο μελέτης τῆς ἀρχαιολόγου Φρ. Γεώρμα, ἡ ὁποία καὶ ἐξεπόνησε εἰδικὴ διδακτορικὴ διατριβὴ μὲ ἐπιβλέποντα τὸν καθηγητὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων κ. Γ. Λῶλο[10]. Μετὰ τὴν ἔγκρισή της κατὰ τὸ 2009 ἡ διατριβὴ βρίσκεται στὸ στάδιο τῆς τελικῆς ἐπεξεργασίας γιὰ δημοσίευση.

3. Λίθινα ἀντικείμενα

Μετὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς μελέτης τῶν λίθινων ἐργαλείων τῆς Δυτικῆς Οἰκίας ἀπὸ τὴν Δρα Ἀ. Δεβετζῆ ἑτοιμάζεται εἰδικὸς τόμος γιὰ τὴ δημοσίευσή τους.

Ζ. Διεπιστημονικὲς Συνεργασίες

1. Ὁ ἐντοπισμὸς καταλοίπων χρωστικῶν καὶ ἄλλων ἀνόργανων οὐσιῶν στὴν ἐπιφάνεια ἐργασίας λίθινων ἐργαλείων[11] μᾶς ὁδήγησε στὴν πιὸ συστηματικὴ προσέγγιση τοῦ θέματος ἀπὸ εἰδικὴ διεπιστημονικὴ ὁμάδα ἐρευνητῶν[12]. Μὲ χορηγία τοῦ INSTAP ἡ ὁμάδα ξεκίνησε τὴν ἔρευνα ἀφ' ἑνὸς μὲ τὴν ἐξέταση τῶν ἐν λόγω ἐργαλείων μὲ φορητὸ μηχάνημα XRF καὶ ἀφ' ἑτέρου μὲ τὴν λήψη δειγμάτων ἀπὸ τὶς σχετικὲς οὐσίες γιὰ τὴν ἐργαστηριακὴ ἐπεξεργασία καὶ ταύτισή τους.

2. Ἡ συνεργασία τοῦ ἐργαστηρίου τοιχογραφιῶν μὲ τὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Princeton συνεχίστηκε καὶ κατὰ τὸ 2009 στὸ πρόγραμμα «ΓΡΙΦΟΣ» ποὺ ἀφορᾶ στὴν ἠλεκτρονικὴ ἀναζήτηση ἐπαφῶν ἀνάμεσα στὰ θραύσματα κονιαμάτων, ὥστε νὰ ἐπιταχύνεται ἡ ἀποκατάστασή τους. Ἡ δοκιμὴ ποὺ ἔγινε κυρίως μὲ

---

10. Βλ. *ΠΑΕ* 2008, 129.

11. Βλ. *ΠΑΕ* 2008, 130-131.

12. Στὴν ὁμάδα μετέχουν οἱ ἀρχαιολόγοι Ἀν. Δεβετζῆ καὶ Κ. Μπίρταχα, ἡ χημικὸς τοῦ ἐρευνητικοῦ Κέντρου Ὁρμύλια Σ. Σωτηροπούλου καὶ ὁ καθηγητὴς γεωλογίας τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης Β. Περδικάτσης.

τὴ σάρωση καὶ ἐπεξεργασία τῶν σπαραγμάτων ἀπὸ τὴ σύνθεση τῶν Κόκκινων Σπειρῶν (βλ. παραπάνω) εἶχε ἀρκετὰ ἐνθαρρυντικὰ ἀποτελέσματα (πίν. 141α-β)[13].

3. Σὲ συνεργασία μὲ τὸ Κέντρο Ἔρευνας καὶ Συντήρησης Ἀρχαιολογικοῦ Ὑφάσματος πραγματοποιήθηκε πείραμα ὕφανσης λινοῦ ὑφάσματος σὲ κάθετο ἀργαλειὸ (πίν. 141γ) προκειμένου νὰ ἐπιβεβαιωθεῖ ὁ τρόπος κατασκευῆς τῶν σπαραγμάτων ποὺ ἔχουμε στὴ διάθεσή μας[14].

Η. Ἐκπαιδευτικὰ σεμινάρια

Μὲ τὴν οἰκονομικὴ ὑποστήριξη τοῦ Προγράμματος Ἑλληνικῶν Σπουδῶν τοῦ Πανεπιστημίου Princeton (καθηγητὴς Δ. Γόντικας) πραγματοποιήθηκε μεταξὺ 6 καὶ 11 Ἰουλίου τοῦ 2009 στὰ πλαίσια τοῦ προγράμματος «ΓΡΙΦΟΣ» σεμινάριο μὲ τὴν συμμετοχὴ δέκα προπτυχιακῶν, μεταπτυχιακῶν καὶ διδακτορικῶν φοιτητῶν Ἀρχαιολογίας καὶ Ἠλεκτρονικῶν Ὑπολογιστήρων ἀπὸ ἑπτὰ Πανεπιστήμια (Ἑλλάδος, Εὐρώπης καὶ Ἀμερικῆς). Τὸ σεμινάριο ὀργάνωσαν καὶ συντόνισαν ἐπὶ τόπου καθηγητὲς τῶν πανεπιστημίων Princeton, University College London καὶ στελέχη τῆς Ἀνασκαφῆς (εἰκ. 142α-β).

ΧΡΙΣΤΟΣ Γ. ΝΤΟΥΜΑΣ

---

13. *ΠΑΕ* 2008, 128.

14. Στὸ πείραμα μετεῖχαν οἱ Γιούλη Σπαντιδάκη, Christophe Moulhérat καὶ Στέλλα Σπαντιδάκη.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΜΕΛΕΤΗΣ ΚΑΙ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ ΖΑΚΡΟΥ

(Πίν. 143-146)

Συνεχίσθηκαν καὶ κατὰ τὸ 2009, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ ὑπογραφομένου, οἱ ἐργασίες συντήρησης καὶ προκαταρκτικῆς μελέτης τοῦ ὑλικοῦ τῶν Ἀνασκαφῶν Ζάκρου, μὲ στόχο τὴν τελικὴ δημοσίευσή του. Σὲ αὐτές, ἔλαβαν μέρος οἱ ἀρχαιολόγοι Μ. Ζαμπανίνι, Μ. Ζωιτόπουλος, Β. Πετράκης, Α. Σαλίχου, Ε. Σουλιώτη, Μ. Τσιμπουκάκη, Α. Φραντζεσκάκης καὶ Γ. Χαρίτος, οἱ προπτυχιακοὶ φοιτητὲς ἀρχαιολογίας Α. Ἀποστολάκης, Γ. Γεωργακόπουλος, Α. Κανατσέλου, Σ. Κίσκηρα, Μ. Κυρίτση καὶ Ε. Οἰκονομάκη καὶ οἱ συντηρητὲς ἀρχαιοτήτων Κ. Νικάκης, Μ. Νικάκης καὶ Ε. Καρδαρᾶ. Τὶς ἀρχιτεκτονικὲς ἀποτυπώσεις στὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο ἀνέλαβαν καὶ ἐφέτος οἱ ἀρχιτέκτονες Ἀθ. καὶ Ἄγγ. Νακάσης. Ἡ Ὁμάδα Ὑποστήριξης Δημοσιεύσεων τοῦ Κέντρου Μελέτης τοῦ Institute for the Aegean Prehistory στὴν Ἀνατολικὴ Κρήτη προσέφερε γιὰ ἕνα ἀκόμα ἔτος τὴ βοήθειά της στὸ πρόγραμμα, ἰδιαίτερα στὴ σχεδίαση τῶν ἀποκατεστημένων ἀντικειμένων, ἐνῶ ἡ ἀρχαιολόγος Ε. Shank καὶ οἱ συνεργάτες της, ἐκ μέρους τοῦ ἴδιου ἱδρύματος, συνέχισαν τὶς ἐργασίες καταγραφῆς καὶ φωτογράφησης τῶν τοιχογραφιῶν ποὺ συντηροῦνται στὸ Ἐργαστήριο Συντήρησης Εὑρημάτων Ζάκρου στὸν Ἅγιο Νικόλαο. Οἱ ΚΓ΄ καὶ ΚΔ΄ Ἐφορεῖες Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων, ἡ Διεύθυνση τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἡρακλείου καὶ ἡ Βρετανικὴ σχολὴ τῶν Ἀθηνῶν ὑποστήριξαν διοικητικὰ τὸ ἔργο. Τέλος, οἰκονομικὴ ὑποστήριξη προσέφεραν τὸ Institute for the Aegean Prehistory (INSTAP), ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία τῶν Ἀθηνῶν, ὁ Εἰδικὸς Λογαριασμὸς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, μέσω τοῦ προγράμματος «Καποδίστριας», καὶ τὸ Ἵδρυμα Ψύχα, ποὺ διέθεσε εἰδικὴ πίστωση γιὰ τὴ συνέχιση τῆς συντήρησης τῶν χάλκινων εὑρημάτων. Πρὸς ὅλους τοὺς ἀνωτέρω ὀργανισμοὺς καὶ φορεῖς ἐκφράζονται ἀπὸ ἐδῶ θερμότατες εὐχαριστίες.

Α. Καταγραφὴ κεραμικοῦ ὑλικοῦ ἀπὸ τὸ ΥΜ Ι ἀνάκτορο

Στὸ Ἡράκλειο, μὲ τὴν ἐπίβλεψη τῆς ἀρχαιολόγου Μικέλας Ζαμπανίνι, συν-

εχίσθηκε ἡ καταγραφὴ κεραμικῶν ὁμάδων τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου 1966. Πιὸ συγκεκριμένα, τὸ ὑλικὸ ποὺ μελετήθηκε (36 συνολικὰ ὁμάδες), προέρχεται καὶ ἀπὸ τὸν Νότιο Ἐργαστηριακὸ Τομέα, καὶ ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴ Πτέρυγα τοῦ ΥΜ Ι ἀνακτόρου.

Ἕνας σχετικὰ μικρὸς ἀριθμὸς ὁμάδων ποὺ καταγράφηκαν ἐφέτος συμπληρώνει τὴν εἰκόνα γιὰ τὸ περιεχόμενο τῆς ἐπίχωσης τῶν δωματίων XLIV, XLV, XLVα, XLVII καὶ XLVIII τοῦ Νότιου Τομέα. Ἡ κεραμικὴ τῶν ὁμάδων αὐτῶν εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον χρηστικὴ καὶ ἀντιπροσωπεύει μεγάλη ποικιλία σχημάτων. Ὡς πρὸς τὴ χρονολόγησή της παρουσιάζεται σχετικὰ ὁμοιογενής, ἀφοῦ φαίνεται νὰ ἀνήκει κατὰ τὸ πλεῖστον στὴν ΥΜ ΙΒ περίοδο. Ἐντύπωση προκαλοῦν, πάντως, τὰ σχετικὰ μικρὰ ποσοστά (ποὺ δὲν ξεπερνοῦν τὸ 5% τοῦ συνόλου) τῶν διακοσμημένων ὀστράκων (πίν. 143α).

Οἱ ὁμάδες ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὰ δωμάτια XLIV καὶ XLV περιλαμβάνουν θραύσματα ἀγγείων πόσης κυρίως, μὲ τὸν κύαθο νὰ ἐπικρατεῖ ἀριθμητικὰ τοῦ κοινοῦ ἄωτου κωνικοῦ κυπέλλου. Ἄλλα σχήματα ποὺ ἀντιπροσωπεύονται εἶναι ὁ σκύφος καὶ ἡ ἡθμοπυξίδα, ἐνῶ σὲ μικρὰ ποσοστὰ ἐμφανίζονται τὰ χρηστικὰ ἀγγεῖα μέσου μεγέθους καὶ τὰ πιθοειδῆ. Τὸ γειτονικὸ δωμάτιο XLVα παρουσιάζει κεραμικὲς ὁμάδες μὲ ἀνάλογα χαρακτηριστικά: καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ κυριαρχοῦν τὰ ἀγγεῖα πόσης, ἐνῶ ἕνα αἰσθητὰ μικρότερο ποσοστὸ ἀντιπροσωπεύουν τὰ χρηστικὰ ἀγγεῖα μέσου μεγέθους. Ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα διακοσμημένα ὄστρακα, σημειώνεται θραῦσμα ἀπὸ τὸν ὦμο κλειστοῦ ἀγγείου μὲ φυτικὸ θέμα ἀποδοσμένο στὴν dark on light τεχνοτροπία. Ἐκτὸς ἀπὸ θραύσματα πήλινων ἀγγείων, καταγράφηκαν ἀπὸ τὸν ἴδιο χῶρο τμήματα ἀπὸ ἀσβεστοκονιάματα, κομμάτια χαλικασβέστου δαπέδου, ὀστὰ ζώων καὶ τμῆμα πήλινου ἀγωγοῦ διατομῆς ἀνάστροφου Π. Ἄξια ἰδιαίτερης ἀναφορᾶς εἶναι δεκαπέντε (15) συνανήκοντα θραύσματα ἀπὸ ἀνάγλυφη σπεῖρα ἀπὸ κονίαμα, ποὺ προέρχεται πιθανῶς ἀπὸ τοιχογραφικὸ διάζωμα ἀνάλογο μὲ ἐκεῖνο ποὺ κοσμοῦσε τοὺς τοίχους τῆς Αἴθουσας Συμποσίων στὴ Δυτικὴ Πτέρυγα τοῦ ἀνακτόρου (πίν. 143β).

Οἱ ὁμάδες ποὺ ἀντιπροσωπεύουν τὸν χῶρο XLVII προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀνώτερη ἐπίχωση τοῦ δωματίου. Καὶ στὴν περίπτωση αὐτή, τὰ ἀγγεῖα πόσης ἐμφανίζονται σὲ ποσοστὸ ποὺ ξεπερνᾶ τὸ 60%, μόνο ὅμως τὸ 10% τοῦ συνόλου τῶν ὀστράκων φέρουν κάποια διακόσμηση. Χαρακτηριστικὴ τῆς ΥΜ ΙΒ περιόδου εἶναι ὁμάδα θραυσμάτων ποὺ ἀνήκουν πιθανῶς σὲ ὑψηλὸ ἀλάβαστρο, διακοσμημένο μὲ θέματα, τόσο τοῦ «θαλασσίου» ὅσο καὶ τοῦ «φυτικοῦ» ρυθμοῦ (πίν. 143α).

Ἀνάλογα χαρακτηριστικὰ ἐμφανίζει καὶ ἡ μοναδικὴ ὁμάδα, ποὺ καταγράφηκε, ἀπὸ τὸν χῶρο XLVIII. Καὶ ἐδῶ, τὰ λεπτότεχνα διακοσμημένα ἀγγεῖα δὲν ξεπερνοῦν τὸ 7% τοῦ συνόλου. Ἄξιο ἰδιαίτερης ἀναφορᾶς εἶναι ὄστρακο ποὺ σώζει διακόσμηση ἀποτελούμενη ἀπὸ λεπτὰ σχεδιασμένο πάπυρο καὶ πλέγμα σπειρῶν, πάνω στὶς περιελίξεις τῶν ὁποίων διακρίνονται ἐπίθετες λευκὲς στιγμές (πίν. 143α).

Οἱ ὁμάδες ποὺ προέρχονται ἀπὸ τοὺς χώρους LX, LVIII, LIX, LXIII, LXV, LXII καὶ LXXI τῆς Ἀνατολικῆς πτέρυγας τοῦ ἀνακτόρου παρουσιάζουν ἀνάλογα χαρακτηριστικὰ μὲ ἐκεῖνες τοῦ Νότιου Τομέα. Διακοσμημένη κεραμικὴ ἐμφανίζεται σὲ χαμηλὰ ποσοστὰ ἐπὶ τοῦ συνόλου τῶν ὀστράκων, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι, καὶ στὴν περίπτωση αὐτή, τὰ ἀγγεῖα πόσης ἐπικρατοῦν ἀριθμητικά. Γιὰ τὴν κεραμικὴ ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐπίχωση ποὺ κάλυπτε τή «Δεξαμενὴ Καθαρμῶν» (LVIII), δύο στοιχεῖα μπορεῖ νὰ ἔχουν κάποια ἰδιαίτερη σημασία: ὅτι τὸ ποσοστὸ τῶν ὀστράκων μὲ ἴχνη καύσης φτάνει τὸ 7.9% (χωρὶς νὰ περιλαμβάνει θραύσματα μαγειρικῶν σκευῶν) καὶ ὅτι ἡ ἀναλογία τῶν διακοσμημένων ὀστράκων ποὺ ἀνήκουν σὲ προηγούμενες τῆς ΥΜ ΙΒ φάσεις εἶναι ἰδιαίτερα ὑψηλό. Ἡ τελευταία παρατήρηση, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸν μεγάλο ἀριθμὸ τῶν ἀποσπασματικὰ σωζόμενων ἀγγείων ποὺ ἀντιπροσωπεύονται στὶς ὁμάδες αὐτές, ὁδηγοῦν στὸ ἐνδιαφέρον συμπέρασμα ὅτι ἡ Δεξαμενὴ Καθαρμῶν εἶχε ἤδη ἐπιχωσθεῖ ὅταν συνέβη ἡ τελικὴ καταστροφὴ τοῦ ἀνακτορικοῦ συγκροτήματος.

Ἀνάλογη εἶναι ἡ εἰκόνα ποὺ παρουσιάζουν οἱ ὁμάδες ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸν προθάλαμο τῆς Δεξαμενῆς Καθαρμῶν (LIX). Ἐνδιαφέρον ἀνάμεσα στὰ ὄστρακα παρουσιάζει τμῆμα ἀπὸ δισκοειδές «πῶμα», εἶδος κινητοῦ ἐσωτερικοῦ διαφράγματος, μὲ μεγάλο κυκλικὸ κεντρικὸ ἄνοιγμα καὶ ἐρυθρὴ διακόσμηση ἀνθέων σὲ συστάδες.

Οἱ ὁμάδες ἀπὸ τὴν αἴθουσα τῆς κυκλικῆς δεξαμενῆς (LXII) ἐμφανίζουν δύο ἀξιοσημείωτα χαρακτηριστικά: ἀφενός, τὰ θραύσματα ποὺ φέρουν διακόσμηση ἢ ἐπίχρισμα ἀντιπροσωπεύονται σὲ ἐξαιρετικὰ χαμηλὰ ποσοστὰ καί, ἀφετέρου, τὸ ποσοστὸ τῶν ἀγγείων πόσης παρουσιάζεται ἐπίσης χαμηλό. Ἐκτὸς ἀπὸ ὄστρακα, οἱ ὁμάδες ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τῆς δεξαμενῆς περιελάμβαναν ὀστὰ ζώων, θραύσματα λευκοῦ ἀσβεστοκονιάματος, πιθανότατα ἀπὸ τὴ στεγανοποίηση τῶν τοιχωμάτων τῆς κατασκευῆς, καὶ τρεῖς, τμηματικὰ σωζόμενους, πήλινους ἀγωγοὺς διατομῆς ἀνάστροφου Π.

Τὸν θάλαμο τῆς πηγῆς τοῦ ὕδατος (LXXI) ἀντιπροσωπεύει ἕνα μικρὸ σύνολο κεραμικῆς, προερχόμενο ἀπὸ τὴν ἀνώτερη ἐπίχωση τοῦ χώρου. Ὅπως καὶ

στὴν παρακείμενη αἴθουσα τῆς δεξαμενῆς, ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀγγείων πόσης εἶναι σαφῶς χαμηλότερος σὲ σχέση μὲ τῶν ἄλλων μελετημένων συνόλων, κάτι ποὺ ἀσφαλῶς ὀφείλεται στὴ λειτουργία τοῦ χώρου. Τὴν πλακόστρωτη αὐλή (LXIII) ἀντιπροσωπεύει μόνο μία ὁμάδα, προερχόμενη ἀπὸ τὴν ἐπιφανειακὴ ἐπίχωση καὶ ἀποτελούμενη ἀπὸ τρία ἀγγεῖα, χρονολογούμενα στὴν ΥΜ ΙΒ περίοδο. Τέλος, ἀπὸ τὸν λοξὸ διάδρομο LXV καταγράφηκε μικρὴ ὁμάδα, προερχόμενη ἐπίσης ἀπὸ τὴν ἐπιφανειακὴ ἐπίχωση, ἀπὸ τὴν ὁποία διακρίνεται θραῦσμα ἀπὸ τὸ ἐξέχον, ἄνω πεπλατυσμένο, χεῖλος καὶ τὸν ὑψηλὸ κυλινδρικὸ λαιμὸ πιθαμφορέα, ποὺ κοσμεῖται ἐξωτερικὰ μὲ σύστημα (τριῶν) πλατιῶν, περιφερικῶν, κυματοειδῶν ταινιῶν.

Β. Καταγραφὴ καὶ μελέτη εὑρημάτων στὴ Ζάκρο

Στὴ Ζάκρο, συνεχίσθηκαν οἱ ἐργασίες καταγραφῆς, σχεδίασης καὶ προκαταρκτικῆς μελέτης κεραμικοῦ ὑλικοῦ τῶν δέκα τελευταίων ἐτῶν τῆς ἀνασκαφῆς, ποὺ βρίσκονται στὴν ἀποθήκη τοῦ Ἀνασκαφικοῦ Οἰκίσκου. Καταγράφηκαν συνολικὰ τριάντα πέντε (35) ὁμάδες κεραμικῆς, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὰ τεχνητά «Ἄνδηρα τῆς πλαγιᾶς τοῦ Λόφου τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου» καὶ τὴν Οἰκία Α καὶ τὸ Κτήριο Δυτικὰ τῆς Οἰκίας Α τοῦ Τομέα Hogarth (στὸν ΒΔ λόφο), ἀντίστοιχα.

Οἱ ὁμάδες ἀπὸ τὰ Ἄνδηρα τοῦ Λόφου τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου ποὺ μελετήθηκαν ἐφέτος περιελάμβαναν, σὲ ἀρκετὰ ὑψηλὰ ποσοστά, θραύσματα ἀγγείων καὶ σκευῶν τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, γεγονὸς ποὺ ἐπιβεβαιώνει τὴν ἀναμόχλευση τῶν μινωικῶν ἐπιχώσεων κατὰ τὴ συγκεκριμένη περίοδο. Μικρότερη διατάραξη φαίνεται ὅτι ὑπέφερε τὸ ἀνώτερο τῶν τριῶν ἀνδήρων, ὅπως βεβαιώνουν μερικὲς ὁμάδες ποὺ περιλαμβάνουν, σχεδὸν ἀποκλειστικά, καλῆς ποιότητας θραυσμένη κεραμικὴ τῶν ΥΜ ΙΑ καὶ ΥΜ ΙΒ περιόδων (πίν. 144α).

Καλῆς ποιότητας κεραμικὴ τῆς ΥΜΙ καὶ τῆς Μεσομινωικῆς περιόδου ἀντίστοιχα περιελάμβαναν καὶ οἱ ὁμάδες ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὰ διαμερίσματα τοῦ Κτηρίου Δυτικὰ τῆς Οἰκίας Α καὶ τὰ δωμάτια τοῦ Ἄνω Ἀνδήρου τῆς Οἰκίας Α τοῦ Τομέα Hogarth. Εἰδικὰ οἱ ὁμάδες τοῦ βαθιοῦ ΝΔ δωματίου τοῦ ὡς ἄνω ἀνδήρου διέσωσαν τμήματα παλαιοανακτορικῶν ἀγγείων πόσης, διακοσμημένων ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ μὲ καταλοιβάδες ἢ σκοτεινόχρωμα ἐπιχρίσματα (πίν. 144β).

Γ. Συντήρηση εὑρημάτων

Σημαντικὴ πρόοδο σημείωσαν καὶ οἱ ἐργασίες συντήρησης καὶ ἀποκατάστασης εὑρημάτων τῶν ἀνασκαφῶν, στὸ Ἐργαστήριο Συντήρησης Εὑρημάτων Ζάκρου, στὸν Ἅγιο Νικόλαο. Κατὰ τὴν ἐφετινὴ περίοδο, ὁλοκληρώθηκε ἡ συντήρηση τῶν εὑρημάτων τοῦ ἀνασκαφικοῦ ἔτους 1980. Τὰ ἀντικείμενα ποὺ συντηρήθηκαν, κυρίως κεραμικά, προέρχονται ἀπὸ τὰ Κτήρια Α, Β καὶ Δ τοῦ Τομέα Hogarth, τὸ Ἀκραῖο Ἀνατολικὸ Σπίτι Βόρεια τοῦ Δρόμου τοῦ Λιμανιοῦ καὶ τὸ Ἀκραῖο Ἀνατολικὸ Σπίτι Νότια τοῦ Δρόμου τοῦ Λιμανιοῦ. Ἀποκαταστάθηκαν περισσότερα ἀπὸ ἑξήντα (60) πήλινα ἀγγεῖα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ξεχωρίζουν ἡμισφαιρικὸ κυάθιο μὲ ζώνη λεπτότεχνων σπειρῶν (πίν. 145α), παλαιοανακτορικὸς κυλινδρικὸς μόνωτος κύαθος μὲ διακόσμηση συστημάτων λευκῶν κρεμαστῶν τόξων σὲ μελανὸ ἐπίχρισμα, γεφυρόστομη πρόχους μὲ ζώνη λεπτότεχνων σπειρῶν, μόνωτος κυαθίσκος μὲ διακόσμηση ἐρυθρῆς ὀφιοειδοῦς ταινίας, γιγάντιο ἄωτο κωνικὸ κύπελλο, μεγάλος ἄωτος ἡμισφαιρικὸς κύαθος μὲ καστανὸ ἐπίχρισμα, τέσσερα (4) λοπάδια μὲ ἐπιπεδούμενα χείλη, πρόχους μὲ βοηθητική, πλάγια, ραβδοειδὴ λαβή, ὑψηλὴ δίωτη στάμνος, μεγάλο δίωτο, καδόσχημο, προχυτικὸ ἀγγεῖο (πίν. 145β), τριποδικὴ χύτρα, χυτρίσκη μὲ κάθετη λαβή, τριποδικὸς μαγειρικὸς δίσκος καὶ μεγάλη τριποδικὴ χύτρα μὲ τρεῖς λαβὲς καὶ γλωσσοειδὴ σύμφυτα ἐξάρματα κάτω ἀπὸ αὐτές (πίν. 146α). Ἀξιοσημείωτα ἀντικείμενα ποὺ ἐντοπίσθηκαν καὶ καταγράφηκαν κατὰ τὶς ἐργασίες συντήρησης τῆς κεραμικῆς εἶναι, ἐπίσης, ὄστρακο ποὺ σώζει παράσταση ἐρωδιῶν, σχεδιασμένων κατ' ἐναλλαγὴ σὲ ἐρυθρὸ καὶ λευκὸ χρῶμα πάνω σὲ μελανὸ ἐπίχρισμα καὶ λαβὴ μὲ κυκλικὸ σφράγισμα μὲ παράσταση αἰγάγρου σὲ ἱπτάμενο καλπασμὸ καὶ δεύτερης δυσδιάκριτης μορφῆς, ποὺ πιθανῶς ἀνήκει σὲ ἕνα ἀκόμα τετράποδο ζῶο.

Μὲ εἰδικὴ ἐπιχορήγηση τοῦ Ἱδρύματος Ψύχα, συνεχίσθηκε καὶ ἐφέτος ἡ συντήρηση εὑρημάτων ἀπὸ χαλκό, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο καὶ τὸ μινωικὸ οἰκισμό. Συντηρήθηκαν μικρὰ χάλκινα ἐργαλεῖα, μεταξὺ τῶν ὁποίων δύο σμίλες, ἕνα μαχαίρι καὶ ἕνα τρυπάνι, ἐνῶ ὁλοκληρώθηκε ἡ συντήρηση διπλωμένου χάλκινου ὀδοντωτοῦ πριονιοῦ μὲ δύο λαβὲς (πίν. 146β) καὶ μιᾶς συντεθλιμμένης χάλκινης πρόχου, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ Κτήριο τῶν Κογχῶν. Ἐπίσης, προχώρησε σημαντικὰ ἡ συντήρηση ἑνὸς ἀκόμα χάλκινου πριονιοῦ ἀπὸ τὸ Ἀνάκτορο, ποὺ εἶναι ἀπὸ τὰ μακρύτερα τοῦ μινωικοῦ κόσμου.

Τέλος, πρόοδο σημείωσαν καὶ οἱ ἐργασίες συντήρησης καὶ ἀποκατάστασης ζεύγους εὐμεγέθων κεράτων καθοσίωσης ἀπὸ τὸ Ἀνάκτορο, ποὺ εἶχαν περίβλημα ἀπὸ κονίαμα καὶ πυρήνα, πιθανῶς, ἀπὸ ὀπτὸ πηλό.

Δ. Ἀρχιτεκτονικὲς ἀποτυπώσεις

Στὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο τῆς Ζάκρου, οἱ ἀρχιτέκτονες Ἀθ. καὶ Ἄγγ. Νακάσης, μὲ τὴ βοήθεια σπουδαστῶν τῆς Σχολῆς Συντήρησης τῶν ΤΕΙ Ἀθήνας, ὁλοκλήρωσαν τὴ σχεδίαση κατόψεων καὶ τομῶν τοῦ μεγάλου Κτηρίου ἢ τοῦ ΒΔ λόφου, σὲ κλίμακα 1:50.

Ε. Ταξινόμηση, ἀπογραφὴ καὶ φωτογράφηση ὑλικοῦ στὸ Ἐργαστήριο Συντήρησης Εὑρημάτων Ζάκρου

Στὸ Ἐργαστήριο Συντήρησης Εὑρημάτων Ζάκρου, οἱ ἀρχαιολόγοι Μ. Ζαμπανίνι καὶ Μ. Τσιμπουκάκη ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν ἀναταξινόμηση καὶ ἠλεκτρονικὴ ἀπογραφὴ ὅλων τῶν εὑρημάτων, ποὺ ἦταν τοποθετημένα σὲ ξύλινους δίσκους καὶ χάρτινα κιβώτια, πρὶν ἀπὸ τὴ μεταφορά τους στὸν ἐν λόγω χῶρο ἀπὸ τὰ μουσεῖα Ἡρακλείου καὶ Σητείας. Τέλος, ὁ ἀρχαιολόγος Μ. Ζωιτόπουλος φωτογράφησε ψηφιακὰ περισσότερα ἀπὸ διακόσια ὑπὸ ἐπεξεργασία ἀντικείμενα, ποὺ παραμένουν προσωρινὰ στὸ Ἐργαστήριο Συντήρησης.

ΛΕΥΤΕΡΗΣ ΠΛΑΤΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ*

Ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις τοῦ 2009 μνημονεύω πρῶτα τὸν τόμο τοῦ *Ἔργου* 2008 ποὺ παραλάβατε πέρυσι κατὰ τὴν ἐτήσια ἔκθεση τοῦ Ἔργου μας.

Τοῦ *Μέντορος* ποὺ συμπλήρωσε τὸ 2009 τὰ 22 του χρόνια ἐκδόθηκαν τέσσερα τεύχη. Σὲ αὐτὰ δημοσιεύτηκαν, πλὴν πολλῶν καὶ ἀξιολόγων ἄλλων κειμένων, ἡ πληρέστερη ἕως τώρα βιογραφία καὶ ἐργογραφία τοῦ Χρήστου Τσούντα καὶ σημαντικὲς ἀρχαιοδιφικὲς μελέτες: γιὰ τὸν λησμονημένο λόγιο Γεώργιο Παγίδα καὶ γιὰ τὴν ἐκλογὴ τοῦ Τσούντα στὸ Πανεπιστήμιο.

Ἡ σειρὰ τῆς «Βιβλιοθήκης» πλουτίστηκε μὲ πέντε νέα βιβλία. Τὸ πρῶτο εἶναι ἡ μονογραφία τῆς κυρίας Ἔφης Σαπουνᾶ Σακελλαράκη, Ἐφόρου τῶν Ἀρχαιοτήτων ἐ.τ. μὲ τίτλο *Σύμπλεγμα Ἡρακλῆ μὲ λέοντα ἀπὸ τοὺς Ὠρεοὺς Ἱστιαίας* καὶ ὑπότιτλο «Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς ἀρχαϊκῆς πλαστικῆς τῆς Εὐβοίας» (ΒΑΕ ἀρ. 260).

Ἡ κυρία Σακελλαράκη δημοσιεύει διεξοδικὰ ἕνα γλυπτὸ σύμπλεγμα τοῦ Ἡρακλῆ ποὺ παλεύει μὲ τὸ λιοντάρι τῆς Νεμέας. Τὸ χρονολογεῖ στὸ δεύτερο τέταρτο τοῦ 6ου π.Χ. αἰώνα καὶ τὸ θεωρεῖ ἔργο γλύπτη ἀπὸ τὴ Νάξο.

Τὸ γλυπτὸ βρέθηκε τὸ 1992 σὲ χωράφι τῆς περιοχῆς τοῦ Νέου Πύργου Ὠρεῶν καὶ περιῆλθε στὴν Ὑπηρεσία ἔπειτα ἀπὸ ἀγώνα μὲ τὴν Τοπικὴ Αὐτοδιοίκηση. Ἡ κυρία Σακελλαράκη διενήργησε συστηματικὴ ἀνασκαφὴ στὸν τόπο εὕρεσης τοῦ γλυπτοῦ καὶ τὰ πορίσματά της ἐκτίθενται στὰ πρῶτα κεφάλαια τοῦ βιβλίου. Σὲ ἄλλα κεφάλαια πραγματεύεται γιὰ τὸν Ἡρακλῆ καὶ τὴ σχέση του μὲ τὸ νερὸ καὶ τὰ θερμὰ λουτρά, γιὰ τὰ ἀρχαϊκὰ γλυπτὰ ποὺ ἔχουν βρεθεῖ

* Βλ. καὶ *Ἔργον* 2009, 79-91.

στὴν Εὔβοια, γιὰ γλυπτὰ συμπλέγματα ποὺ ἀπαντοῦν στὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ καὶ εἰδικὰ γιὰ τὸ θέμα τοῦ Ἡρακλῆ μὲ τὸ λιοντάρι τῆς Νεμέας, θέμα τολμηρὸ γιὰ τὴν τεχνική του καὶ ἀγαπητὸ στοὺς γλύπτες. Ἔχοντας ὡς κέντρο τὸ νέο εὕρημα ἐξετάζει τὴ θέση του στὴν ἀρχαϊκὴ γλυπτικὴ καὶ τὴ σχέση τοῦ λιονταριοῦ μὲ ἄλλα λιοντάρια καὶ σφίγγες τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς καὶ τὸ κατατάσσει σὲ κυκλαδικὸ ἐργαστήριο.

Τὸ σύμπλεγμα παρουσιάζει καὶ κάτι ὄχι πολὺ συνηθισμένο. Στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τοῦ σώματος τοῦ λιονταριοῦ ὑπάρχει χαραγμένη, σὲ εὐβοϊκὸ ἀλφάβητο, ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ στὴν ὁποία γράφεται **Κυλίων ἀνέθηκεν**. Τὸ νέο ἀπόκτημα τῆς ἀρχαϊκῆς πλαστικῆς ἦταν ἀφιέρωμα σὲ κάποια θεότητα ποὺ λατρευόταν στὸν χῶρο τῆς εὕρεσης τοῦ γλυπτοῦ.

Ὁ Θέρμος τῆς Αἰτωλίας ἐρευνήθηκε παλαιότερα ἀπὸ τὸν Γεώργιο Σωτηριάδη κατὰ τὴν περίοδο 1897 ἕως τὸ 1908, ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Ρωμαῖο ἀπὸ τὸ 1912 ἕως τὸ 1932 μὲ διακοπές, καὶ ἀπὸ τὸν καθηγητὴ καὶ Σύμβουλο τῆς Ἑταιρείας κ. Ἰωάννη Παπαποστόλου ἀπὸ τὸ 1983 ἕως τὸ 2003 μὲ διακοπές. Ὁ κ. Παπαποστόλου προκαταρκτικῶς ἔχει ἤδη δώσει μιὰ πολύτιμη σύνοψη τῶν πορισμάτων τῶν ἐρευνῶν του, ποὺ δημοσιεύτηκε στὸ *Ἔργον* τοῦ 2006, καὶ μιὰ δεύτερη ἐκτενέστερη καὶ συνολικότερη στὸ τεῦχος 88 (Ἰούνιος 2008) τοῦ *Μέντορος* μὲ τὴν ὁποία ἐκθέτει πολὺ σύντομα τὰ πορίσματα τῶν πολυετῶν ἐρευνῶν του, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν πλέον τὴ βάση τῆς μελέτης τοῦ Θέρμου.

Ὁ κ. Παπαποστόλου συμπλήρωσε τὶς μελέτες του αὐτὲς μὲ τὴν ἔκδοση ἑνὸς τόμου μεγάλου σχήματος 380 σελίδων καὶ 118 πινάκων μὲ τίτλο *Θέρμος. Τὸ μέγαρο Β καὶ τὸ πρώιμο ἱερό* (ΒΑΕ ἀρ. 261). Τώρα πλέον δὲν ὑπάρχει περιθώριο γιὰ ὑποθέσεις καὶ συλλογισμούς, τουλάχιστον ὄχι πρὶν κανεὶς ἀνατρέψει ἐπιστημονικῶς καὶ μὲ βάση νέα στοιχεῖα, τὰ ὅσα ἀποκάλυψε ἡ νεώτερη ἀνασκαφὴ ἡ ὁποία ἔγινε στὰ βαθύτερα στρώματα τοῦ ἱεροῦ ἀπὸ τὸ 1992 καὶ ἔδωσε νέα συμπεράσματα γιὰ τὴν πρώιμη μνημειακὴ καὶ ἱστορικὴ ἐξέλιξη τοῦ Θέρμου, πολιτικοῦ καὶ θρησκευτικοῦ κέντρου τῆς Αἰτωλικῆς Συμπολιτείας.

Ὅτι ἡ ἀρχὴ τῆς ἀκμαίας προϊστορικῆς ἐγκατάστασης ἀνάγεται τὸ ἀργότερο στὴ Μεσοελλαδικὴ Ἐποχὴ ἀποδεικνύεται τώρα ἀνασκαφικῶς, ἐνῶ ἀναγνωρίζονται στὸν οἰκισμὸ τῆς ΥΕ ἐποχῆς πολλὰ στοιχεῖα τῆς μεσοελλαδικῆς παράδοσης. Προσδιορίσθηκε ὁ χρόνος τῆς τελικῆς καταστροφῆς τοῦ οἰκισμοῦ αὐτοῦ κατὰ τὸν 11ο αἰ., ἡ δὲ μετάβαση ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ μυκηναϊκοῦ κόσμου

στὴν Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου ἐμφανίζεται τώρα στὸ περιφερειακὸ κέντρο τοῦ Θέρμου μὲ συνοχὴ καὶ εὐκρίνεια ὥστε νὰ προσφέρεται παράδειγμα πρώιμης ἱστορικῆς ἐξέλιξης γιὰ σύγκριση μὲ ἄλλα παρεμφερὴ κέντρα.

Τὸ μέγαρο Β τοῦ Θέρμου εἶχε ἀποκατασταθεῖ ἀπὸ τοὺς μελετητὲς ὡς καμπυλόσχημο κτήριο, καὶ εἶχε χρονολογηθεῖ ἀπὸ τὴ Μυκηναϊκὴ Ἐποχὴ ἕως τοὺς ὕστερους Γεωμετρικοὺς χρόνους. Ἀκόμη εἶχε θεωρηθεῖ ὅτι ἀρχικῶς ἦταν κατοικία τοπικοῦ ἄρχοντα καὶ ἀργότερα ναός. Ἡ νέα ἀνασκαφὴ ἔδειξε ὅμως ὅτι ἦταν ὀρθογώνιο κτήριο, ὅτι εἶχε κτισθεῖ τὸν 11ο αἰ. ὡς ἕδρα τοῦ ἀρχηγοῦ καὶ ὡς χῶρος συγκεντρώσεων καὶ καταστράφηκε πρὸς τὰ τέλη τοῦ 9ου αἰ. χωρὶς νὰ μετατραπεῖ σὲ ναό. Στὴ θέση του ἱδρύθηκε κατόπιν μεγάλος βωμὸς τέφρας γιὰ ὁλόκαυστες θυσίες. Οἱ πλάκες ποὺ εἶχαν θεωρηθεῖ βάσεις ἐλλειψοειδοῦς περιστυλίου τοῦ μεγάρου Β ἀποδείχθηκε ὅτι τοποθετήθηκαν μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ κτηρίου καὶ προφανῶς ἀνήκουν σὲ περίβολο τοῦ τεμένους.

Οἱ παλαιοὶ μελετητὲς ἔκριναν ὅτι ὁ πρώιμος ἀρχαϊκὸς ναὸς διαδέχτηκε ἀμέσως τὸ μέγαρο Β. Κατὰ τὰ στοιχεῖα ποὺ προσέφερε ἡ νέα ἀνασκαφὴ τοῦ κ. Παπαποστόλου μεσολάβησε μακρὰ περίοδος (8ος-7ος αἰ.) χωρὶς μεγάλο λατρευτικὸ κτήριο. Ὁ βωμὸς τέφρας, ὁ περίβολος καὶ ἄλλα κατάλοιπα λατρείας (βόθροι θυσιῶν, «μελανὸ στρῶμα» ἀργὸς ἱερὸς λίθος) ἑρμηνεύονται ὡς στοιχεῖα σύνθετης λατρείας καὶ διαφοροποίησης τῶν τελετουργιῶν, κατὰ τὸν 8ο καὶ κυρίως τὸν 7ο αἰ., γιὰ θεοὺς καὶ δαίμονες. Μὲ τὰ νέα ἀνασκαφικὰ δεδομένα καὶ τὴ γραπτὴ παράδοση ἀποκαθίσταται ἡ ἀρχαιότητα τῆς λατρείας τοῦ Ἀπόλλωνος στὸν Θέρμο. Ὁρισμένα ευρήματα ὅπως οἱ σφηκωτῆρες τῶν μαλλιῶν ἑρμηνεύονται ὡς τεκμήριο εὐρείας τέλεσης ἑορτῶν ἐνηλικίωσης. Ὑποστηρίζεται ἀκόμη ὅτι ἡ πρώιμη εἰσαγωγὴ τῆς λατρείας τοῦ Ἀπόλλωνος στὸν Θέρμο δὲν συνδέθηκε μὲ ἡγεμόνα διεκδικητὴ μυθικῆς καταγωγῆς γιὰ νὰ νομιμοποιηθοῦν ἀπαιτήσεις ἐξουσίας, ἀλλὰ ἦταν ἐπιδίωξη περισσότερων ἰσότιμων κοινοτήτων γιὰ νὰ προαχθεῖ ὁ ἐθνοτικὸς προσδιορισμὸς τῶν Αἰτωλῶν. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ Θέρμος λείπει ἀπὸ τὸν *Κατάλογο τῶν νεῶν*. Ἡ λειτουργία τοῦ ἱεροῦ ἤδη ἀπὸ τὸν 8ο αἰ. θὰ συντελοῦσε στὴν προαγωγὴ τῆς συνοχῆς τῶν ὁμάδων καὶ ὁ αὐτοπροσδιορισμὸς τῶν Αἰτωλῶν θὰ εἶχε ὡς συνέπεια τὴν προαγωγὴ τοῦ Θέρμου ὡς ὑπερτοπικοῦ ἱεροῦ καὶ ὡς χώρου ἀγορῶν καὶ πανηγύρεων.

Ἡ στρωματογραφικὴ συνέχεια ἀπὸ τὴ Μέση Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ ἕως τὸν ὕστερο 7ο αἰ. ἔδειξε ἀδιάλειπτη ἐξέλιξη τὴν ὁποία διαρθρώνουν τρεῖς μεγάλες τομές:

Ἡ πρώτη εἶναι στὸ τέλος τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ καὶ στὴν ἀρχὴ τῆς ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου μὲ τὴν καταστροφὴ τοῦ ὑστεροελλαδικοῦ οἰκισμοῦ καὶ τὴν κατασκευὴ τοῦ μεγάρου Β, ὅταν παρατηρεῖται ἀλλαγὴ πολιτισμικοῦ προσανατολισμοῦ ἀπὸ τὸν Νότο πρὸς τὸν Βορρά.

Ἡ δεύτερη στὴν ἀρχὴ τοῦ 8ου αἰ. μὲ τὴν ἵδρυση γιὰ πρώτη φορὰ τεμένους, τὴ λειτουργία βωμοῦ τέφρας, βόθρων θυσιῶν καὶ τὴν κατασκευὴ περιβόλου. Ἡ τρίτη στὸ τέλος τοῦ 7ου αἰ., ὅταν ἀρχίζει ἡ οἰκοδόμηση μνημειωδῶν λατρευτικῶν κτηρίων, ναῶν, καὶ ἡ λατρεία γίνεται εὐρύτερα κοινοτική. Τὸ νέο βιβλίο τοῦ κ. Παπαποστόλου προσφέρει πολλὰ στοιχεῖα καὶ συμπεράσματα καὶ ἀποτελεῖ ἔναυσμα γιὰ νέες μελέτες.

Τὸ βιβλίο τοῦ ὁμιλοῦντος *Ἡ ἑλληνικὴ αὐταπάτη τοῦ Λουδοβίκου Ross* (ΒΑΕ ἀρ. 262) ἀποτελεῖ τὴ χρονογραφικὴ ἔκθεση γιὰ τὰ πράγματα καὶ τὰ πρόσωπα τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας τῆς περιόδου 1833-1863, βασισμένη σὲ δημοσιεύματα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς καὶ στὰ ἔγγραφα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας ποὺ βρίσκονται στὰ Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους καὶ στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία. Κύρια πρόσωπα τῆς περιόδου ἦσαν ὁ Λουδοβῖκος Ross γιὰ τὰ χρόνια 1834-1836 καὶ ὁ Κυριακὸς Πιττάκης γιὰ τὰ χρόνια 1836-1863. Στὸ πρῶτο μέρος τοῦ βιβλίου, τὸ χρονογραφικό, περιγράφονται οἱ ἀτελέσφορες προσπάθειες γιὰ τὴν ὀργάνωση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, οἱ ἀντιλήψεις τῶν δύο προσώπων ποὺ μνημόνευσα καθὼς καὶ τῶν πολιτικῶν γιὰ τὴν ἐπιστήμη. Ἀπὸ τὰ ἔγγραφα ποὺ παρατίθενται, καὶ τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν τὸ δεύτερο μέρος τοῦ βιβλίου, φαίνονται οἱ ἀνεδαφικὲς ἀπόψεις τῶν ἐκπροσώπων τοῦ νέου κράτους γιὰ τὴν ἐπιστήμη, ἀπόψεις ποὺ ἀποτελοῦσαν ὀπισθοδρόμηση, συγκριτικὰ μὲ τὶς ἀπόψεις τοῦ Ἀνδρέα Μουστοξύδη πρώτου Ἐφόρου τῶν Ἀρχαιοτήτων ἐπὶ Καποδίστρια (1829-1832). Μὲ βάση τὰ ἀδιάψευστα δημόσια ἔγγραφα ἐξιστορεῖται ἡ σύγκρουση Λουδοβίκου Ross καὶ Κυριακοῦ Πιττάκη καὶ τὰ ἐπιστημονικά της αἴτια, ὁ τρόπος διεξαγωγῆς τῆς ὑπηρεσίας, ἡ παραίτηση τοῦ Ross ἀπὸ τὴν κορυφὴ τῆς Ὑπηρεσίας. Ὁ Ross παρὰ τὴν ἐξαίρετη ἐπιστημονικὴ παιδεία του καὶ τὴ γνώση τῆς νέας ἑλληνικῆς δὲν κατάλαβε ὅτι λίγα χρόνια πρίν, μιὰ ἄλλη αὐταπάτη, τοῦ Ἰωάννου Καποδίστρια, εἶχε φέρει στὴν καταστροφὴ τὸν Κυβερνήτη. Τὸ πνεῦμα ἐκεῖνο τοῦ 1831 δὲν εἶχε ἐκλείψει, ὑπῆρχε καὶ ἔδρασε, μὲ ἄλλον τρόπο, ἐναντίον του.

Στὸ βιβλίο ἐξιστορεῖται ἀκόμη ἡ σύντομη πορεία τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐπιτροπῆς, ποὺ ἱδρύθηκε γιὰ νὰ ἀναπληρώσει τὸ ἐπιστημονικὸ κενὸ ποὺ δημιούρ-

γησε ἡ παραίτηση τοῦ Ross καὶ ἀκόμη ἡ περιπέτεια τῆς ἔκδοσης τῆς *Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος* ἡ ὁποία τὴ χρονιὰ ποὺ μᾶς ἔρχεται, τὸ 2011, θὰ συμπληρώσει 150 χρόνια ἔκδοσης, ἐπίτευγμα μοναδικὸ γιὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ σπάνιο γιὰ τὸν κόσμο.

Ἡ μεγάλη καὶ σημαντικότατη γιὰ τὴν τοπογραφία, τὴ λατρεία καὶ τὴν τέχνη τῆς ἀρχαίας Ἀττικῆς ἀνασκαφὴ τῆς Βραυρῶνος ἄρχισε τὸ 1948 καὶ τερματίστηκε ἀπότομα τὸ 1963 μὲ τὸν θάνατο τοῦ ἀειμνήστου Ἰωάννου Κ. Παπαδημητρίου, Ἐφόρου τῶν Ἀρχαιοτήτων Ἀττικῆς ἕως τὸ 1958, Διευθυντοῦ Ἀρχαιοτήτων καὶ Γενικοῦ Διευθυντοῦ Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεως ἕως τὸ 1963.

Ἡ ἀνασκαφὴ δὲν ἔτυχε τῆς συστηματικῆς δημοσίευσης ποὺ ἀπαιτοῦν τὰ θαυμάσια εὑρήματά της ἐξ αἰτίας τοῦ θανάτου τοῦ Ἰωάννου Παπαδημητρίου στὶς 11 Ἀπριλίου τοῦ 1963 καὶ τῆς τροπῆς τῶν συνεργατῶν τῆς ἀνασκαφῆς πρὸς ἄλλα ἔργα.

Ὡς παλαιὸς συνεργάτης τοῦ Ἰωάννου Παπαδημητρίου ἀλλὰ ὄχι στὴν ἀνασκαφή, κατέβαλα προσπάθειες γιὰ τὴ συμπλήρωση τῆς μεγάλης ἔλλειψης. Ὁρισμένοι ἀνταποκρίθηκαν ἐμπράκτως καὶ πρώτη ἡ κυρία Βερόνικα Μητσοπούλου Leon, ἡ ὁποία συνέταξε τὸν τόμο τῆς δημοσίευσης τῶν πηλίνων εἰδωλίων ποὺ βρέθηκαν κατὰ τὴν ἔρευνα τοῦ ἱεροῦ καὶ ὁ ὁποῖος ἐκδόθηκε μὲ τὸν τίτλο *Βραυρών. Die Tonstatuetten aus dem Heiligtum der Artemis. Die frühen Statuetten* (*Βραυρών. Τὰ πρώιμα πήλινα εἰδώλια ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος*, ΒΑΕ ἀρ. 263).

Στὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος τῆς Βραυρῶνος εἶχε βρεθεῖ μέγα πλῆθος πηλίνων εἰδωλίων διαφόρων ἐποχῶν καὶ ποικίλων μορφῶν. Ἡ κυρία Μητσοπούλου Leon τὰ μελέτησε ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν, τὰ κατέταξε καὶ μᾶς παρουσιάζει τὸ ἀποτέλεσμα τῆς συστηματικῆς μελέτης της.

Στὸ πρῶτο μέρος τοῦ βιβλίου ἡ συγγραφεὺς πραγματεύεται τὰ γενικὰ ζητήματα περὶ τῶν εἰδωλίων, τοὺς τύπους καὶ τὴ χρονολογική τους διαδοχή, τὴ σημασία τους γιὰ τὴ λατρεία τῆς Ἀρτέμιδος, τὴν τεχνικὴ τῆς κατασκευῆς τους, τὶς σχέσεις τῆς Βραυρῶνος μὲ τὴν Ἀθήνα, δηλαδὴ τὸ ἄστυ. Στὸ δεύτερο μέρος, τὸ ἐκτενέστερο, πραγματεύεται ἡ συγγραφεὺς τοὺς διαφόρους τύπους εἰδωλίων, τὰ χειροποίητα, ἱππεῖς, ἔνθρονες καὶ ἱστάμενες μορφές, ἱστάμενα καὶ καθήμενα σανιδόμορφα εἰδώλια, προτομές, τὰ γυναικεῖα εἰδώλια ἀνάλογα μὲ τὴν ἐνδυμασία ἢ τὴ στάση τους, ἢ ἀκόμη ἐκεῖνα ποὺ φέρουν καὶ σύμβολα καὶ τὶς ποικίλες πα-

ραλλαγές τους καὶ τέλος τὰ εἰδώλια ζώων. Στὸ τρίτο μέρος ἡ κυρία Μητσοπούλου Leon πραγματεύεται τὰ ζητήματα τῶν δημοσιεύσεων τῶν εἰδωλίων, τοὺς τόπους εὕρεσης καὶ συναφὴ θέματα ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὶς ἐκθέσεις τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Ἰωάννου Παπαδημητρίου. Ἀκολουθεῖ ἑλληνικὴ καὶ γερμανικὴ περίληψη, λεπτομερὴς βιβλιογραφία, ευρετήριο καὶ 112 πίνακες εἰκόνων μὲ τοὺς ὁποίους συμπληρώνεται ἡ συστηματικὴ παρουσίαση τῶν εἰδωλίων τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀρτέμιδος καὶ παραδίδεται στὴ γνώση ὅλων μας ἕνα σημαντικὸ μέρος τῶν εὑρημάτων τῆς ἀνασκαφῆς του.

Ἑνὸς μεγάλου καὶ σημαντικοῦ μνημείου τῆς βυζαντινῆς μας παραδόσεως, τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς τῆς Βλαχέρνας κοντὰ στὴν Ἄρτα, δημοσιεύτηκαν οἱ τοιχογραφίες ἀπὸ τὴν Ἔφορο τῶν Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων, Διευθύντρια τοῦ Βυζαντινοῦ καὶ Χριστιανικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν ἐ.τ. κυρία Μυρτάλη Ἀχειμάστου. Τὸ βιβλίο ἔχει τὸν τίτλο *Ἡ Βλαχέρνα τῆς Ἄρτας. Τοιχογραφίες* (ΒΑΕ ἀρ. 264).

Ἡ μονὴ τῆς Βλαχέρνας, στὸ χωριὸ Βλαχέρνα τῆς Ἄρτας, κοντὰ στὸν Ἄραχθο, ὑπῆρξε σπουδαῖο ἀνδρικὸ στὴν ἀρχὴ καὶ κατόπιν γυναικεῖο μοναστήρι τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου καὶ μνημονεύεται γιὰ πρώτη φορὰ κατὰ τὸ διάστημα 1225/ 1230. Ὁ ναὸς τῆς μονῆς, τὸ καθολικό, τρίκλιτη τρουλαία βασιλικὴ μὲ νάρθηκα καὶ στοές, χρησίμευε καὶ ὡς τόπος ταφῆς τῶν Δεσποτῶν τῆς Ἠπείρου, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὶς σαρκοφάγους ποὺ σώθηκαν καὶ ἀπὸ ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές. Ὁ ναὸς μαρτυρεῖ πολλὲς οἰκοδομικὲς ἐπεμβάσεις καὶ τροποποιήσεις τοῦ ἀρχικοῦ του σχεδίου καὶ κοσμεῖται, ὅπως καὶ ὁ νάρθηκας, μὲ τοιχογραφίες ποὺ ἔγιναν κυρίως γνωστὲς σχετικῶς πρόσφατα, κατὰ τὴν περίοδο 1975-1977.

Ἡ ἐκκλησία εἶναι κατάγραφη, καὶ οἱ τοιχογραφίες ἔχουν εἰκονογραφικὴ καὶ τεχνοτροπικὴ σχέση μὲ τὴν καλλιτεχνικὴ παράδοση τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ μαρτυροῦν ἐξαίρετο ζωγράφο ποὺ διηύθυνε τὴν εἰκονογράφηση καὶ οἰκονομικὴ ἄνεση κατὰ τὴν ἐκτέλεση τοῦ ἔργου. Τὰ θέματα τῶν τοιχογραφιῶν ὑπακούουν σὲ πρόγραμμα σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο καθορίζεται ἡ θέση τῆς κάθε μορφῆς. Ἡ κυρία Ἀχειμάστου περιγράφει συστηματικὰ τὶς μορφές, μᾶς ὑπενθυμίζει ἀνάλογες παραστάσεις σὲ ἄλλες ἐκκλησίες τῆς Ἑλλάδος ἢ ἄλλων ὀρθοδόξων τόπων, ἢ σὲ μικρογραφίες χειρογράφων καὶ μᾶς προσφέρει πλήρεις περιγραφὲς καὶ τεχνοτροπικὲς ἀναλύσεις τῶν τοιχογραφιῶν.

Εἶναι μεγάλος ὁ ἀριθμὸς τῶν τοιχογραφιῶν καὶ ποικίλα τὰ θέματά τους, ποὺ εἰκονογραφοῦν τὸν βίο τοῦ Χριστοῦ, ὅπως ἡ κρίση τοῦ Πιλάτου, ὁ ἐμπαιγμὸς τοῦ Ἰησοῦ, ἡ προσευχὴ τοῦ Ἰησοῦ στὴ Γεθσημανῆ, ἡ προδοσία τοῦ Χριστοῦ, τὸ Χαίρετε ποὺ ἐπεξηγεῖται μὲ τὴν ἐπιγραφὴ Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς διδοὺς τὸ χαῖρε ταῖς μυροφόραις, ἡ ἀπιστία τοῦ Θωμᾶ καὶ πλῆθος ἄλλων, σὲ πρωτότυπους εἰκονογραφικοὺς τύπους. Παράλληλα πολλὲς εἶναι οἱ εἰκονογραφήσεις τῆς Παναγίας, τοῦ Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου, ἁγίων καὶ τῶν προπατόρων τοῦ Ἰησοῦ βασιλέων Σολομῶντος καὶ Ἐζεκία.

Τὸ καλλιτεχνικὸ σύνολο ποὺ μᾶς γίνεται γνωστὸ μὲ τὸ βιβλίο τῆς κυρίας Ἀχειμάστου ἀποτελεῖ μεστὴ εἰκονογραφικὴ σύνθεση ἐξαίρετης τέχνης, μνημειακῆς καὶ ἐπίσημης, ποὺ μαρτυρεῖ τὴν παράδοση τῶν Κομνηνῶν καὶ τὸ ἀναγεννητικὸ πνεῦμα τῆς τέχνης τοῦ 13ου αἰώνα τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Τὸ βιβλίο μετὰ τὴν εἰσαγωγὴ χωρίζεται σὲ δύο κύρια μέρη. Στὸ πρῶτο γίνεται πραγμάτευση τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ Ἱεροῦ καὶ στὸ δεύτερο τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ νάρθηκα. Καὶ στὰ δύο μέρη ἐξετάζεται ἐνδελεχῶς τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα, ἡ εἰκονογραφία, ἡ τεχνοτροπία, τὰ ἱστορικὰ στοιχεῖα, ἡ ἑρμηνεία καὶ ἡ χρονολόγηση.

Ἀκολουθοῦν ἡ συστηματικὴ βιβλιογραφία, ἡ περίληψη, τὸ εἰκονογραφικὸ εὑρετήριο καὶ οἱ πίνακες εἰκόνων ποὺ συνοδεύουν τὸ κείμενο τοῦ νέου βιβλίου μὲ τὸ ὁποῖο μᾶς γίνεται ἐπιστημονικῶς γνωστὸ ἕνα σπουδαῖο καλλιτεχνικὸ μνημεῖο τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄

ΜΟΡΦΩΤΙΚΗ ΔΡΑΣΗ*

Ἡ «Σχολὴ Διδασκαλίας τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης» λειτούργησε γιὰ εἰκοστὴ χρονιὰ ὑπὸ τὴ διεύθυνση τῆς Συμβούλου κυρίας Ντόρας Βασιλικοῦ ἀπὸ 4 Νοεμβρίου 2009 μέχρι 17 Μαρτίου 2010. Τὰ 17 δίωρα μαθήματα τῆς περιόδου εἶχαν τὸν γενικὸ τίτλο «Ἡ ἀρχαιολογία τῆς Ἀθήνας καὶ τὰ νεώτερα πορίσματα» καὶ διδάχτηκαν ἀπὸ μέλη τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, Ἕλληνες καὶ ξένους καθηγητὲς τοῦ Πανεπιστημίου καὶ διακεκριμένους ἀρχαιολόγους. Ἡ παράδοση τῶν μαθημάτων ἔγινε κατὰ τὴν ἑξῆς χρονολογικὴ σειρά:

ΕΥΓΕΝΙΑ ΒΙΚΕΛΑ, Καθηγήτρια τοῦ Ἰονίου Πανεπιστημίου, 4, 11, 18 Νοεμβρίου 2009: *Ἀρχαία Ἀθήνα: Ἱστορία καὶ μνημεῖα.*

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΜΑΝΤΗΣ, Προϊστάμενος τῆς Α΄ Ἐφορείας τῶν Ἀρχαιοτήτων, 25 Νοεμβρίου, 2 Δεκεμβρίου 2009: *Νεώτερες ἔρευνες καὶ ἐργασίες ἀποκατάστασης καὶ ἀνάδειξης τῶν μνημείων στὴ βόρεια καὶ νότια κλιτὺ τῆς Ἀκρόπολης* • *Οἱ δυτικοὶ λόφοι καὶ οἱ ἀρχαιολογικοὶ χῶροι στὴ βόρεια πλευρὰ τῆς Ἀκρόπολης ὑπὸ τὸ φῶς τῶν νέων ἐρευνῶν.*

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΤΑΝΟΥΛΑΣ, Ἀρχιτέκτων ΥΠΠΟ, 9 Δεκεμβρίου 2009: *Τὰ Προπύλαια τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀκρόπολης καὶ ἡ περιοχή τους.*

JUTTA STROSZECK, Διευθύντρια τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Κεραμεικοῦ, 16 Δεκεμβρίου 2009: *Ὁ Κεραμεικὸς τῆς Ἀθήνας. Ἱστορία τῆς ἀνασκαφῆς, τοπογραφία, ἀρχιτεκτονικὰ μνημεῖα, ἐξέλιξη τῆς νεκρόπολης.*

ΓΕΩΡΓΙΑ ΚΟΚΚΟΡΟΥ ΑΛΕΥΡΑ, Καθηγήτρια τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, 13, 20 Ἰανουαρίου 2010: *Εἰσαγωγὴ στὴν ἀρχαϊκὴ ἀττικὴ γλυπτική* • *Ἐπιτύμβια μνημεῖα τῶν ἀρχαϊκῶν καὶ τῶν πρώιμων κλασικῶν χρόνων.*

---

* Βλ. καὶ *Ἔργον* 2009, 92-94.

ΠΑΥΛΙΝΑ ΚΑΡΑΝΑΣΤΑΣΗ, Καθηγήτρια τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης, 27 Ἰανουαρίου 2010: *Ἀττικὰ ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα τῶν ὥριμων καὶ ὕστερων κλασικῶν χρόνων.*

JOHN MCK CAMP II, Διευθυντὴς τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἀγορᾶς, 3, 10 Φεβρουαρίου 2010: *Οἱ ἀνασκαφὲς τῆς Ἀγορᾶς • Σχέδια τοῦ Edward Dodwell τῆς Ἀθήνας τοῦ 1805.*

ΟΛΓΑ ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, Ἀρχαιολόγος ΥΠΠΟ, 17 Φεβρουαρίου 2010: *Νέα στοιχεῖα γιὰ τὴν τοπογραφία τῆς ἀρχαίας Ἀθήνας ὕστερα ἀπὸ τὶς μεγάλες ἀνασκαφικὲς ἔρευνες στὸ κέντρο τῆς πόλης.*

ΕΥΤΥΧΙΑ ΛΥΓΚΟΥΡΗ, Προϊσταμένη τῆς ΚΣΤ΄ Ἐφορείας τῶν Ἀρχαιοτήτων, 24 Φεβρουαρίου 2010: *Θεμιστόκλειος περίβολος, ἀρχαῖα γυμνάσια, παναθηναϊκὸ στάδιο. Συμπεράσματα ἀπὸ τὶς τελευταῖες ἔρευνες.*

ΙΩΑΝΝΑ ΔΡΑΚΩΤΟΥ, Προϊσταμένη τῆς Β΄ Ἐφορείας τῶν Ἀρχαιοτήτων, 3 Μαρτίου 2010: *Νεώτερες ἀνασκαφὲς ἔξω ἀπὸ τὸ τεῖχος στὴ Δυτικὴ Ἀθήνα.*

ΕΥΓΕΝΙΑ ΒΙΚΕΛΑ, Καθηγήτρια τοῦ Ἰονίου Πανεπιστημίου, 10 Μαρτίου 2010: *Τὰ μικρὰ ἱερὰ τῆς Ἀθήνας.*

ΘΕΟΔΟΣΙΑ ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ ΤΙΒΕΡΙΟΥ, Καθηγήτρια τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, 17 Μαρτίου 2010: *Εἰσαγωγὴ στὴ ρωμαϊκὴ τέχνη. Τὰ ρωμαϊκὰ ἐκθέματα τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου.*

Σὲ συνάφεια μὲ τὸ πρόγραμμα τῶν μαθημάτων τῆς Σχολῆς ἔγιναν στὴν Ἑταιρεία οἱ ἀκόλουθες εἰδικὲς ὁμιλίες:

HERMANN KIENAST, τ. Διευθυντὴς Β΄ τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου, ἀ.μ. τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 25 Ἰανουαρίου 2010: *Ὁ πύργος τῶν ἀνέμων, ἕνα πασίγνωστο ἄγνωστο μνημεῖο.*

ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ ΜΠΡΕΚΟΥΛΑΚΗ, Ἀρχαιολόγος-Ἐρευνήτρια ΚΕΡΑ/ΕΙΕ, 1 Φεβρουαρίου 2010: *Οἱ ζωγραφιστὲς στῆλες τῆς Δημητριάδος. Ἡ χρήση τοῦ χρώματος.*

ΑΛΙΚΗ ΜΟΥΣΤΑΚΑ, Καθηγήτρια τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, 8 Φεβρουαρίου 2010: *Οἱ κοῦροι τοῦ Σουνίου καὶ τὸ ζήτημα τῆς ταύτισης τῶν σουνιακῶν ἱερῶν.*

ΕΦΗ ΜΠΑΖΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ ΒΑΛΑΒΑΝΗ, Ἀρχαιολόγος ΥΠΠΟ, 1 Μαρτίου 2010: *Ὁ λοιμὸς τῆς Ἀθήνας τοῦ 430-426 π.Χ. ἀρχαιολογικὴ τεκμηρίωση.*

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

Τὸ Πρακτικὸ τῆς Β΄ Τακτικῆς Συνελεύσεως τῆς 30 Νοεμβρίου 2008
βλ. *Ὁ Μέντωρ*, τεῦχος 90, Δεκέμβριος 2008, 234-240.

ΠΙΝΑΚΕΣ

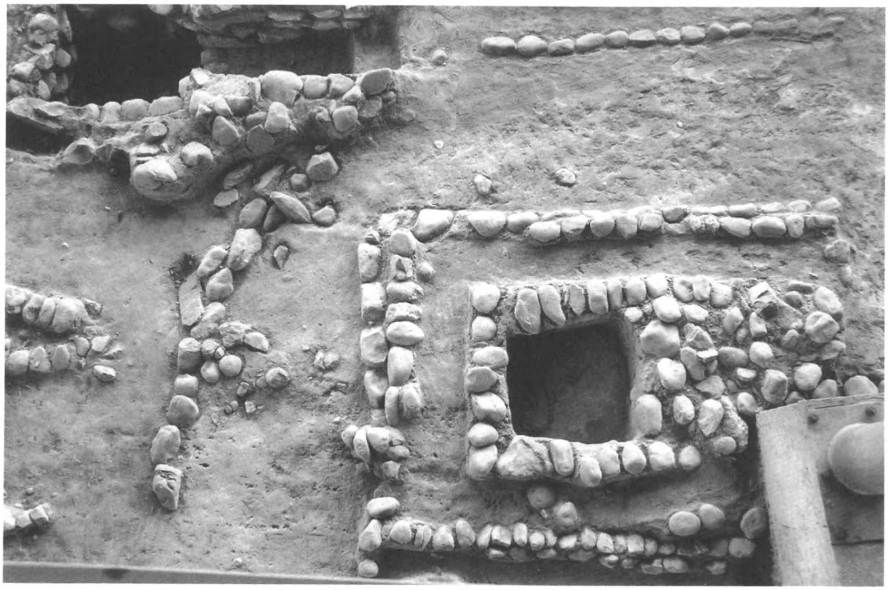

α. Ὁ τάφος 50 ἄσκαφος, ἀπὸ Νότου. Διακρίνονται οἱ δύο ἐπάλληλοι περίβολοι. Κάτω δεξιά, ἄκρον τοῦ στύλου. β. Ριχτὲς πέτρες στὸ πρόθυρο τοῦ τάφου 50. Ἐμπρὸς κάτω, ἡ ὄρθια πελεκημένη πέτρα καὶ ἡ λεπτὴ πλάκα.

α. Τάφος 50 ἀπὸ Νότου. Στὸ μέσον ἡ πλάκα ὡς βάση τῆς κτιστῆς ἐπένδυσης στὴ βόρεια παρειὰ τοῦ προθύρου. β. Ὁ τάφος 50 ἀπὸ δυτικά. Ἐμπρὸς κάτω ἡ καλυπτήρια, στὸ μέσον τομὴ τῆς καθαρῆς ἐπίχωσης καὶ ἡ ἀνατολικὴ ὁριζόντια πλάκα μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν λίθων.

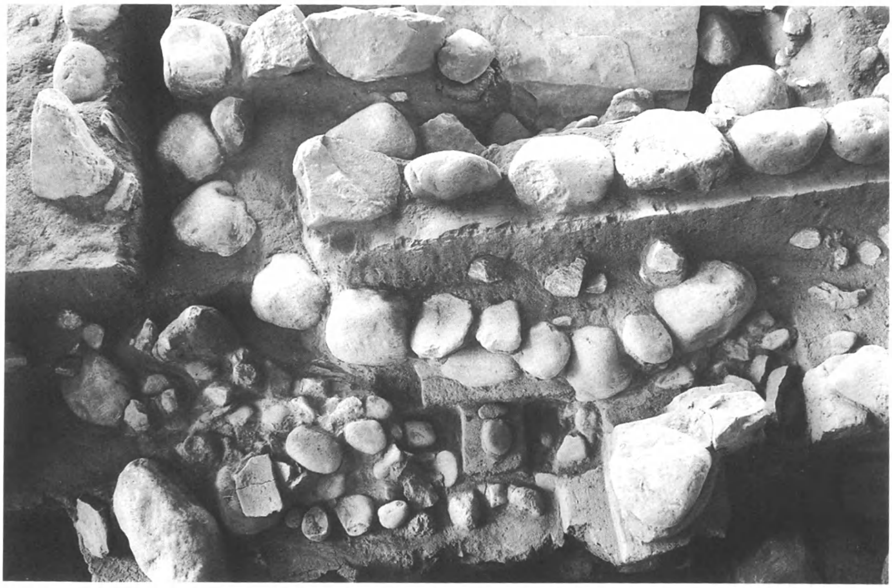

α. Ὁ τάφος 43 ἄσκαφος. β. Ὁ τάφος 43. Καμπύλο τμῆμα τοῦ δυτικοῦ περιβόλου κάτω ἀπὸ σειρὰ λίθων τοῦ ὑπέργειου κτιστοῦ πλαισίου.

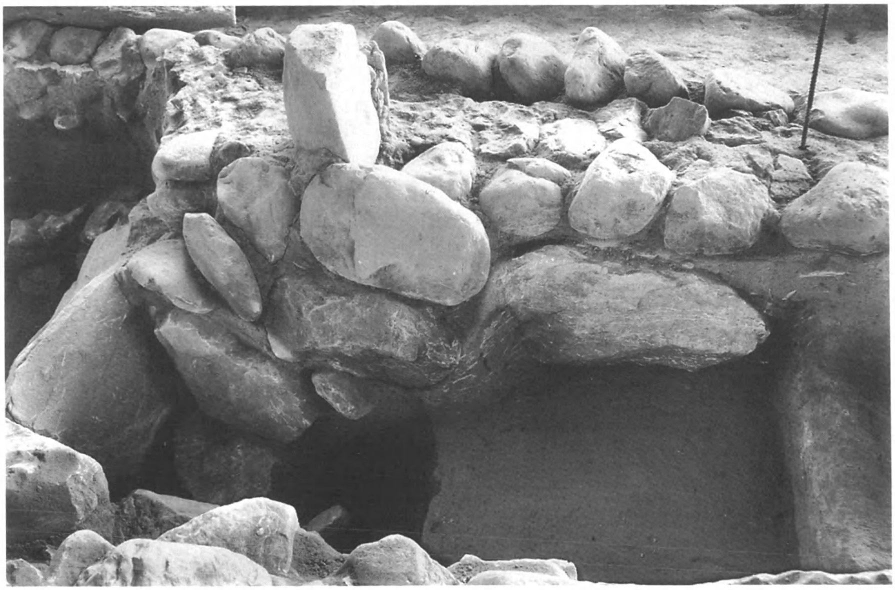

α. Τάφος 43. Τὸ πρόθυρο μὲ τὶς δύο παράπλευρες στῆλες, ἀπὸ Βορρά. β.Τάφος 43, πρόθυρο. Τμῆμα τῆς βόρειας παρειᾶς μὲ ἐπένδυση μεγάλης πέτρας καὶ πρόσθετους κτιστοὺς λίθους ἀριστερά, ποὺ περιορίζουν τὸ πλάτος του.

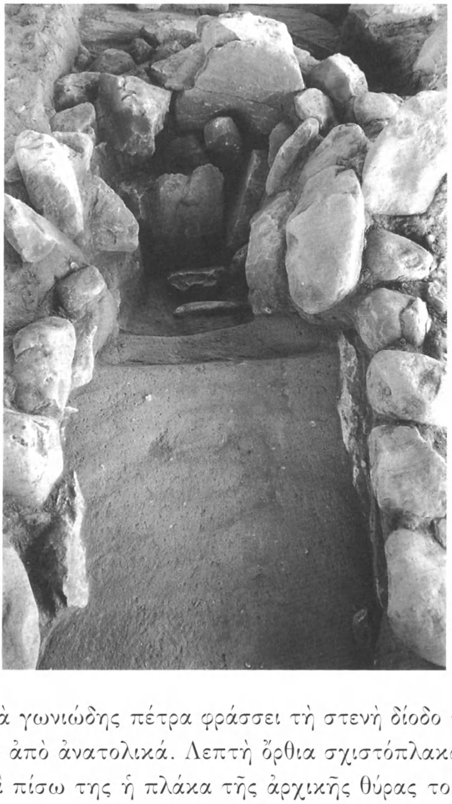

α. Τάφος 43. Τραχειὰ γωνιώδης πέτρα φράσσει τὴ στενὴ δίοδο τοῦ προθύρου. β. Τάφος 43, τὸ πρόθυρο ἀπὸ ἀνατολικά. Λεπτὴ ὄρθια σχιστόπλακα φράσσει τὴ στενὴ δίοδο καὶ πίσω της ἡ πλάκα τῆς ἀρχικῆς θύρας τοῦ τάφου.

α. Λάκκος τοῦ τάφου 43, ἡ εἴσοδος ἀπὸ δυτικά. Τὸ ἀνώφλι καὶ στὸ βάθος ἡ ἀρχικὴ πλάκα εἰσόδου τοποθετημένη ψηλότερα ἀπὸ τὸ κατώφλι. β. Τάφος 43 ἀπὸ Βορρά. Ἐμπρὸς οἱ καλυπτήριες καὶ ἄλλες πέτρες. Ἀριστερὰ λεπτὴ οριζόντια πλάκα ψηλότερα ἀπὸ τὸ σημεῖο τῆς εἰσόδου.

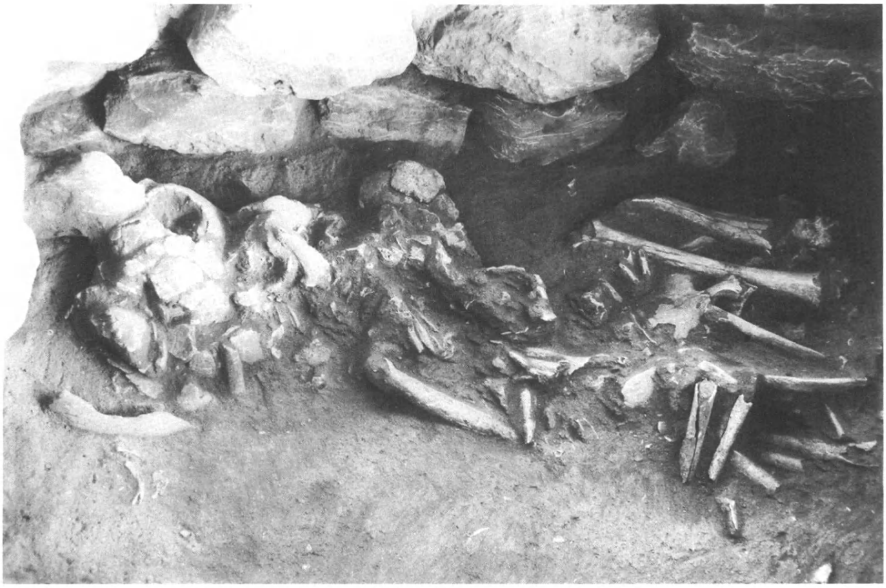

α. Ὁ λάκκος τοῦ τάφου 43 ἀπὸ ἀνατολικά. Ἀνώτατο στρῶμα ὀστῶν. Στὴ γωνία τὸ κρανίο 2 μὲ ὀπὴ καὶ πέτρα ποὺ τὸ ἔθραυσε. β. Λάκκος 43, ΝΔ γωνία. Διαμελισμένο κρανίο 4, πέτρα καὶ ὄστρακο λεκάνης, ἀπὸ Βορρά.

α. Τάφος 43. Μελανὸς σκύφος μὲ κομμάτια παιδικοῦ κρανίου. β.Τάφος 43. ΝΔ γωνία λάκκου μὲ ὀστά, ἀγγεῖα, βότσαλα καὶ παιδικὸ κρανίο μέσα σὲ ἀνεστραμμένη γνάθο.

α. Τάφος 43 ἀπὸ ἀνατολικά. Ἐμπρὸς ἡ εἴσοδος μὲ τὴν ὄρθια πλάκα σὲ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα, τὸ ἀνώφλι καὶ ἐπάνω ὁ τελευταῖος νεκρὸς κατὰ χώραν. β. Τάφος 43 ἀπὸ Βορρά. Ἀριστερὰ ἡ εἴσοδος καὶ ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ κατώφλι χαλίκια γύρω ἀπὸ παιδικὴ γνάθο. Ἐμπρὸς κρανίο 5 καὶ στὸ μέσον κρανία ἀπὸ ἀνακομιδή.

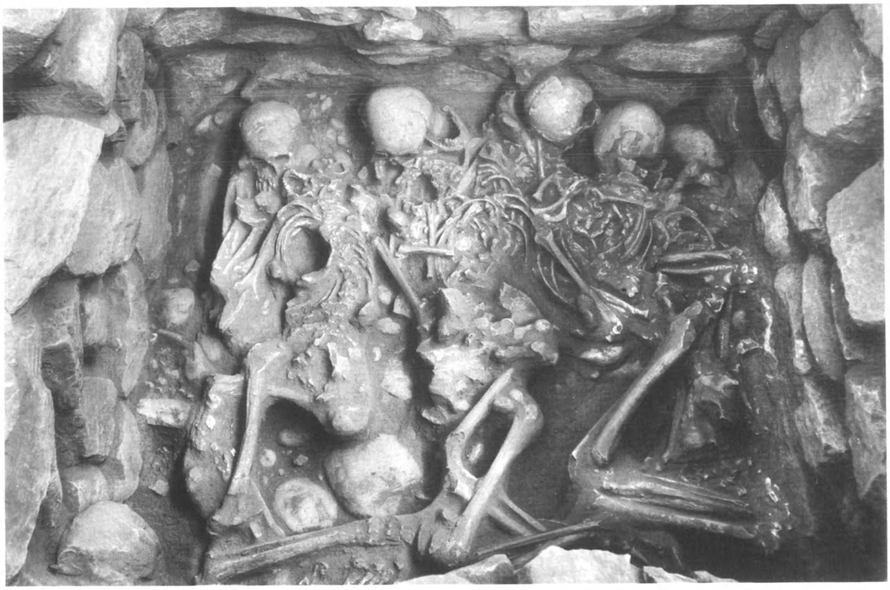

α. Τάφος 43 ἀπὸ Βορρά. Τέσσερις σκελετοὶ στὸν πυθμένα τοῦ λάκκου σκεπασμένοι μὲ βότσαλα. β. Τάφος 43, λεπτομέρεια τοῦ πίν. 10α. Τὰ δύο κρανία στὴ ΝΑ γωνία καὶ δίπλα τους οἱ ἀποσπασμένες γνάθοι.

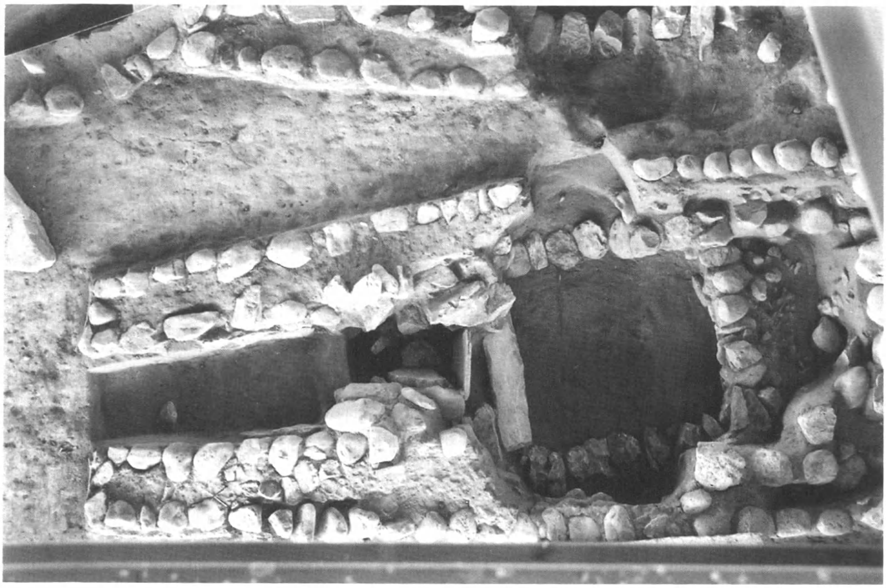

α. Ὁ τάφος 43 καὶ δεξιὰ ὁ παιδικὸς τάφος μὲ ὀστά. β. Τάφος 43. Ὁ παιδικὸς τάφος ἀνασκαμμένος ἀπὸ δυτικά.

α. Τάφος 43. Ὁ παιδικὸς τάφος ἀπὸ ἀνατολικά, μὲ ὀστὰ κρανίου καὶ λεκάνης. β. Ἀνατολικὰ τοῦ Ἀποθέτη 39. Στενὴ λωρίδα ἐπιχώσεως μὲ κεραμεική. Στὸ μέσον, τμῆμα μεγάλου ἀγγείου καὶ πέτρα μὲ ὀξεία κορυφή.

α. Ἄποψη τοῦ ἱεροῦ τῶν Αἰγυπτίων θεῶν ἀπὸ δυτικὰ μὲ ὁρατοὺς τὸν βόρειο καὶ τὸν δυτικὸ πυλώνα. β. Δεξαμενὴ ἐλλειψοειδοῦς σχήματος.

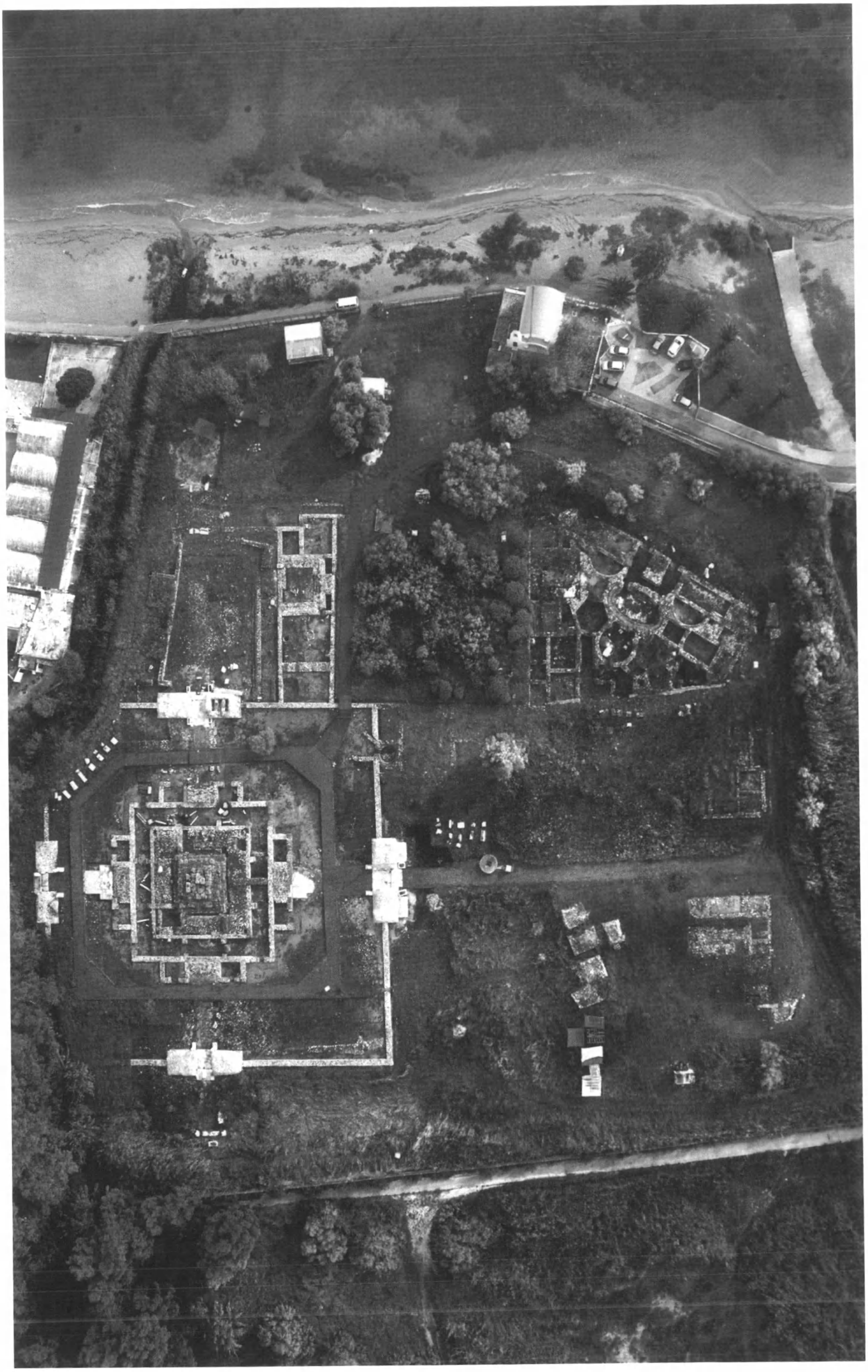

Γενικὴ ἄποψη τοῦ αἰγυπτιακοῦ ἱεροῦ καὶ τοῦ βαλανείου. Ἀεροφωτογραφία 2010.

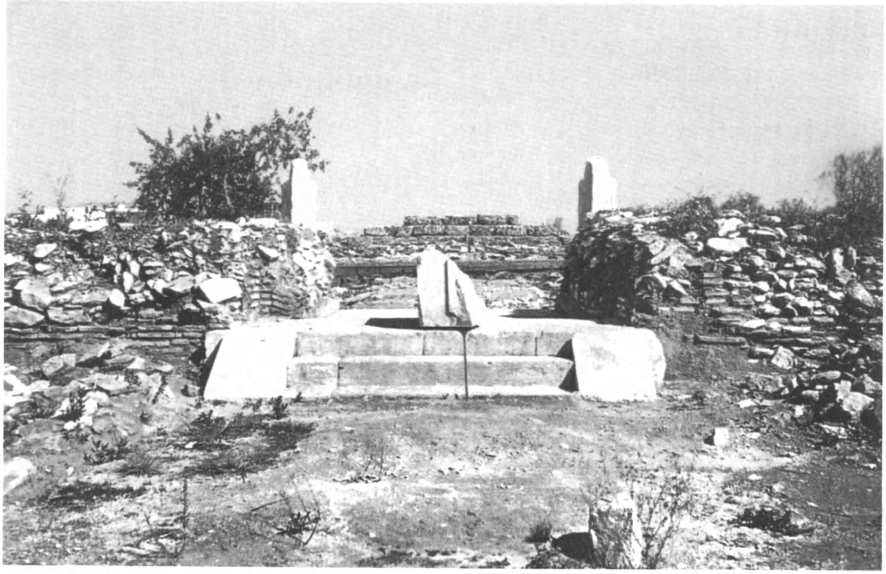

α-β. Ἀνατολικὴ καὶ δυτικὴ ὄψη τοῦ δυτικοῦ πυλώνα μὲ ἐκμαγεῖα τῶν ἀγαλμάτων στὶς βάσεις τους.

α. Ἡ Ἶσις τοῦ δυτικοῦ πυλώνα. β. Ἡ Ἶσις τοῦ νότιου πυλώνα.

Ἡ Ἶσις ἀπὸ τὸ δωμάτιο νότια τοῦ διαδρόμου ὅπου ἐπίσης βρέθηκαν ἡ σφίγγα καὶ οἱ ὑπερμεγέθεις λύχνοι.

α. Ὄσιρις ἀπὸ τὸν δυτικὸ πυλώνα. β. Ὄσιρις ἀπὸ τὸν νότιο πυλώνα.

α. Προτομὴ Πολυδευκίωνος. β. Ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ Βιβουλίου Πολυδευκίωνος.

α. Ἀπότμημα ἐπιτύμβιας στήλης. β. Ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ ποὺ ἀναφέρεται στὸν Σάραπι. γ. Λύχνος μὲ τὶς προτομὲς τοῦ Σάραπι καὶ τῆς Ἴσιδος.

α. Ὁ τοῖχος 8 στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ τομέα ΣΤ. β. Ἡ ἡμικυκλικὴ κατασκευὴ (Δ) ἀπὸ δυτικά.

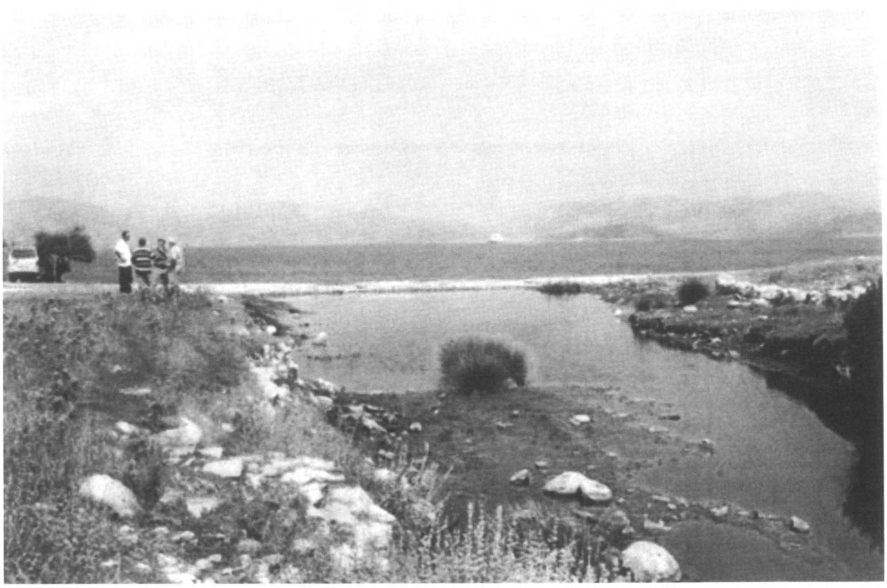

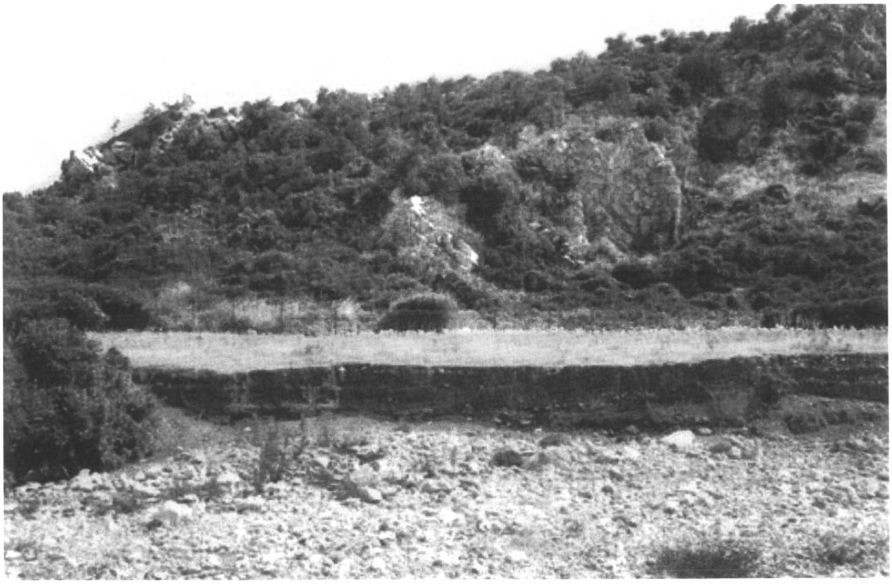

α. Δυτικὸ λιμάνι καὶ σχηματισμὸς χειμάρρου κατὰ τὴ διάρκεια τῶν βροχοπτώσεων.
β. Δυτικὸ λιμάνι. Ἀνώτερη στρωματογραφία τῶν προσχώσεων τῆς λιμενικῆς λεκάνης, ὅπως ἀποκαλύφθηκε στὴν ἀνατολικὴ παρειὰ τῆς ὄχθης τοῦ χειμάρρου.

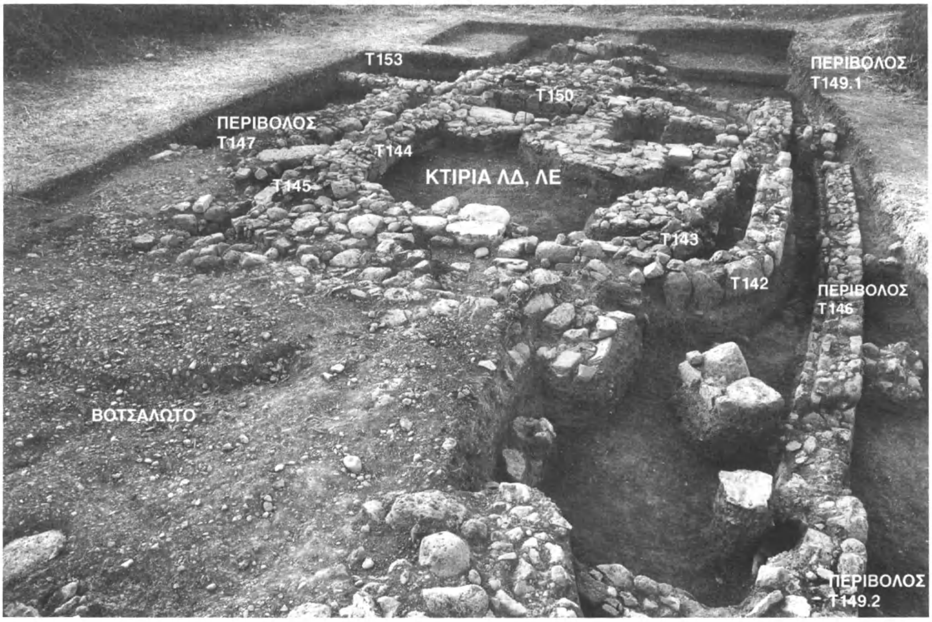

α. Ἐλλειψοειδῆ κτίρια ΛΔ΄ καὶ ΛΕ΄, περίβολοι καὶ διάφοροι τοῖχοι καὶ κατασκευές. Κάτω ἀριστερὰ βοτσαλωτὸ ἐξωτερικὸ δάπεδο, δεξιὰ περίβολος Τ146. Λήψη ἀπὸ τὸ Νότο. β. Ἐλλειψοειδῆ κτίρια ΛΔ΄, ΛΕ΄ καὶ ΛΣΤ΄, περίβολοι καὶ διάφοροι τοῖχοι καὶ κατασκευές. Ἀριστερὰ περίβολος Τ146. Κάτω δεξιὰ κατασκευὴ Τ155. Λήψη ἀπὸ τὸ Βορρὰ - ΒΑ.

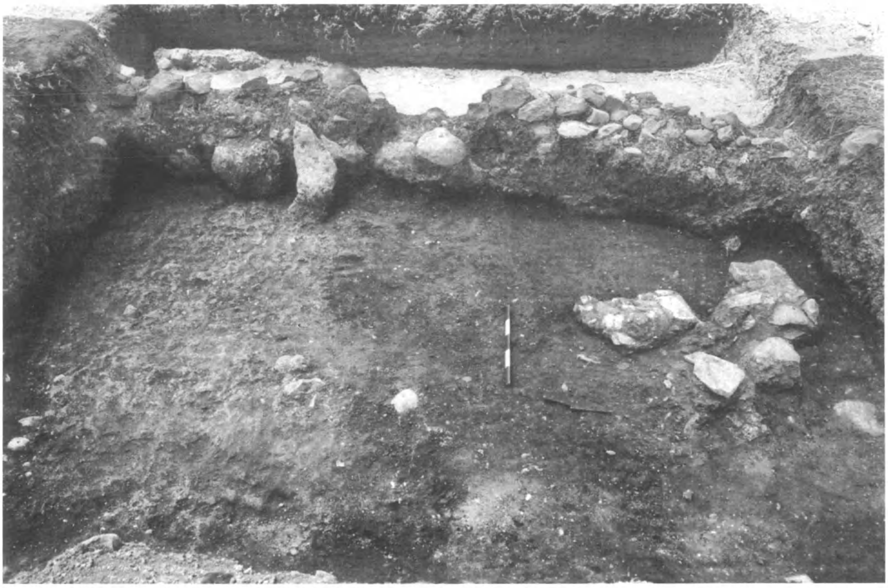

α. Τετράγωνο –Ν2. Περίβολος Τ156 καὶ στρῶμα μὲ πυρακτωμένα χώματα, διάσπαρτους λίθους καὶ ὄστρακα. Λήψη ἀπὸ Ἀνατολάς. β. Παιδικὸς ἐγχυτρισμὸς τῶν Γεωμετρικῶν χρόνων στὸ Τετράγωνο –Ν2.

α. Τὸ Βόρειο ἐσωτερικὸ τμῆμα τῶν ἐλλειψοειδῶν κτιρίων ΛΔ΄ και ΛΕ΄, πλακόστρωτα δάπεδα καὶ βαθύτερα ὁ Τ152 (πρόσοψη ἐλλειψοειδοῦς κτιρίου ΛΣΤ΄). Στὸ μέσον ὁ ἐγκάρσιος τοῖχος Τ150 τοῦ Κτιρίου ΛΔ΄. Λήψη ἀπὸ τὸ Νότο. β. Ὁ καμπύλος Τ152 δεξιὰ καὶ τὸ κατώφλι τοῦ ἐλλειψοειδοῦς κτιρίου ΛΣΤ΄. Λήψη ἀπὸ τὸ Βορρά.

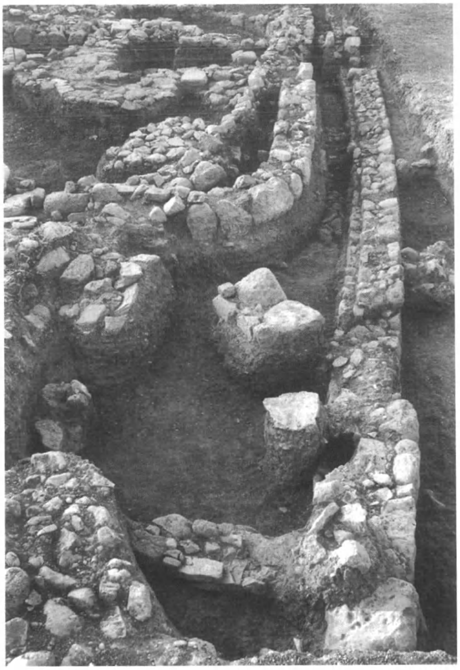

α. Περίβολος Τ146. Λήψη ἀπὸ τὸ Νότο (στὸ Βόρειο ἄκρο του – πάνω δεξιὰ – ἡ νέα προσθήκη Τ149.1, στὸ Νότιο ἄκρο του – κάτω ἀριστερὰ – ἡ προσθήκη, Τ149.2). β. Τοῖχος ἀντιστήριξηςΤ145 (ἀρ.), κατασκευὴ Τ147 (μέσον) καὶ περίβολος Τ153 (κάτω δεξιά). Λήψη ἀπὸ τὸ Βορρά.

α. Κατασκευὴ Τ147 καὶ τμῆμα βοτσαλωτοῦ δαπέδου (ἀρ.), τοῖχος ἀντιστήριξης Τ145 (μέσον) καὶ Δυτικὸς τοῖχος ἐλλειψοειδοῦς κτιρίου ΛΔ΄ (Τ144). Λήψη ἀπὸ τὸ Νότο. β. Λεπτομέρεια στρωματογραφίας κάτω ἀπὸ τὸ πλακόστρωτο δάπεδο τοῦ ΛΔ΄.

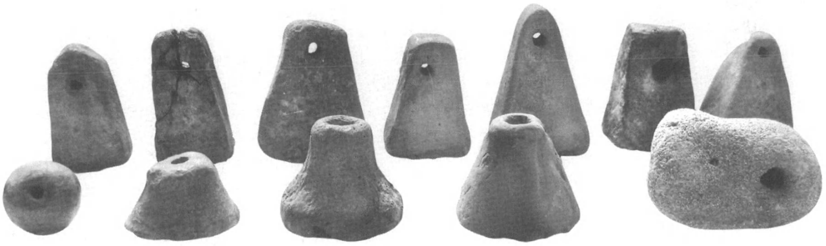

α. Ἀγνύθες καὶ σφονδύλια ἀπὸ τὸ κτίριο ΛΔ΄. β. Σφονδύλι, σφαίρα, ἀγνύθα, ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς ἀψίδας τοῦ Κτιρίου ΛΕ΄. γ. Ἀγγεῖο χοῆς ἀπὸ «θυσία θεμελίων».

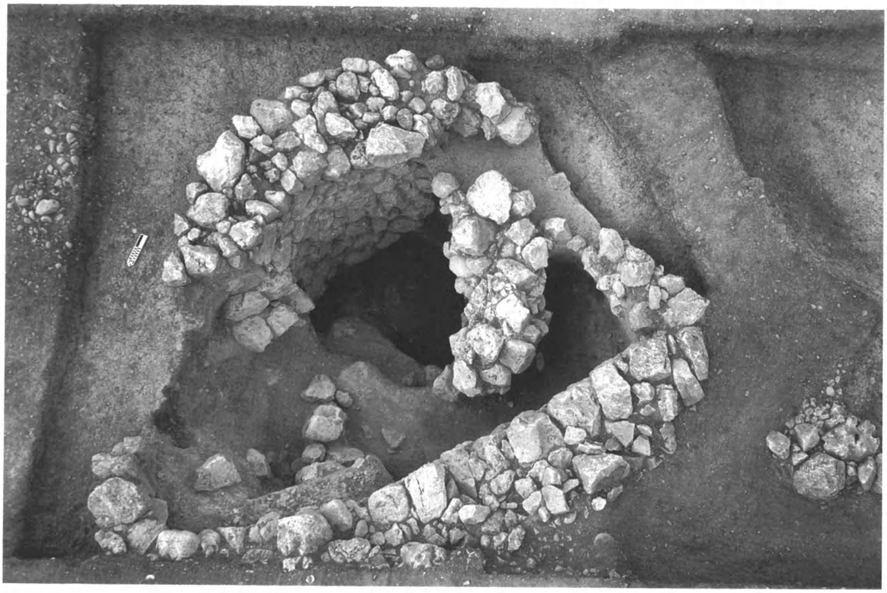

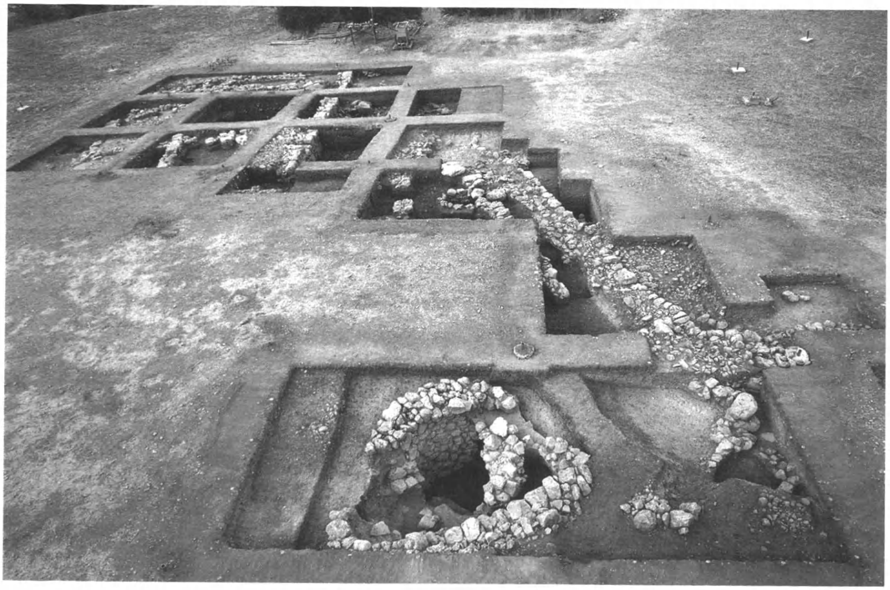

α. Τὸ βοθροειδὲς κτίσμα. β. Ἀναλημματικὸς τοῖχος.

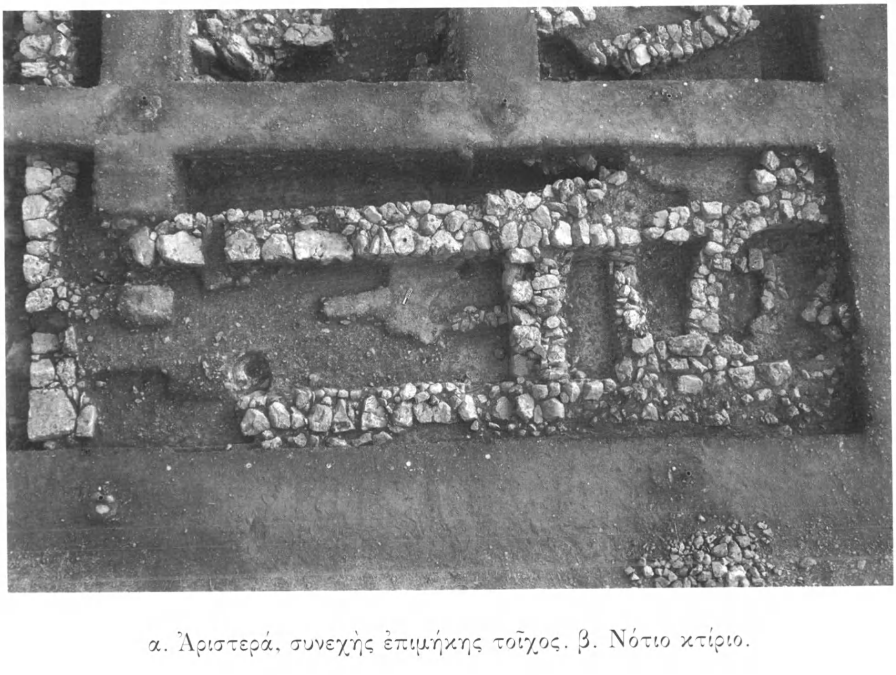

α. Ἀριστερά, συνεχὴς ἐπιμήκης τοῖχος. β. Νότιο κτίριο.

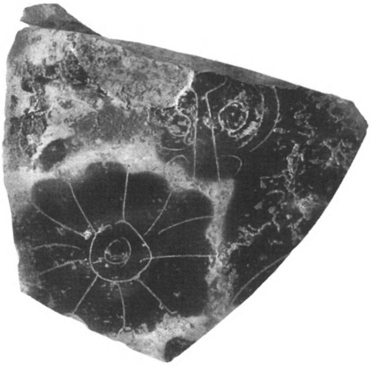

α

β

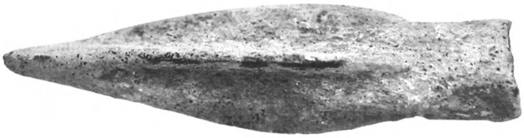

γ

δ

ε

α. Ὄστρακο κορινθιακοῦ ρυθμοῦ. β. Ζωόμορφο εἰδώλιο. γ. Αἰχμὴ σιδερένιου βέλους. δ. Θραῦσμα τοιχογραφίας. ε. Εἰδώλιο.

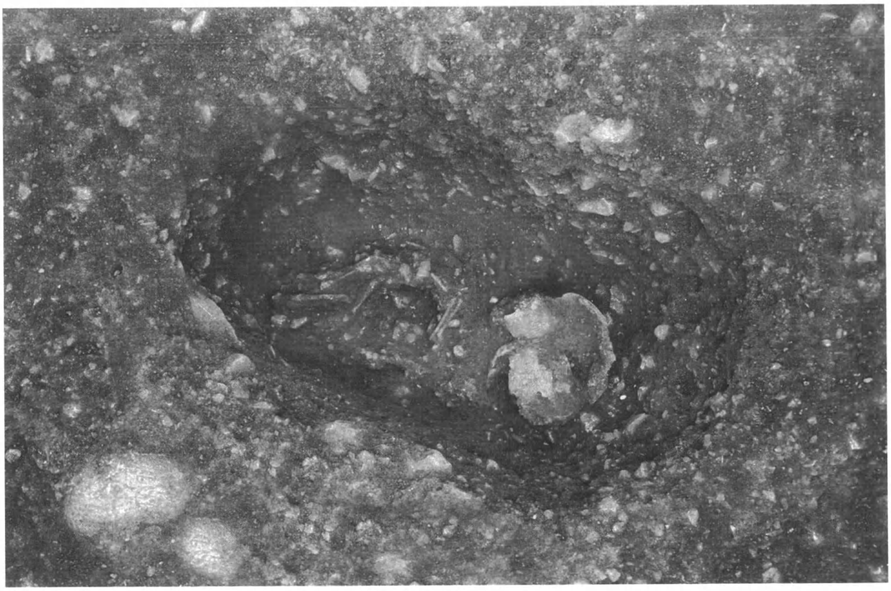

α. Ταφὴ βρέφους. β. Ταφὴ δύο βρεφῶν.

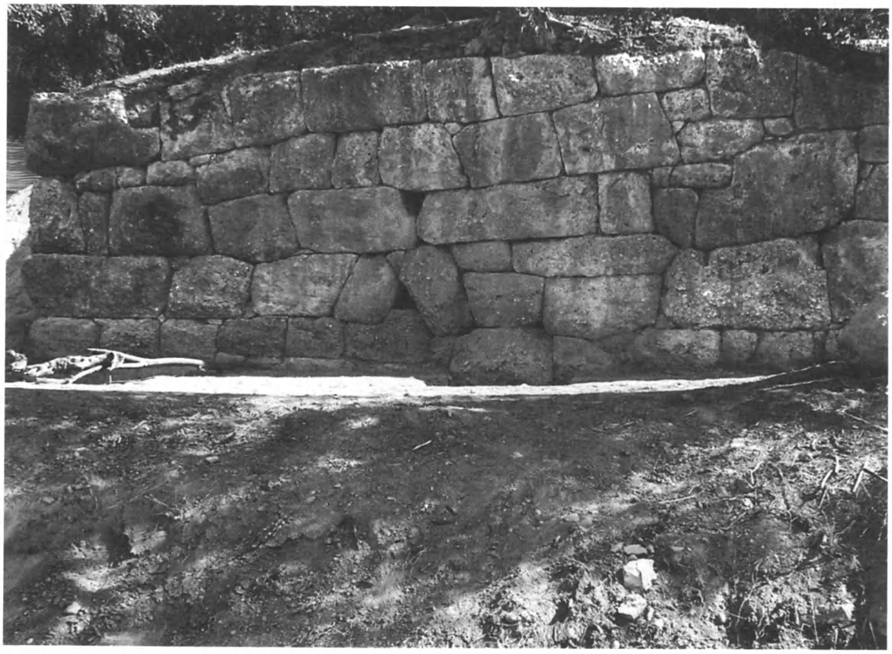

α. Ἄποψη τοῦ ναΐσκου τῆς «Παναγίτσας» ἀπὸ τὰ νότια. β. Ἀναλημματικὸς τοῖχος 1, ἄποψη ἀπὸ δυτικά.

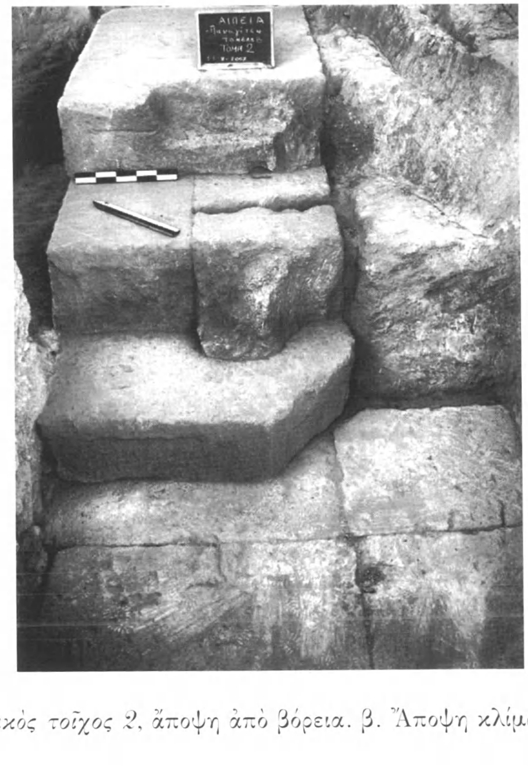

α. Ἀναλημματικὸς τοῖχος 2, ἄποψη ἀπὸ βόρεια. β. Ἄποψη κλίμακας ἀπὸ νότια.

α. *Κτίριο Α*, ἄποψη ἀπὸ δυτικά. β. Πήλινο πλακίδιο μὲ μορφὴ Ἀθηνᾶς.

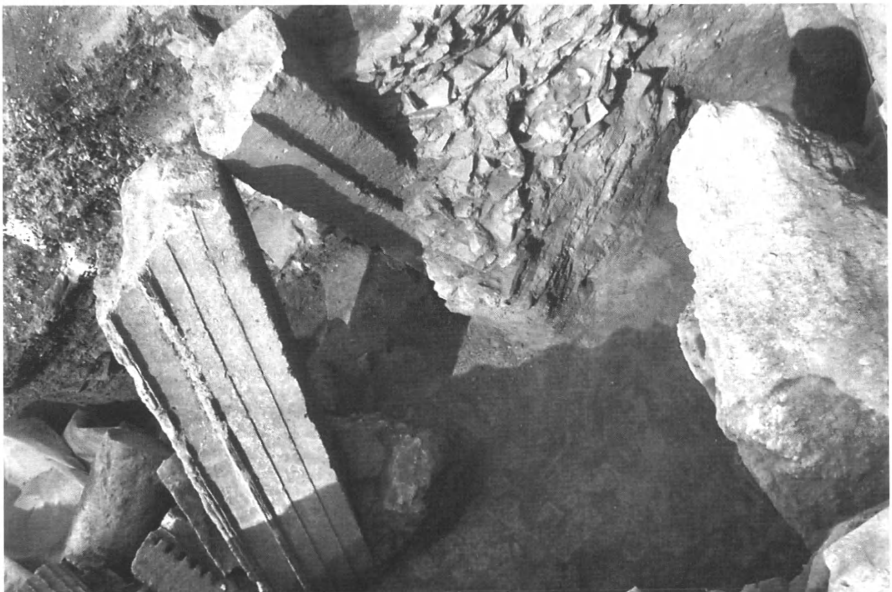

α. *Κτίριο Β*, στυλοβάτης ἰωνικῆς κιονοστοιχίας, ἄποψη ἀπὸ δυτικά. β. Παραστάδα θύρας στὴ θέση της καὶ ἐπιστύλιο ἰωνικῆς κιονοστοιχίας.

α. Ἄποψη ἀπὸ δυτικὰ τῆς παραστάδας καὶ τῶν πεσμένων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν.
β. Ἀγωγὸς ὕδατος καὶ μεταγενέστερο φρεάτιο.

α-β. Τμήματα κεράμων μὲ τὴ σφραγίδα ΔΑΜΟΣΙΟΙ.

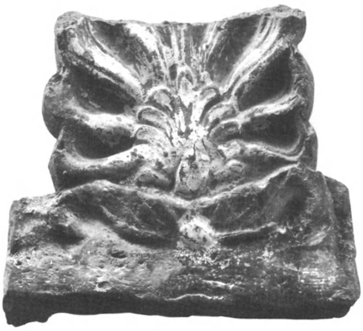

α

β

γ

α-γ. Ἀνθεμωτὲς ἀκροκέραμοι ἀπὸ τὸ στρῶμα καταστροφῆς τοῦ κτιρίου *Β*.

α

β

γ

δ

ε

α-ε. Τμήματα ἀνάγλυφων ἀγγείων καὶ μέρος τοῦ ρύγχους πήλινου λιονταριοῦ ἀπὸ ὑδρορρόη.

α-β. Δύο λαβὲς ἀμφορέως μὲ τὴ σφραγίδα ΣΤΥΡΑΞ.

α. Ἄποψη κτιρίου Γ. β. Βόρεια πλευρὰ τοῦ κτιρίου Γ.

α. *Κτίριο Γ, βάση τράπεζας προσφορῶν.* β. *Μαρμάρινο ἀγαλματίδιο Σατύρου* (Λ 7428).

α. Βόρειος καὶ ἀνατολικὸς τοῖχος τῆς σκηνοθήκης. β. Ὁ κατεστραμμένος νότιος τοῖχος τῆς σκηνοθήκης.

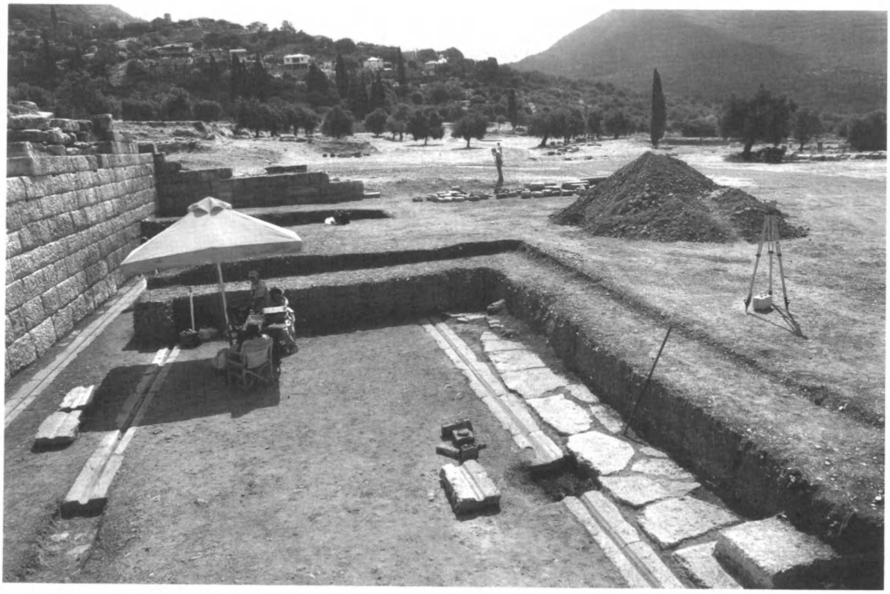

α. Οἱ λίθινες αὔλακες (τροχιὲς) τῆς σκηνοθήκης. β. Τμῆμα ὁριζόντιας σίμης.

α

β

γ

α. Λακωνικὸς στρωτήρας μὲ σφράγισμα ΔΑΜΟΣΙΟΣ. β-γ. Ἡγεμόνες καλυπτῆρες τῆς σκηνοθήκης: β. Ἀρ. εὑρ. 16394. γ. Ἀρ. εὑρ. 16163.

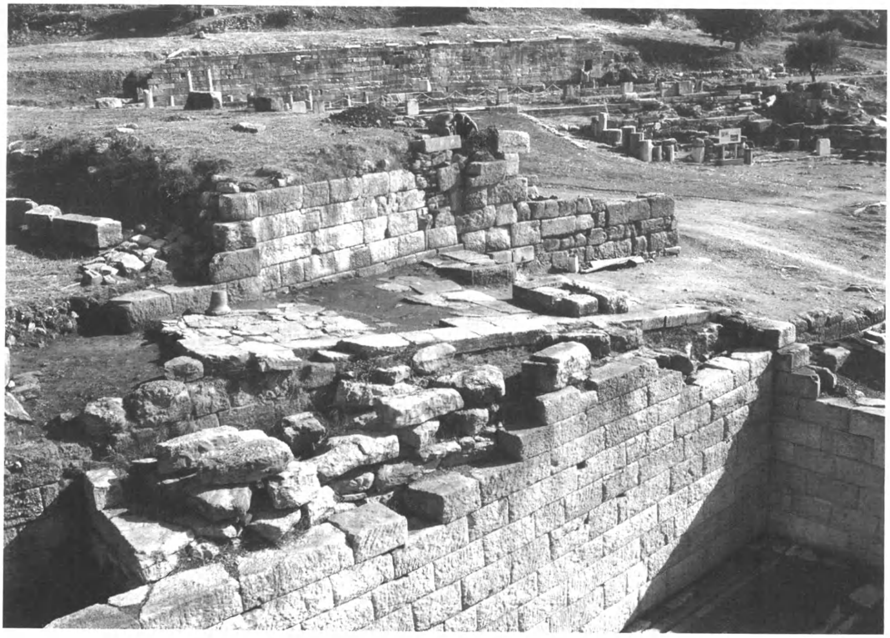

α. Κεκλιμένο ἐπίπεδο ἀνόδου (ράμπα) πρὸς τὸ διάζωμα. β. Φράγμα εἰσόδου πρὸς τὴ ράμπα ἀνόδου.

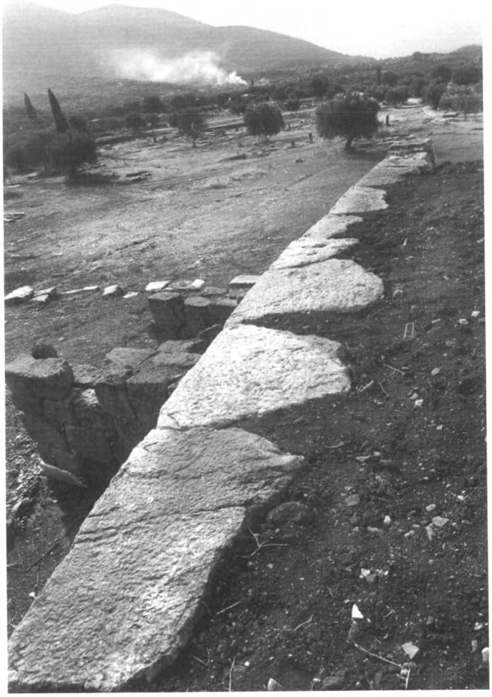

α. Τεκτονικὰ σημεῖα σὲ λιθοπλίνθους τοῦ ἀνατολικοῦ ἀναλήμματος. β. Χῶροι ὁριζόμενοι ἀπό ἀντηρίδες στὸ ἀνατολικὸ ἀνάλημμα τοῦ κοίλου.

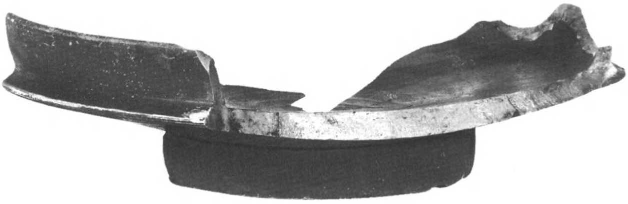

α. Πινάκιο terra sigillata ἀρ. 16149. β. Κύπελλο terra sigillata ἀρ. 16195.
γ. Λύχνοι πρώιμων ῥωμαϊκῶν χρόνων.

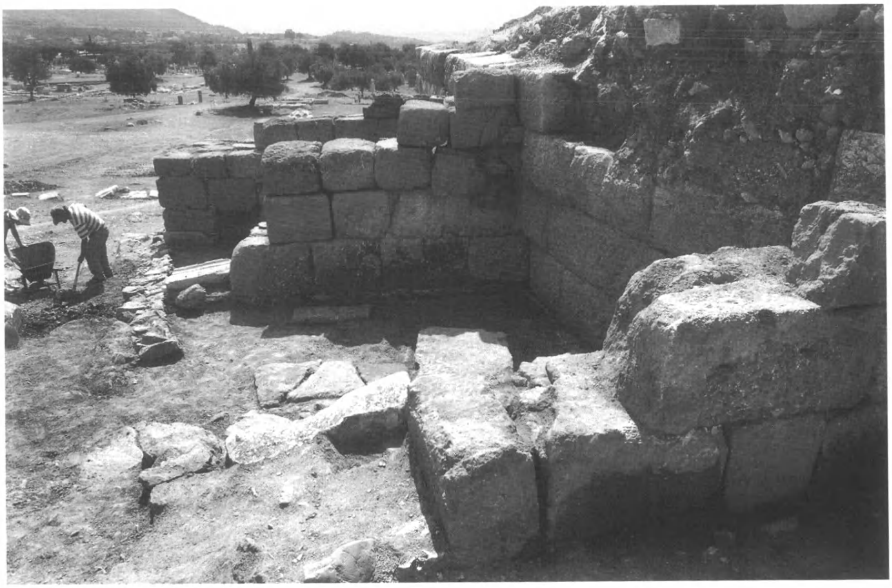

α. Λεπτομέρεια τῶν χώρων κατοίκησης. β. Κατάλοιπα ἀσβεστοκάμινου.

α. Οἰνοχόη καὶ βαθὺ πινάκιο. β. Ἐνεπίγραφο βάθρο γιὰ τὸν ἀνδριάντα τοῦ πυγμάχου Χιόνιος.

α. Ἐνεπίγραφο βάθρο Μεσσήνιου πολυνίκη παλαιστῆ καὶ παγκρατιαστῆ. β. Ἄποψη τῆς βόρειας στοᾶς τῆς ἀγορᾶς. Ἀεροφωτογραφία.

α. Θραῦμα ἀσβεστολιθικῆς βάσης μνημείου μὲ ἀνάγλυφο κράνος. β. Βάθρα ἀνδριάντων στὴ δυτικὴ πτέρυγα τῆς στοᾶς.

α. Ἡ ἐπιγραφὴ γιὰ τὸν παγκρατιαστὴ Φιλοκράτη. β. Ἡ ἐπιγραφὴ γιὰ τὸν Ρωμαῖο ἀντιστράτηγο Σέξτο Σωτίδιο Στράβωνα.

α. Ἀποχετευτικὸς ἀγωγὸς στὴ δυτικὴ πτέρυγα τῆς βόρειας στοᾶς. β. Ἄποψη τῆς δυτικῆς πτέρυγας τῆς βόρειας στοᾶς.

α. Ἄποψη τῶν καταλοίπων τοῦ δωρικοῦ μονόπτερου. β. Λεπτομέρεια μονόπτερου.

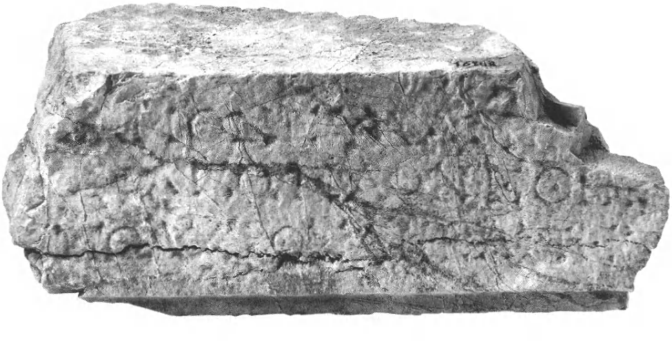

α. Μωσαϊκὸ δάπεδο καὶ στυλοβάτης (;) γύρω ἀπὸ τὸν μονόπτερο. β. Ἡ ἐπιγραφὴ ἀρ. εὑρ. 16248.

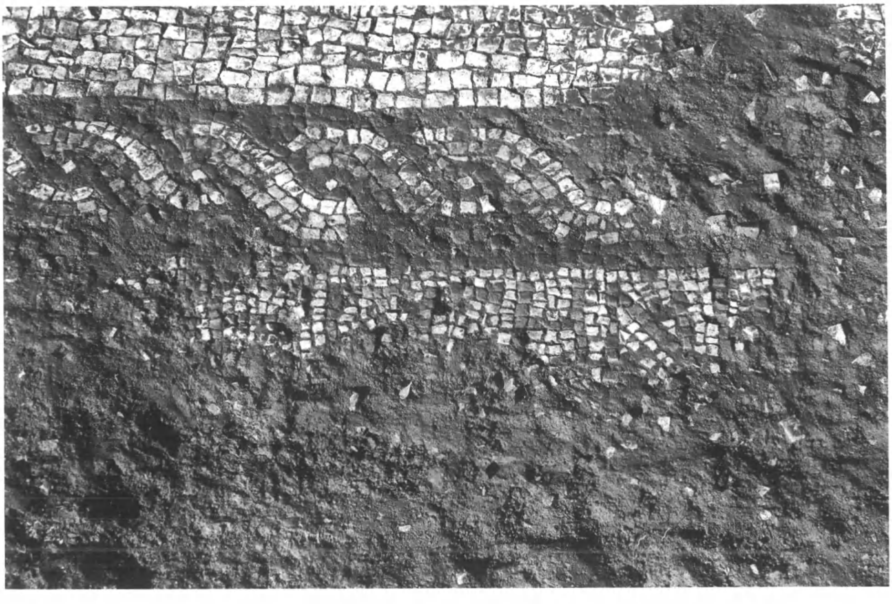

Μωσαϊκὸ δάπεδο: α. Ἀνδρικὴ μορφὴ μὲ ράβδο καὶ τὴν ἐπιγραφὴ ΑΤΤΙΚΟΣ.
β. Ἡ ἐπιγραφὴ ΜΕΣΣΗΝΗ.

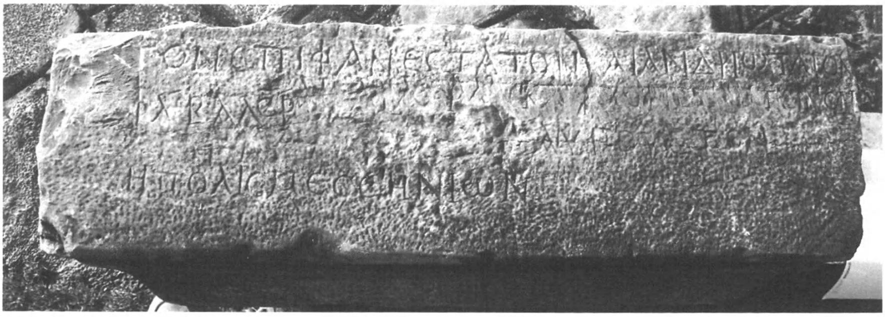

α. Ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου. β. Τὸ μαρμάρινο ἄγαλμα τοῦ αὐτοκράτορα Κωνσταντίνου.

α. Τὸ πεσσόσχημο βάθρο τοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος τῆς Ἐλεύθιας. β. Θραῦσμα εἰδωλίου γυναίκας μὲ ζῶο. γ. Πήλινα πόδια ἀλόγων.

α. Κατάλοιπα τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἰθωμάτα μέσα στὴν παλαιὰ Μονὴ Βουλκάνου.
β. Ἐνεπίγραφη δέλτος ἀπὸ τὸ Ἰσεῖο.

α. Ἐνεπίγραφος πεσσίσκος στὴν Ἀρτέμιδα Σώτειρα. β. Ἐνεπίγραφη ἑρμαϊκὴ στὸν Δία Ἐπιδώτα. γ. Ἡ Παλαίστρα μετὰ τὶς ἐργασίες διαμόρφωσης.

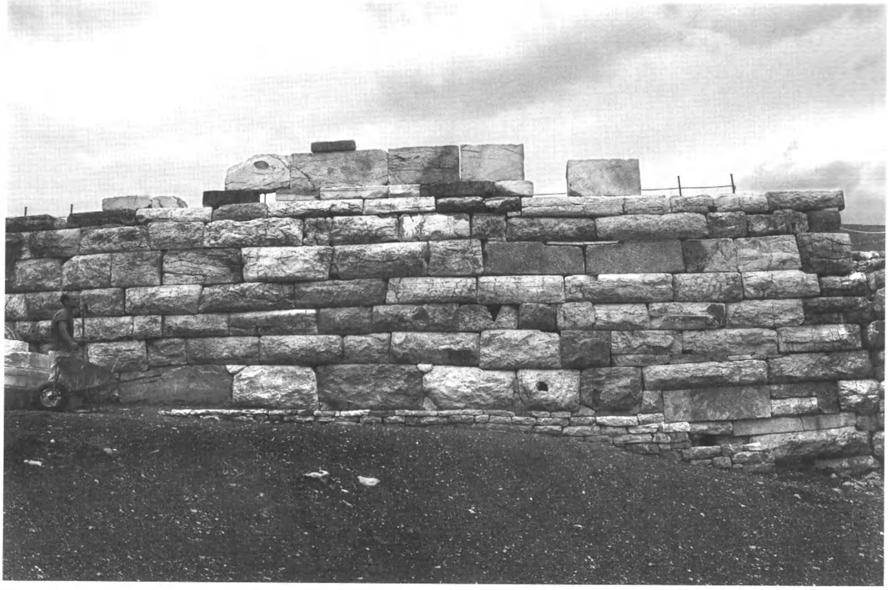

α. Τὸ νότιο ἀνάλημμα τοῦ ἀνδήρου τῆς Παλαίστρας μετὰ τὴν ἀποκατάσταση.
β. Τὸ ταφικὸ μνημεῖο ἀρ. Κ9 νότια τῆς Παλαίστρας.

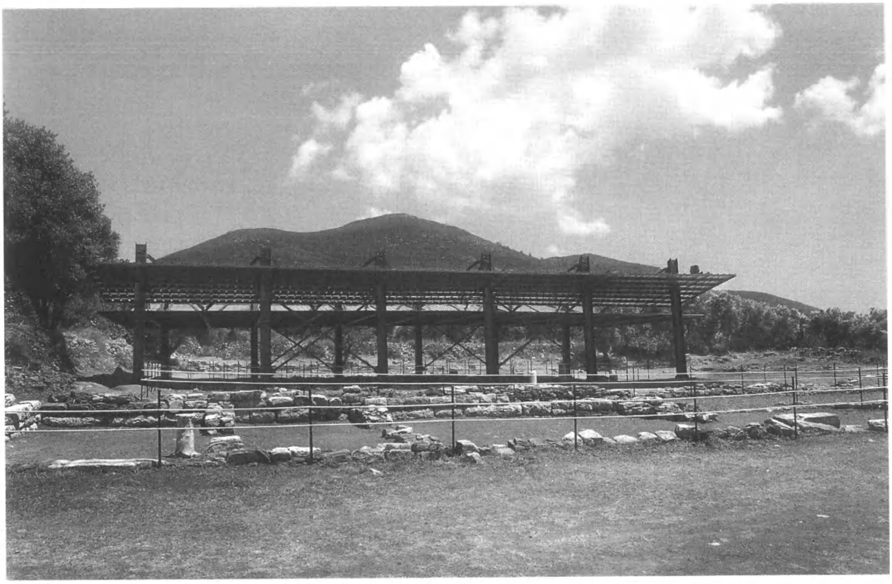

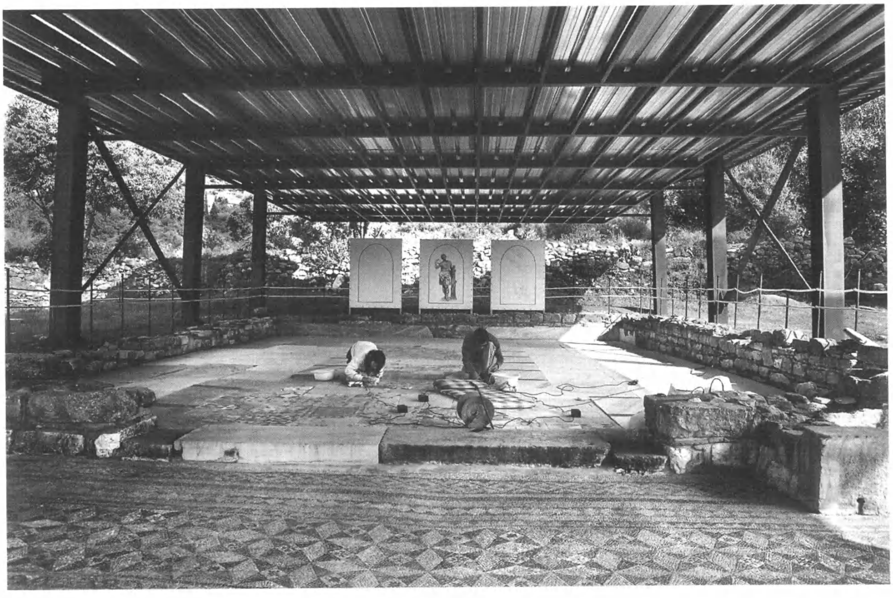

α. Μεταλλικὸ στέγαστρο στὴ ρωμαϊκὴ ἔπαυλη ΝΑ τοῦ Ἀσκληπιείου ἀπὸ Δ. β. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ στεγάστρου στὴ ρωμαϊκὴ ἔπαυλη ΝΑ τοῦ Ἀσκληπιείου ἀπὸ Δ.

α. Ταφικὸ μνημεῖο ἀνατολικὰ τοῦ Ἀσκληπιείου μετὰ τὴν ἀποκατάσταση. β. Ἡ λίθινη λεκάνη τοποθετημένη στὸ δυτικὸ περίπτερο τῆς Κρήνης Ἀρσινόης.

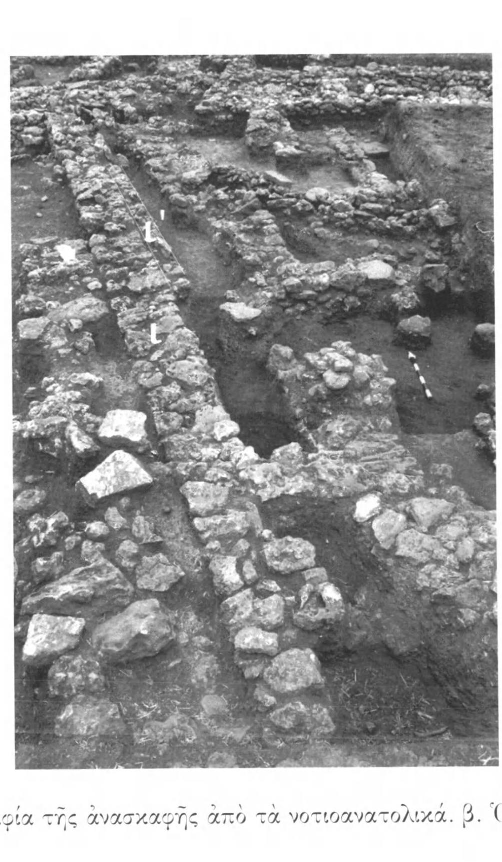

α. Ἀεροφωτογραφία τῆς ἀνασκαφῆς ἀπὸ τὰ νοτιοανατολικά. β. Ὁ τοῖχος ι ἀπὸ Ν.

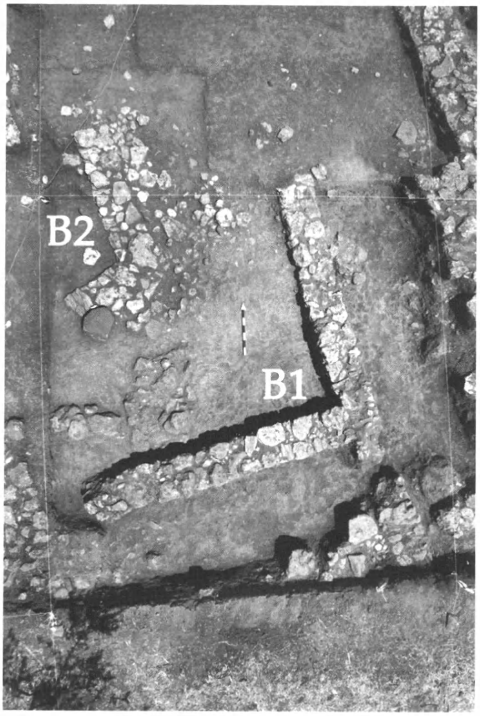

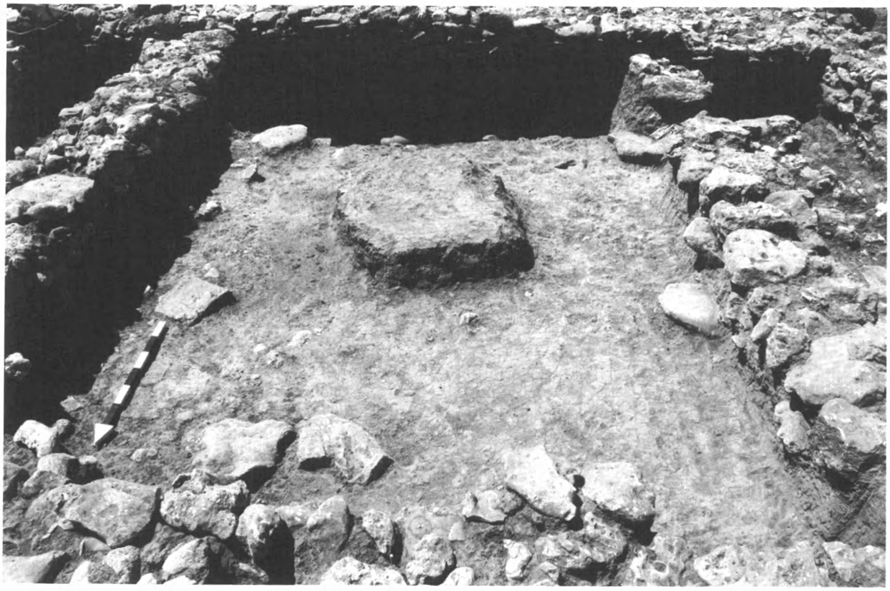

α. Ἀεροφωτογραφία τῶν δωματίων Β1 καὶ Β2. β. Ἄποψη τοῦ δωματίου Γ1 ἀπὸ Β. Φαίνεται ἡ ἑστία καὶ οἱ τέσσερεις βάσεις κιόνων.

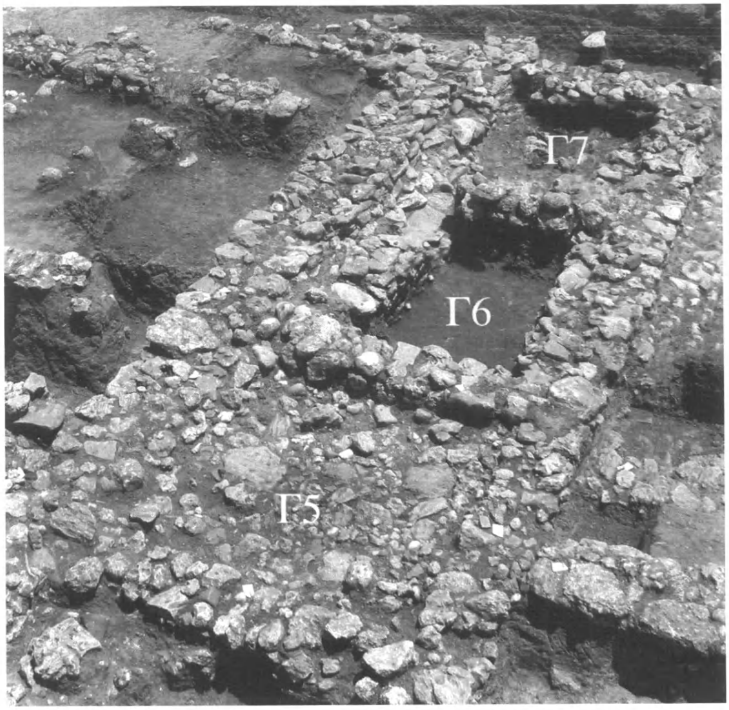

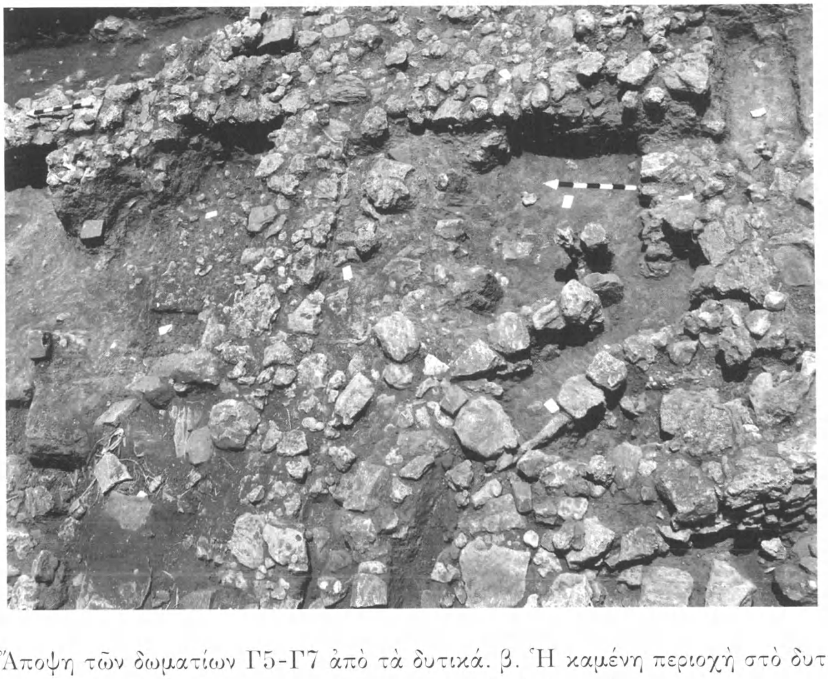

α. Ἄποψη τῶν δωματίων Γ5-Γ7 ἀπὸ τὰ δυτικά. β. Ἡ καμένη περιοχὴ στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ δωματίου Γ4 ἀπὸ τὰ δυτικά.

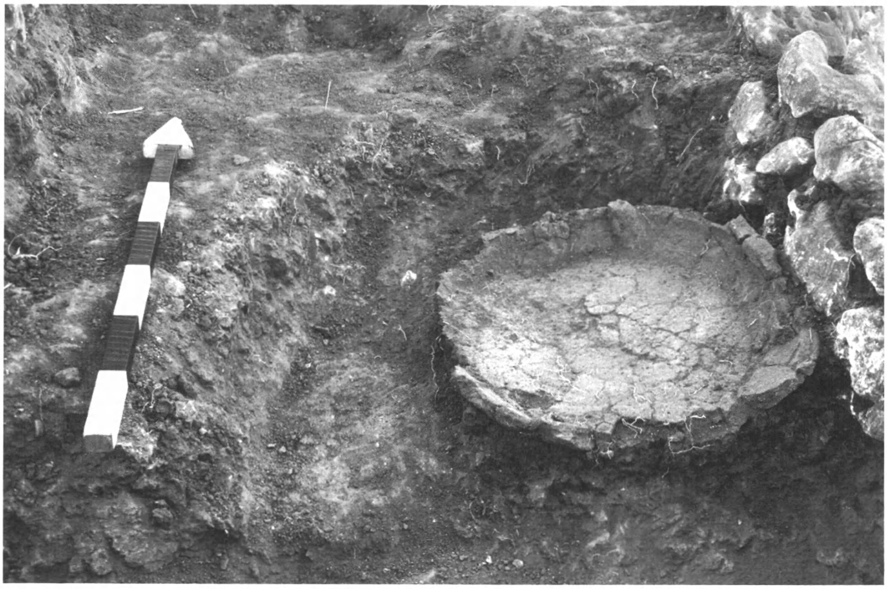

α. Πιάτο στὸ δωμάτιο Γ7. β. Μυκηναϊκὴ κεραμικὴ ἀπὸ τὴν Οἰκία Γ.

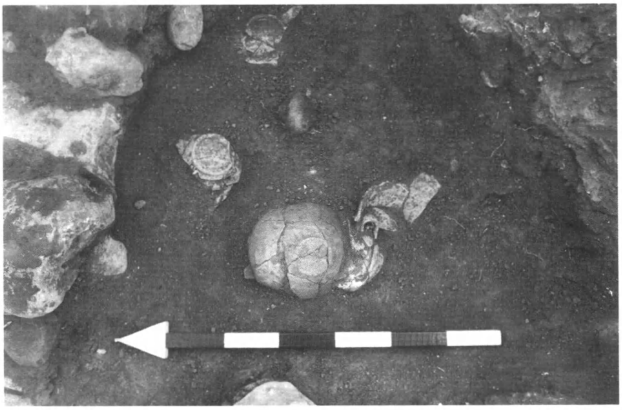

α. Ἄποψη τῆς Οἰκίας Δ ἀπὸ τὰ νότια. β. Ἀγγεῖα ἀπὸ τὸ δωμάτιο Δ3.
γ. Ὄστρακα ἀπὸ τὰ βόρεια τῆς Οἰκίας Δ.

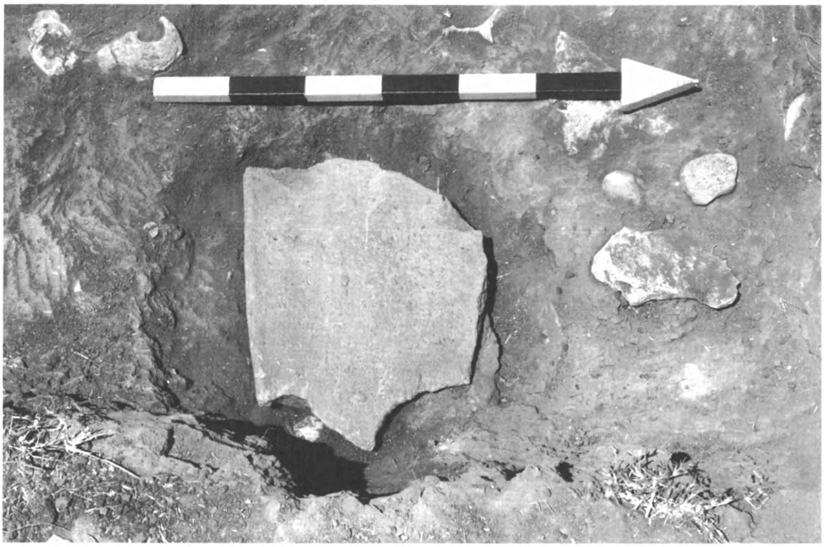

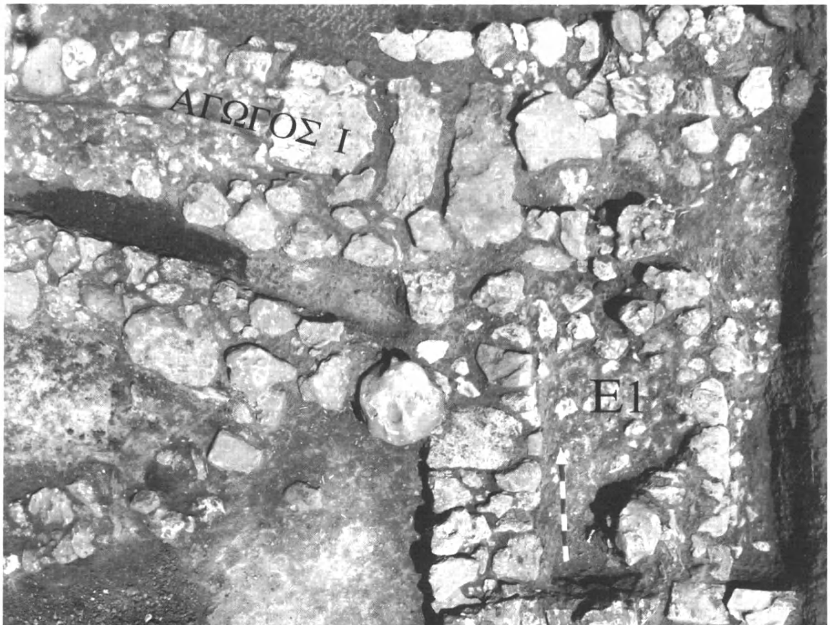

α. Θραῦσμα ἀσαμίνθου. β. Ἀεροφωτογραφία τοῦ δωματίου Ε1 καὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ ἀγωγοῦ Ι.

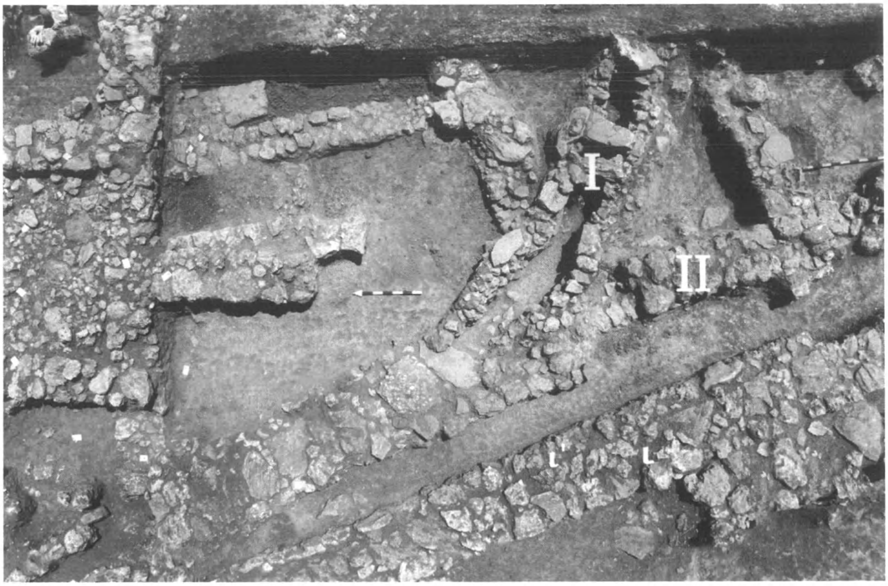

α. Ἀεροφωτογραφία τοῦ σημείου ἕνωσης τῶν ἀγωγῶν Ι καὶ ΙΙ. β. Ὁ πήλινος ἀγωγὸς πλάι στὸν Ἀγωγὸ ΙΙ.

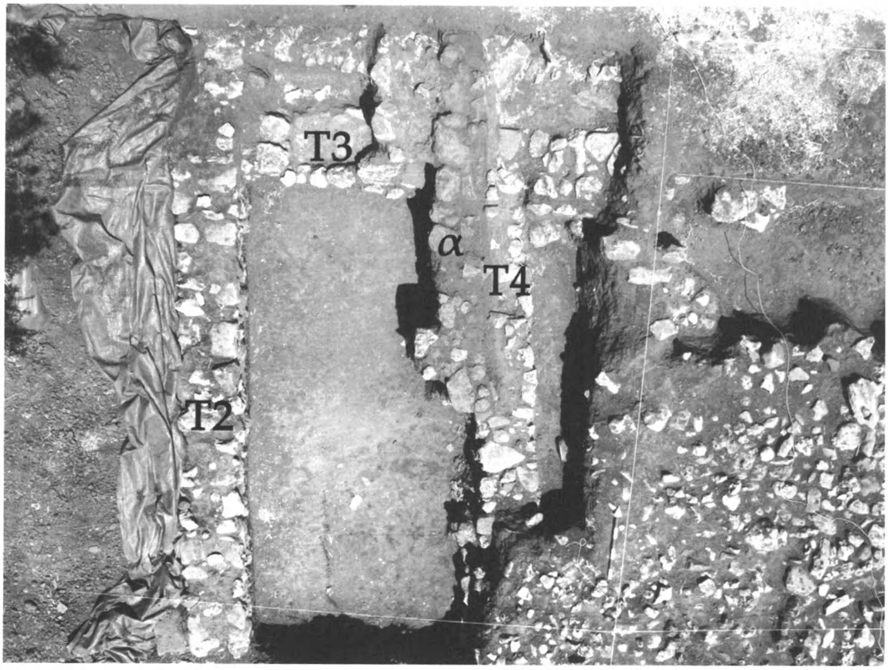

α. Ἀεροφωτογραφία τῆς βόρειας προέκτασης τοῦ τοίχου α καὶ τῶν τοίχων Τ2-Τ4.
β. Τὰ ἀγγεῖα στὰ βόρεια τοῦ τοίχου Τ3.

α. Ὁ ἀποθέτης στὰ δυτικὰ τοῦ τοίχου α. β. Ὁ πίθος στὰ δυτικὰ τοῦ τοίχου Τ2.

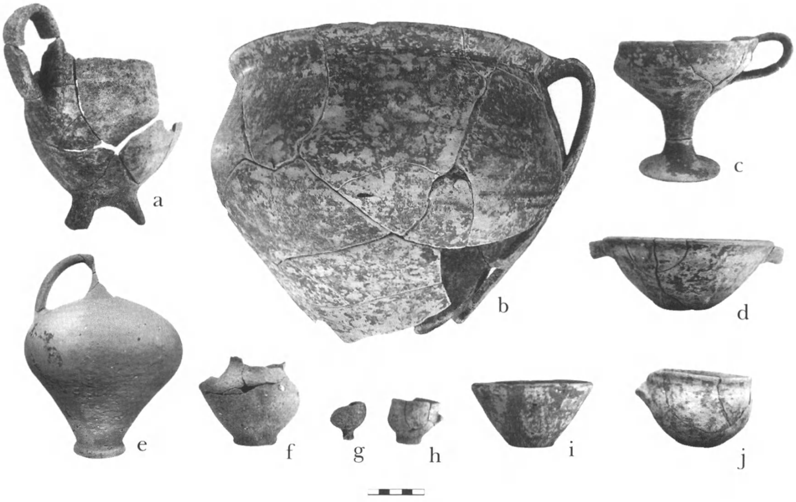

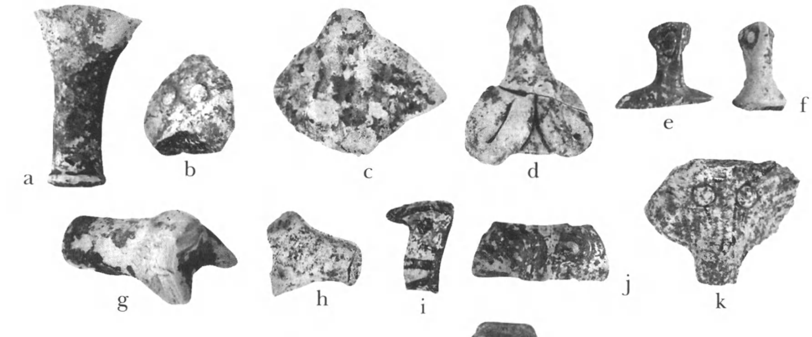

α. Ἀκέραια καὶ σχεδὸν ἀκέραια ἀγγεῖα. β. Εἰδώλια καὶ ἀγνύθες.

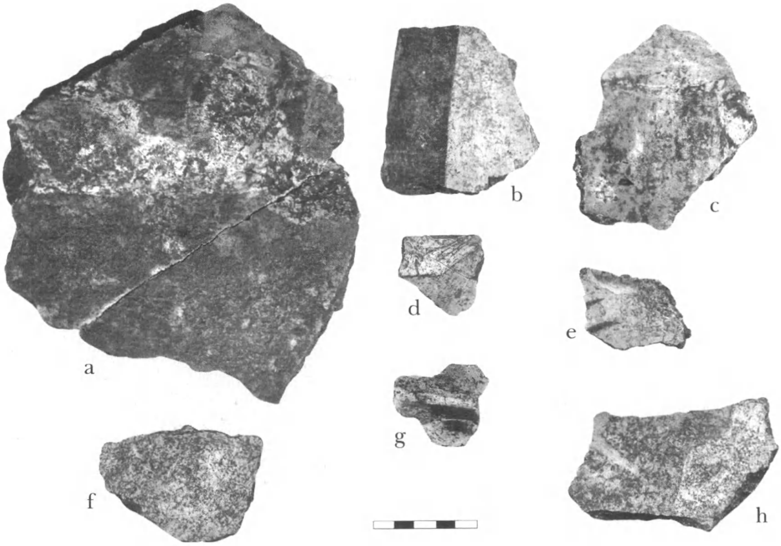

α. Ὁ σκελετός. β. Θραύσματα τοιχογραφιῶν καὶ τράπεζας προσφορῶν.

α. Γενικὴ ἄποψη τοῦ κυκλώπειου ἀνδήρου ἀπὸ τὰ Β. Μὲ λευκὲς γραμμὲς σημειώνεται τὸ κατεστραμμένο ἀπὸ τὸν μηχανικὸ ἐκσκαφέα τμῆμα. β. Τὸ ΒΔ ἄκρο τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ ἀνδήρου.

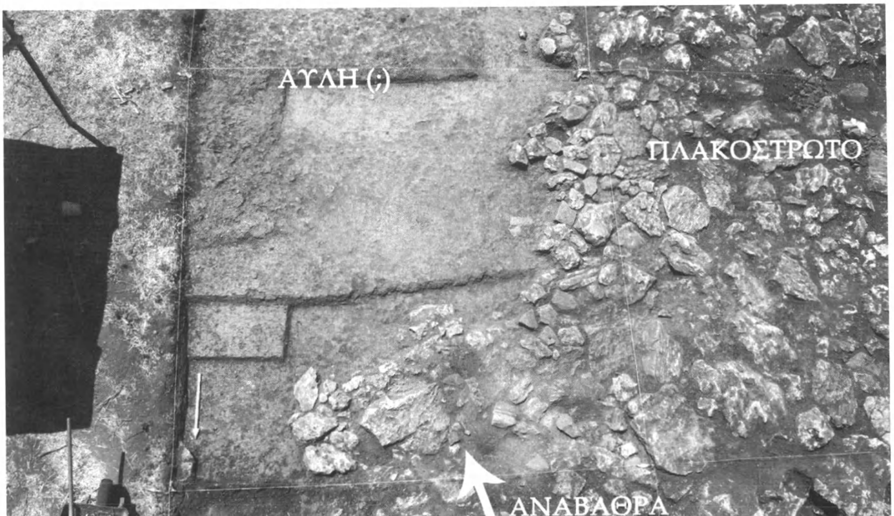

α. Ἡ δυτικὴ ὀδόντωση τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ ἀνδήρου. β. Ἀεροφωτογραφία τοῦ ἀνατολικοῦ ἄκρου τῆς πλακόστρωτης ἐπιφάνειας.

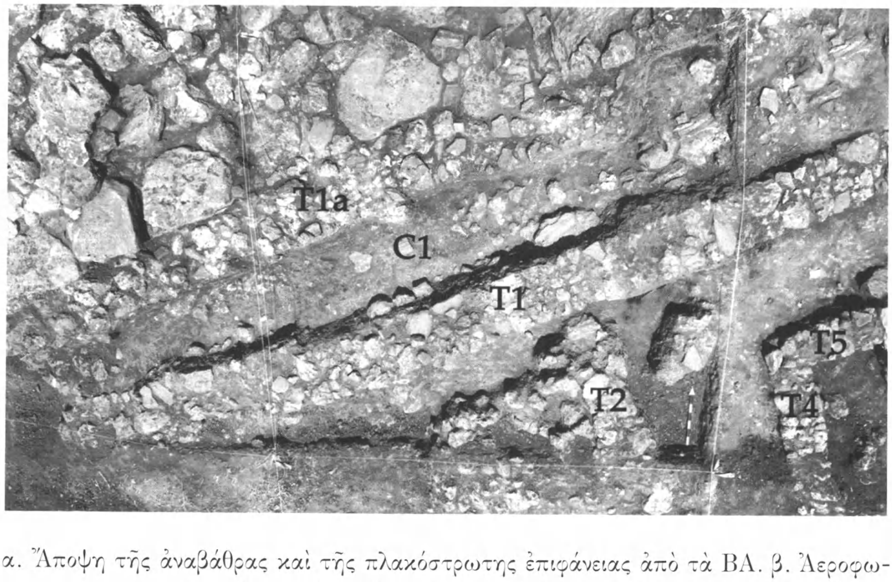

α. Ἄποψη τῆς ἀναβάθρας καὶ τῆς πλακόστρωτης ἐπιφάνειας ἀπὸ τὰ ΒΑ. β. Ἀεροφωτογραφία τοῦ διαδρόμου C1 καὶ τῶν τριγύρω τοίχων.

Τὰ σκαλοπάτια στὸ δωμάτιο CT4.

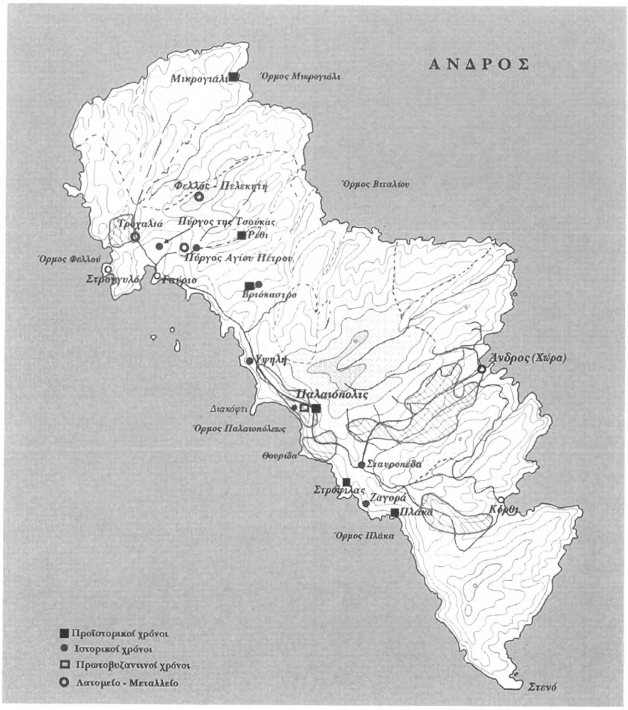

α. Χάρτης τῆς Ἄνδρου μὲ τὶς σημαντικότερες ἀρχαιολογικὲς θέσεις. β. Ἀεροφωτογραφία τοῦ Στρόφιλα μὲ τὰ δύο λιμάνια στὰ νότια (2008, λήψη Ν. Ξενικάκης).

α. Τὸ ὀροπέδιο τοῦ Στρόφιλα ἀπὸ τὴν ἐνδοχώρα (ΒΑ). β. Τὸ τεῖχος τοῦ Στρόφιλα, διακρίνεται ὁ προμαχώνας Α.

Στρόφιλας: α. Τὸ κτήριο Ζ. β. Ἡ περιοχὴ τοῦ τείχους καὶ τοῦ «προτειχίσματος» (ἀεροφωτογραφία 2008, λήψη Ν. Ξενικάκης).

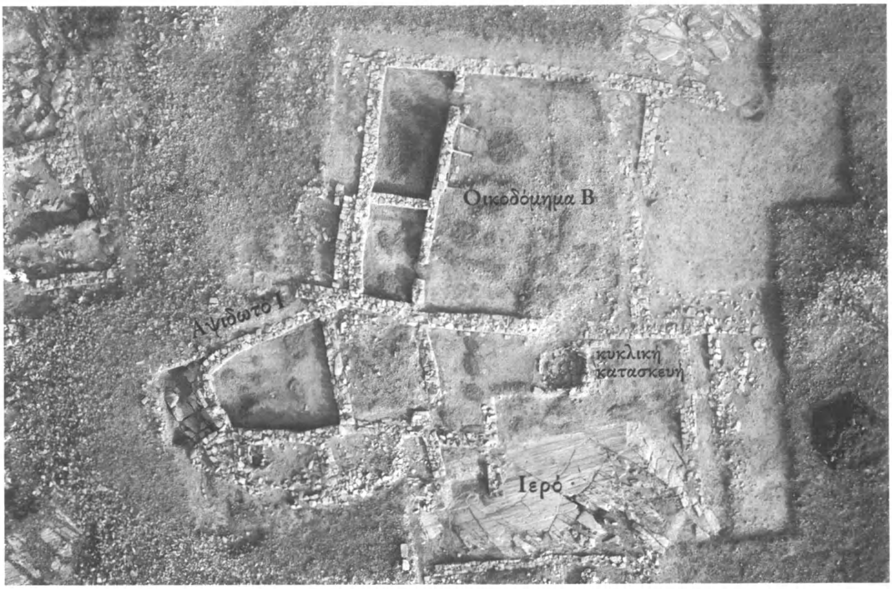

α. Στρόφιλας, ἡ περιοχὴ τοῦ ἱεροῦ, τοῦ Ἀψιδωτοῦ 1 καὶ τοῦ Οἰκοδομήματος Β (ἀεροφωτογραφία, 2008, λήψη Ν. Ξενικάκης). β. Τμῆμα τοῦ νότιου τοίχου τοῦ Ἀψιδωτοῦ 1 καὶ τοῦ διαχωριστικοῦ τοίχου τοῦ συμφυοῦς μὲ αὐτὸ ἀψιδωτοῦ κτηρίου στὰ νοτιοανατολικὰ κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου 1 τοῦ Οἰκοδομήματος Β.

Στρόφιλας: α. Τὸ Κτήριο Γ. β. Βραχογραφία μὲ δακτυλιόσχημα θέματα στὸ Κτήριο Γ.

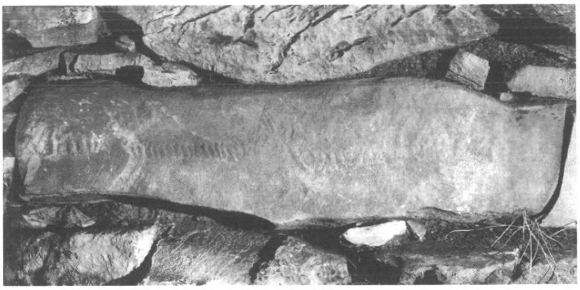

α

β

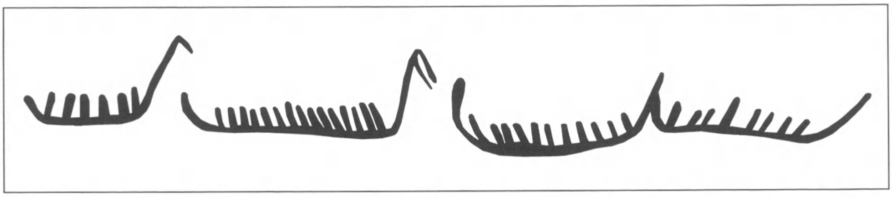

γ

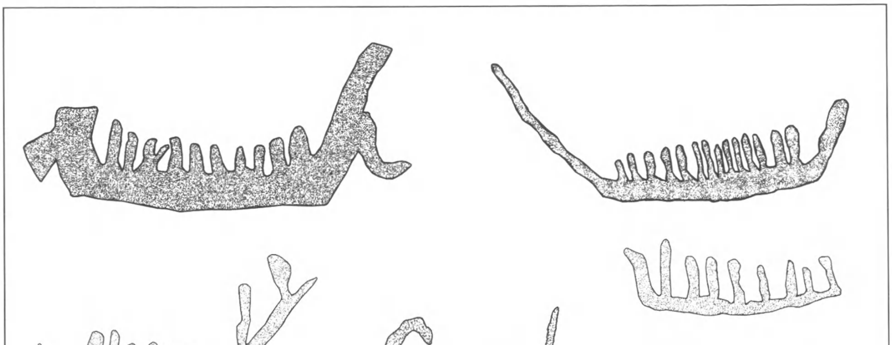

δ

α,γ. Βραχογραφία πλοίου καὶ ψαριοῦ στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς πύλης τοῦ τείχους τοῦ Στρόφιλα. β. Πήλινο εἰδώλιο. δ. Τύποι πλοίων ποὺ ἀπεικονίζονται στὶς βραχογραφίες τοῦ Στρόφιλα.

α-β. Στρόφιλας, βραχογραφία ἔξω ἀπὸ τὸ τεῖχος μὲ παράσταση τετράποδων σαρκοβόρων ζώων νὰ ἐπιτίθενται σὲ ἐλάφια.

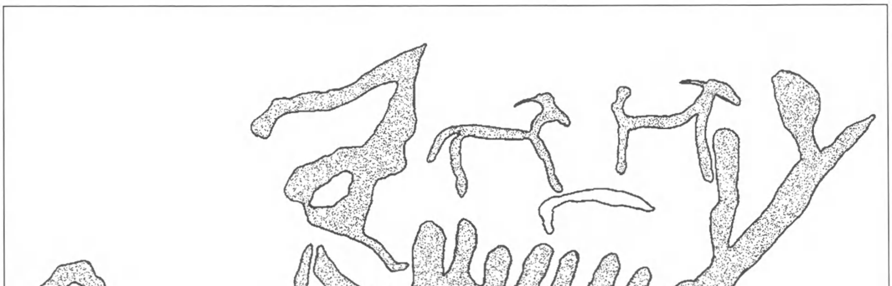

α-β. Στρόφιλας, βραχογραφία μὲ παράσταση πλοίου φορτωμένου μὲ κατσίκια.

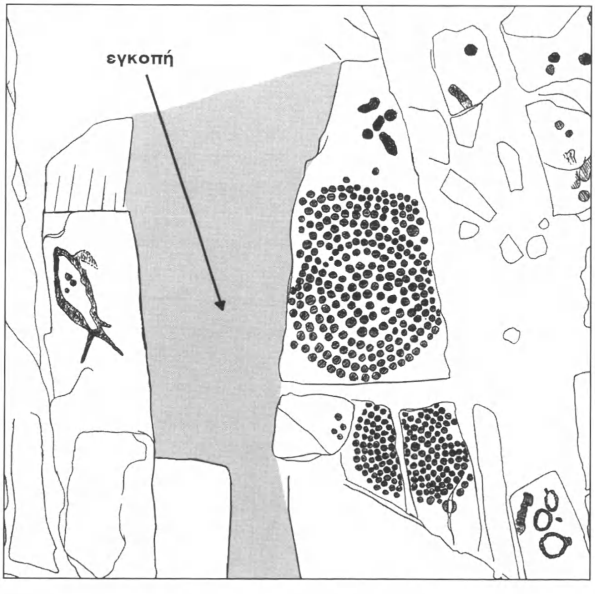

α-β. Στρόφιλας, μεγάλη ἐγκοπὴ στὸ δάπεδο τοῦ ἱεροῦ μὲ παράσταση ψαριοῦ καὶ μικρῶν κοιλοτήτων σὲ σπειροειδῆ διάταξη.

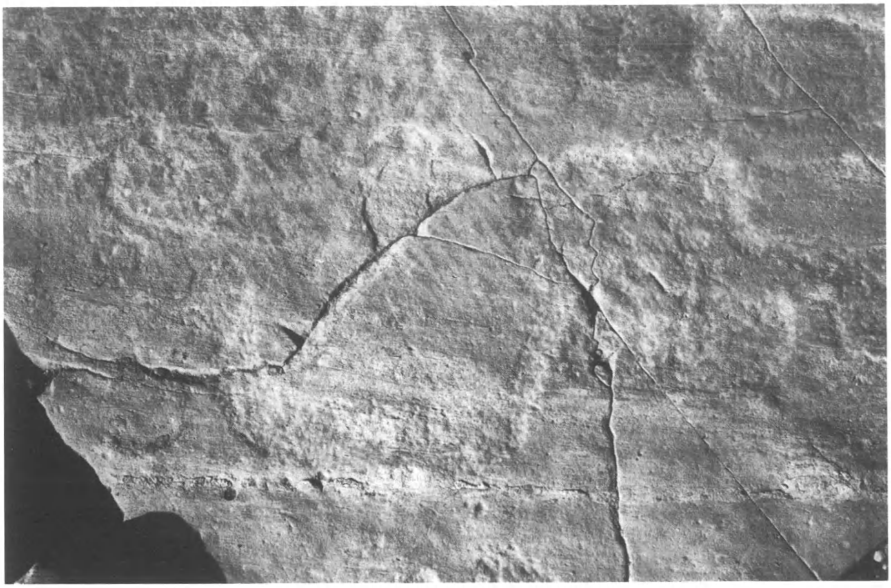

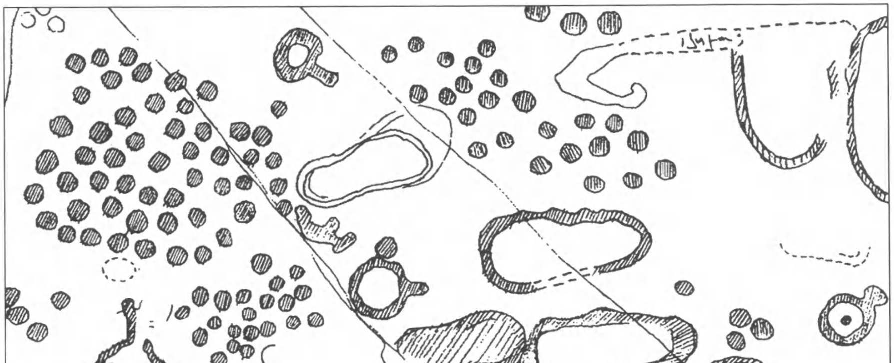

α-β. Στρόφιλας, ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν ἐπιδαπέδια βραχογραφία τοῦ ἱεροῦ μὲ παράσταση πτηνοῦ.

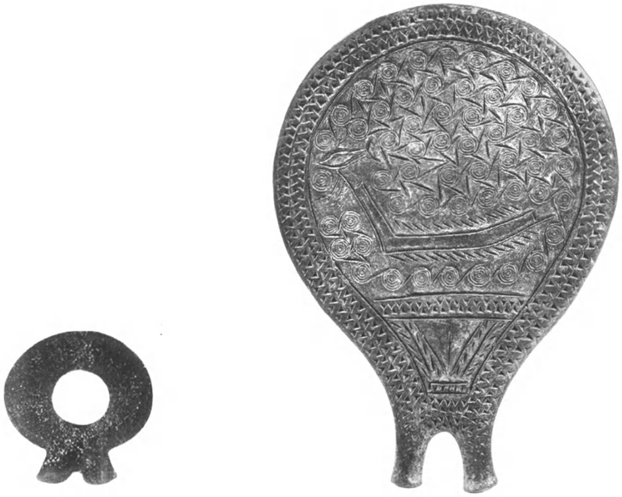

Στρόφιλας: α. Λίθινα δακτυλιόσχημα περίαπτα. β. Δακτυλιόσχημο περίαπτο καὶ πήλινο τηγανόσχημο σκεῦος ἀπὸ τὴ Σύρο. γ. Πίθος ἀπὸ τὸ Οἰκοδόμημα Β. δ. Χονδροειδὲς εὐρύστομο ἀγγεῖο μὲ σχοινοειδῆ διακόσμηση.

α

β

γ

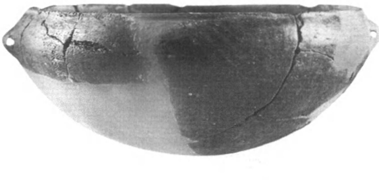

δ

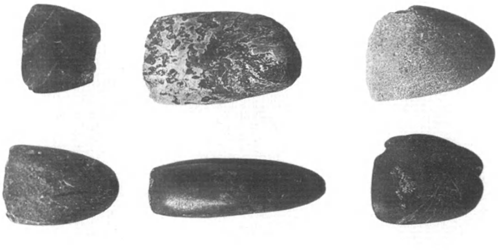

ε

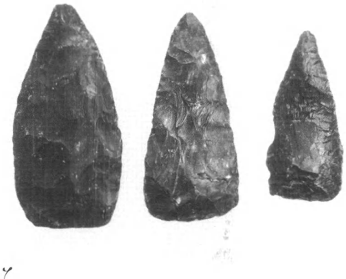

ζ

Στρόφιλας: α. Πρόχους. β. Κύπελλο μὲ ὑπερυψωμένη λαβή. γ. Μικρὸς κρατηρίσκος. δ. Φιάλη μὲ διακόσμηση pattern-burnished. ε. Λίθινοι πελέκεις. ζ. Μεγάλες αἰχμὲς ἀπὸ ὀψιανό.

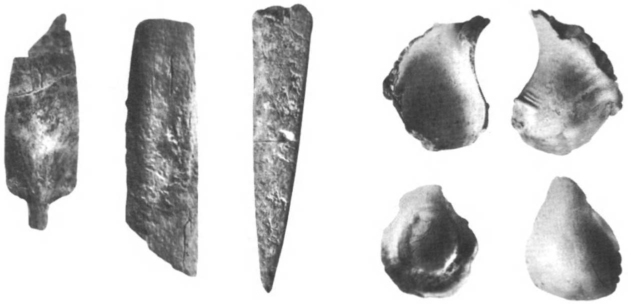

α

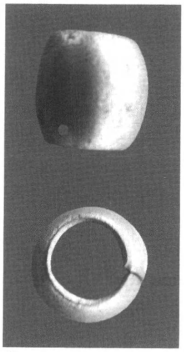

β

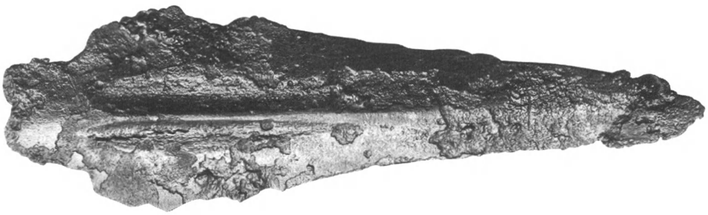

γ

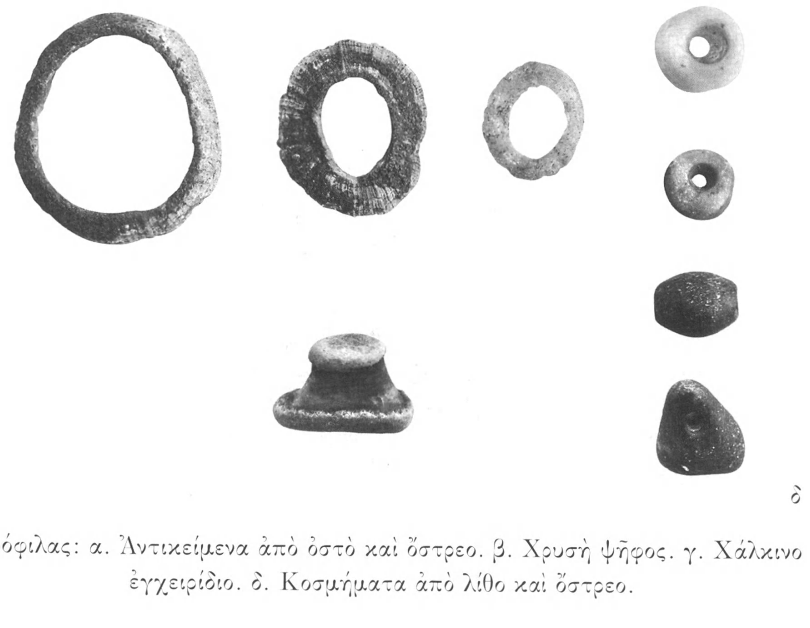

δ

Στρόφιλας: α. Ἀντικείμενα ἀπὸ ὀστὸ καὶ ὄστρεο. β. Χρυσὴ ψῆφος. γ. Χάλκινο ἐγχειρίδιο. δ. Κοσμήματα ἀπὸ λίθο καὶ ὄστρεο.

Στρόφιλας: α. Ἡ περιοχὴ ἔξω (βόρεια) τοῦ τείχους. β. Τοπογραφικὸ σχέδιο τῆς περιοχῆς ἔξω ἀπὸ τὸ τεῖχος.

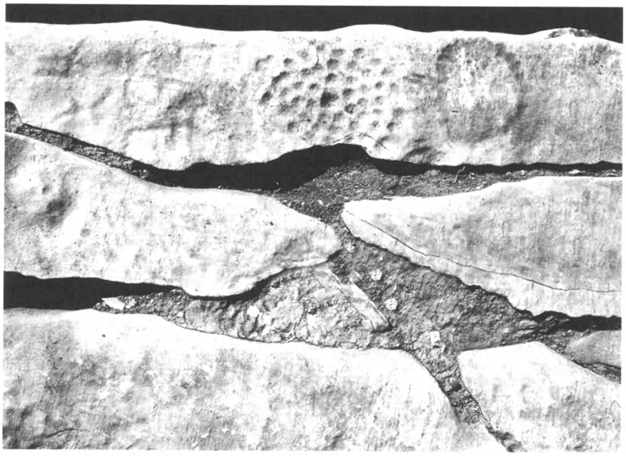

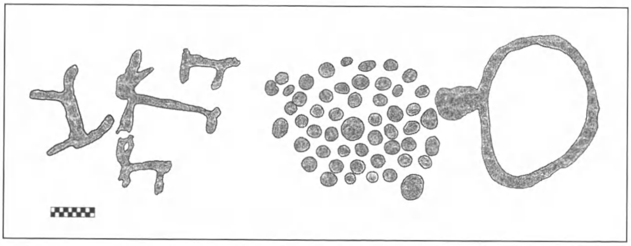

Στρόφιλας: α. Ἡ βραχώδης ἔκταση ἔξω (βόρεια) τοῦ τείχους ὅπου ἐκτείνονται οἱ βραχογραφίες. β. Βραχογραφία μὲ παράσταση ζώων, κυκλικῶν βαθύνσεων καὶ μεγάλου δακτυλιόσχημου θέματος.

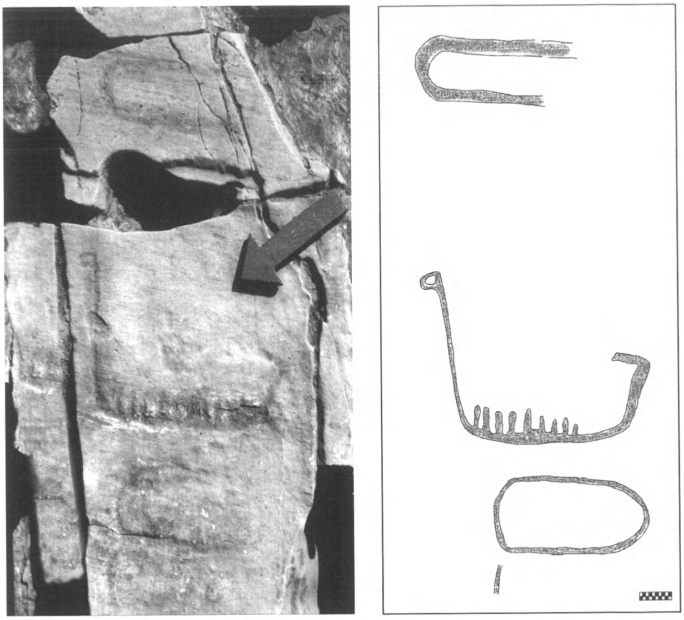

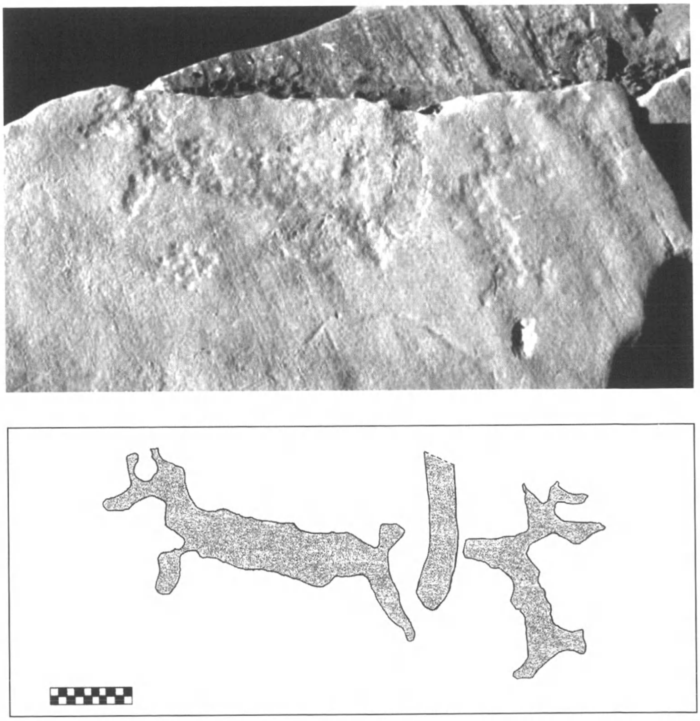

Στρόφιλας: α. Βραχογραφία μὲ παράσταση πλοίου καὶ θεμάτων στὸ σχῆμα ἀνθρώπινου πέλματος. β. Βραχογραφία μὲ παράσταση ἐλαφιῶν.

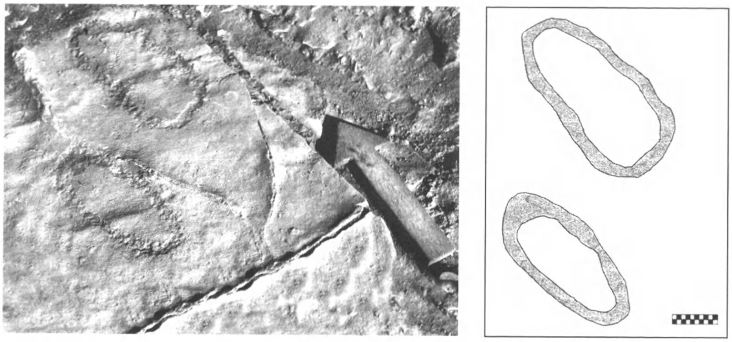

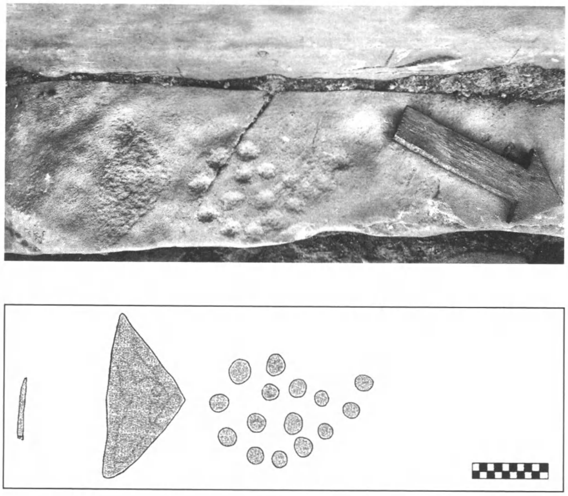

Στρόφιλας: α. Βραχογραφία μὲ παράσταση θεμάτων στὸ σχῆμα ἀνθρώπινου πέλματος. β. Βραχογραφία μὲ παράσταση κυκλικῶν βαθύνσεων καὶ μεγάλου τριγώνου. γ. Κεραμεικὴ τῆς ΤΝ περιόδου ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ ἔξω ἀπὸ τὸ τεῖχος.

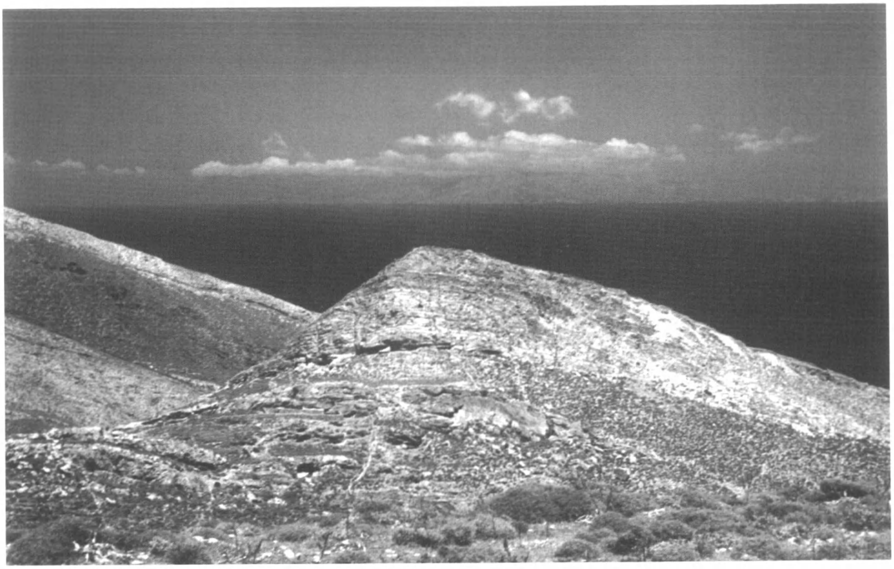

α. Τὸ ὕψωμα τοῦ Καστριοῦ, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ ὀροπέδιο τῆς Χαλανδριανῆς. β.Τὸ ὕψωμα τοῦ Καστριοῦ καὶ ἡ Χαράδρα τῆς Ποταμιᾶς ἀπὸ τὰ νότια. Ἀπέναντι ἡ Τῆνος.

α. Καστρί. Περιοχὴ τοῦ κυρίως τείχους μὲ τοὺς πεταλόσχημους πύργους. β. Τοῖχος κτιρίου τοῦ οἰκισμοῦ.

α. Καστρί. Τμῆμα τοῦ οἰκισμοῦ ἀνάμεσα στὸ κυρίως τεῖχος καὶ τὸ τεῖχος τῆς κορυφῆς. β. Δρόμος ἀνάμεσα σὲ δύο οἰκοδομικὲς νησίδες.

α. Θραύσματα σφαιρικοῦ ἀγγείου. β. Θραύσματα ἀπὸ μελανὸ στιλβωτὸ κρατηρίσκο μὲ ἔντυπη διακόσμηση ὁμόκεντρων κύκλων. γ. Κάτω τμῆμα μελανοῦ στιλβωτοῦ κρατηρίσκου.

α. Τμῆμα μελανοῦ στιλβωτοῦ πολλαπλοῦ σκεύους. β.Τμῆμα λεκανοειδοῦς ἑστίας ποὺ κατασκευάστηκε ἀπευθείας σὲ κοιλότητα τοῦ δαπέδου. γ. Θραύσματα πίθων μὲ ἔντυπη καὶ πλαστικὴ διακόσμηση.

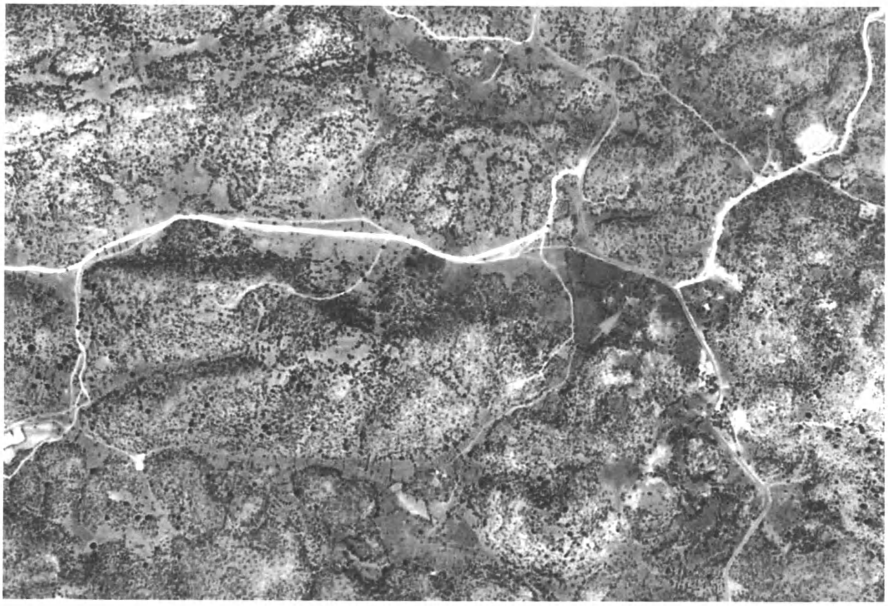

α. Ἀεροφωτογραφία τῆς εὐρύτερης περιοχῆς τῆς Ζωμίνθου. Μὲ βέλος σημειώνεται ἡ θέση τοῦ Κεντρικοῦ Κτηρίου. β. Γενικὴ ἄποψη ἀπὸ ἀέρα τῆς ἀνασκαφῆς.

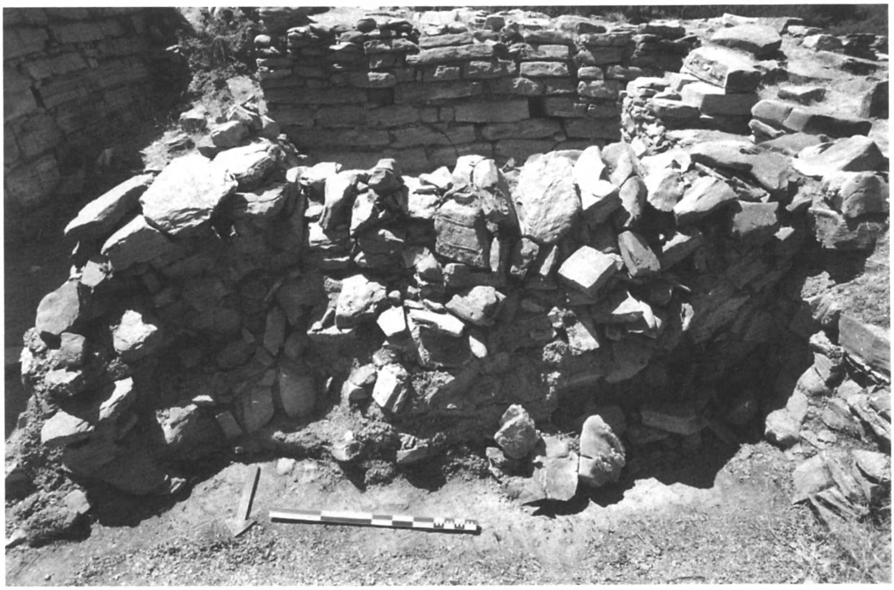

α. Ὁ κινημένος μεσότοιχος τῶν Δωματίων 14 καὶ 15 ἀπὸ Δ. β. Ὁ κινημένος μεσότοιχος τῶν Δωματίων 14 καὶ 15 ἀπὸ Β.

α. Ἡ βάση τοῦ μεσότοιχου τῶν Δωματίων 14 καὶ 15 ἀπὸ Δ μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ κινημένου τμήματος τοῦ τοίχου. β. Δωμάτιο 15: συγκέντρωση ἀγγείων καὶ ἄλλων εὑρημάτων τοῦ κεντρικοῦ καὶ ἀνατ. τμήματος τοῦ στρώματος τοῦ δαπέδου κατὰ μῆκος τοῦ Β τοίχου, ἀπὸ Ν.

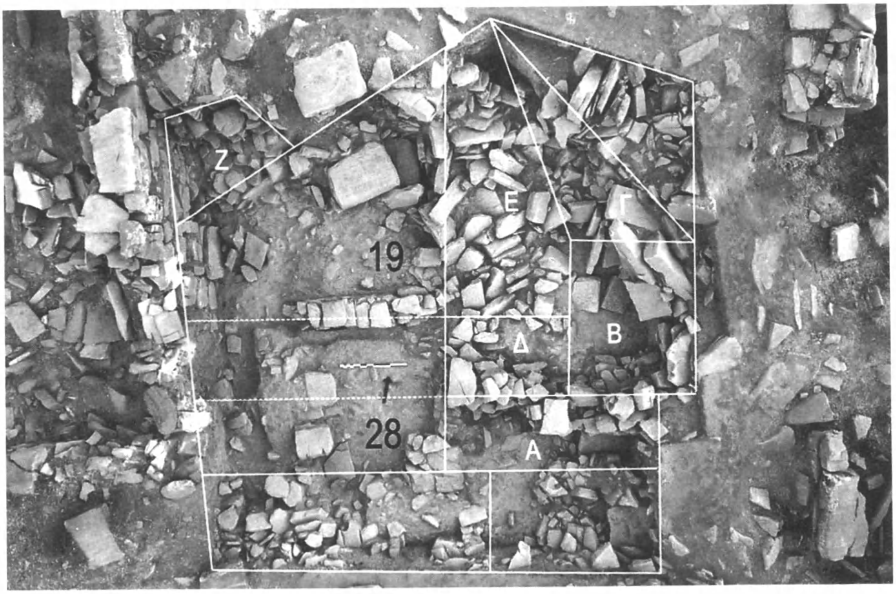

α. Τὸ δάπεδο τοῦ Δωματίου 15 ἀπὸ Ν μετὰ τὸ τέλος τῶν φετινῶν ἐργασιῶν. β. Ἄποψη ἀπὸ ἀέρα τῶν Χώρων 19 καὶ 28 μετὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς. Σημειώνονται τὰ ὅρια τῶν περυσινῶν Τομῶν Α-Ε, τῶν φετινῶν τους ἐπεκτάσεων καὶ τῆς Τομῆς Ζ. Μὲ διακεκομμένη χωρίζονται οἱ περυσινὲς πρὸς Δ ἐπεκτάσεις τῶν Τομῶν Α, Δ καὶ Ε.

α

β

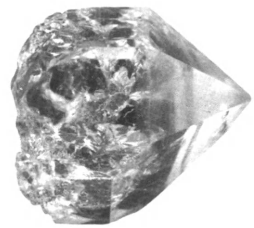

γ

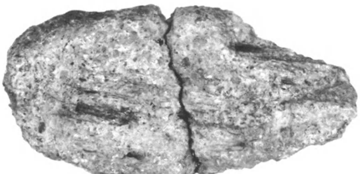

δ

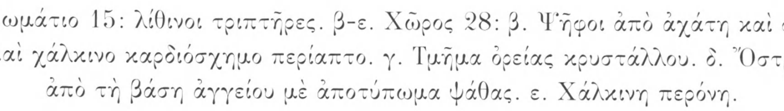

ε

α. Δωμάτιο 15: λίθινοι τριπτῆρες. β-ε. Χῶρος 28: β. Ψῆφοι ἀπὸ ἀχάτη καὶ σάρδιο καὶ χάλκινο καρδιόσχημο περίαπτο. γ. Τμῆμα ὀρείας κρυστάλλου. δ. Ὄστρακο ἀπὸ τὴ βάση ἀγγείου μὲ ἀποτύπωμα ψάθας. ε. Χάλκινη περόνη.

α-β. Χῶρος 28: α. Περιοχὴ μὲ πηλόχωμα καὶ συγκεντρώσεις κεραμεικῆς στὸ ΝΑ τμῆμα, ἀπὸ Β. β. Καδόσχημο ἀγγεῖο στὴ θέση του.

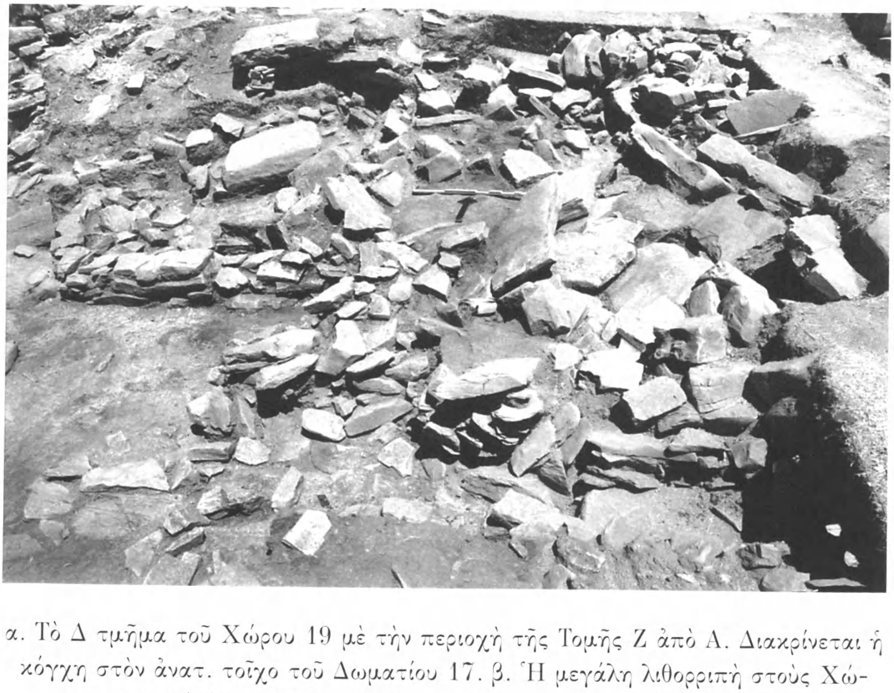

α. Τὸ Δ τμῆμα τοῦ Χώρου 19 μὲ τὴν περιοχὴ τῆς Τομῆς Ζ ἀπὸ Α. Διακρίνεται ἡ κόγχη στὸν ἀνατ. τοῖχο τοῦ Δωματίου 17. β. Ἡ μεγάλη λιθορριπὴ στοὺς Χώρους 19 καὶ 28 ἀπὸ Ν μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν ἀνώτερων πλακῶν.

α. Ὁμάδες πλακῶν στὸ Α καὶ ΒΑ τμῆμα τῆς λιθορριπῆς τῶν Χώρων 19 καὶ 28, ἀπὸ Ν. β. Λιθορριπὴ στὸν Χῶρο 19.

α. Ἄποψη ἀπὸ ἀέρα τοῦ Χώρου 29 μὲ τὶς Τομὲς 1 καὶ 2 μετὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς. β. Χῶρος 29: ἄποψη τῆς Τομῆς 1 ἀπὸ Δ.

α-β. Χῶρος 29: α. Συγκέντρωση ἀγγείων στὴ θέση ποὺ βρέθηκαν στὴν Τομὴ 1.
β. Χάλκινη αἰχμὴ βέλους ἀπὸ τὴν Τομὴ 1.

α-β. Χῶρος 29: Ἄποψη τῆς Τομῆς 2 ἀπὸ Δ. β. Τομὴ 13, λίθινη βάση κίονα.

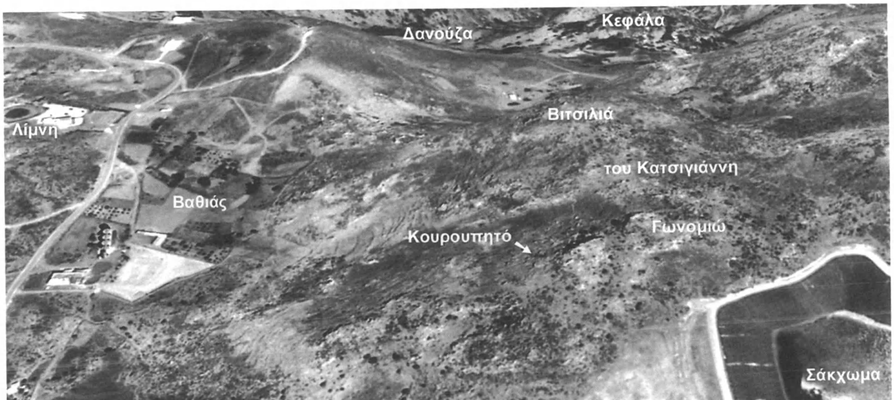

α. Τομὴ 14: καλαθίσκος στὴ θέση του. β. Ἀεροφωτογραφία τῆς περιοχῆς τοῦ Κουρουπητοῦ. Μὲ βέλος σημειώνεται ἡ θέση τῆς βραχοσκεπῆς.

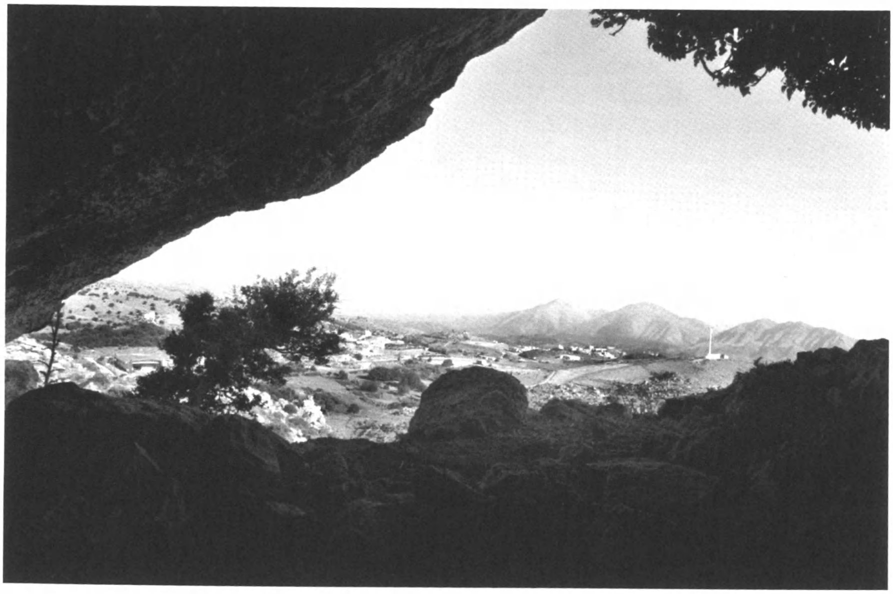

α. Ἄποψη τῆς βραχοσκεπῆς στὸν Κουρουπητὸ ἀπὸ Β. β. Ἄποψη ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς βραχοσκεπῆς στὸν Κουρουπητό.

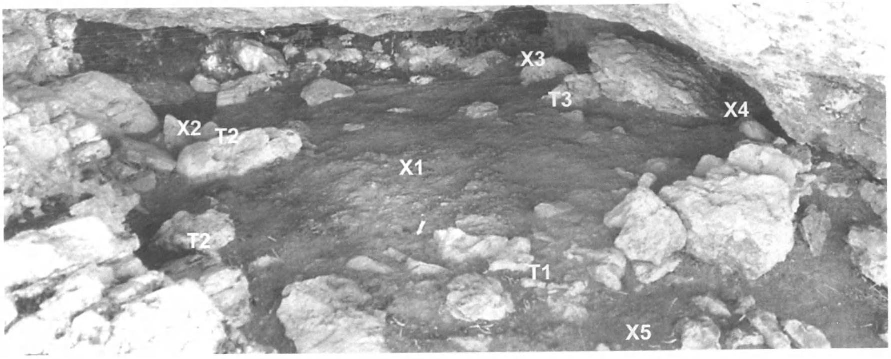

α. Τὸ ἐσωτερικὸ τῆς βραχοσκεπῆς στὸν Κουρουπητὸ ἀπὸ Β μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ ἐπιφανειακοῦ στρώματος. Σημειώνονται οἱ ὀνομασίες τῶν ἐπιμέρους χώρων καὶ τῶν λιθοκατασκευῶν. β. Κουρουπητός: τὸ ἀνώτερο ταφικὸ σύνολο τοῦ Χώρου 1 ἀπὸ ΒΑ σὲ πρώιμο στάδιο τῆς ἀποκάλυψής του.

α-β. Κουρουπητός: α. Τμῆμα πλευρᾶς γραπτῆς σαρκοφάγου. β. Τμῆμα γραπτοῦ καλύμματος σαρκοφάγου.

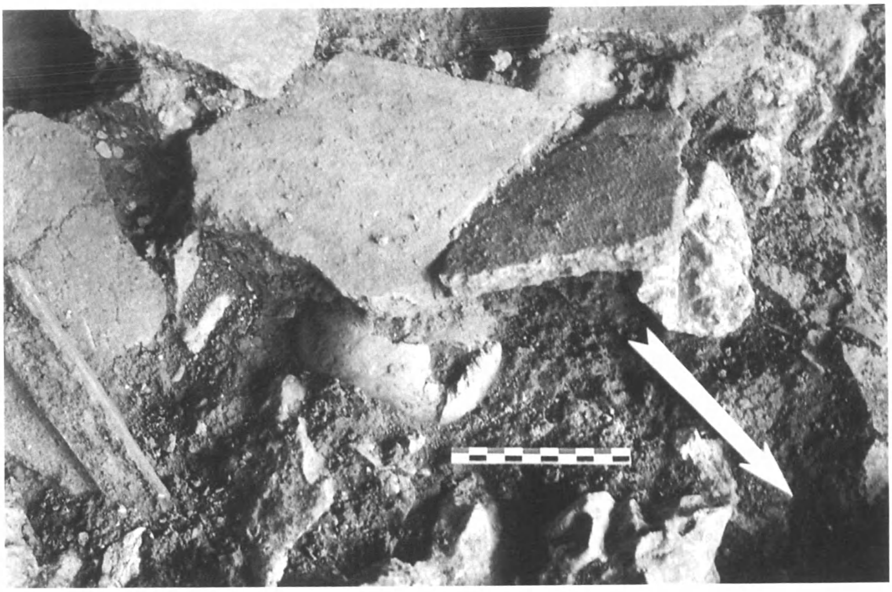

α-β. Κουρουπητός: α. Ὄστρακα σαρκοφάγου καὶ κρανίο. β. Τὸ ἀνώτερο ταφικὸ σύνολο τοῦ Χώρου 1 ἀπὸ ΒΑ.

α-β. Κουρουπητός: α. Συγκέντρωση οστράκων σαρκοφάγου, αγγείων καὶ ὀστῶν.
β. Ἀγγεῖα ἀπὸ τὶς ταφικὲς ἀποθέσεις τῶν Χώρων 1 καὶ 4.

α-β. Κουρουπητός: Ψευδόστομοι αμφορίσκοι.

α-γ. Κουρουπητός: α-β. Ραμφόστομοι πρόχοι. γ. Ἡ γραπτὴ διακόσμηση στὸν ὦμο τῆς πρόχου τοῦ πίν. 21β.

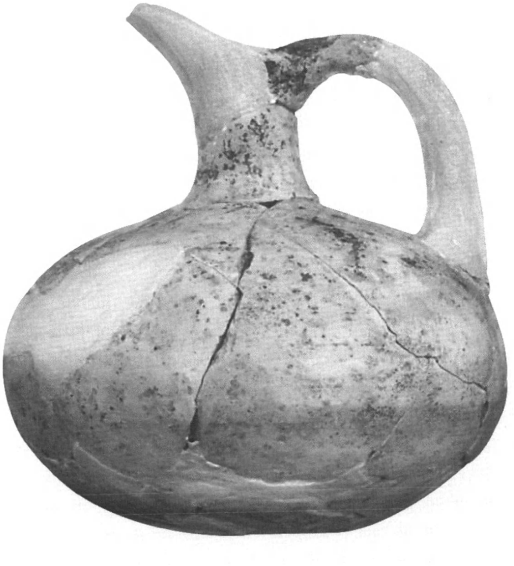

α-β. Κουρουπητός: α. Πρόχους. β.Προχοΐσκη.

α-β. Κουρουπητός: α. Φωλεόσχημο ἀγγεῖο. β. Πόδι κύλικας.

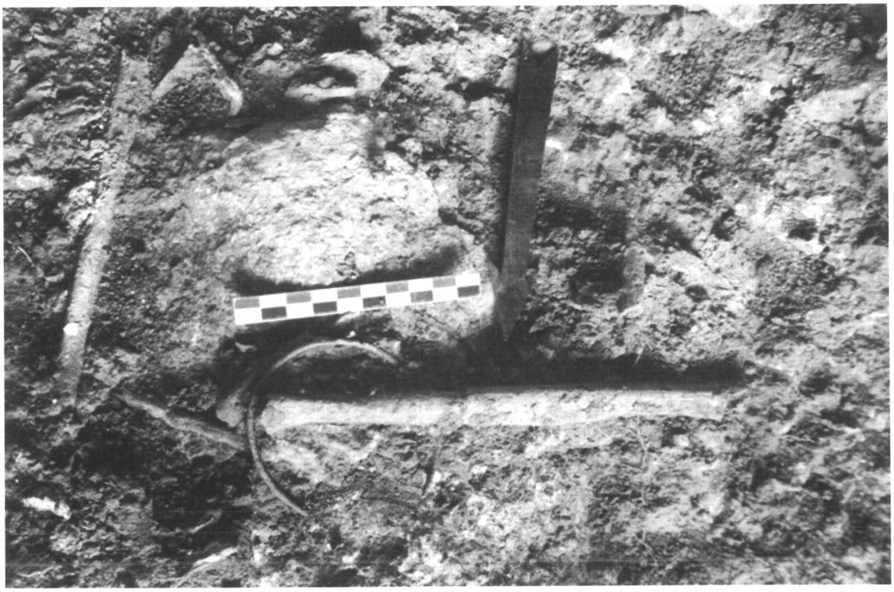

α-β. Κουρουπητός: α. Χάλκινα ἀγγεῖα, κοσμήματα καὶ ὅπλα. β. Χάλκινο περιβραχιόνιο στὴ θέση του.

α-β. Κουρουπητός: α. Ἡ κοιλότητα τῆς κατώτερης ἀπόθεσης τοῦ Χώρου 1 ἀπὸ ΒΑ. β. Μικρογραφικὸ πιθοειδὲς ἀγγεῖο.

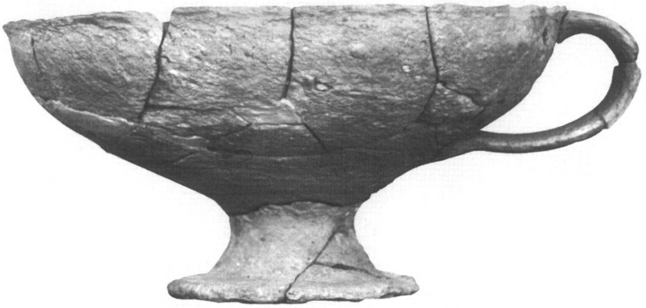

α-β. Κουρουπητός: α. Μόνωτο κύπελλο μὲ πόδι. β. Μόνωτο ἡμισφαιρικὸ κύπελλο.

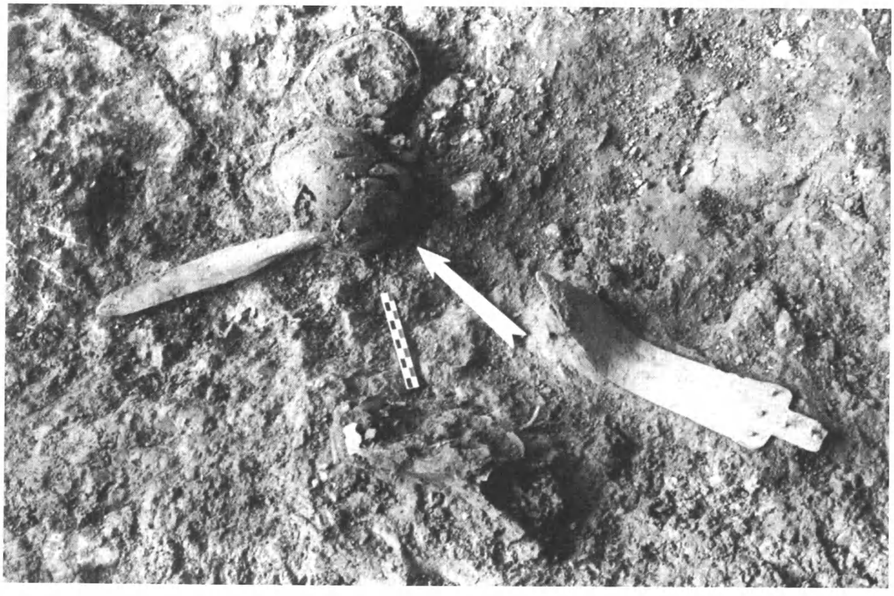

α.-β. Κουρουπητός: εὑρήματα τῆς κατώτερης ἀπόθεσης τοῦ Χώρου 1 στὴ θέση τους μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν βράχων.

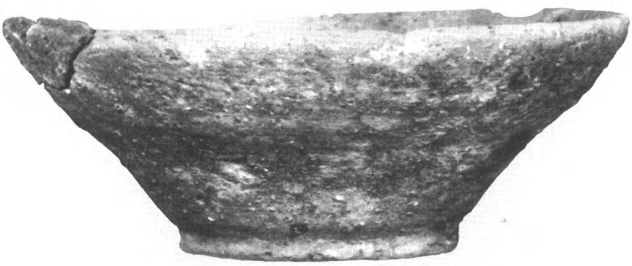

α-β. Κουρουπητός: α. Ἡ ταφὴ τοῦ Χώρου 4 ἀπὸ Α. β. Ἄωτο κωνικὸ κύπελλο.

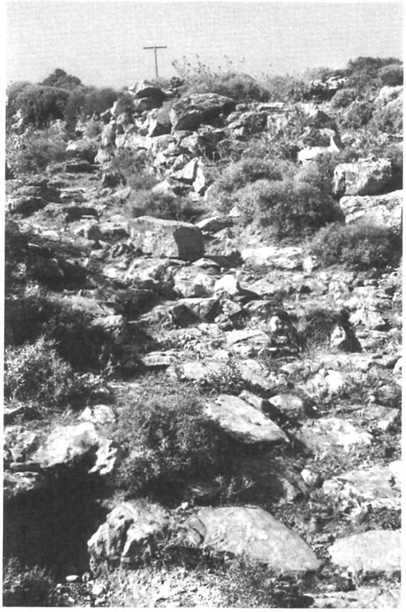

α. Κουρουπητός: πόδι χύτρας. β. Καλντερίμι πρὸς τὴν περιοχὴ Παναμπέλια.
γ. Ὁ Ἅγ. Ἀριστείδης στὴν περιοχὴ Κορίτσι.

α. Ὁ κοῦλες στὴν κορυφὴ τοῦ ὁμώνυμου ὑψώματος. β. Παλαιὸ τυροκομεῖο στὴν περιοχὴ Τρυγιόδω.

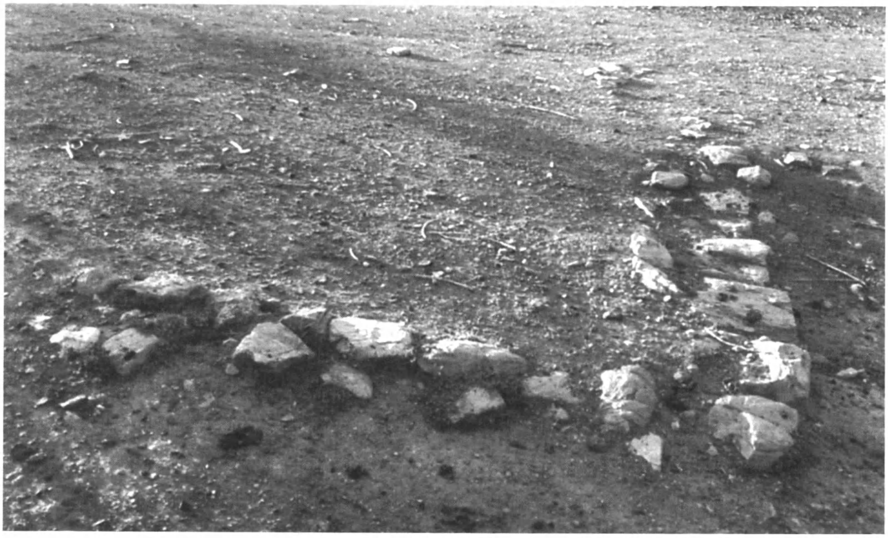

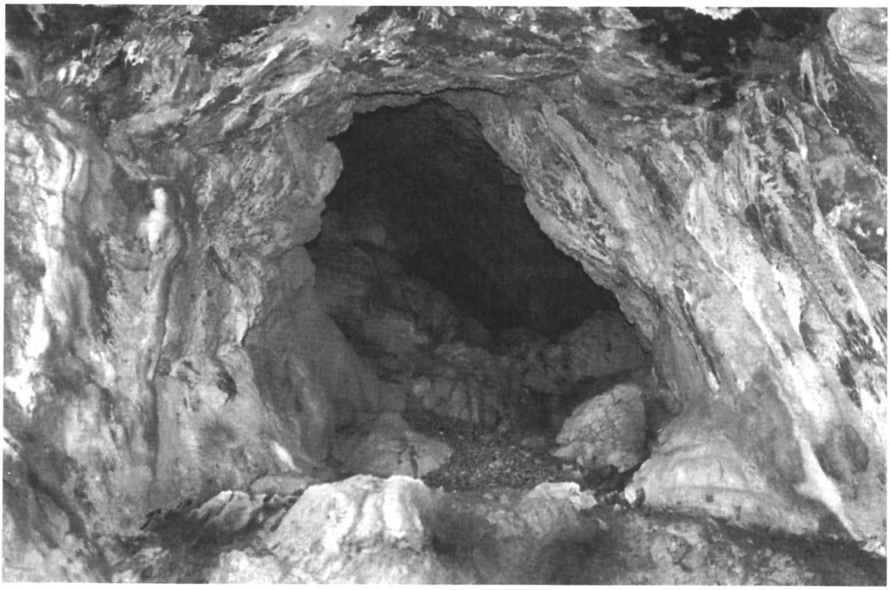

α. Ὑπολείμματα κτίσματος στὴν περιοχὴ Μίθια. β. Σπηλιάρι στὸ Φαράγγι τῆς Μύγιας.

α. Βραχοσκεπὴ στὴν περιοχὴ Ἀμμουδάρα. β. Ὄρυγμα στὴν περιοχὴ Παναμπέλια.

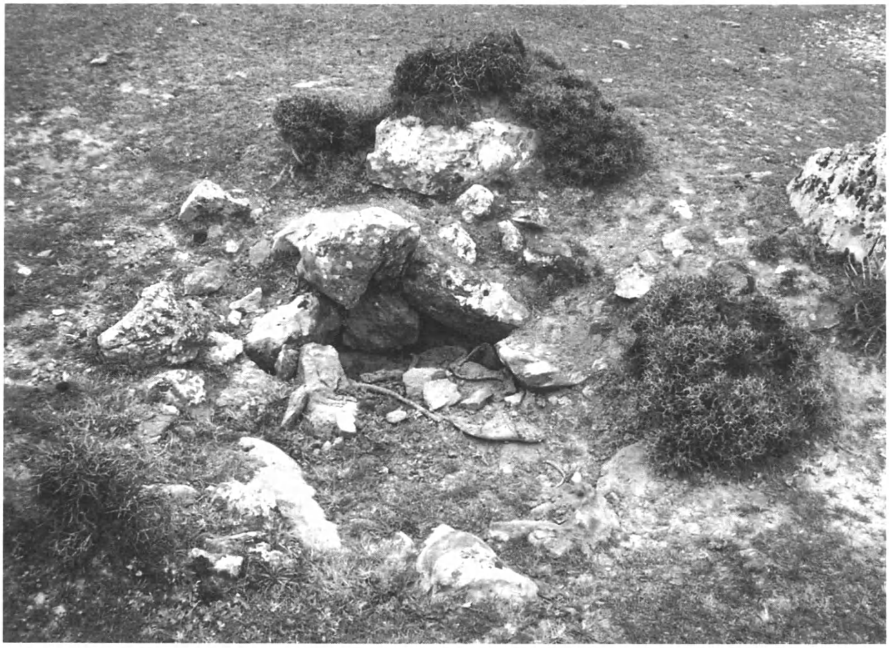

α. Πηγάδι στὴν περιοχὴ Παναμπέλια. β. Πηγὴ στὴν περιοχὴ Τρυγιόδω.

Πηγὴ στὸ ὀροπέδιο τῆς Νίδας.

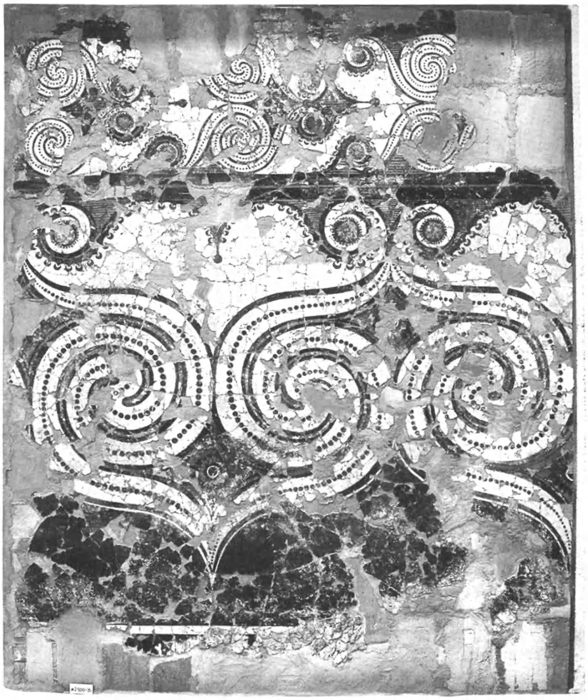

α

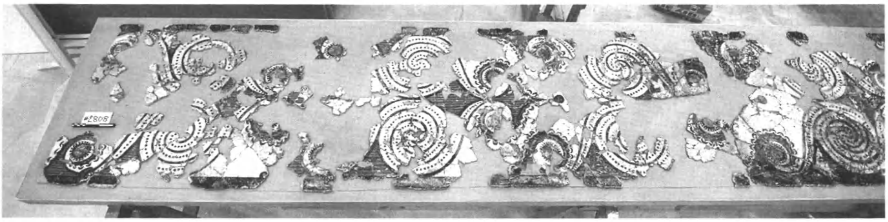

β

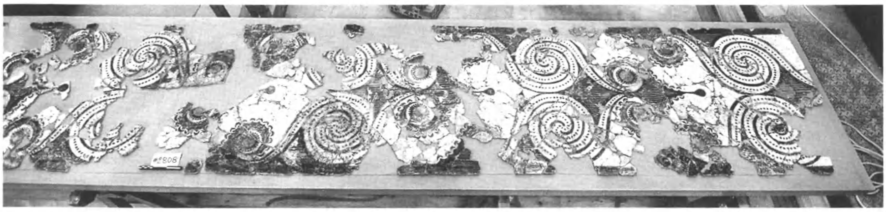

γ

Ξεστή 3. α. Ἡ τοιχογραφία τῶν Μεγάλων Γαλάζιων Σπειρῶν: Δεξιὸ τμῆμα (ἀριθ. κατ. 803Β). β-γ. Ζωφόρος Γαλάζιων Σπειρῶν Α1 (ἀρ. κατ. 804): β) Ἀριστερὸ ἥμισυ, γ) Δεξιὸ ἥμισυ.

α

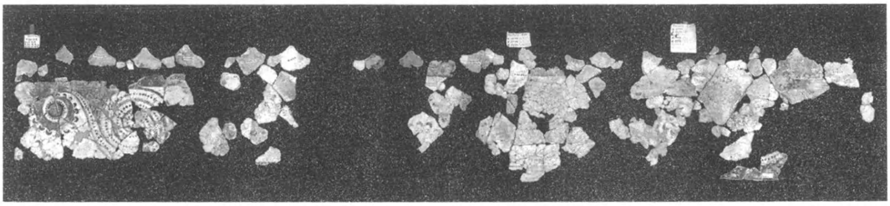

β

γ

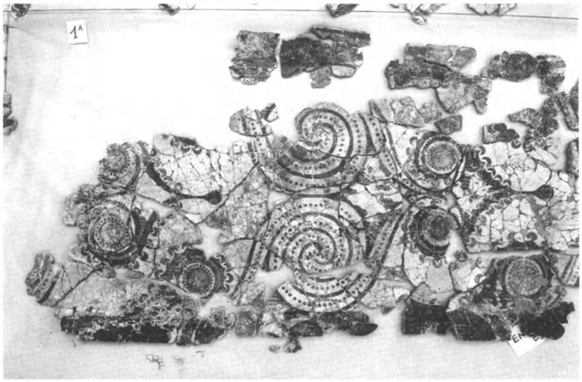

δ

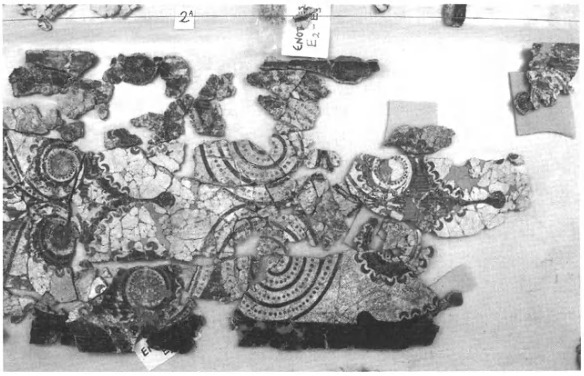

ε

Ξεστὴ 3: α. Ζωφόρος Γαλάζιων Σπειρῶν Α2 μὲ μονὴ σπεῖρα, ἀνασυγκροτημένη στὴν ἀμμοδόχο. β-γ. Ζωφόρος Γαλάζιων Σπειρῶν μὲ μονὴ σπεῖρα καὶ ἀποτυπώματα δοκῶν ὀροφῆς (ἀριθ. κατ. 805), β) ἀνασυγκροτημένη στὴν ἀμμοδόχο, γ) σὲ μεταλλικὸ πλαίσιο. δ-ε. Ζωφόρος Γαλάζιων Σπειρῶν ἀνασυγκροτημένη στὴν ἀμμοδόχο: δ) ἀριστερὸ τμῆμα, ε) δεξιὸ τμῆμα.

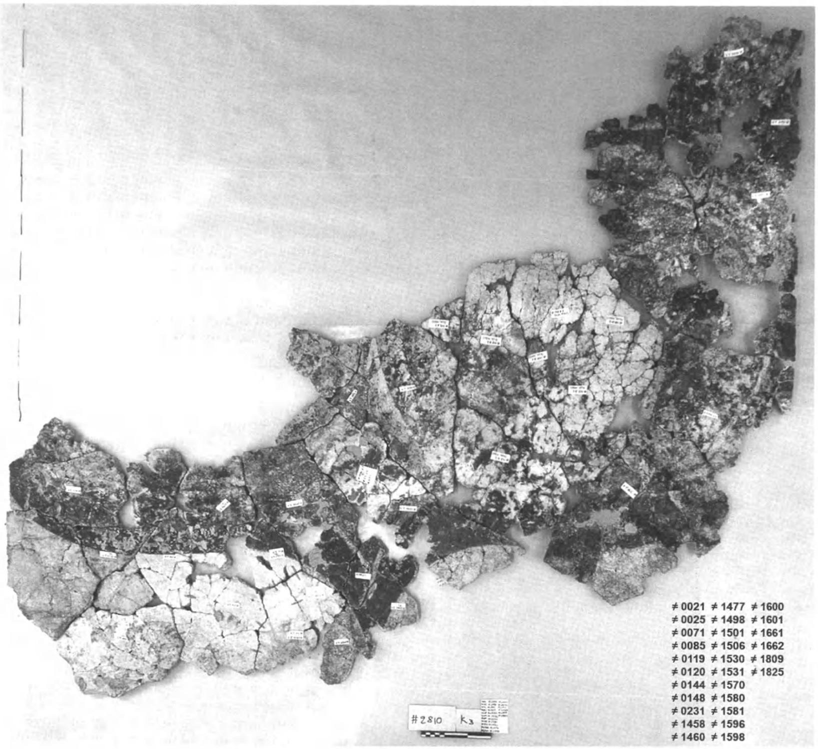

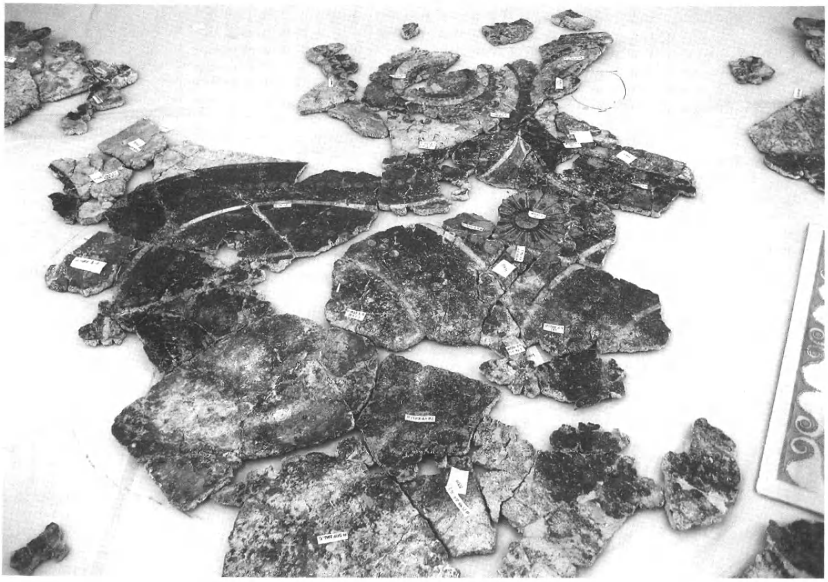

Ξεστή 3: α. Τοιχογραφία Μεγάλων Κόκκινων Σπειρών, τοίχος Α: μονή σπείρα.
β. Τοιχογραφία Μεγάλων Κόκκινων Σπειρών, τοίχος Β: διπλή σπείρα.

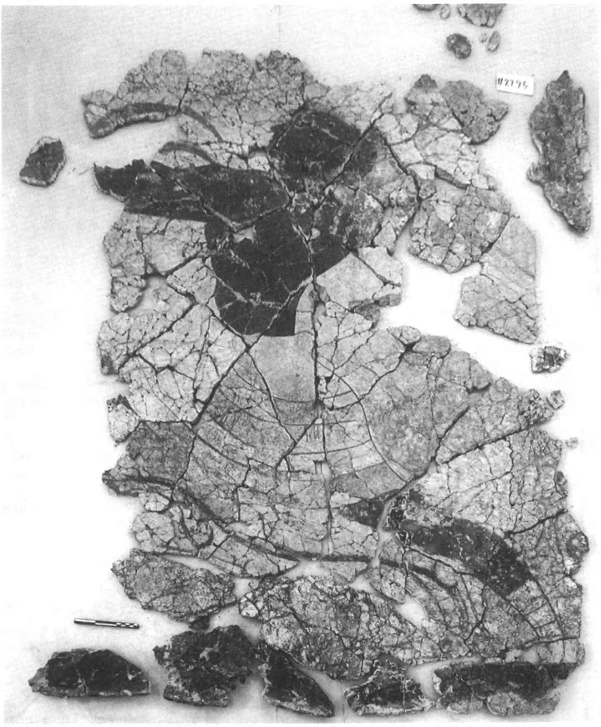

Ξεστὴ 3: α. Προθάλαμος. Τοιχογραφία σύλληψης αἰγάγρου μετὰ τὸν καθαρισμό της. β. Ἐργαστήριο συντήρησης κεραμικῶν.

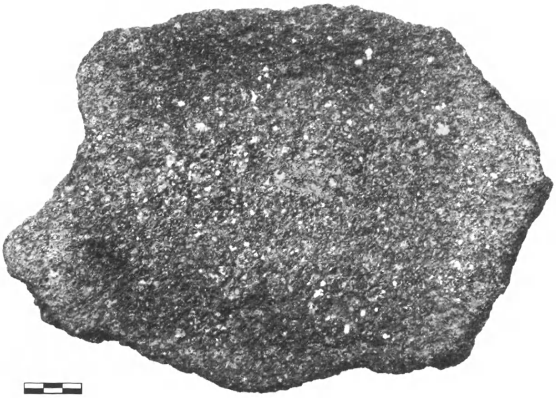
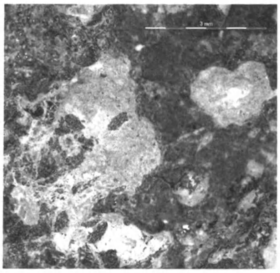

α

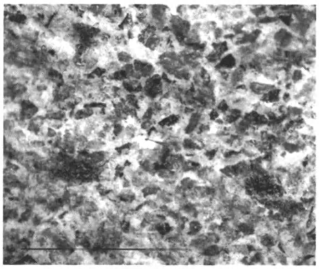

β

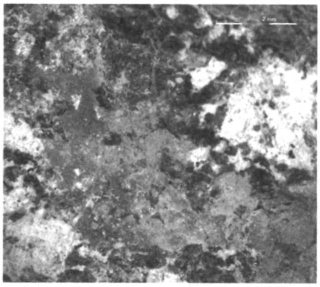

γ

α. Μυλόπετρα μὲ λείψανα κόκκινης ὤχρας (μικροσκοπικὴ φωτογράφηση). β-γ. Χειρόλιθοι μὲ λείψανα ἀπὸ κόκκινο τοῦ μολύβδου (μικροσκοπικὲς φωτογραφήσεις).

α

β

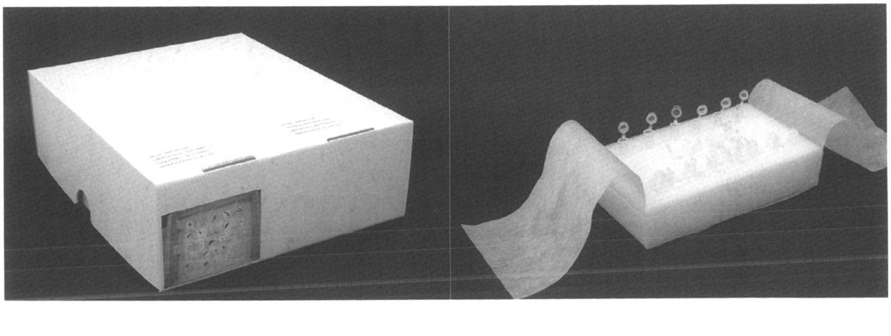

γ

α-β. Τὸ τηγάνι ὑπ' ἀριθ. κατ. 1974.4 πρὶν (α) καὶ μετὰ (β) τὴ συντήρησή του.
γ. Τρόπος ἀσφαλοῦς συσκευασίας γιὰ τὴ φύλαξη καταλοίπων ὑφάσματος.

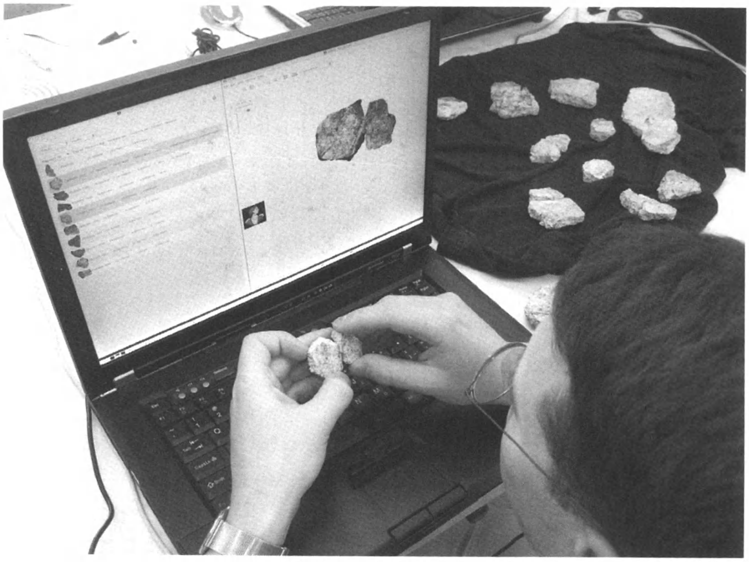

α

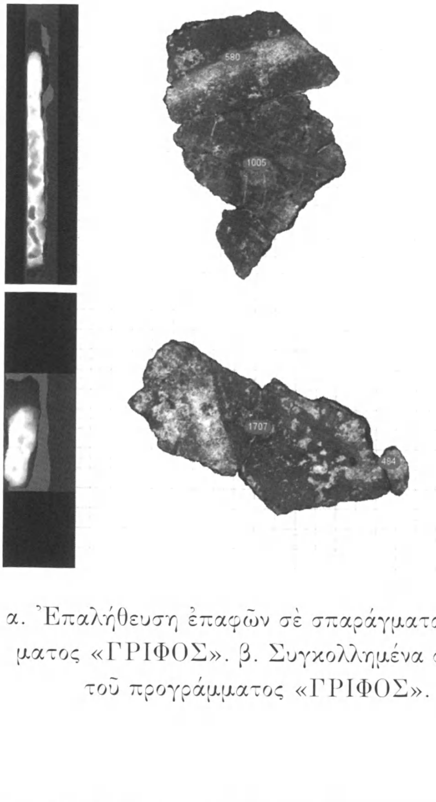

β

γ

α. Ἐπαλήθευση ἐπαφῶν σὲ σπαράγματα τοιχογραφιῶν στὰ πλαίσια τοῦ προγράμματος «ΓΡΙΦΟΣ». β. Συγκολλημένα σπαράγματα τοιχογραφιῶν μὲ τὴ βοήθεια τοῦ προγράμματος «ΓΡΙΦΟΣ». γ. Πειραματικὸς ὄρθιος ἀργαλειός.

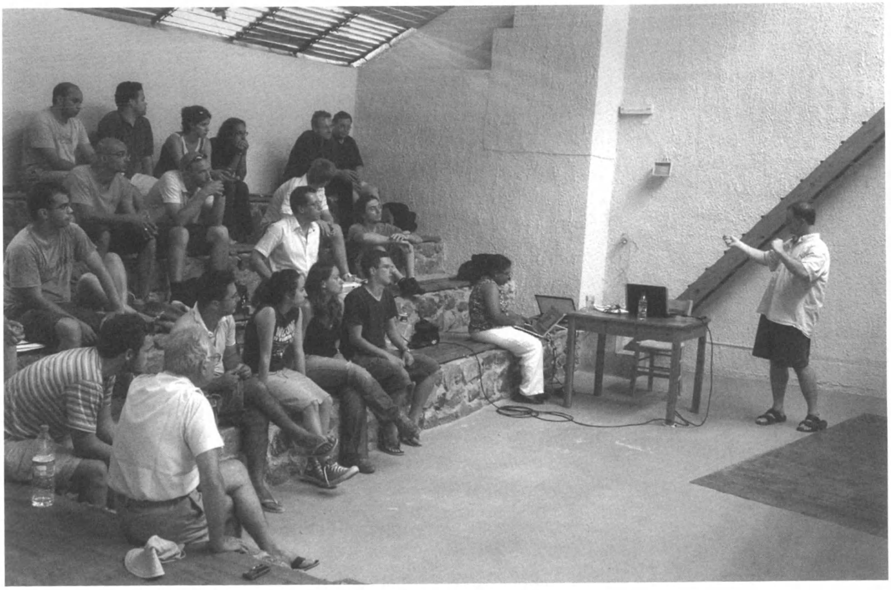

α. Στιγμιότυπο ἀπὸ τὸ σεμινάριο τοῦ Προγράμματος «ΓΡΙΦΟΣ». β. Στιγμιότυπο ἀπὸ τὸ σεμινάριο τοῦ Προγράμματος «ΓΡΙΦΟΣ»: ἐπίδειξη στὸ ἐργαστήριο τοιχογραφιῶν.

α. Διακοσμημένη κεραμική ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο. β. Τμῆμα ἀνάγλυφης σπείρας ἀπὸ κονίαμα, ἀπὸ τὸ δωμάτιο XLVα τοῦ ἀνακτόρου.

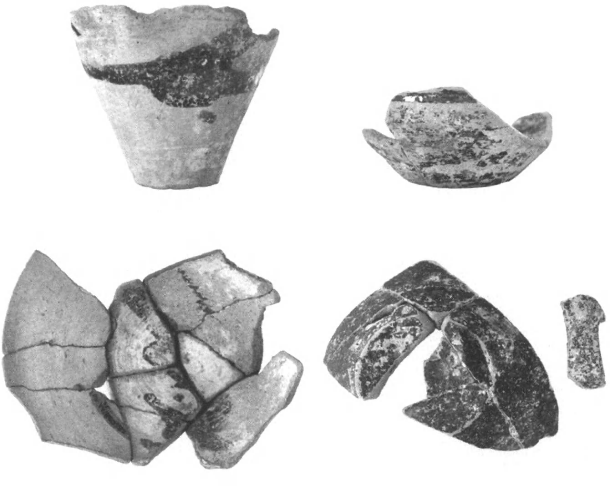

α. ΥΜ Ι κεραμικὴ ἀπὸ τά «Ἄνδηρα τοῦ Λόφου τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου». β. Παλαιοανακτορικὴ κεραμικὴ ἀπὸ τὸ Ἄνω Ἄνδηρο τῆς Οἰκίας Α Hogarth.

α. Κυάθιο μὲ διακόσμηση σπειρῶν ἀπὸ τὸν Τομέα Hogarth. β. Καδόσχημο ἀγγεῖο ἀπὸ τὸ Κτήριο Δ τοῦ Τομέα Hogarth.

α. Τριποδικὴ χύτρα ἀπὸ τὸ Ἀκραῖο Ἀνατολικὸ Σπίτι νότια του Δρόμου τοῦ Λιμανιοῦ.
β. Μεγάλο χάλκινο διπλωμένο πριόνι ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο, μετὰ τὴ συντήρησή του.

ΤΑ ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 2009
ΑΡ. ΤΟΜΟΥ 164
ΤΥΠΩΘΗΚΑΝ ΣΕ 500 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
«ΑΝΤΩΝΗΣ ΕΥΑΓΓ. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ & ΣΙΑ Ε.Ε.»
ΛΕΟΝΤΙΟΥ 9 - ΑΘΗΝΑ
ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ
ΕΛΕΟΝΩΡΑΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΔΟΥ
ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΠΙΝΑΚΩΝ
ΕΦΗΣ ΑΧΛΑΔΗ
ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΑΝΔΡΟΒΙΚ